

T. C.  
İSTANBUL 29 MAYIS ÜNİVERSİTESİ  
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ  
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

TÜRK EDEBİYATINDAKİ SEYAHAT YAZILARINDA  
DOĞU VE BATI MEDENİYETİ  
GÖZLEMLERİ  
(1886-1922)

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Burak NARİN

Danışman:  
Prof. Dr. Ayşe Emel KEFELİ

İSTANBUL  
2019



T. C.  
İSTANBUL 29 MAYIS ÜNİVERSİTESİ  
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ  
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

**TÜRK EDEBİYATINDAKİ SEYAHAT  
YAZILARINDA DOĞU VE BATI MEDENİYETİ  
GÖZLEMLERİ  
(1886-1922)**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Burak NARİN

Danışman:  
Prof. Dr. Ayşe Emel KEFELİ

İSTANBUL

2019

## TEZ ONAY SAYFASI

**T. C.  
İSTANBUL 29 MAYIS ÜNİVERSİTESİ  
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE**

Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı'nda 010115YL01 numaralı Burak NARİN'in hazırladığı "*Türk Edebiyatındaki Seyahat Yazılarında Doğu ve Batı Medeniyeti Gözlemleri (1886-1922)*" konulu yüksek lisans tezi ile ilgili tez savunma sınavı, 16/09/2019 günü 11.00-12.00 saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin başarılı olduğuna oybirliği ile karar verilmiştir.

Prof. Dr. Ayşe Emel KEFELİ  
İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi  
(Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı)

Prof. Dr. Ali Şükrü ÇORUK  
İstanbul Üniversitesi

Prof. Dr. Baki ASİLTÜRK  
Marmara Üniversitesi

## **BEYAN**

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

Burak NARİN

16.09.2019

## ÖZ

Medeniyet araştırmaları bünyesinde yapılan çalışmalarda seyahat yazıları, birincil kaynaklar olarak literatürde yer alır. Seyahat yazılarındaki gözlem ve tespitlerden hareketle toplumlardaki medeniyet değişimleri, daha yakından takip edilebilir. Türk edebiyatının 1886-1922 yılları arasından seçilen seyahat yazıları üzerine gerçekleştirilmiş bu çalışmada, Doğu ve Batı coğrafyalarıyla alakalı seyahat metinlerindeki gözlemler, kronolojik bir şekilde analiz edilmiştir. Yapılan analizde seyyahların gözlem ve tespitleri belli başlıklar etrafında tasnif edildikten sonra karşılaştırmalı bir bakış açısıyla incelenmiştir. Batı perspektifinde gelişen modernleşme süreciyle paralel olarak seyahatlerin arttığı bu dönemdeki seyahat metinlerinden hareketle, seyahat yazılarının medeniyet değişimindeki rolü değerlendirilmiştir.

### **Anahtar Kelimeler:**

Seyahat yazısı, Doğu medeniyeti, Batı medeniyeti, gözlem, Türk Dili ve Edebiyatı.

## **ABSTRACT**

In the studies carried out within the scope of civilization studies, travel writings take place in the literature as primary sources. Civilization changes in societies can be followed more closely based on observations and determinations in travel writings. In this study, which was conducted on selected travel writings of Turkish literature from 1886-1922, observations in travel texts related to East and West geographies were analyzed in chronological way. In the analysis, the observations and determinations of the travelers were classified according to certain headings and examined from a comparative perspective. The role of travel writings in the change of civilization has been evaluated from the travel texts of this period in which travels have increased in parallel with the modernization process developed in the Western perspective.

### **Keywords:**

Travel writing, Eastern civilization, Western civilization, observation, Turkish Language and Literature.

## ÖN SÖZ

Bir kültür pratiği olan seyahat metinleri, medeniyet araştırmalarına, geniş ve nitelikli bir veri tabanı sunar. Disiplinler arası bağlamda yapılan bu çalışmalarda, seyahat metinlerindeki izlenimlerden hareketle, milletlerin sosyokültürel yapıları hakkında bilgiler edinilir. Edinilen bu bilgilerle de seyahat metinlerinin, farklı zaman ve coğrafyalarda yaşayan toplumların medeniyet parametrelerinin değişiminde, ne kadar etkin olduğu anlaşılır.

Bu çalışmada, Türk edebiyatının 1886-1922 yılları arasındaki Doğu ve Batı coğrafyalarıyla alakalı seyahat metinleri incelenecektir. Seyahatlerin ve seyahat yazısının bu dönemde yoğun olmasına bağlı olarak incelenecek metinler, belirlenen zaman aralığı ve örneklem çerçevesinde, mukayeseli bir yaklaşımla ele alınmıştır. Yapılan bu mukayeseli incelemede belirleyici olan hususlardan birisi de Batılılaşmanın etkin bir fikir olduğu bu dönemde, Doğu coğrafyalarıyla ilgili seyahat metinlerinin dikkat çekiciliğidir. Söz konusu etken doğrultusunda seyahat yazıları, dönemin Batılılaşma cereyanlarının en yoğun hissedildiği Servet-i Fünûn edebî topluluğuna mensup olmuş seyyahların metinlerinden seçilmiştir. Bu anlamda çalışma boyunca, seyahat yazılarının dönem ve coğrafyaya göre, medeniyet değişimindeki yeri değerlendirilecektir.

Bir bütün olarak bakıldığında çalışma; “Giriş”, “Seyahat ve Türk Edebiyatında Seyahat Yazısı Geleneği”, “Seyahat Yazılarında Doğu Ve Batı Medeniyeti Gözlemleri (1886-1922)”, “Sonuç”, “Kaynaklar” ve “Ekler” başlıklı bölümlerden oluşmaktadır.

“Giriş” bölümünde “medeniyet”, “seyahat”, “seyahat yazısı” kavramlarının üzerinde durulacak ve daha evvel yapılmış çalışmalar hakkında bir kaynak değerlendirmesinde bulunulacaktır. Bu surette, çalışmanın teorik arka planı hakkında fikir verilmesi amaçlanmaktadır.

“Giriş”ten sonra çalışmanın birinci bölümünde, seyahat ve seyahat edebiyatıyla alakalı bazı genel kavramlar üzerinde durulacak, belirlenen yıl aralıklarındaki metinlerin dışında tutulan Doğu ve Batı coğrafyalarıyla ilgili seyahat metinlerine temas edilecektir.

İkinci bölümde, 1886-1922 yılları arasında yazılmış Doğu ve Batı coğrafyalarına dair seyahat metinlerindeki gözlemler değerlendirilecektir. Seyyahların medeniyet



parametreleri etrafında belirledikleri ortak noktalardan hareketle seyahat metinleri, belli başlıklar hâlinde, kronolojik ve karşılaştırmalı bir şekilde incelenecektir. Bu şekilde Doğu coğrafyalarına seyahat eden Batılı seyyahlar ve Batı coğrafyalarına seyahat eden Doğulu seyyahların risale, makale ve seyahat yazısı gibi metinlerindeki gözlemlerden yararlanılarak çoklu bir bakış açısı katılması hedeflenmiştir.

“Sonuç” bölümünde çalışmayla alakalı genel bir değerlendirme yapılacaktır. “Ekler” bölümünde ise seyyahların; seyahat coğrafyalarına dayanan haritalara, seyahat yazılarındaki nitelermelerden hareketle oluşturulan tablolara ve çarpıcı tasvirlerinden oluşan metinlerinden örneklere yer verilecektir.

Araştırma, tasnif, değerlendirme ve yazım safhalarından oluşan bu çalışma, pek çok kişinin bilgi ve desteğiyle mümkün olmuştur. Bu anlamda ilk olarak tez danışmanım, aziz hocam Prof. Dr. Emel KEFELİ'ye büyük bir şükran borçlu olduğumu belirtmek isterim. Çok değerli bilgi, tavsiye ve değerlendirmeleri ile işaret ettiği kaynakların yanı sıra, disiplin ve tevazuuyla bu denli nitelikte bir çalışma mümkün olmuştur. Yüksek lisans ders döneminden kıymetli hocam Prof. Dr. Abdullah UÇMAN'a ders ve tez dönemlerinde verdiği bilgiler ve yönlendirdiği kaynaklar dolayısıyla yine müteşekkirim. Bir diğer teşekkür ise, Türk Dilli ve Edebiyatı Bölümü lisans eğitimim müddetince bulunduğum Kocaeli Üniversitesi ve İstanbul Üniversitesi'ndeki, iki değerli hocamadır. Akademik duruşlarını daima referans aldığım, çok kıymetli hocalarım Kocaeli Üniversitesi'nden Prof. Dr. Hakan SAZYEK ile bilhassa derslerinin ve seminerlerinin tesiriyle tez sahamı belirlediğim İstanbul Üniversitesi'nden Prof. Dr. Ali Şükrü ÇORUK'a saygı, minnet ve şükran duyuyorum. En son teşekkür de emeklerini hiçbir zaman ödeyemeyeceğim ailemedir. Bu bakımdan beni bugünlere getiren değerli anne-babam Meral ve Erkan NARİN ile tez yazım sürecim boyunca desteklerini üzerimden asla eksik etmeyen kız kardeşim Beyza NARİN'e sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum.

## İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI .....	ii
BEYAN.....	iii
ÖZ.....	iv
ABSTRACT.....	v
ÖN SÖZ .....	vi
İÇİNDEKİLER .....	viii
<b>GİRİŞ.....</b>	<b>1</b>
<b>BİRİNCİ BÖLÜM: SEYAHAT VE TÜRK EDEBİYATINDA SEYAHAT YAZISI GELENEĞİ .....</b>	<b>5</b>
1. Seyahat Edebiyatı ve Temel Kavramlar.....	5
2. Türk Edebiyatında Seyahat Yazıları .....	9
2. 1. Doğu Coğrafyasına Yapılan Seyahatler.....	13
2. 2. Batı Coğrafyasına Yapılan Seyahatler.....	16
<b>İKİNCİ BÖLÜM: SEYAHAT YAZILARINDA DOĞU VE BATI MEDENİYETİ GÖZLEMLERİ (1886-1922) .....</b>	<b>19</b>
1. Seyahat Yazılarında Doğu Medeniyeti Gözlemleri .....	19
1. 1. “Doğu”yu Gözlem Biçimleri .....	20
1. 2. Medeniyet Olarak Doğu.....	26
1. 2. 1. Doğu Medeniyetinde Yönetim.....	30
1. 2. 2. Doğu’nun İnsanı ve Temsili .....	41
1. 2. 3. Doğu Medeniyetinde Tabiat .....	56
1. 2. 4. Doğu Medeniyetinde Şehir.....	67
1. 3. Doğu Medeniyetinde Kültür ve Sanat .....	81
1. 3. 1. Tarihî Yapılar ve Müzeler .....	81
1. 3. 2. Matbuat-Eğitim.....	86
1. 4. Doğu Medeniyetinde Sosyal Hayat.....	90
1. 4. 1. Kahvehane -Yemek Kültürü.....	90

1. 4. 2. Eğlence .....	93
2. Seyahat Yazılarında Batı Medeniyeti Gözlemleri .....	97
2. 1. “Batı”yı Gözlem Biçimleri .....	98
2. 2. Medeniyet Olarak Batı.....	111
2. 2. 1. Batı Medeniyetinde Yönetim.....	122
2. 2. 2. Batı Medeniyetinde Sanayi.....	138
2. 2. 3. Batı’nın İnsanı ve Temsili .....	152
2. 2. 3. 1. Balkan Milletleri ve Macarlar .....	155
2. 2. 3. 2. Avrupa Milletleri .....	168
2. 2. 4. Batı Medeniyetinde Şehir .....	204
2. 3. Batı Medeniyetinde Kültür ve Sanat .....	244
2. 3. 1. Tarihi Yapılar -Müzeler- Sergiler .....	244
2. 3. 2. Matbuat-Eğitim-Dil ve Edebiyat.....	252
2. 4. Batı Medeniyetinde Sosyal Hayat .....	263
2. 4. 1. Kahvehane-Lokanta-Yemek Kültürü .....	264
2. 4. 2. Eğlence .....	271
<b>SONUÇ</b> .....	<b>277</b>
<b>KAYNAKLAR</b> .....	<b>284</b>
<b>EKLER</b> .....	<b>293</b>
<b>ÖZGEÇMİŞ</b> .....	<b>303</b>

## GİRİŞ

Kültür ve medeniyet araştırmaları kapsamında geçerli olan yaygın kanıya göre, milletlerin tekâmülünde tarihin yanında coğrafya mühim bir yer işgal eder ve de bu iki saha birbirinden ayrı düşünülemez. Söz konusu coğrafyanın fizikî ve beşerî özellikleri, yaşam ve düşünce tarzı, medeniyet algısı gibi “millî realite”yi ihtiva eden olguların pekişmesinde önemli rol oynayarak insanların, fizikî ve ruhî vasıflarında belirleyici olur. Bu manada insan ve mekân, devingen yapı hâlinde bir terkip arz eder ve bu terkip etrafındaki farklı ya da bir başka deyişle “öteki”ye duyulan merakla da seyahatler meydana gelir.

Eklektik izlenimler hâlinde gelişen bir kültür pratiği olarak tanımlanabilecek seyahatler ve bunların birer belgesi olan seyahat yazılarındaki<sup>1</sup> gözlemler vasıtasıyla milletler, farklı kültür ve medeniyetlerle aşına olurlar. Farklı kültürle olan bu karşılaşma ile onu tanıma süreci neticesinde sosyokültürel bir etkileşim ve farkındalık meydana gelir. Bu etkileşim ile farkındalıktan hareketle kurulan sentezle, topyekûn/kısmî bir değişime/düzenlemeye gidilir ve böylelikle fertlerde yeni bir medeniyet fikri oluşur. Dolayısıyla seyahat yazılarıyla milletler, farklı medeniyetleri keşfederken -dolaylı da olsa- kendi medeniyetlerini de idrak ederler ve bu durum onları sosyokültürel çeşitliliğe götürür. Söz konusu medeniyet çeşitliliği hususunda Hilmi Ziya Ülken şu sözleri dile getirir:

Tek bir medeniyet vardır: O da, insan toplulukları arasındaki karşılıklı tesirlerin büyümesi, çoğalması ve genişlemesidir. Çarpışmaların doğurduğu kıvılcım yerini değiştirebilir. Fakat bu, daha zengin yayılma yerleri bulmak içindir. Karşılıklı tesirler kompleksine karışan her yeni unsur, onu bir parça daha geniş, biraz daha uzvî (organique) hâle getirir. Her yaratış, bir aşının çiçeğidir. Aş ne kadar kuvvetli ise, kompleks’in aksülameli o kadar derin, mahsulü o kadar büyüktür. Kendi içine kapanan ve her şeyi yalnız kendinde arayan cemiyetlerin yeni bir şey yaratmasına, tek ve büyük medenî açılış yoluna girmesine imkân yoktur.<sup>2</sup>

<sup>1</sup> Söz konusu türle alakalı bu sahada pek çok adlandırma yapılırsa da çalışma boyunca, kapsayıcı bir başlık olması ve üzerinde durulan dönem itibarıyla “seyahat yazısı” tabiri tercih edilecektir.

<sup>2</sup> Hilmi Ziya Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, İstanbul: Vakit Gazete-Matbaa, 1935, s. 14-15.

Ülken'in de ifade ettiği gibi, esasında tek bir medeniyet bulunmakta ve milletlerin sosyokültürel etkileşimiyle bir çeşitlilik meydana gelmektedir. Bu surette milletler, eklektik bir şekilde ilerleyerek zenginleşir, tekillikten çıkar. Böyle düşünüldüğünde, bilhassa seyahat yazılarındaki medeniyet gözlemlerinden hareketle bir milletin diğeriyle alakalı algısını da belirlemek mümkündür. Merakla başlayan yeni ve farklı olana karşı ilgi, şaşkınlık ile korku arasındaki bir tecrübeden sonra yerini, önyargı ve ötekileştirmeye bütünleşen bir ayrışmaya bırakır. Bu ayrışmanın dünya üzerindeki en belirgin ve nihaî iki kutbu ise, Doğu ile Batı kavramlarıdır.

Tarihî ve coğrafi tanımlamaların yanında sosyolojik ve felsefi anlamları itibarıyla Doğu ve Batı, çok geniş ve zamanla artan bir çağrışım zenginliği içinde birer medeniyet olarak şekillenir. Coğrafi manada birbirine sınır olan bu medeniyetler, tarihî süreç içerisinde cereyan eden pek çok olay neticesinde düşünce ve hayat tarzlarında ayrışmaya gider. Hatta,

Ah, Doğu Doğu'dur Batı'da Batı ve ikisi asla kavuşmayacak,  
Ta ki Yeryüzü ve Gökyüzü Tanrı'nın yüce mahkemesine çıkana dek;  
Ama ne Doğu, ne Batı, ne Sınır, ne Irk ne de Soy kalacak,  
Dünyanın birer ucundan iki yiğit karşı karşıya gelinceye dek!<sup>3</sup>

Kipling baladındaki bu kısımda, iki medeniyet arasındaki ayrışmanın kaçınılmaz olduğunu ifade eder; fakat şiirin devamında, bu unsurların birleşeceğine dair umut da vardır. Medeniyeti, “hayât-ı beşerin kâfilî”<sup>4</sup> şeklinde tarif eden Namık Kemal yine bu hususta, Batı'nın Doğu'ya dair bilgisini nitelik ve nicelik anlamında yetersiz bulurken<sup>5</sup>, Cemil Meriç “Bütün Kur'an'ları yaksak, bütün camileri yıksak, Avrupalının gözünde Osmanlı'yız; Osmanlı, yani İslâm, karanlık, tehlikeli, düşman bir yığın!”<sup>6</sup> ifadeleriyle de aradaki kökleşmiş ötekileştirmeye vurgu yapar.

<sup>3</sup> Çeviri tarafımıza ait olmakla beraber metnin aslı şu şekildedir:

“Oh, East is East and West is West, and never the twain shall meet,  
Till Earth and Sky stand presently at God's great Judgment Seat;  
But there is neither East nor West, Border, nor Breed, nor Birth,

When two strong men stand face to face, though they come from the ends of the earth!”

Rudyard Kipling, *Selected Verse*, “The Ballad of East and West,” London: Macmillian Collector's Library, 2016, s. 115.

<sup>4</sup> Namık Kemal, “Medeniyet,” *İbret* 84 (2 Zilkade 1289/ 2 Kânun-ı Evvel 1288).

<sup>5</sup> Namık Kemal, “Avrupa Şark'ı Bilmez,” *İbret* 84 (2 Zilkade 1289 / 10 Haziran 1288).

<sup>6</sup> Cemil Meriç, *Umrandan Uygarlığa*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2010, s. 9.

Yerel ve geleneksel alışkanlıkların dışında 18.-19. yüzyıllarda Batı’da meydana gelen Fransız İhtilali ve Sanayi Devrimi gibi siyasal-endüstriyel gelişmelerle birlikte farklılıklar ivme kazanır. Yine aynı yüzyılda bilhassa Batılı seyyahların, Doğu kültür merkezlerine (Mısır, Suriye, Bağdat, Şam, Basra, Tebriz; Anadolu; Hîve, Harezm, Semerkand, Kâşgar, Urumçi) yaptıkları seyahatler üzerinden siyasal, sosyal ve kültürel öğeler bütünü olan “imge”ler kurulur. Başlarda temaşa edilmesi gereken egzotik bir yer olarak görülen Doğu, ilerleyen süreçte yaşanan bilimsel gelişmelerle, araştırılacak bir coğrafya hâlini alır ve hareket noktası itibarıyla Doğu’yla alakalı ürünlerin tanı(tı)mını öngören “Oryantalizm” sahası tesis edilir. Bununla beraber Batı’nın bu türlü çalışmalarının bir bakıma karşılığı şeklinde gelişen araştırmalar olarak da “oksidantalizm”, Doğu’nun Batı’yı kendi dinamiklerinden hareketle değerlendirmesine yönelik bir çalışma alanı oluşturur. Bu bağlamda söz konusu fikir sahaları, seyahat yazıları etrafında yapılan incelenmeler için önemli bir veri tabanı sunar.

Türk edebiyatının 1886-1922 yılları arasında yazılmış seyahat yazıları üzerine gerçekleştirilecek bu çalışmada, Doğu ve Batı ülkeleriyle alakalı seyahat metinlerindeki gözlemlerin, karşılaştırmalı olarak incelenmesi amaçlanmaktadır. Söz konusu yıl aralıklarına gidilmesinde belirleyici olan ilk husus, seyahatlerin ve seyahat yazınının bu zaman diliminde daha yoğun olmasıdır. Edebiyatımızın Batı tesirindeki seyrinde önemli merhaleleri içeren bu zaman dilimi, medeniyet yöneliminin/değişiminin ivme kazandığı bir devredir. Medeniyet hususunda özellikle Batı’ya yönelen, dönem aydınlarımız şahsî ve edebî yaşantılarını aynı çerçevede tanzim etmiş, Batı coğrafyalarına dair seyahat yazılarında da bu yöndeki izlenimlerini ortaya koymuşlardır. Bu bakımdan incelenen metinlerin, 1886-1922 zaman aralığından seçilmesindeki bir diğer etken ise, Servet-i Fünûn edebî topluluğuna mensup seyyahlarda dönemin Batılılaşma cereyanlarının daha yoğun olmasıdır. Söz konusu yıllarda ortaya koyulan seyahat yazıları, nitelik ve nicelik anlamında Batı merkezli olmakla beraber özellikle Doğu coğrafyalarından söz eden metinler de mevcuttur. Dönem aydınlarının Doğu ülkelerine özgü izlenimlerinin yanında, Doğu medeniyetine yaklaşımının niteliklerini sunması bakımından önemli bir referans alanı oluşturmaktadır.

Böyle bir çalışmayı gerekli kılan sebeplere bakıldığında, daha önce bu konuyla alakalı yapılmış çalışmaların niteliklerine temas etmek yerinde olacaktır. Kronolojik şekilde incelendiğinde ilk olarak Baki Asiltürk’ün “Türk Edebiyatında Avrupa

Seyahatleri (1839-1923)” adlı doktora tezine dayanan *Osmanlı Seyyahlarının Gözüyle Avrupa* adlı çalışmasının seyyahların, Avrupa izlenimlerini ihtiva ettiği görülür. İbrahim Şirin’in “Osmanlı Seyahatnâmelerinde Avrupa (1839-1876)” ve Mustafa Serdar Palabıyık’ın “Travel, Civilization And The East: Ottoman Travellers’ Perception Of ‘The East’ In The Late Ottoman Empire” adlı doktora tezleri ise, söz konusu dönemlerle alakalı metinlerin analizi esasına dayanan çalışmalardır. Yine Zafer Özdemir’in “Servet-i Fünun Dergisinde Seyahat Yazıları (1891-1901)” adlı yüksek lisans tez çalışması, Servet-i Fünûn dergisinde tefrika edilen seyahat yazılarının tasnifiyle sınırlı kalmıştır. Son olarak Uygur Aydemir’in “Cenap Şahabettin’in Seyahat Mektuplarında Oryantalist Etkiler” adlı yüksek lisans tezi ise Cenap Şahabettin’in Doğu seyahat yazılarındaki Oryantalist tesirleri irdelemeye yöneliktir. Bu çalışmada ise, Türk edebiyatının pek çok önemli oluşumunu içine alan işaret edilen zaman aralıklarındaki hem Doğu hem de Batı coğrafyalarıyla ilgili metinlerin karşılaştırmalı olarak incelenmesi amaçlanmaktadır. Bu şekilde metin merkezli analitik bir incelemeyle, seyahat yazılarının medeniyet değişimlerindeki rolü ele alınmakla beraber söz konusu devredeki toplumsal ve edebî eğilimlerin aydınlatılmasına katkıda bulunulacaktır.

# BİRİNCİ BÖLÜM: SEYAHAT VE TÜRK EDEBİYATINDA SEYAHAT YAZISI GELENEĞİ

## 1. Seyahat Edebiyatı ve Temel Kavramlar

Tabiatı gereği sürekli bir merak ve arayış içinde olan insan, farklı ya da “öteki” coğrafya, millet ve kültürlerle ilgi duyar ve bu ilgiden hareketle çeşitli “seyahat”ler düzenler. Seyahati, bir “harikulâdelikler avı” şeklinde tanımlayan Ahmet Hâşim, “İnsan, hayatının tatsızlığından ve etrafında görüp baktığı şeylerin o yorucu alelâdeliğinden bir müddet kurtulabilmek ümidiyle seyahate çıkar.”<sup>7</sup> şeklindeki ifadesiyle, seyahatlerin bireysel tedavi yönüne vurgu yapar. “Seyyah/gezgin” diye adlandırılan kişilerce gerçekleştirilen bu faaliyet, kültürlerarası bir etkileşim ve farkındalık yaratır, milletlerin birbirleri hakkındaki türlü önyargı ve kalıp yargılardan kurtulmalarını sağlar. Bu manada seyahat, bir kültür coğrafyası keşfinin yanında, kişinin “öteki”yle temasını sağlamak suretiyle bir kültürel bilinçlenmeye ulaşmasını temin eder.

Tuncer Baykara seyyahları, “1. Haber edinme (gizlisi de dâhil) başta olmak üzere devlet görevlileri (elçi gibi); 2. Yeni ve değişik yerler görmek isteyen, gerçek seyyahlar; 3. Bilimsel araştırmalar yapmak üzere seyahat edenler.”<sup>8</sup> olmak üzere seyahat amaçlarına göre üçe ayırmaktadır. Bu gibi maksatlarla yola çıkan seyyah, zıtlıkların karşılaştırılması (*dychotomic opposition*) ve de sentezden sonra seyahat ettiği coğrafya ile kendi kültürü arasında bir karşılaştırma yapar.<sup>9</sup> Önyargı, gözlem ve kalıp yargıların yekûnu olan “seyahat yazısı” metnini oluşturur. O hâlde bir medeniyet kâşifi olarak seyyah, mensup olduğu toplumun -temel değerlerine uygun olduğu takdirde- medeniyet fikrine yön verebilir. Dolayısıyla merak, seyahat, gözlem ve aktarım aşamalarıyla şekillenen seyahat yazıları, devingen ve eklektik bir şekilde ilerleyen, bireysel ve toplumsal bir kültür pratiği olarak tanımlanabilir.

Başlarda “risâle” ismiyle anılan seyahat yazıları, “rîhle”, “nevâdir”, “acayibe”, “garâyib”, “menzîlnâme”, “sergüzeşt-nâme”, “gurbetnâme”; daha sonra ise “ruznâme”,

<sup>7</sup> Ahmet Hâşim, *Üç Eser: Bize Göre-Gurabahâne-i Laklakân- Frankfurt Seyahatnamesi*, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1994, s. 169.

<sup>8</sup> Tuncer Baykara, *Tarih Araştırma ve Yazma Metodu*, İzmir: Akademi Kitabevi, 1999, s. 56.

<sup>9</sup> Emel Kefeli, “Kültürlerarası İlişkiler Açısından Seyahatler: Fransa Sefaretnamesi”, *Journal of Turkish Studies Prof. Dr. Orhan Okay Armağanı* 30, (2006): s 185.



“seyahatnâme”, “sefâretnâme” gibi isimlerle karşılaşılır. Günümüzde ise “seyahat/gezi yazısı” tabiri kullanılmaktadır. Yazılış amacı ve içeriğine göre zaman içerisinde farklı isimlerle anılan seyahat yazıları, sadece yeni millet ve kültür coğrafyaları tanıma adına yapılan faaliyetler değildir. Orhan Şaik Gökyay’ın da ifadesiyle,

Seyahatnameler, yalnız yazarların salt görmek ve anlamak amacıyla yaptığı gezilerden meydana gelmiyor. Böyle yapıtların yazılmasına, ‘seyahat için seyahat’ deyimiyle anlatmayı uygun bulduğumuz gezilerin dışında başka nedenler de yol açıyor. Hac ziyaretleri, bir başka ülkeye gönderilen görevlinin oralarda gördüklerinden esinlenerek yazdığı kitaplar, askerlik, savaş dolayısıyla görülen yerler, tanınan başka başka insanlar, kalemlerin işe koyulmasına yetiyor.<sup>10</sup>

Bu anlamda coğrafya, tarih ve kültür konuları hakkında bilgi vermek için yazılmış seyahat yazılarının haricinde eğitim, ibadet, ticaret, siyaset maksatlı olanları da vardır.

Seyyahların toplumun farklı kademelerinden gelmesi seyahat yazılarının zengin bakış açısını belirleyen önemli sâiklerden olup sıradan bir insan ile aristokratın, asker ile tüccarın, hacı ile papazın izlenimleri türlü sonuçlar ortaya çıkarır. Bununla beraber seyahat yazıları, seyyahın sadece yurtiçi ve yurtdışındaki farklı coğrafyalara yaptığı yolculukların anlatıldığı yazılar olmayıp daimî ikametgâh hâlindeki yerlerin de anlatılması söz konusudur. Dolayısıyla,

Seyahatnameler, her zaman yurt içinde, ya da dışında yapılan gezilerin hikâyesi değildir. Bir şehrin içinde oturup da, o şehri bir yönüyle tanıtan yazarlar da vardır. Böylesi kitaplar, yazıldığı yüzyıllardan uzaklaştıkça daha da bir değer kazanırlar. Bunları da hiç duraksamadan seyahatnameler arasına alabiliriz. Evliya Çelebi’nin birinci cildi yalnızca İstanbul’u anlatır.<sup>11</sup>

Seyahatin niteliğine veya seyyahın tercihinine bağlı olarak seyahat metinleri, farklı formlarda yazılır. Bu bir bakıma, metindeki izlenimleri ilgi çekici kılma gayretinin de ürünüdür. Gözlem notlarına dayalı, müstakil bir kitap formunun haricinde seyyahlar; efsane, otobiyografi, günlük, hatıra, mektup, hatta roman türünden de yararlanmışlardır. Ancak seyahat retoriğine daha uygun olmaları nedeniyle, genelde

---

<sup>10</sup> Orhan Şaik Gökyay, “Türkçede Gezi Kitapları”, *Türk Dili Aylık Dil ve Edebiyat Dergisi- Gezi Özel Sayısı* 258 (1973): s. 458.

<sup>11</sup> Gökyay, “Gezi Kitapları,” s. 458.

anlatım tekniği olarak günlük, hatıra ve mektup gibi türleri kullanılır. Seyahat yazıları çoğu yerde, beslendiği türlerle bir tutulup bunların alt türü şeklinde de değerlendirilir; fakat sayılan türlerden farklı olarak seyahat yazılarında gezilip görülen coğrafyanın anlatılması esası vardır. Seyahat yazısı-hatıra ilişkisi açısından bu duruma bakıldığında ise, söz konusu türler arasındaki nüansın, yapısından ziyade içeriğinde olduğu söylenebilir. Seyahat yazılarındaki olaylar, hatıralardaki gibi belli kişiler ve anılarla değil, coğrafya temel alınarak anlatılır.<sup>12</sup> Ancak bu durum sadece hatıralarla sınırlı olmayıp bilhassa günlük ve mektup türleri için de geçerlidir. Bu hususta örnek teşkil edebilecek bir eser olan Cenap Şahabettin'in *Avrupa Mektupları*, mektup ismini taşısa da I. Dünya Savaşı yıllarında Avrupa görevi esnasındaki seyahat izlenimlerini ihtiva eden bir seyahat yazısıdır. Cenap'ın Avrupa'dan gönderdiği mektuplar vasıtasıyla *Tasvir-i Efkar*'da tefrika edilerek okurla paylaşıldığı için de bu ismi taşır.

Ziyaret ettikleri coğrafyayı çoğunlukla öznel bir tutumla aktaran seyyahlar, kültürel birikimleri ve bu birikimin yansıdığı bakış açılarıyla metinlerini inşa ederler. Hatta inşa sürecinde, metni cazip kılmak adına abartılara yer vermekle beraber, diğer seyyahların eserlerindeki pasajları da olduğu gibi metinlerine dâhil ederler.<sup>13</sup> Öznelliğe yaslanan bir abartma ve birbirinden kopya etme şeklindeki bu gibi tutumlardan ötürü seyahat yazılarının, tarihî bir belge niteliği taşıyıp taşımadığına dair fikir ayrılıkları bulunmaktadır. Dolayısıyla bu konu hakkındaki bir görüşte seyahat yazıları, toplumların siyasal ve sosyo-kültürel özelliklerini çeşitli alanlara temas ederek ortaya koymasından ötürü birinci elden tarihî kaynak olarak değerlendirilir.<sup>14</sup> Bir başka görüşte ise, birincil tarihî kaynak olarak kabul edilmese de yarattığı etkileşim neticesinde, Batı ve Doğu toplumlarını birbirine yaklaştıran belgeler şeklinde düşünülür.<sup>15</sup>

Seyahat yazılarının yazımı ve değerlendirilmesi, bu sahaya alakalı yapılan çalışmalarda ihmal edilen bir bahistir. Söz konusu metnin, seyyahın izlenimleri veya

---

<sup>12</sup> Baki Asiltürk, *Osmanlı Seyyahlarının Gözüyle Avrupa*, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2000, s.17.

<sup>13</sup> Mübahat S. Kütükoğlu, *Tarih Araştırmalarında Usûl*, İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 2001, s. 25.

<sup>14</sup> Neşet Çağatay, "İbn-i Battuta'nın İnceleme ve Gezileri Hakkında Konuşma", *I. Uluslararası Seyahatnamelerde Türk ve Batı İmajı Sempozyumu*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Basımevi, 1985, s. 24; Markus Köchbach, "Viyana Sefiri İbrahim Paşa Hakkındaki Anonim Rapor", *I. Uluslararası Seyahatnamelerde Türk ve Batı İmajı Sempozyumu*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Basımevi, 1985, s. 161.

<sup>15</sup> Yavuz Ercan "Bir Türk Diplomatının Gözüyle 19. Yüzyıl Başında Üç Avrupa Kenti: Viyana, Varşova, Paris", *I. Uluslararası Seyahatnamelerde Türk ve Batı İmajı Sempozyumu*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Basımevi, 1985, s. 210.

farklı eser ile kişiler vasıtasıyla aktarımı önemli bir husustur. Bu konudaki yaygın kanı, “gözlem, görgü tanıklığı ve somut verilerin kayda geçirilmesine öncelik veren bir seyahatnâme dili”<sup>16</sup> yönündedir ki tanıklığa dayalı bir seyahat anlayışı meydana getirilir. Ancak seyyahın, seyahat edeceği coğrafyaya gitmeden önce, bu bölge hakkında yazılmış eserlerden ya da bölgeyi ziyaret etmiş kişilerden, “karşılaşılabileceği önyargıların bilincinde” istifade etmesi de önemlidir. Yine bu hususta Ahmet İhsan Tokgöz’ün Avrupa seyahati müddetince yanından ayırmadığı *Baedeker Rehberi*<sup>17</sup>, karşılaştığı zorluklarda (gezi, ulaşım, beslenme, konaklama vs.) önemli rol oynamıştır. Değerlendirilmesinde ise “yayın şartları, metnin redaksiyonu ile zaman; seyyahın formasyonu, önyargıları ve konumu”<sup>18</sup> teknik anlamda dikkat çeken ilk unsurlardır. Bu bağlamda Evliya Çelebi’nin 17. yüzyılda kaleme aldığı *Seyahatnâme*’si ile Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi’nin 18. yüzyıla ait *Fransa Sefâretnâmesi* arasındaki Avrupa gözlemlerinde farklı söylemler bulunmaktadır. Seyyahların yaşadıkları dönem ve buldukları mevkiiler, bu söylem farklılığındaki belirleyicilerden bazılarıdır.<sup>19</sup> Yine metnin niteliği de önemli bir ayrıntıdır. Seyyahın kimliği ve buna bağlı olarak metnin yazılma amacı inceleme esnasında göz önünde bulundurulmalıdır. Böylelikle sefaretnameler hükûmete sunulan elçilik raporu niteliğindeki metinler olduğu için resmî bir dil ve kapalı/gizil anlamlar taşırken, seyahat yazıları daha bireysel misyonlarla kaleme alındığından samimî bir dil ve üslûba sahiptirler.

Seyahat edilen coğrafyanın anlatılması esasının bulunduğu seyahat yazısının, kendine özel bir üslûbu olması onu, müstakil bir edebî tür hâline getirir. Tarih, coğrafya, sosyoloji, antropoloji, psikoloji ve daha pek çok kaynaktan beslenen; ama zamanla coğrafya, tarih ve toplum temelli hemen her disiplin için birer başvuru kaynağı hâline gelmiştir. Bu bakımdan, eklektik yapıya sahip olan seyahat yazılarının oluşturduğu “seyahat edebiyatı” da araştırmacılar için zengin bir kaynaktır. Seyahat edebiyatı, *İbn-i Battûta Seyahatnâmesi*’nin 19. yüzyılın yarısından itibaren Fransızca, İngilizce ve başka

---

<sup>16</sup> Özlem Ezer, *Üç Kadın Seyyahımızın Kaleminden Doğu, Batı ve Kadın 1913-1930*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2012, s.18.

<sup>17</sup> 19. yy. Alman yazarı ve yayımcısı Karl Baedeker’in hazırladığı bu seyahat kılavuzu, düzeni ve tespitlerin doğruluğundan ötürü döneminde son derece meşhurdur. Ahmet İhsan da seyahatinde bilhassa bu eserden faydalanır.

<sup>18</sup> Kefeli, “Fransa Sefaretnamesi”, s 196.

<sup>19</sup> İki metin arasındaki nüanslara sonraki bölümlerde ayrıntılı bir şekilde temas edilecektir.

dillere çevrilmesinden sonra<sup>20</sup> kullanılan ve Batı edebiyatı kaynaklı bir kavramdır. Batı edebiyatında seyahat yazısının ilk örneklerine Antik Yunan döneminde rastlanır ve Herodot'un bu türün ilk örneklerini verdiği düşünülür. İbn-i Fadlan, Ebû Dülef, Marco Polo ve İbn-i Battûta'nın seyahat yazılarından sonra; Lady Montagu (*Turkish Embassy Letters*, 1763)<sup>21</sup>, Chetaubriand (*Ltinéraire de Paris à Jérusalem*, 1811<sup>22</sup>; *Voyage en Amérique*, 1827), Alphonse de Lamartine (*Voyage en Orient*, 1835; *Nouveau Voyage en Orient*, 1850), Julia Pardoe (*The City of the Sultan and Domestic Manners of the Turks I-II-II*, 1837)<sup>23</sup>, Moltke (*Briefe aus der Türkei*, 1841)<sup>24</sup>, Gerard de Nerval (*Voyage en Orient*, 1851)<sup>25</sup>, Theophile Gautier (*Constantinople*, 1853; *Voyage en Russie*, 1867)<sup>26</sup>, Edmondo de Amicis (*Olanda*, 1874; *Ricordi di Londra*, 1874; *Marocco*, 1876; *Constantinopoli*, 1878-1879; *Ricordi di Parigi*, 1879; *Constantinopoli*, 1878-1879<sup>27</sup>; *Ricordi d'un viaggio in Sicilia*, 1908), Pierre Loti (*La Turquie Agonisante*, 1913)<sup>28</sup> Batı edebiyatında öne çıkan bazı seyahat eserleridir.

## 2. Türk Edebiyatında Seyahat Yazıları

Seyahat edebiyatı, Batı'da 18. yüzyıldan sonra bir ivme kazanırken Osmanlı toplumunda savaş, memuriyet, iş bulma, sürgün, eğitim, irşat ve hac gibi vesilelerle seyahat edilse de 19. yüzyıla kadar oldukça az sayıda seyahat yazısı kaleme alınmıştır. Bunun en önemli sebebi, genellikle kişilerin bu yolculuklara farklı yerleri görmek ve anlatmak gibi bireysel maksatlarla çıkmamış olmalarıdır. Bireysel seyahatlerin az olmasında, Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyıla kadar olan dünya konjonktüründeki etkin statüsü önemli bir husustur. Bilhassa 16.-17. yüzyıllarda, Asya'dan Afrika ve Avrupa'ya en geniş sınırlarına ulaşan bir coğrafyada yaşayan Osmanlı aydınında

<sup>20</sup> Hüseyin Yazıcı, "Arap Gezi Edebiyatına Bir Bakış", *İÜ Edebiyat Fakültesi Şarkiyat Mecmuası Dergisi* 9, (2006): s. 100.

<sup>21</sup> Mary Wortley Montagu, *Şark Mektupları*, çev. Ahmed Refik, İstanbul: Timaş Yayınları, 1998.

<sup>22</sup> Chetaubriand, *Paris- İstanbul- Kudüs Bir Seyyahın Günlüğü*, İstanbul: İlk Biz Yayınevi, 2004.

<sup>23</sup> Julia Pardoe, *Sultanlar Şehri İstanbul*, çev. Banu Büyükal, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.

<sup>24</sup> Feldmareşal Helmuth Von Moltke, *Moltke'nin Mektupları*, çev. Hayrullah Örs, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2015.

<sup>25</sup> Gerard de Nerval, *Doğu'ya Yolculuk*, çev. Nurullah Berk, İstanbul: Yenilik Basımevi, 1974.

<sup>26</sup> Theophile Gautier, *İstanbul Dünyanın En Güzel Şehri*, çev. Nuriye Yiğitler, İstanbul: Profil Yayınları, 2007.

<sup>27</sup> Edmondo de Amicis, *İstanbul*, çev. Beynun Akyavaş, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981.

<sup>28</sup> Pierre Loti, *Can Çekişen Türkiye*, çev. Fikret Şahoğlu, İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, 1973.

mevcut siyasî üstünlükten ötürü farklı olana karşı bir merak oluşmaz. Seyahat metinlerinin azlığında bir diğer sebep ise, seyahat yazısının 19. yüzyıla kadar edebî bir tür olarak Türk edebiyatında yerleşmiş olmamasıdır.<sup>29</sup> Tanzimat Fermanı'ndan sonra kültürel alanda Batılılaşmanın ivme kazanmasına bağlı olarak aydınların özellikle Batı'yı yakından tanıma isteği artar ve bu coğrafyaya seyahatler düzenlenir. Bunların ardından da Batılı anlamda seyahat metinleri ortaya koyulmaya başlar; fakat yüzyılın sonuna gelindiğinde dahi nitelikli seyahat metinlerinin azlığı dikkat çekicidir. Osmanlı'da seyahat ve seyahat yazısının yeri hakkında Ahmet Mithat Efendi, Seyyah Mehmet Efendi'nin aktarımına göre şu değerlendirmelerde bulunur:

Biz yani Osmanlılar milel-i sâireye nispetle seyahate pek az ehemmiyet vermişiz. Avrupa bilâdından kalkan bir gemi veyâhut yola çıkan bir seyyah dünyanın her tarafını dolaşarak bir devr-i âlem seyahati icrâ ve sûret-i seyahatlerini mükemmel seyahatnamelere derc eylemiş oldukları halde bizim kendi memleketimiz dâhilinde bile lâykıyla deverân edenlerimiz pek az görülmüştür.<sup>30</sup>

Ahmet Mithat'ın da belirttiği üzere Osmanlı'da, Avrupa'da olduğu gibi bir seyahat kültürüne seyrek rastlanır. 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra ise seyahatler ve seyahat yazılarında bir artış gözlenir.

Seyahat yazısı geleneğinin geç gelişmesine paralel olarak, bu metinlerin türsel anlamda sınıflandırılması ve değerlendirilmesi de gecikir. Ancak Batı'nın aksine Türkiye'de seyahat metinleri, 1970'ten itibaren bir kaynak olarak incelenmeye başlar. Söz konusu bu girişiminin ardında, "hiçbir ilm(in) mücerret bir hâlde inkişâf edeme"yeceğini<sup>31</sup> zikreden Zeki Veli Togan'ın da işaret ettiği üzere, seyahat yazılarının sadece edebiyatın bir türü olarak değerlendirilmemesi gerektiği anlayışı vardır. Tarih ve coğrafya başta olmak üzere, seyahat yazısı türü, pek çok alanı bünyesinde barındırır. Böylelikle de geçmişten bugüne disiplinler arası çalışmalar bağlamında önemli bir referans alanı oluşturur.

Türk edebiyatında seyahat yazısı türünün ilk örnekleri Hoca Gıyâseddin Nakkaş'ın 1422'de tamamladığı *Acâibü'l-Letâif*'i ve Ali Ekber Hitâî'nin 1515-1516

<sup>29</sup> Menderes Coşkun, "Seyahatnâme," *DİA*, 37, s.13.

<sup>30</sup> Mehmed Emin, *İstanbul'dan Asya-yı Vusta'ya Seyahat*, haz. A. Muhibbe Darga, İstanbul: Everest Yayınları, 2007, s. 2.

<sup>31</sup> A. Zeki Veli Togan, *Tarihte Usûl*, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1985, s. 19.

yılları arasında vücuda getirdiği *Hitâînâme*'sidir. Bununla beraber her açıdan gerçek bir seyahat yazısı özelliği gösteren ilk eser ise Seydi Ali Reis'in Mısır yolculuğuna dayanan 1557 tarihli *Mir'atü'l-Memâlik* adlı eseridir.<sup>32</sup> Klasik edebiyatta "bir şehir ile o şehrin mahbûbları hakkında yazılan manzum eser"ler<sup>33</sup> olan şehrengizler de seyahat izlenimlerini ihtiva etmesi dolayısıyla seyahat eseri özellikleri gösterir. Şair Mesihî'nin *Edirne Şehrengizi*, bu türün Türk edebiyatındaki ilk örneği olmakla beraber Taşlıcalı Yahyâ'nın *İstanbul Şehrengizi* ile Neşâtî'nin *Edirne Şehrengizi* önemli eserler arasında değerlendirilir.<sup>34</sup>

Seyahat eserlerinin olgun örnekleri 19. yüzyıldan itibaren verilmeye başlamış olsa da *Evliya Çelebi Seyahatnâme*'si, Osmanlı seyyahları için temel hareket noktası teşkil etmesi dolayısıyla önemli bir yere sahiptir. Vatan coğrafyasını benimseme hususunda Evliya Çelebi'den söz eden Tanpınar, onun Mimar Sinan'dan sonra Osmanlı kültür dinamiklerine yön veren ikinci kişi olduğunu söyler. Bulunduğu dönem ve yerlere "ilavelerle de olsa" ayna tutan Evliya Çelebi, 16. ve 17. yüzyıllardaki Osmanlı'yı her yönüyle aktarır.<sup>35</sup> Anlattığı kültür coğrafyalarıyla beraber ifade tarzıyla da dikkat çeken eseri, klasik edebiyat dil ve üslûbundan günlük hayat diline geçişinde önemli bir merhale teşkil eder. Günlük konuşma diline yaslanarak klasik edebiyatın ağdalı diline karşı aykırı bir duruş gösteren Çelebi sade, samimî ve akıcı bir dili tercih eder.

Osmanlı coğrafyasıyla birlikte Batı ülkelerine dair izlenimleri de ihtiva eden bu seyahat yazısı, "bir Türk muharriri tarafından Avrupa için yazılmış müşahedeye dayanan ilk mühim vesika"dır.<sup>36</sup> "Tarih-i Seyyah"<sup>37</sup> şeklinde de anılan eser, 10 ciltten meydana gelmekte olup ilk cildinde her yönüyle İstanbul ele alınır. Devamında ise sırayla: İkinci ciltte Mudanya, Bursa, Trabzon ve Gürcistan; üçüncü ciltte Üsküdar, Şam, Trakya ve Balkanlar; dördüncü ciltte İstanbul-Van arası; beşinci ciltte Tokat, Lehistan, Sarıkamış, Çanakkale, Belgrad, Venedik, Üsküp; altıncı ciltte Macaristan ve Almanya; yedinci ve sekizinci ciltlerde Avusturya, Kırım, Kafkasya; dokuzuncu ciltte İstanbul ile Mekke-Medine arası; onuncu ciltte ise, Mısır ve civarı anlatılır. Bir tarih,

<sup>32</sup> Gökyay, "Türkçede Gezi Kitapları", s. 459.

<sup>33</sup> İskender Pala, *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, İstanbul: Kapı Yayınları, 2013, s. 459.

<sup>34</sup> Ayrıntılı bilgi için bkz: Bayram Ali Kaya, "Şehrengiz", *DİA*, 38, 461-462.

<sup>35</sup> Ahmet Hamdi Tanpınar, *Beş Şehir*, haz. Beşir Ayvazoğlu, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016, s. 52.

<sup>36</sup> Ahmet Hamdi Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006, s. 53.

<sup>37</sup> Gökyay, "Gezi Kitapları", s. 460.

coğrafya ve edebiyat mahsulü hâlinde vücuda getirdiği bu eseriyle Evliya Çelebi, 17. yüzyılı panoramik şekilde sunar.

1718 Pasarofça Antlaşması'nın getirdiği yük(ümlülük)ler neticesinde siyasal-kültürel bir arayış içerisine giren Osmanlı Devleti, "Lâle Devri" olarak da adlandırılan 1718-1730 arasındaki devrede ilişkileri geliştirmek ve bilimsel, kültürel gelişmeleri daha yakından takip etmek amacıyla bilhassa Batı'ya daimî sefirler gönderir. Sefirler, yaptıkları gözlemler neticesinde Batı(lı)nın yapısıyla kendi toplumu arasında karşılaştırmalar yapar ve bu çıkarımlarına dayanan, hükûmete sunmak için hazırladıkları raporlar da "sefâretnâme"leri oluştururlar. Sefaretnameler, özünde bir devlet raporu olma niteliği taşır. Kültürlerarası ilişkilerde belirleyici olmaları dolayısıyla da mühim bir yer işgal eder. Bu manada, III. Ahmet'in sefiri Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi'nin 1720-1721'de Fransa sefreti sırasındaki gözlemlerini kapsayan devlet raporu olan *Fransa Sefaretnamesi*, Avrupa'yla alakalı ilk önemli kaynaktır. "Bir devlet adamının dikkatini taşıyan eser, ilim ve kültür müesseselerinden bahçe mimarisine uzanan ve Fransa'daki aynacılık sanatına kadar yayılan geniş bir gözlem yelpazesine sahiptir."<sup>38</sup> Bakmasını, görmesini ve göstermesini bilen nadir yaradılışlı bir kişi olarak tanımladığı Yirmisekiz Çelebi'nin bu metni hakkında Tanpınar,

Hiçbir kitap garplılaşma tarihimizde bu küçük Sefaretname kadar mühim bir yer tutmaz. Okuyucu üzerinde Binbir Gece'ye iklim ve mahiyet değiştirmiş hissini bırakan bu kitabın hemen her satırında gizli bir mukayese fikrinin beraberce yürüdüğü görülür. Hakikatte bu sefaretnamede bütün bir program gizlidir.<sup>39</sup>

diyerek bu eserin aynı zamanda, Batılılaşma hareketinin gizli programı olduğuna da dikkat çekmektedir.

Şehrengizlerden sefaretnamelere uzanan, Türk seyahat edebiyatının bu ilk nüvelerinden sonra olgun metinler, 19. yüzyıldan itibaren ortaya konur. Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Doğu ile Batı coğrafyalarına yapılan seyahatler ve seyahat metinlerinde bir artış gözlenir. Devlet adamlarının sefaret raporlarıyla ivme kazanan seyahat konulu eserler, söz konusu dönemden itibaren asker, denizci, doktor,

<sup>38</sup> Kefeli, "Fransa Sefaretnâmesi", s 187.

<sup>39</sup> Tanpınar, *XIX. Asır*, s. 54.

edebiyatçı gibi çeşitli meslek gruplarındaki kişilerin gözlem ve anılarıyla farklı bir çizgide gelişirler. Bu metinler çeşitli gazete ve mecmualarda tefrika edildiği gibi, matbu eser olarak da basılmıştır. Bu bağlamda birinci bölümün son kısmında incelenecek Doğu ve Batı ülkeleri hakkındaki seyahat metinleri, aynı zaman aralığında ortaya koyulan diğer eserlere de atıflar yapılarak değerlendirilecektir. Doğu ve Batı coğrafyalarına göre gruplandırılacak metinlerin tasnifinde, seyahat tarihleri esas alınacaktır.

## 2. 1. Doğu Coğrafyasına Yapılan Seyahatler

Bu bağlamda temas edilecek ilk metin, posta müdürlüğü gibi çeşitli memuriyetlerde bulunmuş, Karçınzâde Süleyman Şükrü'nün 1886-1907 yılları arasındaki notlarına dayanan *Seyahatü'l-Kübrâ*<sup>40</sup> adlı seyahat yazısıdır. Anadolu'dan (Eğridir, Antalya, İzmir, Mersin, Adana, Kayseri, Sivas, Tokat), Afrika (Musul, Tahran, Tunus, Tanca, Cebelitarık, Aden, Cezayir, Trablusgarp, İskenderiye, Kahire), Avrupa (Viyana, Paris, Marsilya) ve Asya'ya (Aşkabat, Buhara, Bakü, Bombay, Delhi, Kalküta, Haydarabat, Singapur, Hong-Kong, Şangay, Tiyençin, Pekin, Urumçi, Sivastopol, Petersburg), geniş bir coğrafyanın anlatıldığı eserde gidilen yerler, ayrı başlıklar hâlinde ele alınır. Bu yönüyle dönemi içerisindeki en geniş ölçekli seyahat yazısı olan eserle alakalı dikkat çeken bir husus seyyahın eserin başında kendisi için “seyyah” unvanını kullanmasıdır. Bir başka husus ise Süleyman Şükrü'nün, eserinin basıldığı Elektrik Matbaası sahibi Abdürreşid İbrahim Efendi'ye bu seyahatiyle tesir etmiş olma ihtimalidir.<sup>41</sup>

Bağdat muhasebe memuru Fehmi Efendi'nin *Halep Tarikiyle Merâhil-i Kostantiniye* (1888)<sup>42</sup> adlı 24 sayfalık risalesi, Bağdat'tan Halep yoluyla İstanbul'a kadar yapılan bir seyahati içerir ve güzergâhların niceliği itibarıyla Doğu seyahatleri arasında değerlendirilebilir. Küçük ölçekte bir metin olsa da böyle bir yolculuğa çıkacak kimseler için ulaşım, beslenme, konaklama imkânlarını tanıtmaya anlamında bir seyahat

<sup>40</sup> Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra*, Petersburg: Elektrik Matbaası, 1325; Karçınzâde Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra*, haz. Salih Şapçı, Eğirdir: Eğirdir Belediyesi Kültür Hizmeti, 2005.

<sup>41</sup> Tatar asıllı siyaset ve düşünce adamı Abdürreşid İbrahim Efendi, fikirleriyle bilhassa Mehmet Akif'i etkilemiştir. Onun, *Âlem-i İslâm ve Japonya'da İntişâr-ı İslâmiyet* adlı eseri, 1910-1913 yılları arasındaki Asya'yla alakalı önemli bir seyahat yazısıdır. Bkz: Abdürreşid İbrahim Efendi, *Âlem-i İslâm ve Japonya'da İntişâr-ı İslâmiyet* İstanbul: Ahmed Saki Bey Matbaası, 1328; Abdürreşid İbrahim Efendi, *Âlem-i İslâm ve Japonya'da İslâmiyet'in Yayılması*, haz. Mehmed Paksu, İstanbul: Nesil Yayınları, 2003.

<sup>42</sup> Fehmi, *Halep Tarikiyle Merâhil-i Kostantiniyye*, İstanbul: İstapan Matbaası, 1308.



rehberi niteliği taşır. Aynı coğrafyayla ilgili bir başka seyahat yazısı ise seyyahı bilinmeyen *Seyahat* (1893)<sup>43</sup> adlı, 25 mektuptan müteşekkil eserdir. İstanbul'dan yola çıkarak Samsun ve Diyarbakır yoluyla Basra, Bağdat ve Halep'e doğru seyahatle alakalı olan metin, sade üslubuyla dikkat çeker.

Doğu siyasetindeki en yoğun gayretlerin II. Abdülhamid döneminde uygulanmasına bağlı olarak yapılan resmî seyahatlerden<sup>44</sup> birisi Ömer Subhi'nin *Trablusgarp ve Bingazi ile Sahrâ-yı Kebir ve Sudan Merkezi* (1889)<sup>45</sup> metninde anlatılır. Dönemin "Erkân-ı Harbiye binbaşlarından"<sup>46</sup> Ömer Subhi bu seyahatinde, Trablusgarp, Bingazi, Derne, Sahra-yı Kebir, Sudan vilayetleri hakkında siyasî, askerî, coğrafî, ekonomik, sosyal ve kültürel bilgiler bulunmaktadır. Birikimli gözlemlerin ürünü olan bu metinde, her bir hususa ayrı başlıklar hâlinde değinilir. II. Abdülhamid'in siyasî sebeplerle Afrika'ya gönderdiği heyetin başındaki yaveri Azmzâde Sâdiku'l-Mü'eyyed Paşa'nın *Afrika Sahrâ-yı Kebiri'nde Seyahat* (1892)<sup>47</sup> ile *Habeş Seyahatnâmesi* (1905)<sup>48</sup> isimli yazılarından ilki, bir sefaretnâme olmakla birlikte, Afrika hakkındaki coğrafî gözlemleri dolayısıyla seyahat yazısı özelliği de gösterir. Günlük şeklinde tertip edilen ikinci eserde ise, Habeşistan'a dair tarihî, siyasî ve coğrafî bilgilerin haricinde, yerel halkın gelenek-göreneklere hakkında genişçe bilgi verilir. Yine Duyûn-ı Umûmiye müfettişliği ve müdürlüğü yapmış olan Âli Bey'in *İstanbul'dan Bağdat'a ve Hindistan'a* (1898)<sup>49</sup> söz konusu coğrafyayla alakalı bu yüzyıldaki son seyahat yazılarından.

<sup>43</sup> *Seyahat*, İstanbul: A. Asadoryan Şirket-i Mürebbiye Matbaası, 1311.

<sup>44</sup> II. Abdülhamid tarafından görevlendirilen ilk Doğu sefirlerinden Hindistan Şehbenderi Şirvanlı Ahmed Hamdi'nin *Hindistan, Svat ve Afganistan* (1878) isimli seyahat yazısı bu manada önemlidir. İstanbul, İzmir, Mısır, Süveyş ve Aden yoluyla Bombay'a ulaşan Ahmed Hamdi, gezdiği yerlerin fizikî özelliklerinden, beşerî özelliklerine kadar pek çok ayrıntıya temas eder. Bkz: Şirvanlı Ahmet Hamdi Efendi, *Seyahatnâme: Hindistan, Svat ve Afganistan*, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1300; Şirvanlı Ahmet Hamdi Efendi, *Seyahatnâme: Hindistan, Svat ve Afganistan*, haz. Fatma Rezan Hürmen, İstanbul: Arma-Arba Araştırma Basın Yayın, 1995.

<sup>45</sup> Ömer Subhi, *Trablusgarp ve Bingazi ile Sahrâ-yı Kebir ve Sudan Merkezi*, İstanbul: Ceride-i Askeriye Matbaası, 1307.

<sup>46</sup> Ömer Subhi, *Trablusgarp*, s.1.

<sup>47</sup> Sâdiku'l-Mü'eyyed, *Afrika Sahrâ-yı Kebiri'nde Seyahat*, İstanbul: Alem Matbaası, 1314; Azmzâde Sâdiku'l-Mü'eyyed, *Afrika Sahrâ-yı Kebiri'nde Seyahat*, haz. İdris Bostan, İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2008.

<sup>48</sup> Sâdiku'l-Mü'eyyed, *Habeş Seyahatnâmesi*, İstanbul: İkdâm Matbaası, 1322; Azmzâde Sâdiku'l-Mü'eyyed, *Habeş Seyahatnâmesi*, haz. Mustafa Baydemir, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 1999.

<sup>49</sup> Âli Bey, *İstanbul'dan Bağdad'a ve Hindistan'a*, İstanbul: Rauf Bey Kütüphanesi, 1314; Âli Bey, *Dicle'de Kelek İle Bir Yolculuk- Seyahat Jurnalı (İstanbul'dan Bağdad'a ve Hindistan'a)*, haz. Cahit Kayra İstanbul: Büke Yayınları, 2003.

Yurt içi ve yurt dışına dair seyahat yazılarıyla ön plana çıkan Dr. Şerafeddin Mağmumi'nin Anadolu ve Suriye izlenimleriyle alakalı *Seyahat Hatıraları I: Anadolu ve Suriye'ye* (1909)<sup>50</sup>, Cemal Said Bey'in *İran Mektupları* (1909)<sup>51</sup>, Halid Ziyaeddin'in *Musavver Mısır Hatıratı* (1910)<sup>52</sup>, Cami Bey'in *Trablusgarp'tan Sahrâ-yı Kebir'e Doğru* (1910)<sup>53</sup>, Muhammed Mihrî'nin *Sudan Seyahatnamesi* (1910)<sup>54</sup>, Ali Suad'ın *Seyahatlerim* (1914)<sup>55</sup> adlı metinlerinin yanında 20. yüzyılın başından itibaren Yemen seyahatlerinde bir artış gözlenir. Bu hususta bilhassa, İbrahim Abdüsselâm'ın *Yemen Seyahatnamesi ve Coğrafyâ-yı Nebâtîsi* (1907)<sup>56</sup>, Rüşdî'nin *Yemen Hatırası* (1909)<sup>57</sup> ve Abdülganî Senî'nin *Yemen Yolunda: Yemen'den Avdet* (1914)<sup>58</sup> adlı seyahat yazıları bu dikkatin ürünleridir.

20. yüzyıla kadarki seyahat metinlerinde Orta Asya, bütünüyle gezilen bir coğrafyadan ziyade, konaklama noktaları hâlinde aktarılır ve sadece bu bölgeyi anlatan metinlerin sayısı pek azdır.<sup>59</sup> 19. yüzyılın sonunda dikkat çeken en önemli metin, Darugazâde Seyyah Mehmet Emin'in *İstanbul'dan Asya-yı Vustâ'ya Seyahat* (1877) adlı seyahat yazısıdır. Söz konusu metin, Hâşim'in daha önce sözünü ettiğimiz hayatın tatsızlığı ve aleladeliliğinden kurtulmak fikrine tam manasıyla uyan ilk seyahat yazısı olarak büyük bir önem arz eder. II. Abdülhamid'in mabeyincisi ve karîne-i emîni olan Mehmet Emin Efendi, ferdî sebeplerle çıktığı bu seyahatte Buhara, Kâşgar ve Hive gibi

---

<sup>50</sup> Dr. Şerafeddin Mağmumi, *Seyahat Hatıraları I: Anadolu ve Suriye'ye'de*, Mısru'l-Kahire: 1327; Dr. Şerafeddin Mağmumi, *Bir Osmanlı Doktorunun Anıları: Yüz Yıl Önce Anadolu ve Suriye*, haz. Cahit Kayra, İstanbul: Büke Yayınları, 2002.

<sup>51</sup> Cemal Sâid Bey, "İran Mektupları," *Tasvir-i Efkâr* 3-189 (20 Mayıs 1325-25 Eylül 1325); Cemal Said Bey, *İran Mektupları*, haz. A. Ergun Çınar, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2014.

<sup>52</sup> Halid Ziyaeddin, *Musavver Mısır Hatıratı*, İstanbul: Agop Matyasyon Matbaası, 1326; Halid Ziyaeddin, *Musavver Mısır Hatıratı*, haz. Abdülkadir Altın-Nazmi Eroğlu, İstanbul: Bilge Kültür-Sanat, 2016.

<sup>53</sup> Cami Bey, *Trablusgarp'tan Sahrâ-yı Kebir'e Doğru*, İstanbul: Nişan-Babikyan Matbaası, 1326; Cami Baykurt, *Trablusgarp'tan Sahrâ-yı Kebir'e Doğru*, haz. Yüksel Kanar, İstanbul: Ark Kitapları, 2011.

<sup>54</sup> Muhammed Mihrî, *Sudan Seyahatnamesi*, İstanbul: Ahmet İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 1326; Muhammed Mihrî, *Sudan Seyahatnamesi*, haz. Ahmet Kavas, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2016.

<sup>55</sup> Ali Suad, *Seyahatlerim*, Dersaadet: Kanâ'at Matbaası, 1330; Ali Suad, *Seyahatlerim: Suriye, Irak, Necid ve Hicaz*, haz. Zekeriya Kurşun-Ali Okumuş, İstanbul: Taş Mektep Yayınları, 2015.

<sup>56</sup> İbrahim Abdüsselâm, *Yemen Seyahatnamesi ve Coğrafyâ-yı Nebâtîsi*, Dersaadet: Hilal Matbaası, 1324; Doktor İbrahim Abdüsselam Paşa, *Yemen Seyahatnamesi ve Bitkisel Coğrafyası*, haz. Ergin Yıldızoğlu, İstanbul: Pan Yayınları, 2008.

<sup>57</sup> Rüşdî, *Yemen Hatırası*, İstanbul: Osmanlı Matbaası, 1325; Rüştü Paşa, *Ah O Yemen'dir: Yemen Hatırası*, haz. Faruk Yılmaz, İstanbul: İz Yayıncılık, 2013.

<sup>58</sup> Abdülganî Senî, *Yemen Yolunda: Yemen'den Avdet*, Beyrut: Vilayet Matbaası, 1330.

<sup>59</sup> Mehmed Emin, *İstanbul'dan Asya-yı Vusta'ya Seyahat*, İstanbul: Kırk Anbar Matbaası, 1878; Mehmed Emin, *İstanbul'dan Asya-yı Vusta'ya Seyahat*, haz. A. Muhibbe Darga, İstanbul: Everest Yayınları, 2007.

yerlerle alakalı dikkat çekici bilgiler aktarır. Gezdiği Türkmen beldelerinin yaşam tarzıyla beraber halk edebiyatı mahsulleri hakkındaki izlenimleri, doğrudan gözlemlere dayanır.

20. yüzyılda ise, I. Dünya Savaşı yıllarında takip edilen Orta Asya siyasetine bağlı olarak hükümet tarafından bu coğrafyaya, çeşitli devlet memurları gönderilmiştir. Habibzade Ahmed Kemal'in *Çin-Türkistan Hatıraları* ile *Şanghay Hatıraları* (1914-1920)<sup>60</sup> ve Adil Hikmet Bey'in *Asya'da Beş Türk* (1914-1920)<sup>61</sup> metinleri, Cemal Paşa'nın görevlendirmesiyle Asya'ya giden fikir adamlarının anılarından oluşan, Osmanlı'nın son dönemine ait seyahat metinleridir.

## 2. 2. Batı Coğrafyasına Yapılan Seyahatler

Sağlık müfettişliği, orduya malzeme ikmali, önemli toplantılara katılma, bireysel merak gibi Batı'ya yapılan seyahatler de Doğu seyahatleriyle hemen aynı sebeplerle gerçekleştirilir. Batı seyahatleriyle alakalı belirlenen yıl aralıklarındaki ilk metinler ise, Yıldız Sarayı üçüncü kâtipliğinden başkâtipliğine kadar pek çok mevkide bulunmuş, Ali Cevad'ın *Felemenk Seyahatnamesi* (1886)<sup>62</sup> ve *Almanya Seyahatnamesi* (1892)<sup>63</sup> adlı seyahat yazılarıdır. II. Abdülhamid tarafından "sefâret-i fevkalâde" göreviyle yurt dışına gönderilen heyetin içinde yer almış Ali Cevad, seyahat izlenimlerini padişaha sunmak üzere kaleme almış olduğundan eserler daha ziyade sefaret raporu niteliğindedir. Bu seyahatlerden ilki Hollanda kralının, diğeri Almanya imparatorunun huzurlarına çıkmak üzere Lahey ve Berlin'e olmuştur. Her iki eserde de sefarette yaşananların anlatılmasının yanında, görülen şehirlerin tarihî, coğrafi ve jeopolitik özelliklerinden de bahsedilmiştir. Seyahat yazılarındaki diğer hususlar ise, izlenimlerin edebî anlatımdan uzak, ayrıntılı ve de -diyalog kısımları hariç- ağır bir dille aktarılmasıdır.

---

<sup>60</sup> Habibzâde Ahmed Kemâl, *Çin-Türkistan Hatıraları*, İzmir: Marifet Matbaası, 1341/1925; Ahmet Kemal İlkul, *Çin-Türkistan Hâtıraları – Şanghay Hâtıraları*, haz. Yusuf Gedikli, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1997.

<sup>61</sup> Adil Hikmet Bey, "Asya'da Beş Türk," *Cumhuriyet* (16 Haziran 1928-16 Teşrin-i Evvel 1928); Adil Hikmet Bey, *Asya'da Beş Türk*, haz. Yusuf Gedikli, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1998.

<sup>62</sup> İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kitaplığı, *Ali Cevad-Felemenk Seyahatnamesi*, yazma numarası: 5092.

<sup>63</sup> İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kitaplığı, *Ali Cevad-Almanya Seyahatnamesi*, yazma numarası: 5096.

Romanları başta olmak üzere hemen her eserinde Batı'yı yanlış anlayan ve kendi kültürünü "öteki"leştiren tipleri eleştirerek medeniyet tezleri üreten Ahmet Mithat Efendi, seyahat yazılarındaki Avrupa izlenimleriyle de düşüncelerini temellendirir. Bu manada 1889'da Müsteşrikler Kongresi dolayısıyla Osmanlı tarafından Avrupa'ya gönderilen Ahmet Mithat, bu seyahatindeki gözlemlerini *Avrupa'da Bir Cevlân* (1889)<sup>64</sup> adlı eserinde anlatır. İstanbul'dan Trieste'ye kadar olan seyahat Lyon, Paris, Kopenhag, Stockholm, Cenevre, Viyana, Münih, Berlin gibi yerleri ihtiva eder. Bu eserin bir tamamlayıcısı niteliğindeki *Avrupa Âdâb-ı Muâşeretî Yâhut Alafranga* (1894)<sup>65</sup>, tıpkı Hayrullah Efendi'nin<sup>66</sup> *Seyahatname-i Avrupa* ya da *Yolculuk Kitabı* (1863) gibi, Avrupa yaşam tarzına dair bir seyahat rehberidir.

Yusuf Samih Asmaî'nin Mısır'ın ağır havasından bunalarak hava değişikliği yapmak ve farklı coğrafyaları tanıyıp "fevâid-i maddiye-i medeniye"de bulunmak suretiyle Mısır'dan Londra'ya yaptığı seyahatine dayanan *Seyahat-i Asmaî* (1891)<sup>67</sup> şahsî seyahatlere örnek teşkil etmesi anlamında önemlidir. İsmailiye, Port Said, Brindizi ve Cebelitarık yoluyla Londra'ya giden Asmaî seyahat izlenimlerini sade ve basit, ama ayrıntılı bir üslupla dile getirmiştir. Mısır Emiresi Kadriye Sultan'la çıkmış olduğu Sicilya ve İtalya seyahatini anlattığı *Sicilya Hatıratı* (1920)<sup>68</sup> da Asmaî'nin bir başka seyahat yazısıdır.

19. yüzyılın sonlarından itibaren hükûmetin izlediği Alman siyaseti dolayısıyla Almanya'ya yapılan seyahatlerde bir artış gözlenir ve bu durum özellikle I. Dünya Savaşı'ndan sonra daha da yoğunluk kazanır. Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye müderrislerinden Dr. Hüseyin Hulki Bey'in, Dr. Koch'un veremle alakalı çalışmalarını yakından takip etmek için Berlin'e yaptığı seyahati içeren *Berlin Hatıratı* (1890)<sup>69</sup> bu yöndeki eserlerden biridir. Yine deniz subayı Mehmet Enisî'nin *Avrupa Hatıratım*

---

<sup>64</sup> Ahmed Midhat, *Avrupa'da Bir Cevlân*, İstanbul: Tercümân-ı Hakikat Matbaası, 1307; Ahmet Mithat Efendi, *Avrupa'da Bir Cevlân*, haz. Arzu Pala, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2015.

<sup>65</sup> Ahmed Midhat, *Avrupa Âdâb-ı Muâşeretî Yâhut Alafranga*, İstanbul: Tercümân-ı Hakikat Matbaası, 1312; Ahmet Mithat Efendi, *Avrupa Âdâb-ı Muâşeretî Yâhut Alafranga*, haz. Fazıl Gökçek, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016.

<sup>66</sup> Hekimbaşılar ailesinin bir üyesi olan Hayrullah Efendi'nin babası Abdülhak Molla Efendi, oğlu ise Abdülhak Hâmid Tarhan'dır.

<sup>67</sup> Asmaî, *Seyahat-i Asmaî*, Kahire: Matbaatü'l-Camia, 1308.

<sup>68</sup> Asmaî, *Sicilya Hatıratı*, Kahire: Matbaa-i Emin Hindiye, 1922.

<sup>69</sup> Hüseyin Hulki, *Berlin Hatıratı*, Dersaadet: Karabet Matbaası, 1308.

(1894)<sup>70</sup> ve *Alman Ruhü* (1914)<sup>71</sup> metinleriyle Mehmet Celal'in *Almanya'daki İhtisâsâtım* (1917)<sup>72</sup> adlı seyahat yazıları, bu temayülün diğer örnekleridir.

19. yüzyıldan 20.yüzyıla doğru uzanan süreçte Dr. Şerafettin Mağmumî'nin *Seyahat Hatıraları II: Brüksel ve Londra'da* (1896), *Seyahat Hatıraları III: Fransa ve İtalya ve Almanya'da* (1898)<sup>73</sup> ile *Paris'ten Yazdıklarım* (1911)<sup>74</sup> adlı metinlerinden sonra Selim Sırrı Tarcan'ın *Bizce Meçhul Hayatlar: İsveç'te Gördüklerim* (1909)<sup>75</sup>, Hasan Bedrettin'in *İtalya Nedir?* (1911)<sup>76</sup> ve Ahmet Rasim'in *Romanya Mektupları* (1917)<sup>77</sup> gibi seyahat yazıları görülür.

---

<sup>70</sup> Mehmet Enisî, *Avrupa Hatıratım*, İstanbul: Matbaa-i Ebuzziya, 1327; Mehmet Enisî, *Avrupa Hatıratım (Bir Denizcinin Avrupa Günlüğü)*, haz. N. Ahmet Özalp, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2008.

<sup>71</sup> Mehmet Enisî, *Alman Ruhü*, İstanbul: Nefaset Matbaası, 1330.

<sup>72</sup> Mehmet Celal, *Almanya'daki İhtisâsâtım*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1917.

<sup>73</sup> Dr. Şerafeddin Mağmumî, *Seyahat Hatıraları II: Brüksel ve Londra'da*, Mısru'l-Kahire: Matbaatü'l-Kibare, 1326; Dr. Şerafeddin Mağmumî, *Seyahat Hatıraları III: Fransa, İtalya ve Almanya'da*, Mısru'l-Kahire: Matbaatü'l-Kibare, 1330; Dr. Şerafeddin Mağmumî, *Avrupa Seyahat Hatıraları-Bir Osmanlı Doktorunun Seyahat Anıları*, haz. Nazım H. Polat, Harid Fedai, İstanbul: Boyut Kitapları, 2008.

<sup>74</sup> Dr. Şerafeddin Mağmumî, *Paris'ten Yazdıklarım*, Mısru'l-Kahire: Matbaatü'l-Kibare, 1329.

<sup>75</sup> Selim Sırrı Tarcan, *Bizce Meçhul Hayatlar: İsveç'te Gördüklerim*, Dersaadet: Şant Matbaası, 1327.

<sup>76</sup> Hasan Bedrettin, *İtalya Nedir?* Dersaadet: Necm-i İstikbal Matbaası, 1329.

<sup>77</sup> Ahmet Rasim, *Romanya Mektupları*, İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 1333; Ahmet Rasim, *Romanya Mektupları*, haz. Rıdvan Yakın, İstanbul: Arba Yayınları, 1988.

## İKİNCİ BÖLÜM: SEYAHAT YAZILARINDA DOĞU VE BATI MEDENİYETİ GÖZLEMLERİ (1886-1922)

“Coğrafya, kaderdir.”

İbn-i Haldun

Doğu ve Batı medeniyeti coğrafyalarıyla alakalı 1886-1922 yıl aralıklarındaki seyahat metinlerinde yer alan gözlem ve izlenimlerin şekillenmesinde, pek çok kriter etkilidir. Seyyahların mensup oldukları devlet, benimsedikleri hayat görüşü, meslekleri ve meşgul oldukları faaliyet alanları önemli belirleyicilerden olmuştur. Öyle ki bu etmenler, Osmanlı'nın iç ve dış siyasette izlediği devlet politikaları da dâhil olmak üzere geniş bir alana doğru yayılmaktadır.

Cenap Şahabettin, Ahmet İhsan Tokgöz, Süleyman Nazif, Mehmet Rauf, Ahmet Hikmet Müftüoğlu, Halit Ziya Uşaklıgil gibi her biri Osmanlı vatandaşı olan söz konusu edilecek metinleri kaleme alan seyyahlar, dönemin Batılılaşma cereyanlarını büyük ölçüde benimsemiş kimselerdir. Bu bakımdan seyyahların gittikleri yerlerle alakalı izlenimlerinde, Batılılaşma sürecine bağlı modernizasyon çalışmaları en önemli etkindir. Yine seyyahların meslekleri ve ilgi alanları da önemli etkenlerdendir. Seyahat ettikleri yerlere gidiş sebeplerini, gittikleri yerlerde dikkatini çeken hususları ve gözlemlerini hangi bakış açısıyla aktaracaklarını da belirler. İdarecilikten cilt doktorluğuna, matbaacılıktan yazarlık ve şairliğe kadar uzanan farklı alanlarla meşgul olan seyyahlar, metinlerinde meslekleriyle ilgili hassasiyetlerini de yansıtmışlardır.

### 1. Seyahat Yazılarında Doğu Medeniyeti Gözlemleri

Belirlenen yıl aralıklarından seçilerek oluşturulan örneklem bağlamında, Doğu medeniyetine dâhil edilen coğrafyalarla alakalı yedi adet seyahat metni incelenmektedir: Cenap Şahabettin'in *Hac Yolunda* (1886), *Âfâk-ı Irak* (1914), *Suriye Mektupları* (1918); Ahmet İhsan Tokgöz'ün *Asya-i Şarkîye Seyahat* (1887), *Suriye'de Bir Cevelan* (1890), *Altı Hafta Nil'de Seyahat* (1895); Süleyman Nazif'in *El-Cezire Mektupları* (1897). 1886 ile 1918 yılları arasındaki bir seyahat sürecini kapsayan bu metinler: Mısır, Suriye,

Bağdat, Şam, Beyrut, Filistin, Kudüs gibi pek çok yeri içine alan Ortadoğu vilayetlerinden; Rusya, Orta Asya ve Uzakdoğu'ya uzanan bir coğrafyayı içermektedir.

### 1. 1. “Doğu”yu Gözlem Biçimleri

“Doğu, Doğu değildir.”

Edward W. Said

Süveyş Kanalı, Hürmüz Boğazı, Aden Körfezi gibi jeopolitik noktaların ve ham madde kaynaklarının çoğuyla beraber Mısır ve Afrika ile Hindistan ve Çin'i birbirine bağlayan önemli ticaret yollarının burada bulunması ve semavî dinlerin kesiştiği bölge olması gibi pek çok sebepten ötürü Ortadoğu'dan, Afrika'ya ve Asya'ya uzanan Doğu coğrafyası, her dönem ayrı bir önem arz etmiştir. Siyasî, ticarî ve dinî hususiyetlerinden ötürü bu bölgeler, Haçlı Seferleri ve coğrafi keşifler gibi hadiselerin tesiriyle 16. yüzyıldan itibaren Avrupa'nın ilgi odağında olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin 17. yüzyıla kadarki Avrupa karşısında etkin konumu sebebiyle bilhassa Ortadoğu'da bir refah dönemi yaşanmıştır. Ancak 18. yüzyıldan itibaren Osmanlı'nın siyasî nüfuzunun azalmasıyla bölgeye müdahaleler başlamış, Avrupalı devletler Afrika kıtasındaki etkinliğini artırmıştır. Fransız İhtilali ve Sanayi Devrimi'nin getirdiği siyasal-endüstriyel sonuçlarla birlikte bu bölge, endüstriyel Avrupa'nın sömürgeleştirildiği bir yer olarak ham maddelerin ve doğal kaynakların aktarım hattı hâline gelmiştir. 20. yüzyılın başlarından itibaren de Ortadoğu'daki şehirler diplomatik, askerî, ekonomik, kültürel ve dinî mücadele alanı olur, özellikle petrol rezervlerinin bulunması bu hususta belirleyicidir. Liman şehirleriyle gündeme gelmiş Güneydoğu Asya'da 15. yüzyıldan itibaren Portekiz, Hollanda, İngiltere ve Fransa; Orta Asya'da ise 16. yüzyıldan sonra Rusya etkili olmuştur. Doğu Hindistan Şirketi'nin ve misyonerlerin Güneydoğu Asya'daki faaliyetleri ile Orta Asya'daki Rus nüfuzu 20. yüzyılda dahi varlığını devam ettirmiştir.

Rusya sınır bakımından Doğu coğrafyası içinde yer alsa da Batı medeniyeti dairesi içinde değerlendirebilir. 19. yüzyıldan itibaren izlediği siyasal ve sosyo-kültürel politikalar ekseninde Rusya, Avrupa medeniyet düşüncesiyle paralel şekillenir ve

zamanla Avrupalı devletler sisteminde yer alır. Ancak bu şekillenme, bilhassa Rusya'nın Batı sınırlarında etkili olur. Öyle ki bu yüzyıldaki seyahat metinlerinde Rusya sınırları “Avrupa-yı Rûsî” ve “Asya-yı Rûsî” şeklinde tabir olunur.<sup>78</sup>

Yaşanan siyasal ve sosyo-kültürel hadiselerle ilgili olarak 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı da izlediği siyasette Doğu'ya önem verir ve bu coğrafyayla alakalı seyahatlerin çoğunlukla Ortadoğu ve Güneydoğu Asya'ya yapıldığı görülür. Şam, Mısır, Filistin, Irak, Hindistan, Afganistan gibi bölgelere yapılan seyahatler çeşitli sefâretler, sömürge hâlindeki Müslüman ülkelerin dinî eğitimleri<sup>79</sup> gibi resmî görevlerin ifasından, bireysel merak veya mevcut toplumdaki uzaklaşma isteğine kadar pek çok gerekçeyi ihtiva eder.

Doğu kavramı, coğrafi bir bölgeyi işaret etmesinin yanı sıra, tarihî süreçte bir medeniyet sahası hâlinde literatüre yerleşmiştir. Doğu medeniyeti sınırlarının belirginleşmesinde Batı medeniyetine karşılık gelen Avrupa merkezli siyasal koşullar önemli rol oynar. Öyle ki Doğu'nun sınırları, Batı'nın sosyo-kültürel zeminini oluşturan Antik Roma ve Yunan'ın doğusundaki yerler olarak Akdeniz'den Afrika ve Asya'ya uzanır. Bu manada, Doğu ve Batı sınırları önceden belli olmayıp olgu ve olayların neticesinde, fertlerin inisiyatifleriyle oluş(turul)arak günümüze kadar gelir. Edward W. Said'in de ifadesiyle “Nasıl Garp'ın kendisi *belli bir yer* değilse, Şark da *belli bir yer* değildir. (...) Tarihsel varlıklar bir yana, (yerler, bölgeler, “Şark” ya da “Garp” çeşidinden coğrafi bölümlenmeler gibi) coğrafi ve kültürel varlıklar da insan yapımıdır.”<sup>80</sup>

Sonraki süreçte Doğu coğrafyasında İslâm dininin ortaya çıkması ve hızla yayılmasıyla Doğu vasıflarının başında İslâmiyet gelir. Hristiyan Avrupa toplumu tasavvurunda Doğu toplumu, “İslâm medeniyeti” olarak da yer eder. Bu farklılık “medenî-demokrat” ile “ilkel-despot” kavramlarıyla da birleşerek “ben”- “öteki”

---

<sup>78</sup> Ahmed İhsan, *Asya-yı Şarkî'ye Seyahat*, haz. Abdülkadir Atın-Nazmi Eroğlu, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2017, s. 37-38.

<sup>79</sup> Özellikle bu husustaki en önemli seyahat yazısı *Ümitburnu Seyahatnamesi*'dir. Kaynağı Sultan Abdülaziz tarafından Ümit Burnu Müslümanlarına dinî eğitimlerinde yardımcı olması için gönderilen Ebûbekir Efendi'nin seyahatidir. Ebûbekir Efendi'nin öğrencisi Ömer Lütfi Efendi'nin kaleme aldığı bu seyahat, güzergâhlarında Korsika, Messina, Marsilya, Paris, Londra ve Liverpool bulunması dolayısıyla bir Avrupa seyahat yazısı olma özelliği de taşır. Bkz: Ömer Lütfi, *Ümitburnu Seyahatnamesi*, İstanbul: Basiret Matbaası, 1292; Ömer Lütfi, *Yüz Yıl Önce Güney Afrika -Ümitburnu Seyahatnamesi-*, haz. Hüseyin Yorulmaz, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2013.

<sup>80</sup> Edward W. Said, *Şarkiyatçılık: Batı'nın Şark Anlayışları*, çev. Berna Ülner, İstanbul: Metis Yayınları, 2014, s. 14.



düalitesini, yani “Batı-Doğu ayrımını” da beraberinde getirir. Ancak zamanla belirginleşen bu farklı niteliklerin yanı sıra, medeniyet tarihi boyunca her iki toplumun yollarının kesiştiği zamanlar (coğrafi keşifler, Sanayi Devrimi, Fransız İhtilali gibi) olduğu görülür. Böyle düşünüldüğünde Doğu’nun ve Batı’nın, eklektik bir hâlde şekillenmesine bağlı olarak ortak bir yazgısı ve imgelem dünyası olduğu söylenebilir. Dolayısıyla, Batı kadar Doğu da kendisine Batı’da ve Batı için gerçeklik ve mevcudiyet kazandıran bir tarih ile bir düşünme geleneğine, bir ortak imge ve sözcük dağarcığı geleneğine sahip bir fikirdir. Böylelikle bu iki coğrafi varlık birbirini destekler, bir ölçüde birbirini yansıtır.<sup>81</sup>

Batı toplumunun “ben” algısının Doğu toplumu için “öteki” algısını yaratmasına bağlı olarak gelişen “Oryantalizm” (Şarkiyatçılık/Doğubilimi) sahası Doğu coğrafyası için pek çok imge kurgular. Batı, Oryantalizm ekseninde yaptığı çalışmalarda “ben” ve “öteki” kavramları çizgisinde karşılaştırmalı bir yöntem (*dychotomic opposition*) izleyerek bir anlamda kendiyi alakalı verileri de ortaya koyar. Batı’nın Doğu algısı, yalnızca bir başka medeniyet hakkında oluşturduğu gerçek ya da hayalî imgeler bütününe ifade etmenin yanında Batı’nın nasıl bir “ben” tasavvuruna ve bilincine sahip olduğunu da gösterir. Bu manada -bilinçsiz bir yönelim gibi gözüke de- kendi medeniyet unsurlarını da ortaya koyan “Batı, Doğu’yu belgeleme girişimiyle kendini (de) belgele”r.<sup>82</sup>

Oryantalist çalışmalar, Doğu’yu keşfetmeye yönelik bir inceleme disiplini olarak ortaya çıksa da, yapılan araştırmaların zamanla, objektiflikten öznel kurgulara doğru gittiği görülmüştür. Böylelikle Doğu’yu bilme amacını aşan, Doğu’yu kurgulama ve “sınırları belirsiz bir hayali Doğu”<sup>83</sup> üretme süreci başlar. Bunu yaparken Batılı bilinç, kendi dinamikleri üzerinden Doğu’yu ötekileştirir ve Doğu “öteki” olarak olumsuz nitelermelere maruz kalır. Zaman içinde hâkimiyet, tüketim ve sömürü gibi aşamalı bir proje hâlinde şekillenen Oryantalist çalışmalara ve Oryantalistlere karşı olumsuz bir bakış açısı gelişir. Cemil Meriç’in ifadesiyle “sömürgeciliğin keşif kolu”<sup>84</sup> gibi bir algı

---

<sup>81</sup> Said, *Şarkiyatçılık*, s. 14.

<sup>82</sup> Rana Kabbani, *Avrupa’nın Doğu İmaji*, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1993, s.19.

<sup>83</sup> Thierry Hentsch, *Hayali Doğu, Batı’nın Akdenizli Doğu’ya Politik Bakışı*, çev. Aysel Bora, İstanbul: Metis Yayınları, 1996, s.9

<sup>84</sup> Söz konusu ifade, Ali Şükrü Çoruk’un da dikkat çektiği üzere, Edward Said’in *Oryantalizm* adlı çalışmasının Türkçeye yapılan ilk tercümesine ilave ettiği bir alt başlıktır. Ali Şükrü Çoruk, “Oryantalizm Üzerine Notlar” *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 9/2 (2007): 197.

etrafında Oryantalizme yönelik eleştiriler gündemde yerini alır. Bununla beraber Oryantalizm hakkındaki çalışmalarıyla tanınan Said, bu alandaki çalışmaların salt bir siyasî proje olmadığına temas ederek kültürel “çıkar” yönü üzerinde durur:

Şarkiyatçılık, kültür, araştırmalar ya da kurumlar tarafından edilence yansıtılan, salt siyasal bir konu ya da alan değildir; Şark hakkında yazılanlardan oluşmuş geniş, sınırları belirsiz bir metinler yığını da değildir; “Şark” dünyasını baskı altında tutmaya yarayan, çirkin bir ‘Batı’ emperyalizmi tezgâhının temsilcisi, ifadesi de değildir. Daha çok, jeopolitik bilincin araştırma metinlerine, estetik, iktisat sosyoloji, tarih, filoloji metinlerine *dağılımıdır*; yalnızca temel, coğrafi bir ayırımın (“dünya eşit olmayan iki yarımdan, Şark ile Garp’tan oluşur” diyen ayırımın) değil, araştırmaya dayalı buluş, filolojik yeniden yapılandırma, psikolojik çözümleme, manzara betimi ile sosyolojik betimleme gibi araçlarla Şarkiyatçılık tarafından yaratılıp kalıcı kılınan bir “çıkar” öbeğinin de işlenip *inceltilmesidir*. (...) <sup>85</sup>

Bu itibarla Oryantalizm, türlü olumsuz yönlerine rağmen Doğu medeniyetine dair unsurların keşfi ve değerlendirilmesi için önemli bir veri tabanı da sunar.

Said’in *Şarkiyatçılık*’ta ortaya koyduğu inceleme ve tasniflerden hareketle Sadık Jalal al-‘Azm “Orientalism and Orientalism in Reverse” makalesinde, Doğulu araştırmacıların Batılı Oryantalistlere benzer, özcü bir tutumla Batı hakkındaki eserleri incelediklerini ve incelemelerin neticesinde de bazı fikirler kurguladıklarını ifade eder. Bu fikirlerin yarattığı durumu ise, “tersine Oryantalizm”<sup>86</sup> şeklinde tarif eder ve sonraki yıllarda James G. Carrier “Oksidentalizm”<sup>87</sup> kavramıyla terimleştirir. Söz konusu kavramlaştırma çalışmalarından hareketle bazı araştırmacılar, Osmanlı’nın 19. yüzyıldan sonra Batı’ya ve de kendi coğrafyasına yönelik tavrını Oksidentalizmle açıklamaya çalışmışlar ve bunu da “Osmanlı Oryantalizmi” olarak tanımlamışlardır.

Uluslararası literatürde Osmanlı Oryantalizmiyle alakalı iki önemli çalışmadan birisi olan “Ottoman Orientalism”<sup>88</sup> başlıklı makalesinde Ussama Makdisi, Batılılaşma projesinin etkisiyle Osmanlı’nın, bilhassa 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra İstanbul ve (Anadolu ve Balkanlardan ziyade) Arap vilayetleri arasında bir düalite kurduğunu

---

<sup>85</sup> Said, *Şarkiyatçılık*, s. 21.

<sup>86</sup> Sadık Jalal Al-‘Azm, “Orientalism and Orientalism in Reverse”, *Orientalism: A Reader*, ed. Alexander Lyon Macfie, (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2000): s. 217.

<sup>87</sup> James G. Carrier, *Occidentalism: Images of the West*, Oxford: Oxford University Press, 1995, s. 1-32.

<sup>88</sup> Ussama Makdisi, “Ottoman Orientalism,” *The American Historical Review* 107/3 (2002): s. 768-796.

söyler.<sup>89</sup> Bu düaliteye göre İstanbul, Osmanlı'nın akılcı ve medenî yönünü, Arap ülkeleri ise tembelliği ve geri kalmışlığı temsil eder. Makdisi Osmanlı'nın bu şekilde çizdiği geliş(tir)meye açık, modern devlet imajından hareketle de kendisine bağlı vilayetleri, Avrupa gibi “medenîleştirme” misyonunu üstlendiğini belirtir. Yine “Orientalism Alla Turca: Late 19th / Early 20th Century Ottoman Voyages into the Muslim Outback” isimli bir diğer çalışmada ise Christoph Herzog ile Raoul Motika, Osmanlı seyyahlarının Müslüman coğrafyalara yaptığı seyahatlerden metin örnekleriyle bu fikri destekler.<sup>90</sup>

Batılı seyyahların Doğu coğrafyalarına yaptığı seyahatler ve bu seyahatlerdeki izlenimlerin bir ürünü olan seyahat metinleri, Oryantalist çalışmalar ve Doğu medeniyetinin tanınması için zengin bir alan oluşturur. Seyahat metinleriyle Batı, muhayyilesindeki Doğu algısını belirlerken Doğu'nun da kendi kendini tanı(t)ma ve “medenîleş(tir)me” projesine hizmet eder ve “Doğu, Batılılar için bir meslek”<sup>91</sup> hâline gelir. 19. yüzyılda Byron, Goethe, Hugo, Vigny, Musset'den başlayarak yüzyıl sonunda Nerval, Flaubert, Baudelaire, Amicis, Gautier gibi Avrupalı romantikler, akılcılık ve burjuvazinin yarattığı tekdüzeliğe karşı tepkisel bir arayışa girer ve yabancı, gizemli, kişisel gibi vasıflarda kendilerini buldukları<sup>92</sup> Doğu'ya seyahatler düzenler. Seyyahlar, seyahat yazıları başta olmak üzere ortaya koydukları edebî ürünlerle Doğu hakkındaki despot, tembel, duygusal tasavvurları, bir “Doğu miti” etrafında toplar. Anılar (Byron) ve kişisel özlemlerle (Lamartine) beslenen bu mitle birlikte Doğu, olduğundan daha yabancı, gizemli ve kişisel bir hâle gelir. Jale Parla'nın ifadeleriyle:

Byron'un Doğu'su, Moore'un Doğu'su, Hugo'nun Doğu'su, Vigny'nin Doğu'su, Muset'nin Doğu'su, yüzyılın sonuna doğru da Nerval, Flaubert, Baudelaire, Gautier'nin Doğu'ları v.b... Sonunda bütün bu Doğu'ları bir araya getirip romantiklerin yarattığı Doğu mitini şöyle tanımlayabiliriz: Ebedî ve değişmez bir Doğu vardır. Ve bu Doğu değişmezliğini bir ölçüde karşıtlıklarını çözümlememesine borçludur. Doğu her şeyden önce bir tezatlar ülkesidir. Orada en korkunç suçlarla en arı bir masumiyet, en affetmez tabularla en çıldırtıcı duygusallık ve yasak

---

<sup>89</sup> Öyle ki söz konusu tutum, Cenap Şahabettin'in Doğu coğrafyalarıyla alakalı seyahat metinlerinde belirgindir.

<sup>90</sup> Christoph Herzog ve Raoul Motika, “Orientalism ‘Alla Turca’: Late 19th / Early 20th Century Ottoman Voyages into the Muslim ‘Outback’”, *Die Welt des Islams* 40/2 (2000): s.139-195.

<sup>91</sup> Benjamin Disraeli, *Tancred- Or, The New Crusade*, England: Forgotten Books, 2018, s. 45.

<sup>92</sup> Jale Parla, *Efendilik, Şarkiyatçılık, Kölelik*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 9.

zevkler, efendilikle kölelik, kişilerde yoğun çelişkiler (çiftkişiliklilik) birlikte bulunur.<sup>93</sup>

Dolayısıyla bir “edebî düş” olarak kabul edilen romantiklerin seyahat izlenimleri ve bu izlenimler etrafında oluşan “egzotik edebiyat”, aslında 18. yüzyıl Oryantalist çalışmalarının devamı niteliğindedir.

Bu temayülün bir uzantısı anlamında Alphonse de Lamartine bir “iç yolculuk” maksadıyla çıktığı seyahatinde Doğu, kültürler ve mucizeler diyarıdır ve her şey bir tevekkül dinine bağlıdır:

Doğu kültürlerin, mucizelerin hatta batıl inançların ülkesidir. Orada düş gücünü biçimlendiren büyük düşünce dindir. Bütün bu insanların yaşamı, kanunları ve gelenekleri dine dayalıdır. Batı hiçbir zaman böyle olmamıştır. Neden? Çünkü bunlar daha ilkel, daha basit bir ırktır, köklerinden hala kopamamış barbarların çocuğudur.<sup>94</sup>

Bununla beraber yine aynı yüzyılda Volney, *Voyage en Egypte et en Syrie* isimli eserinin “Seyyahların Abartmaları” başlığında, seyahat metinlerinin roman türünden farklı birer tarihî belge olarak kabul edilmesi ve seyyahın tarafsız olması gerektiğini vurgular. Aksi takdirde anlatılan yerin “ucubeler diyarı”na benzediğini ileri sürer.<sup>95</sup>

19. yüzyıldan sonra Osmanlı’nın siyasetten kültüre hemen her sahada geçirmeye başladığı değişim ve dönüşüm, Doğu coğrafyalarına giden Osmanlı seyyahlarının seyahat metinlerine de yansır. Doğu’yla ilgili seyahat metinlerindeki izlenimler incelendiğinde “Batı’nın Doğu’ya üstünlüğü” gibi Oryantalist çalışmaların uzantısı şeklinde bir yönelimle beraber bu durumun eleştirilmesi hâlinde bir netice de ortaya çıkar. Batı’nın Doğu algısından farklı bu ikinci tercihte, “Osmanlıların her ne kadar Batılılaşmaya çalışsalar da, özünde Doğulu bir toplum olmaları ve Batılı olmadıklarının bilincinde olmaları”<sup>96</sup> etkilidir. Bu bilinçle Osmanlı seyyahı, Makdisi’nin yukarıda işaret ettiği “medenîleştirme” misyonlarıyla kendisine tâbi toplumları refah düzeyine ulaştırma ve Batı’nın Doğu olarak tanımladığı coğrafya ile toplumları anlama

<sup>93</sup> Parla, *Şarkiyatçılık*, s. 14.

<sup>94</sup> Parla, *Şarkiyatçılık*, s. 43.

<sup>95</sup> Parla, *Şarkiyatçılık*, s. 19.

<sup>96</sup> Mustafa Serdar Palabıyık, “Travel, Civilization And The East: Ottoman Travellers’ Perception Of “The East In The Late Ottoman Empire” (Basılmamış Doktora Tezi, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, 2010), s. 459.

gayretlerinde bulunur. Osmanlı'nın kendisini de Doğu toplumu olarak addetmesinin bir başka yansıması hakkında Mustafa Serdar Palabıyık doktora çalışmasında, Türk edebiyatındaki seyahat metinlerinde “medenî Batı” ile “medenî olmayan Doğu” ayrımlarını kabul etmediği yönünde bir yorumda bulunmaktadır. Söz konusu yorum, tüm metinler için geçerli olmayıp bilhassa Cenap Şahabettin'in Doğu seyahatlerini içeren metinlere bakıldığında bu husustaki ayrımlar kesin çizgilerle belirtilir.<sup>97</sup>

Osmanlı'nın Doğu izlenimlerinin Batı'dan bir diğer farkı da Doğu'ya dair tek boyutlu değil, farklı zaman ve coğrafyalara göre değişiklik gösteren, çok boyutlu bir izlenim geliştirmiş olmasıdır. Bu anlamda Ortadoğu ile Orta Asya'daki etnik grupları aynı minvalde değerlendirmeyen Osmanlı aydını, Batı Oryantalizmindeki “tek tipleştirici” nitelikten ayrı düşer. Yine son olarak Türk edebiyatındaki seyahat metinlerinde Doğu'ya alakalı “Biz Şarklılar”, “Şark'ımız” ibareleriyle birlikte Batı medeniyetine karşı alternatif üretmek için “İslâm medeniyeti” şeklinde bir söylem geliştirilir. 19. yüzyıldan sonra bir devlet politikası hâlinde benimsenen İslâmcılık (Ümmetçilik/İttihâd-ı İslâm) anlayışı doğrultusunda üretilen bu söylem, 20. yüzyıla kadar takip edilir. Bu yüzyıldan itibaren Doğu-Batı düalitesiyle alakalı, Türkçülük anlayışıyla daha seküler bir tavır geliştirilmesi ve 1904-1905 Rus-Japon Savaşı'nın Japonların galibiyetiyle neticelenmesinin yarattığı tesirlerle de bir “Doğu birliği”nden bahsedilmesi<sup>98</sup> gibi gelişmeler meydana gelir. Özellikle ikinci gelişmeyle “yenilmez Batı” ile “miskin Doğu” tabirleri sorgulanmaya başlar ve Batı'ya karşı bir İslâm birliğinden ziyade, Doğu birliği oluşturulması düşüncesi hız kazanır.

## 1. 2. Medeniyet Olarak Doğu

“Şarkın hayâtı Şark'ın ittihâdıyla temîn olunur, başka türlü olamaz.”

Abdürreşid İbrahim Efendi

<sup>97</sup> Söz konusu ayrımlar sonraki bölümlerde inceleneceğinden bu başlıkta üzerinde durulmayacaktır.

<sup>98</sup> Bu gelişmenin yarattığı etki bilhassa Abdürreşid İbrahim Efendi'nin *Âlem-i İslâm ve Japonya'da İntişâr-ı İslâmiyet* adlı seyahat metninden takip edilebilir. Abdürreşid İbrahim Efendi metninde, Japonların söz konusu galibiyetinin yanında uyguladıkları bir modernizasyon projesi olan “Meiji Restorasyonu”nun Doğu toplumları için örnek teşkil ettiği üzerinde durur. Öyle ki bu düşünceler Türk edebiyatında bilhassa Mehmet Akif'te taban bulur.

Şinasî, 1864'te *Tasvîr-i Efkâr*'da yayımladığı “İstanbul Sokaklarının Tenvîri ve Tathîri Hakkındadır” yazısında “Asya'nın akl-ı pirânesi ile Avrupa'nın bîkr-i fikrini izdivâç ettirmek”<sup>99</sup> idealinden bahseder. Batı'ya ait unsurların Doğu temelinde sentezlenmesine dayanan bu ideal, 19. yüzyıldaki Osmanlı seyyahlarının medeniyet arayışı etrafında yaptığı seyahatler ve seyahatlerdeki izlenimlerinden ürettikleri fikirlerin şairane bir ifadesidir. Bu sentez, bulunulan dönem içerisindeki değişen değer yargılarına karşı Osmanlı'nın kendisine has bir medeniyet anlayışı oluşturma gayesini taşısa da bir anlamda arada kalmışlığı da ihtiva eder. Öyle ki bu arada kalmışlık, bilhassa Tanzimat dönemi sanatçılarında bir düalite hâlinde eserlerde zemin edinir. Ancak bu düaliteli durum, Osmanlı'daki Doğu medeniyeti anlayışının şekillenmesinde önemli rol oynar.

Batı medeniyetine ait değer yargılarını kendi unsurlarıyla sentezlemeden evvel Osmanlı'da Doğu kavramı, coğrafi terimlerle sınırlıdır. Bir başka tabirle, Doğu medeniyeti ve insanı Batı'ya nazaran bütüncül değil, bireysel bir bakış açısıyla idrâk edilir. Bu doğrultuda 19. yüzyıldan önceki seyahat metinlerinde Doğu coğrafyaları için “Hind, Çin ü Maçin” gibi tabirler kullanılırken “Şark” ifadesine rastlanılmaz. 19. yüzyıldan sonra ise, bilhassa Avrupalı seyyahların etkisiyle Osmanlı'da Doğu ile Batı'nın, birbirinden farklı varoluş çizgileri içinde değerlendirilmesi gereken medeniyet sınırları olduğu belirginleşir.

Doğu'nun sınırları ve Doğu'yu gözleme biçimlerinin belirginleşmesinden sonra, Türk edebiyatındaki Doğu coğrafyalarıyla alakalı seyahat yazılarında birtakım toplumsal izlenimlerin veya önyargıların oluştuğunu söylemek mümkündür. Öyle ki bu tutumda, 18. yüzyıl Oryantalist çalışmalarının ve bu çalışmaların yarattığı önyargılarla seyahat metinlerini vücuda getiren 19. yüzyıldaki Batılı romantiklerin etkili olduğu görülür. Bu bakımdan Cenap Şahabettin<sup>100</sup>, Doğu coğrafyalarına dair seyahat metinlerinde Gerard de Nerval, Theophile Gautier, Edmond About, Pierre Loti gibi Fransız seyyahlarının genellemelerini takip eder ve “tarihsiz, durağan” Arap bedevîlerinin ilkel bir toplum olduğunu belirtir. *Hac Yolunda* adlı ilk seyahat

---

<sup>99</sup> Mehmet Kaplan vd., *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi I (1839-1865)*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1988, s. 521.

<sup>100</sup> Cidde Sıhhiye Müfettişliği 1896-1898, İstanbul Merkez Müfettişliği 1898-1899, Suriye Sıhhiye Reisliği 1890-1898, İstanbul Meclis-i Kebîr-i Sıhhi Üyeliği ve Daire-i Umur-i Sıhhiye Müfettişliği 1908-1914. Ayrıntılı bilgi için bkz: Saadettin Nüzhet Ergun, *Cenap Şahabettin: Hayatı ve Seçme Şiirler*, İstanbul: Yeni Şark Kütüphanesi, 1934; İnci Enginün, *Cenap Şahabettin*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989; Celal Tarakçı, “Cenâb Şehâbeddin,” *DİA*, 7, s. 348-349.

yazısındaki vapur yolculuğunu aktardığı bölümlerde “diğer” insanlara bakışında, sınıfsal farklılığın izleri görülür. İyi öğrenim görmüş, entelektüel ve maddî durumu yerinde bir kişi olarak Cenap, kendisi gibi “birinci mevki” yolcusu olan ve çoğunluğunu Avrupalıların oluşturduğu grup dışında kalan “öteki” yolculara -ki hepsinin “reng-i cildi esmer, elmacık kemikleri çıkık, gözleri Caponyalıların gözlerini andırıyor, (...) Nazarları sâbit ve bî-meâl...” ifadelerinden anlaşılacağı üzere Doğulu insanlara- söz konusu konumundan gelen bir üstünlük farkıyla yaklaşır. İkinci mevkideki yolculara dair gözlemlerine yer verdiği pasajlar bu açıdan dikkat çekicidir:

Orada, dar, karanlık salonda, -ki adi bir mektep ta’ambânesini andırıyordu- büyük, küçük, kadın, erkek bütün ikinci mevkii yolcuları oturmuşlardı: Bunlara verilen sütler, kahveler şâyân-ı dikkat bir derecede sulu... Bisküviler en ucuz, en adi cinsten... (...) Yekdiğerini ancak dün akşamdan beri görmüş olan bu yolcular o kadar lâubâliynâne görüşüyorlar, o kadar bî-edebâne kahkahalar salıveriyorlardı ki saygısızlığın bu derecesine karşı mütehayyir kalmamak mümkün değildi. Hele Atina’ya çıkacak yolculardan bazıları zerâfet-fürûşâne bir vaziyet alarak Voltaire’i Fransız olduğuna pişman edecek bir Fransızca ile öyle ham kinayeler, öyle kaba cinaslar yuvarlıyorlardı ki (...) Kendi kendime: “İkinci mevkii...” dedim: bu münasebetsizliklerine başka bir çâre-i izah bulamadım...<sup>101</sup>

İkinci mevkidekilerle alakalı yine onları bireysel mesafeden yoksun bulmakta ve bu durumu “aşağı” sınıftan oluşlarıyla açıklamaktadır:

Bir tanesi bir baca yıkılır gibi gürültüyle gülerek, ancak Çin’de pek makbul olacak surette siyah olan müstekreh dişlerini meydana çıkarıyordu. Bu ağız hakikaten “mânende-i âsiyâb-ı kahve” idi. (...) Yok bu adamlarla yan yana oturup bir şey yemek kolaylıkla ihtiyâr olunabilecek bir fedakârlık değildi!<sup>102</sup>

Sonraki yıllara ait seyahat metinlerinde de Cenap, sınıf farklılığıyla alakalı hususlara temas eder. Bu anlamda 1914 seyahat tarihli *Âfâk-ı Irak*’ındaki, Dicle vapurundaki garsonların “Sasaniye devrinde görülüşü gibi, hâlâ don ve entari ile hizmet et”tiğini, aralarındaki mertebe yoksunluğunun “müdhiş bir sosyalizm programı kabul etmiş” gibi göründüğünü (!), pis ve tembel olduklarını belirtir:

<sup>101</sup> Cenap Şahabettin, *Hac Yolunda*, haz. Belkıs Gürsoy, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1996, s. 16-17.

<sup>102</sup> Cenap Şahabettin, *Hac Yolunda*, s. 17.

Tasavvur buyurunuz ki garsonlar, ekâsire-i Sâsâniye devrinde görüldüğü gibi, hâlâ don ve entari ile hizmet ediyor; yeni kıyafetleri henüz kabul etmemişler. Bacakları pantolondan, sırtları fraktan, elleri eldivenden âzâde olduğu gibi ayakları da çoraptan muaf... Bundan başka aralarında müdhiş bir sosyalizm programı kabul etmişler: ne silsile-i merâtip, ne taksim-i mesâi var! Herkes baş olmak sevdasında ve davasında ve herkes baş olmak istediği için iş zamanı bir tos vuruşmadır, gidiyor! Hepsi az temiz, çok tembel, işe tamamen bigâne: Başka kusurları yoktu.<sup>103</sup>

Garsonların kılık-kıyafetlerinden, aralarındaki iş bölümü ve mücadelesine kadarki izlenimlerinden hareketle de Cenap'ın, sınıfsal konuma bağlı bu “ötekileştirme”lerinde, ekonomik ve toplumsal düzeyle beraber söz konusu insanların Doğulu olmaları etkilidir.

Batılı seyyahlar, yaptıkları genelleme ve tek tipleştirmelerle Doğu medeniyetini kendilerinin haricindeki hemen her şeyin karşısına koyar ve ortaya “şehirli, eğitilmiş, medenî” Batı ile “köylü, cahil, ilkel” Doğu şeklinde bir netice çıkar. Ortaya çıkan bu neticeden hareketle de Batılılar, Doğuluların kendilerini yönetemediklerini, yönetilmeleri gerektiğini ileri sürerler. Batı ile Doğu arasındaki bu denli karşıtlıklar hakkında Edward Said, Doğu'nun kendini anlatamadığından süregelen bir yaklaşım olduğunu ve bu yüzden Batı'nın, Doğu adına konuşma hakkını kendisinde bulduğunu söyler:

Temsilin dışsallığı her zaman, “Şark kendini temsil edebilseydi ederdi zaten” türünden bir beylik düşünce tarafından belirlenir; Şark'ın kendisi bunu yapamadığından, bu işi temsil etkinliği yapar, hem Batı için hem de- *faute de mieux* [daha iyi bir seçeneği olmadığına göre]- zavallı Şark için.<sup>104</sup>

Yine Said'in aktardığına göre Karl Marx da *Dixhuit Brumaire de Louis Bonaparte* (*Louis Bonaparte'in On Sekiz Brumaire*'i) adlı çalışmasında “Onlar kendilerini temsil edemezler, temsil edilmeleri gerekir.”<sup>105</sup> diyerek Batı'nın Doğu'yu temsil etme zorunluluğu düşüncesini kuvvetlendirmektedir. İfadelerden de anlaşılacağı üzere Batı, kendini temsil bile edemeyen Doğu'yu medenîleştirme ve nihayetinde yönetme hakkını kendisi için meşru görür.

<sup>103</sup> Cenap Şahabettin, *Âfâk-ı Irak: Kızıldeniz'den Bağdat'a Hatıralar*, haz. Bülent Yorulmaz, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2002, s. 85.

<sup>104</sup> Said, *Şarkiyatçılık*, s. 30.

<sup>105</sup> “Sie können sich nicht vertreten, sie müssen vertreten werden.” Said, *Şarkiyatçılık*, s. 30.



### 1. 2. 1. Doğu Medeniyetinde Yönetim

“İslâh; tavnî u temdîn: İşte bir kâr-ı azîm ki bize bir kıt'a-i cesîmenin fethinden ziyade menfaat ve mefharet temin edebilir.”

Cenap Şahabettin

Tahakkümü altındaki (ya da altında olmuş) Doğu vilayetlerini Avrupalı devletlerin medenîleştirilmesi fikrinden etkilenen Osmanlı Devleti de bunu büyük bir misyon hâlinde benimser ve ilkin Arap toplumu üzerinde uygulamaya çalışır. Avrupa'nın sınıfsal farklılıklara dayanan toplum yapısı ve bu coğrafyaya yabancı olması Osmanlı'nın bu misyon ile arasında özdeşim kurmasında önemli bir etkidir. Doğu ve Batı medeniyeti hâlinde bir ayrımı benimseme, ileride Batı'nın Doğu'yu “değişmez-ikel” görmesinin de kabulüne uzanabileceğinden 19. yüzyıldan itibaren Osmanlı, yukarıdaki misyonla özdeş, siyasî söylemler geliştirmeye başlar. Bu bakımdan II. Abdülhamid'in de dâhil olduğu, siyasetten sanata bazı aydınlar, “İttihâd-ı Anâsır”dan (Osmanlıcılık) sonra “İslâm” başlığı altında birleşmeyi savunmuş ve “İttihâd-ı İslâm” fikrine sarılmışlardır. Dönem içerisindeki “Baticılık” (Garpcılık) gibi alternatiflerden bilhassa bu anlayışa gidilmesindeki en önemli kriter, Osmanlı ve kendisine tâbi Doğu vilayetlerinin millî değerlerini haiz olmasıdır.

Bu düşüncenin bir tezahürü, II. Abdülhamid dönemi mabeyinci ve “karine-i emin”lerinden Seyyah Mehmed Emin Efendi'de görülmektedir. Abdülhamid'in yakınında bulunan bir isim olmasına da bağlı olarak Mehmet Emin Efendi *İstanbul'dan Asya-yı Vusta'ya Seyahat* metninde, Rus mezâlimine karşı hilafetin Orta Asya'daki Türk halklarını birleştirebilecek bir unsur olduğuna yönelik Osmanlı yönetimine çağrıda bulunur:

Rusların kendi haklarında olan muamelesini şerhe başlayıp da Asya millet-i Müslimesi ittihad edecek olsalar pek kaviyy-üş-şevket bir millet-i muazzama teşkil edebilmeleri muhtemel olduğu halde Rusların bunlar arasındaki nifak ve tefrikalardan bi-l-istifade peyderpey bütün Asya'yı Vusta'yı zîr-i hükmüne ve Müslümanların dahi taht-ı raiyyetinde alacağını anlattığım zaman zaman zavallı adamlar bütün bütün dil-hûn oldular. Nur-Verdi Han, bu tefrika ve nifakın kendi içlerinde bütün kabileleri daire-i ittihada ithal eyleyecek adam olmadığı için bu ahval-i

müellimenin zuhura geldiğini der-meyân eyledi. Eğer halife-i Müslimîn ve imam-ı müminîn efendimiz hazretleri bu ittihadı bir teşebbüs buyuracak olsalar bütün akvam-ı İslamiyyenin irade-i şahanelerine itaat eyleyeceklerini ikrar etti. Zat-ı hilafet-simât-ı hazret-i padişahînin milel-i İslamiyye nezdinde ne kadar âlî olduğunu anlamak için seyahat etmelidir.<sup>106</sup>

Hatta Orta Asya'nın insan ayağı değmemiş bir vahşet çölü hâlindeki kum deryasını, Avrupa beldelerinin süslü, muazzam bulvarları ve bahçelerine tercih etmesinin ardında İttihâd-ı İslâm "hülya"sına olan bağlılığı etkilidir.<sup>107</sup> 20. yüzyıla kadar Osmanlı tarafından bir siyaset tarzı olarak benimsenen İslâm temelli Doğu medeniyeti ya da başka deyişle "İslâm medeniyeti" anlayışı Doğu'nun sadece İslamî bir özden şekillenemeyeceği realitesiyle karşılaşıncı, zaman içerisinde çözülür. Bu çözülmedeki belirleyici hususlar ise, Türkçülük etrafında şekillenen seküler tavır ve buna bağlı olarak Müslüman ol(may)an esasında birleşmeyi öngören bir "Doğu Birliği" fikrinin yayılmasıdır.

Doğu vilayetlerinin yönetimi ve modernizasyonunda İttihâd-ı İslâm'dan hareketle Osmanlı saltanatı ve hilafetine bağlılığı savunan Mehmet Emin'in aksine Süleyman Nazif<sup>108</sup>, Osmanlı'nın son dönemindeki idarecilerin bilhassa Mezopotamya'daki usulsüzlüklerine, yolsuzluklarına ve adaletsizliklerine temas ederek bunun mümkün olmayacağını belirtir. Çünkü validen, zaptiye nazırına ve hatta padişaha kadar bütün devlet görevlileri vatandaşa eziyet etmekte; vatandaşlar ise cehaleti ve gafleti nedeniyle haklarını arayamamaktadır:

Ümmetin lisân-ı hâli kadar ulvî, câzip, müessir olan cerîdenizin muhteviyâtı arasına birkaç feryat da ben karıştırmak istiyorum. Sû-i idârenin yakıp yıkmakta olduğu bu harâbe-zârda tasvîre şâyân çok şeyler vardır. Daha doğrusu her şey şâyân-ı tasvîrdir: Ahâlimizin cehl ve gafleti, köylülerimizin dert ve sefâleti, me'murlarımızın zulüm ve hıyâneti, zaptiyelerimizin vahşet ve rezâleti, hâsılı tutulan meslek-i idârenin sakâmeti ta'dâd olunmakla bitmez. Bugün şu felâketlerin tetkik-i esbâb

<sup>106</sup> Mehmed Emin, *Asya-yı Vusta'ya Seyahat*, s. 73.

<sup>107</sup> Mehmed Emin, *Asya-yı Vusta'ya Seyahat*, s. 106.

<sup>108</sup> Diyarbakır Vilayeti Meclis-i İdare Başkâtip Muavinliği, Matbaa-i Vilayet Müdürlüğü ve Ceride-i Vilayet Ser-muharrirliği 1894-1896; Basra, Kastamonu, Trabzon, Musul, Bağdat valilikleri Ayrıntılı bilgi için bkz: Muhammet Gür, "Makale ve Mektuplarına Göre Süleyman Nazif" (Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi 1992); Önder Göçgün, *Süleyman Nazif*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2010.

ve mahiyâtıyla çâre-i ta'dili taharri, yani vilâyet valisinden zaptiye neferine kadar her me'mur tarafından bî-pervâ irtikâb olunan zulüm ve hıyânetin nasıl bir meyl ve maksatla tervîc ve teshîl edildiği sûret-i mahsûsada teşrîh olunuyor.<sup>109</sup>

Servet-i Fünûn topluluğuna mensup bir sanatçı olsa da Süleyman Nazif, “Doğu’ya ve bilhassa kendi yurduna ait geleneklerin, tarihin, maddi ve manevi bütün değerlerin samimi bir hayranı”dır ve “zamanının çok karışık bir hızla değişen sosyal şartları arasında bile, millî hayatımızın şuurlu bir koruyucusu olarak kalmıştır.”<sup>110</sup> Diyarbakır vilayetinde görev aldığı yıllara dayanan izlenimlerinden oluşan *El-Cezire Mektupları*’nda Süleyman Nazif, Araplar tarafından “El-Cezire” olarak nitelenen Mezopotamya’da karşılaştığı örneklerden hareketle “vatan topraklarında” artık adalet, hak, hukuk, eşitlik gibi kavramların kalmadığından yakınır.

Servet-i Fünûncuların çoğu gibi kendisi de Abdülhamid aleyhtarı olan Süleyman Nazif’e göre yaşanan bu manzaranın en büyük sorumlusu Sultan II. Abdülhamid’dir ve “bî-çâre, câhil halkın (onu) meşrû halife sayıp (onun) kanlı ellerini öpme”si içler acısıdır. Çünkü “gerçek vazifesi imar olan hükûmetin o günlerdeki tek vazifesi sadece tahrip etmek”tir. “Dünyanın en münbit, en mühim bölgelerinin birinde hâlâ mağaralarda yaşayan insanlar vardır ve bunların hepsi de Osmanlı”dır.<sup>111</sup> Bu anlamda Nazif’e göre Abdülhamid’le birlikte bütün idarî sistem çökmüştür, devletin yaşama ümidi neredeyse hiç kalmamıştır. Onun istediği, halk ile yönetim arasında iletişimin kurulması, her iki tarafın da kendi sorumluluklarının farkına vararak birlikte hareket etmesidir. Yine burada dikkat edilmesi gereken bir husus da Süleyman Nazif’in karşılaştığı manzaralar karşısındaki izlenimlerini aktarıp çözüm önerisi sunmamasıdır. Avrupalı romantiklerden mülhem proje ve tezlerle, bulunduğu coğrafyaya yaklaşacak çağdaşlarının aksine o, mevcut olanı aktarmakla iktifa etmiştir.

Batı edebiyatındaki seyahat metinlerinin de etkisiyle 19. yüzyılın sonundan itibaren Osmanlı seyyahlarının, Doğu medeniyeti dâhilinde değerlendirdikleri vilayetlerin kendilerini yönetmeye muktedir olmadığı yönünde genel bir kanaat

<sup>109</sup> Süleyman Nazif, *El-Cezire Mektupları*, Mısır: Matbaa-i İçtihad, 1906, s.9.

<sup>110</sup> Kenan Akyüz, *Batı Tesirinde Türk Şiiri Antolojisi*, İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2010, s. 393.

<sup>111</sup> Süleyman Nazif, *El-Cezire Mektupları*, s.12-13.

hissedilir.<sup>112</sup> Seyyahların metinlerinde özellikle, Osmanlı'nın geliş(tir)meye açık, modern devlet imajıyla Doğu'yu bir medenileştirme planına tâbi tutarak yönetmesi gerektiğine vurgu yapılır. Edebiyatçı ve cilt doktorluğu vasıflarının yanında, yönetim kademesindeki bir Osmanlı memuru olması dolayısıyla da Cenap Şahabettin, görev yaptığı Doğu vilayetlerindeki Avrupa tahakkümünü onaylamamakla beraber Osmanlı hâkimiyetini ister:

Ey sağır ve bî-haber bedevî, sen hâlâ hürriyeti başıboşluk zannetmekte devam ediyorsun (...) Hayır, sen göçebe, sen serseri ve derbedersin ve asırlardan beri böylesin; hâlâ anlayamadın ki müstakar bir ikâmetgâhın olmazsa müsmir efkârın, müsmir ve müstakar amâlin olamaz (...) Ooh, bedbaht bedevî, senin çöl, etrafından değil, içinde; etrafını çöl ve çıplak eden sensin. Zavallı göçebe, sen etrafını yakmış ve kurutmuşsun. (...) Bedevîlerin de medenîler gibi iyileri ve kötöleri vardır ve hatta diyebilirim ki iyileri kötülerinden çoktur. Ancak hayât-ı bâdiye her hissi mübalağalandırıldığı gibi iyiliği ve fenâlığı da ifrâta sevk eder. Hasbe'z-zâhir öyle zannolunur ki bedevî ne pek iyi, ne pek fenâdır; hayır, bilakis, o ya pek iyi, ya pek fenâdır. Fakat en iyisi de en fenâsı gibi, âdât-ı meş'ûme-i bedâvetten nâşi, civârı ve mücâvirleri için bir karha teşkil eder. Suriye, Hicaz, Yemen ve Irak'taki seyyiât-ı ahvâlin hemen dâimâ kutb u mihveri bedâvet olduğu inkâr edilemez. Âsâyîşi ihlâl eden onlar, hep bedevîler, hep bedâvettir. Onları ıslâh; tavn u temdn: İşte bir kâr-ı azîm ki bize bir kıt'a-i cesîmenin fethinden ziyade menfaat ve mefharet temin edebilir.<sup>113</sup>

1914 yılının savaş şartlarının da etkisiyle bu ifadelerinde Cenap, bedevîler hakkında ağır ithamlarda bulunur ve göçebe, başıboş tabiatlarının onlara hürriyetlerini asla vermeyeceğinden yakınıır. Bedevîlerin geçici yerleşim yerlerini ikametgâh edinme temeli üzerine kurulu göçebelikten çıkıp yerleşik hayata geçmeleri telkininde bulunur. Çünkü esarete alışkın, miskin, açgözlü ve asayîşi ihlâl eden bu yapılarından ötürü onlar medeniyet yoksunu, ilkel toplumlardır.

Manzara karşısında Osmanlı'nın izlemesi gereken ise Cenap'a göre üç aşamalı bir medenileştirme projesidir: “Islâh”, “Tavn” ve “Temdn”. Bedevîlerden hareketle tüm Doğu toplumuna uygulanması teklif edilen bu projenin ilk aşaması olan “ıslâh”,

<sup>112</sup> Bu çalışma belirli yıl aralıklarındaki metinlerden hareketle gerçekleştirildiğinden zikredilen husus kesin bir yargı değildir. Ancak Osmanlı seyyahlarının bilhassa Avrupalı romantiklerin görüşlerine yakın ifadeler kullanmaları, bu yargıda önemli bir çıkış noktasıdır.

<sup>113</sup> Cenap Şahabettin, *Âfâk-ı Irak*, s. 81-82-83.

Osmanlı modernleşmesinin zemininde bulunur. 19. yüzyıldan sonraki değişim ve dönüşüm hareketleri için Osmanlı toplumunda “reform”, “revolüsyon”, “inkılâp” yerine “ıslahat” ve “tanzimat” ifadeleri kullanılır ve Batı’dan alınan argümanlar, eklektik bir tavırla mevcut olanı muhafaza ederek düzenlemeye dayanır. Bir başka tabirle, “kâide-i tedric”le (aşamalı değişim) idarî-hukukî yapıda değişikliklere gidilir. Böyle düşünüldüğünde diğer aşamalar olan “tavtîn” (yerleştirme) ve nihayetindeki “temdîn” (medenileştirme) “ıslâh” temeline bağlıdır. Hatta Cenap’a göre bu proje, Osmanlı’ya büyük fetihler yaparak elde edeceği kazançtan ve övünçten fazlasını getirecektir.

Cenap Şahabettin’in söz konusu hükümleri ve bu hükümlerindeki sorunlara getirdiği çözüm önerilerinin şekillenmesinde, Batılı seyyahların seyahat metinlerinde sıklıkla vurgulanan Oryantalist argümanlardan “Doğu despotizmi” teriminin etkili olduğu görülür. Totaliter bir yapıya karşılık gelen despotizm, hükümdarın halkı üzerinde her türlü tasarruf hakkına sahip olması esasına dayanır ve Batılı seyyahlarca Doğu medeniyetine dâhil edilen devletlerin bu sisteme tâbi olduğu vurgulanır. Montesquieu gibi romantikler Doğu despotizminin, coğrafi iklim ve iklimin de fertlerin mizacını şekillendirmesine bağlı geliştiği üzerinde durur. Bu bağlamda Montesquieu *Kanunların Ruhunu*’nun 17. kitabındaki “Politik Köleliğin İklimin Yapısıyla Nasıl Bir Bağlantısı Olduğu Hakkında” başlığı altında, “sıcak iklimlerde yaşayan milletlerin korkaklığının onları nasıl da hemen hemen daima köle haline getirdiğine, soğuk iklimli yerlerde yaşayan milletlerin cesaretininse onları nasıl özgür kalmalarını sağladığına hiç şaşmamak gerektiği”ne<sup>114</sup> temas eder.

İklimin Doğu insanı üzerindeki etkisi hakkında Cenap Şahabettin *Âfâk-ı Irak*’ta, güneşin bedevîler üzerindeki hâkimiyetinden bahseder. Bedevîlerin doğayla iç içe yaşamasına bağlı olarak buldukları yerde hangi devletin bayrağı dalgalansa da çöllerin hükümdarı güneştir: “Üzerlerinde hangi sancak sallanırsa sallansın çöllerin bir hükümdar-ı tabîsi vardır: Güneş!.. Semâdan şuât-ı ziyâîye ve harârîsiyle bu tenhâyî-i bî-intihâyı güneş, yalnız güneş idare eder.”<sup>115</sup> Cenap Şahabettin’in bu tasavvuru, Avrupalı romantiklerle ilgili olmakla beraber Klasik edebiyatta hükümdarların, güneş metaforuyla verilmesi geleneğiyle de ilişkilendirilebilir. Ancak güneş burada siyasî

<sup>114</sup> Hentsch, *Hayali Doğu*, s.151.

<sup>115</sup> Cenap Şahabettin, *Âfâk-ı Irak*, s. 73.

sembol olmaktan ziyade, doğanın kendisidir ve bu suretle, Doğu coğrafyalarında Osmanlı tahakkümünün zayıflamasının vurgulanması olarak görülebilir.

Doğu medeniyetin temelindeki despotik mizaç, belli bir hükümdara ve topluma ait olmayı gerektirdiğinden “bireyleşme” imkânı oluşmaz. Batı’daki “birey ruhu”ndan farklı olarak fertler, “kolektif ruh” bilinciyle hareket eder. Böyle bir yapı dolayısıyla da Doğu toplumlarının tarihi içerisinde “geleneksellik ve değişmezlik” hâkimdir. Bu bakımdan, yaygın “kanon”un dışına çıkan fertler dışlanmakla beraber toplumsal hareketlilikler hoş karşılanmaz. Doğu bünyesindeki tarihî değişmezliklerle alakalı Hentsch, Montesquieu’dan “despot bir devlette gelenekleri ve davranışları değiştirmeye asla kalkışmamak gerekir; anında bir devrimin patlaması için bundan iyi bir şey olamaz”<sup>116</sup> sözlerini aktararak bir siyasal bütünlük vurgusu yapar.

Lamartine’le benzeşen fikirlerle yola çıkan İngiliz kâşif ve misyonerlerden Richard Francis Burton ise, Doğu medeniyetinin despot yönetimleri arzulayan tabiatına Mısır örneğinden yaklaşır. Bilhassa Mısırlılar değer yargılarını benimsemeseler de Fransız yönetimine itiraz etmezler. Bu tutumlarından ötürü de Mısır gibi merkezî bir şehirden hareketle Batılı ülkelerin, tüm Doğu coğrafyasına hâkimiyeti mümkündür:

Gene de Mısırlı insanın doğası her yerdeki insanın doğası gibi çelişkilerle doludur. Bir yandan Avrupalılardan nefret ederken diğer yandan da Avrupa egemenliğine girmek için can atarlar. Bu insanlar demir elli bir zorbalığa hayrandırlar, pısırik ve sinsi bir zorbalıktan nefret ederler. Fransız yönetimini bütün yabancılara yeğlerler. Kanal ötesi komşumuzun diplomasi ustalığına ve ulusal vekarına bağladığım bir durum bu. Mısır’ı her kim ele geçirirse büyük bir hazine elde etmiş sayılır. Kuzey ve Güney’de denizlere kıyısıyla, Doğu’da ve Batı’da uzanan geçit vermez çölleriyle, 180 000 kişilik orduyu besledikten sonra arta kalan hatırı sayılır miktarda ürünüyle bu ülke Batı’nın elinde bir yandan Arabistan’a, Süveyş’te kanal açıldığı anda da bütün Doğu Afrika’ya egemen olacaktır.<sup>117</sup>

İrlandalı romancı ve seyyah Eliot Warburton da 1843’teki İstanbul seyahatinde, Hristiyan değerlerinin yayılması ve muhafazasını engelleyeceği gibi “Haçlı ruhu”nu haiz endişelerle Mısır’da Müslüman bir Osmanlı hâkimiyeti istemez. Osmanlı bu bölgede cahil ve otoritesiz kaldığı gibi İngiltere’nin ekonomik ve dinî çıkarlarına engel

<sup>116</sup> Hentsch, *Hayali Doğu*, s.152.

<sup>117</sup> Aktaran: Parla, *Şarkiyatçılık*, s. 60.

olmaktadır. Bu bağlamda Mısır valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Osmanlı'ya karşı giriştiği isyan neticesinde 1830'lardan itibaren bu coğrafyada kurduğu egemenlik kanalıyla İngiliz yönetimini ister. Dolayısıyla Warburton'a göre İngiltere, Batı'nın siyasal, ekonomik ve kültürel değerlerini fellahlar üzerinden egemen kılıp yayacaktır:

Peki Mısır'a ne olacak? Bâb-ı Âli, artık zayıflamakla birlikte, hiç vazgeçmeye niyetli olmadığı uğursuz otoritesini bu mutsuz ülke üzerinde tekrar mı kuracak? Bölgeyi aptallıklarıyla bu duruma düşüren cahil ve bağınaz Müslümanların Mısır'ı idaresine göz yumacak ve Kudüs'te kilisemizi yapmamıza engel oldukları gibi burada da ticaretimizi baltalamalarına izin verecek miyiz? Tanrı korusun. Bu verimli ülkeyi cesareti ile ele geçiren ihtiyar (Mehmet Ali Paşa) öldüğü zaman bırakalım bencil egemenliği de son bulsun. İngiltere etkinliğini, özgürleşmiş bir Mısır'ı Bâb-ı Âli'nin ahmak istibdadına iade etmek gibi bir amaca kullanmasın. Bu ülkeyi evlat edinsin ve ona uygarlık ve özgürlük ilkelerini öğretsin. Her türlü marazi nezaketi ve siyasi duygusallığı bir tarafa itip Mısır'dan Hindistan'a uzanan geçiş önceliğini savunsun... İngiliz sermayesi ve endüstrisi Mısır'ı bir bahçeye dönüştürecektir. İngiliz yönetimi fellahı özgür adam yapacak, İngiliz ilkeleri ona gerçeği ve dürüstlüğü öğretecektir. Ve Türk mü, yoksa İngiliz yönetimi mi daha yararlıdır diye bir soru sormaya kalkacaklar olursa dünya Yakın Doğu ve Kuzey Amerika arasındaki farkı, yani Müslümanlıkla Hıristiyanlığın başara bildikleri arasındaki farkı değerlendiresin.<sup>118</sup>

Doğu despotizmi tartışmasında önemli isimlerinden Anquetil Duperron<sup>119</sup> ve özellikle Karl Marx, tıpkı Warburton gibi “Doğu miti”nden mülhem sömürgeci fikirlerin etkisiyle Hindistan modernizasyonunda İngiliz yönetimini olumlayan bir tutum benimser. Marx'a göre Hint toplumunun “haysiyetsiz, hareketsiz bitkisel yaşam(1), bu edilgen varoluş biçimi” ve “doğaya hayvanca bir tapınma”ları etrafında çizdikleri insan dışı çerçeve, İngilizlerin “sınıf ayrımı temelli” bir yönetim tarzını da meşru kılmaktadır. İngilizlerin bu coğrafyaya gelişi, küçük yarı-barbar, yarı-uygar toplulukların iktisadî temellerini ortadan kaldırarak bunları dağıtmış ve burada o döneme dek görülmemiş en büyük ve biricik toplumsal devrimi yaratmıştır. Bu manada, direnişe geçen Hintlilerin öldürülmesi de büyük modernizasyon sürecinde verilen ufak

<sup>118</sup> Aktaran: Parla, *Şarkiyatçılık*, s. 60.

<sup>119</sup> Parla, *Şarkiyatçılık*, s. 30.

bir kayıptan ibarettir.<sup>120</sup> Ancak Doğu-Batı medeniyetlerinin ayrımında Marx, Montesquieu'dan daha ılımlıdır. Montesquieu Doğu'nun köle ruhlu olmasının “doğal”lığını coğrafya, iklim biyoloji kriterlerine dayandırırken Marx, coğrafi unsurların Doğu'yu merkezîliğe ve despotizme ittiğini belirtir. İki düşünce karşılaştırıldığında ise Montesquieu'ya nazaran Marx'ın, Doğu'daki değişmez addedilen bazı özelliklerin değişebilirliğine de işaret ettiğini söyleyebilmek mümkündür.

İngilizlerin sınıf ayrımına yakın küçümseyici ve “öteki”leştirici tavırlara *Hac Yolunda*'da olduğu gibi *Âfâk-ı Irak*'ta da rastlanılmaktadır. Sonraki yıllara nazaran söz konusu metinlerindeki bu denli tutumunda Cenap'ın Avrupa tahsilini yeni bitirmenin ve referans aldığı Avrupalı romantiklerin büyük tesiri vardır. *Âfâk-ı Irak* metninin ilk satırlarındaki Porsudan (Port-Sudan) bahsinde, Marx'ın Hindistan'a dair fikirlerini hatırlatan ifadeler yer verir. Marx'ın Hindistan'ın modernleştirilmesi sürecinde İngilizleri onaylayan tavrına benzer bir tutum izleyen Cenap da İngilizlerin burada yaptığı faaliyetleri “asâ-yı terakkinin sihr-i temâsı” olarak niteler. Arapların bu liman şehrini kendi yönetimlerindeyken değerlendirememelerinden yakınır:

Porsudan'a, Hartum ve Omdurman'ın bu yeni limanına girdiğimiz zaman – yedi seneden beri görmediğim – bu kıtayı o kadar değişmiş buldum ki gözlerime inanmıyordum... Hakîr barakalarıyla çölu benekleyen eski Porsudan yerine şimdi kârgîr binaları, geniş sokakları, rıhtımları, parkları, bulvarları ile bir belde-i muntazama kâim olmuş. Yâ Rabbi asâ yı terakkinin sihr-i temâsı kumların sath-i akîminde bile harikalar vücûda getiriyor!

Böyle ez-her-çihet muvâfık bir tahassün-gâhın asırlardan beri Bahr-i Ahmer sevâhilinde dolaşan Arap gemilerince nâ-malum olmasını pek akıl güçlkle kabul eder. Nasıl oldu da Hidiviyyet ordusu Sudan'ı zapt edinceye kadar bu güzel liman meçul kaldı. Bu suale tarih cevap veremiyor (...)

İlk gören İngiliz eminim ki, buranın Bahr-i Ahmer'de en latif liman olduğunu anlamış, ileride en mükemmel iskele olacağına derhal hükmetmiştir. Şimdi muhayyirü'l-ukûl bir süratle limanın eski sahillerinde antrepolar, âbideler, amâkin-i resmiye yükseliyor, bu havalinin yarın en mühim merkez-i ticareti olmağa namzet bir büyük şehir ân-be-ân teşekkül ediyor.<sup>121</sup>

<sup>120</sup> Karl Marx ve Friedrich Engels, *Kapitalizm Öncesi Üretim Biçimleri*, çev. M. Belli, Ankara: Sol Yayınları, 1977, s.111-114.

<sup>121</sup> Cenap Şahabettin, *Âfâk-ı Irak*, s. 42-43.



Ancak Cenap, Marx ve Avrupalı romantiklerden farklı olarak Batı'nın Doğu coğrafyaları üzerindeki tahakkümünü tam manasıyla onaylamaz. Bunda her şeyin başında, Osmanlı da bulunmayıp Avrupa toplumunun temelinde bulunan sınıf ayrımına dayalı toplum düzeni etkilidir. *Âfâk-ı Irak*'ta zikredildiği üzere Port-Sudan'daki İngilizler de Arapları, sınıf ayrımına tâbi tutup bir "beyaz"- "siyah" vatandaş ayrımı yaratırlar. Başta İngilizler ve diğer "beyaz"lar yanlarından geçerken her "siyah"ın onlara selam verme zorunluluğu, "beyaz"ların keyfi olarak "siyah"ları sopalarla dövmeleri gibi durumlar Cenap tarafından eleştirilir:

Şehri gezmek üzere rıhtıma çıkınca ilk nazar-ı dikkatimi celbeden şey güzergâhımıza zencilerin selam durması oldu. Ve bu Hidiviyyet sancağıyla yan yana olsun, İngiliz bandırası altında kalan Afrika ve Asya şehirlerinde bu bir kânûndur: Siyah beşeriyet beyaz beşeriyete selâm duracak!... İngilizler heyet-i müctemiâyı üç büyük tabakada görürler: Birincide kendileri, ikincide öteki beyazlar, üçüncüde sarılar, kırmızılar, siyahlar vardır. İnsaniyet-i arzıyyenin bir kökten teşâ'ub ettiğine inanmazlar; zencinin de lordlar gibi bir kalbi, bir dimağı, bir cihaz-ı hiss u fikri olduğundan İngiliz şüphe eder; bu cihetle nazarında beyazlardan gayrısına karşı yalnız bir vâsıta-i idâre mevcuttur: Kuvvet!.. Burada yalnız İngilizlerin değil, her beyazın elinde lede'l-hace siyaha karşı istimal olunma üzere bir ince çubuk var. Bu tâife-i siyeh-ruy u siyeh bahtın ruh-ı pür-hirâsına hakim olmak için baston kaldırmak kafi olduğunu öğrenmişler.. Bir zenci ücret-i mezâhimini talebde biraz ısrar etsin, yahut bir bedevî bir sadaka dilensin; cevab-ı muhatabı muheyyâ-yı darb u cerh bir değnektir. Ooh, zavallı tıfl-ı bâdîye çölde aç, çıplak ve mahkûr büyüdün; şehirde aç, çıplak ve muhakkar helâk olacaksınız.. Senin için güneş nasıl merhametsiz bir küre-i nâr ise, senin için etrafındaki kum deryâsı nasıl bi-hiss u yâbis ve ne kadar hasis u akîm ise karşındaki beyaz insaniyet de öyle bî-rahm u hodgam, öyle âmir u müstebid olacak oh, zavallı, zavallı siyah!..<sup>122</sup>

Araplar için çölde güneş nasıl merhametsiz ve yakıcı ise, Batı medeniyetini temsil eden İngilizler de bir o kadar ayrımcı ve adaletsizdir. Bununla beraber daha evvel *Hac Yolunda*'da Doğulular için kullandığı sınıf ayrımı temelli ötekileştirici dilin yerini bu denli merhametli bir dilin almasında, dönemin savaş koşullarının etkili olduğu düşünülebilir.

<sup>122</sup> Cenap Şahabettin, *Âfâk-ı Irak*, s. 44.

Uzun yıllar Londra büyükelçiliğinde bulunmuş Abdülhak Hâmid Tarhan, İngilizlerin Afrika’da olduğu gibi Asya’da da hâkimiyetlerinin tartışılmaz derecede güçlü olduğunu zikreder. Cenap kadar olmasa da ona yakın bir ifadeyle Hâmid de İngilizlerin sınıf ayırımına dayalı toplum düzeni hakkında görüşlerini belirtir. *Finten* adlı oyunun mukaddimesinde “kibar-ı akvâmdan” saydığı İngilizler hakkında Hâmid, en alt tabakasından en üst tabakasına her ferdinin gariplikle örülü seçkinliğe sahip olduğu şeklinde ironik bir statü değerlendirmesinde bulunur. Ancak İngiliz siyasetinin kendileri dışındaki bütün milletlere karşı yaptığı ırk ayırımının “canavar”lığına da işaret eder:

*Finten*’de kısmen gösterildiği üzere İngiliz kavmi kibar-ı akvâmdandır. Her ferdinde garâbetle karışık bir mümtâziyet görünür. Tarz ve tavırlarında kibir ve azâmete benzer bir hâl vardır ki edeb ve hicâbdan başka bir şey değildir. Ahlâk ve ülfet nokta-i nazarından bakılınca İngilizler böyledir. Ahâd-ı nâsında bile âdilik görünmez. Fakat akvâm-ı sâireyi hakîr görmek gibi bir nakîseleri vardır. Meselâ: -“Bu zât pek mükemmeldir, ne fâide ki İngiliz değildir!.. - Şu adam gayet zengin imiş, teessüf olunur ki İngiliz doğmamış.- Bu kadın fevkalâde güzel, lâkin İngiliz değil!..” derler. Siyasiyâta gelince, bu centilmenlerin siyaseti âdeta can-âverânedir.<sup>123</sup>

Arapların medenîleştirilmesinde İngilizlerin söz konusu tutumlarından sonra Cenap, bu işi en iyi uygulayacak devletin Osmanlı olduğu üzerinde durur. Bu bakımdan *Âfâk-ı Irak*’ta, Basra’dan hareketle Süleyman Nazif gibi Osmanlı yönetim kademesindeki kişileri över. Böylelikle “Arapların kendilerinden memnun olduğu” Osmanlı için Cenap, bu coğrafyadaki yegâne modernleştirici olduğuna işaret eder:

Şimdi ‘Aşar kanalı içinde Basra şehrine yaklaşıyorduk. Kanalın iki tarafına oldukça muntazam bir tuğla rıhtım yapılıyor:

- Süleyman Nazif Bey’in eser-i himmeti! dediler. Bir sahilde geniş bir cadde açılmış, kaldırımları tefrîş ediliyordu:

- Süleyman Nazif Bey’in yâdigârı!<sup>124</sup>

Cenap Şahabettin Birinci Dünya Savaşı yıllarında Dördüncü Ordu Kumandanı olarak Suriye’ye tayin edilen Cemal Paşa’dan *Suriye Mektupları*’nda övgüyle bahseder.

<sup>123</sup> Abdülhak Hâmid Tarhan, *Finten*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1334, s.3.

<sup>124</sup> Cenap Şahabettin, *Âfâk-ı Irak*, s. 67.

Sultan I. Selim'den itibaren Suriye'yi elinde tutan Osmanlı, 20. yüzyıla kadar izlediği ihmalkâr politikalarla buradaki nüfusunu tamamen yitirme noktasına gelmiştir. Ancak Cemal Paşa “burada üç seneden beri kuvve-i idarîye hiçbir gün üvey baba olmamış; o münhasıran saadet-i âileyi düşünen bir öz peder vaziyetinde” olmuştur.<sup>125</sup> Cenap, bu coğrafyada “uhuvvet-i millî”yeyi (millî dayanışma) temin etmek için izlediği “tevhîd-i kulûb” (gönül birliği) siyasetiyle Cemal Paşa'nın fakirlik ve cahilliği bir anda yıkıp “medenî” bir toplum yaratacağını abartılı bir dille aktarır:

Suriye'de cism-i memleketi Selim-i Evvel'in hamaseti almıştı, ruh-ı memleketi Cemal Paşa'nın rüyeti teshir ediyor.

Suriye'ye şimdiye kadar hiç kimse Cemal Paşa gibi vâzıh bir çehre ile görünmemişti ve hiçbir nazar Suriye'yi olduğu gibi görmeye cesaret edemiyordu. Paşa yüzünde saklanacak hiçbir ayıbı olmayan bir mümessil-i hükûmet saffetiyle maskeyi attı. Burada ilk defa olarak hükûmet ve memleket birbirine baktı ve diyebilirim ki yeni tanışıyorlar... Paşa'nın düstûr-ı siyâseti tevhîd-i kulûbdur. O burada bilhassa uhuvvet-i millîyeyi temin etmek istiyor; istiyor ki Suriyelilerle aramızda ciddî bir aile muhabbeti cây-gîr olsun. Muvaffakiyetin en mühim âmili hüsn-i niyet olduğu gibi sevilmenin en müessir tılsımı da sevmektir. Asırlarca ihmâl ettiğimiz bu güzel kıtayı Cemal Paşa şimdi levdsen, fakrdan, cehlden kurtararak müreffeh, medenî ve mesut etmek için her gün usanç bilmez bir sebât ile on beş, on altı saat çalışıyor.<sup>126</sup>

Cenap'ın Cemal Paşa'ya dâir bu tutumunda, aralarındaki ticarî ilişkinin etkili olduğu hâlinde ortaya atılan iddialar da dikkat değer bir ayrıntıdır. “Vagon ticareti” yahut “ipek nakli meselesi” şeklinde kaynaklarda geçen bu iddiaya göre Cemal Paşa, İstanbul'da pazarlamak üzere ipekli kumaş temin etmelerinde Süleyman Nazif ve Cenap Şahabettin'e bazı ayrıcalıklar tanımıştır. Cenap da bu seyahat metninde ona dâir methiyelere genişçe yer vermiştir; fakat bu hususta Hâlid Ziya'dan Falih Rıfkı, Ali Cânip, Ali Kemâl ve Hikmet Dizdaroğlu'na kadar farklı görüşlerin olması, bu bahsi ayrı bir tartışma konusu kılmaktadır.<sup>127</sup>

<sup>125</sup> Cenap Şahabettin, *Suriye Mektupları*, haz. Seda Özbek, Konya: Çizgi Kitabevi, 2016, s. 92.

<sup>126</sup> Cenap Şahabettin, *Suriye Mektupları*, s. 94.

<sup>127</sup> Bu bahis hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, İstanbul: Bateş Yayınları, 1980, s.127; Hikmet Dizdaroğlu, *Cenap Şahabettin Hayatı Sanatı Eseri*, İstanbul: Varlık Yayınları, 1953, s.6; Ahmet Sevgi ve Mustafa Özcan, *Prof. Ali Canip Yönetim'in Yeni Türk Edebiyatı Üzerine Makaleleri*, İstanbul: Tablet Yayınları, 2005, s. 649; Halit Ziya Uşaklıgil, *Sanata Dair III (Türk Şair ve Edipleri)*, İstanbul: Maarif Basımevi, 1955, s. 249.

## 1. 2. 2. Doğu'nun İnsanı ve Temsili

“Onlar kendilerini temsil edemezler, temsil edilmeleri gerekir.”

Karl Marx

Edward Said'e göre Batılı seyyahlar, Doğu insanıyla alakalı yaptıkları genelleme ve basitleştirmelerle onları, birtakım “kalıplaşmış, değişmez” özelliklere indirgemişlerdir. Batılılar için “özgür, şehirli, eğitilmiş, akılcı, temiz, medenî” gibi özellikler zikredilirken, Doğululara “despot, köylü, cahil, şehevî, pis, miskin, ilkel” gibi sıfatlar atfedilir. Kendi toplumlarına benzemeyen bu insanlara atfettikleri özelliklerle Batı, kendisini Doğu'nun karşısında konumlandırıp kendi kimliğini de oluşturur, “Doğu'yu belgeleme girişimiyle kendini (de) belge”r. Öte yandan, seyahat metinlerinde fertlerin ve eşyaların ne kadar objektif temsil edildiği de bilhassa Oryantalist sahanın “temsil”<sup>128</sup> başlığı altında bir tartışmanın konusudur.

1835-1850 arasındaki Doğu'ya yapılan seyahatlerde, Doğu medeniyeti insanını küçük gören tavır daha da belirginleşir ve Batılı seyyahlar bir noktada uygarlık sınırının ötesine geçerler. “19. yüzyılın Doğu'ya ilişkin edebî yapıtları(nın) 18. yüzyıl şarkiyatçılığının bir uzantısı”<sup>129</sup> olmasına bağlı olarak Cenap Şahabettin'in Doğu'yla alakalı seyahat yazılarındaki Doğu insanına yönelik izlenimlerinde de okumuş olduğu Batılı seyyahların tespitleri etkilidir:

Vâkıâ vasl olduğumuz kıta benim için bilgeliğe meçhul değildi. (...) Oraya dâir seyahatnameler okumuş, fotoğraflar görmüş, hikâyeler işitmişim. (...) Şimdi şuracıkta, şu İskenderiye limanının medhâlinde kıt'a-yı Mısıriyye hakkındaki malumatımı zihnen teflîk ve tekrara çalışıyordum. Bu kıt'a-yı münbiteyi üdebâ-yı garb ve şarktan pek çoğu tasvire özenmiş ve bahusus Fransız erbâb-ı kalemin en meşhurlarından Gerard de Nerval, Theophilie Gautier, Edmond About, Piyer Loti oraya dâir unutulmaz kitaplar te'lif eylemişlerdir.<sup>130</sup>

<sup>128</sup> Ayrıntılı bilgi için bkz: Christine Peltre, *Orientalism in Art*, Italy: Editions Terrail/Edigroup, 2004.

<sup>129</sup> Parla, *Şarkiyatçılık*, s.57.

<sup>130</sup> Cenap Şahabettin, *Hac Yolunda*, s. 48-50.

Avrupalılara göre Doğu sayılan Osmanlı'nın, bir üyesi olarak Cenap Şahabettin, 19. yüzyıl Oryantalist çalışmalarındaki “Batı'nın üstünlüğünü vurgulayıcı Doğu imajının Doğulara da kabul ettirilebil”mesi<sup>131</sup> tesirinde kalır ve metinlerinde kendi medeniyet dairesinde bir “öteki” yaratır. “El-Kahire” vapuruyla Pire şehrine giderken Cenap, iki Fransız'ın Yunanlılar hakkındaki sohbetlerine kulak misafiri olur. Bu sohbette dikkat çeken en önemli nokta, Yunanlıların gündelik hayattan sanata kadarki çizgileriyle Batı medeniyetinden ayrı tutulmasıdır:

Bugün bir “Yunanlı” eğer şehirli ise kadın, şarap, kumar arasında yuvarlanan bir züppe, (...) eğer köylü ise bindiği merkebin yularını karısına çektiren bir kaba, hodgâm, âdâb-ı nezâfetden bî-haber bir mahlûktur. (...) Bugün bir Yunan edebiyatı mevcut değildir, bugünkü Yunan eş'ârı bütün o bıçaktan, tüfekten, metresten, şaraptan bahis kafiyelerden, Avrupa dağlarının birinden diğerine akseden çoban şarkılarından başka şeyler değildir; (...) Silm-i ahengi gayr-i müsâvî fasılalı rub'-ı esvâtından mürekkebe bir musikiye bir takım gayr-i muntazam tiz seslerle öyle bir hal verirler ki bir Avrupalının kulağı bunda mutâbakat-ı lahniyeden hiçbir eser hissedemez. (...) Onların hürmeti mutlaka kesenin sıkletine tâbi'dir. (...) Meyl-i zunûn perestâne neticesi olarak mutaassıb, hûnhâr, muhâkemesizdirler.<sup>132</sup>

Uzun bir diyalog hâlinde verilen ifadelerde, Avrupa'nın kendi konumunun doğusunda bulunanı “öteki”, aşağı görmesi şeklindeki bu Oryantalist tavır, “kendisinde olan iyi şeylerin Doğu'da olmadığını ve kendisinde olmayan kötü şeylerin hepsinin Doğu'da var olduğu iddia”sına<sup>133</sup> karşılık gelmektedir. Hatta bu tavır, birinci mevkide bulunan dinleyici konumundaki yolcular ile Cenap tarafından da onaylanır: “(...) yolcuların kulakları bu hakâyık-ı hicviyeyi dinliyordu... (...) Salondan çıkarken Remzi Bey kulağıma dedi ki: ‘Ne sevimli adam! Ne kadar doğru söylüyor’. Ben tasdik ettim.”<sup>134</sup>

Tabi, Cenap Şahabettin'in Oryantalist tavrıla özdeşleşebilecek bu yaklaşımının arkasında, 1830'lara kadar Osmanlı egemenliğindeki Yunanlıların, sonrasında bağımsızlık için giriştiği isyanların yarattığı bir hassasiyetin de etkili olması ihtimaller dâhilindedir. Metin ve söylemlerinde, “Türk” kimliği ve milliyetçiliğine dair ifadelere rastlanılmamakla beraber “Osmanlı” kimliğini ve bu kimlik etrafında toplanılmasını

<sup>131</sup> Yücel Bulut, *Oryantalizmin Eleştirel Kısa Tarihi*, İstanbul: Yöneliş Yayınları, 2002, s. 17.

<sup>132</sup> Cenap Şahabettin, *Hac Yolunda*, s.23-25-27.

<sup>133</sup> Bulut, *Oryantalizmin*, s. 25.

<sup>134</sup> Cenap Şahabettin, *Hac Yolunda*, s. 24-28.

vurgulaması Cenap'ın, dönemin fikir akımlarından Osmanlıcılık'tan etkilendiğini gösterir. Osmanlıcılık'tan etkilenmesi dolayısıyla söz konusu tavrının da Osmanlı'nın bütünlüğünü bozmaya kalkışan Yunanlılara olumsuz bakması hâlinde yorumlanması da mümkündür.

Yine aynı fikirlerin tesiriyle 1917 tarihli *Avrupa Mektupları*'nda, coğrafî manada Batı'da olsa da Doğu medeniyeti dâhilinde değerlendirdiği, Bulgar köylüleri hakkında benzer yorumlarda bulunur. Bunda Bulgarların, Yunanlılar gibi bağımsızlık girişimlerinde bulunmalarının haricinde, I. Dünya Savaşı yıllarında İtilaf kuvvetleriyle müttefik olması etkilidir. Cenap, Bulgarların millî bütünlüklerini sağlamalarına rağmen asla “medenî” ve “şık” olamayacaklarını savunur:

Bulgaristan'da her şey gösteriyor ki muhâfaza-i milliyet iddialarına rağmen Bulgarlar otuz seneden beri Bulgarlıktan çıkmağa çalışmışlardır. Bulgarlar Bulgar kaldıkça temeddün edemezlerdi. İcâb-ı ticâret mübâdele-i emtia olduğu gibi, lâzime-i medeniyette kendi ırkına mahsus fazâil ve nekâs-i akvâm-ı mütemeddinenin nekâis ve fezâili ile değiştirmektir. (...)

Fakat tarik-i terakkide tayy ettikleri mesâfe her ne olursa olsun, bana öyle geliyor ki Bulgar hiçbir zaman “şık” olamayacak. O kristofel çatalını bifeğe batırırken, zannedersiniz ki çatalın dişleri birer parmak gibi kalınlaşıyor. Çatal ile yerken eli ile yiyor sanırsınız. Bulgarların çoğu nâzik adamlar; fakat nezâketleri bilmem nasıl oluyor, “kenarın dilberi”ni hatırlatıyor. Hayât-ı muâşerette bir şey var ki şiirde vezin gibi tamam olması lâzım gelir. (...)<sup>135</sup>

Avrupalı romantiklerin tesiriyle, Osmanlı seyyahları tarafından bulunduğu iklimle paralel bir şekilde çizilen Doğu insanı, genelde “miskin” sıfatlarıyla nitelendirilir. Kadınından erkeğine, gencinden yaşlısına bilhassa çöl ikliminin tesiriyle her işte ağırdan almayı, acele etmemeyi tercih ederler:

Gâh ü bî-gâh tarlasını süren bir Mısrî, Nil'den doldurduğu testi başında olduğu halde, köyüne avdet eden bir kadın, bir hurma ağacı altında söyleşen birkaç serseri görüyoruz ki, trenin gürültüsünden müteessir olarak, bir vaz-ı tenperverâne ile başlarını çeviriyorlar. “Bu kadar acele ile, bu budalalar nereye gidiyorlar? Hayat bu kadar acele edecek derecede kısa mıdır?” meâlini işrâb edecek bir nazar-ı istiğrâb ve istifhâm ile vagon pencerelerine bakıyorlar... (...) İnsan bu nur ve harârete karşı

<sup>135</sup> Zeynep Uluant, *Cenap Şahabettin'in Avrupa Mektupları*, İzmir: Akademi Kitabevi, 1997, s. 17.

uyumak, hem mütehassis kalmak, hiç olmazsa uyumsuzun gözlerini kapatmak istiyor.<sup>136</sup>

*Asya-yı Şarkî'ye Seyahat*'inde Ahmet İhsan Tokgöz de,<sup>137</sup> tıpkı Cenap gibi Doğu insanını “miskin” olarak tarif eder. Bir “seyyah-ı muhayyel” Kâmi'nin seyahatnamesi olarak tarif ettiği Ahmet İhsan, bu metni Rusya, Orta Asya ve Uzakdoğu'ya doğru uzanan bir coğrafyayı kapsamaktadır. Rusya'nın Kabarovka şehrindeki gözlemlerini anlattığı kısımda Sibiryalıların yavaş tabiatından şikâyet eder:

Biraz evvel de dediğim üzere Sibiryalıların atalet ve rehavetleri derece-i harikuladedir. Yani insanın şu batî adamları görüp de hafakana tutulmaması kabil değildir. Yalnız bir çay pişirmek ve semaver yakmak için tamam beş saat zaman sarf ediyorlar. Bir Sibiryalının başını kaldırmadan semaverin içindeki ateşi bir buçuk saat muttariden üflediğini re'yü'l-ayn gördüm.<sup>138</sup>

19. yüzyılın sonlarından itibaren Doğu coğrafyalarına yapılan seyahatlerdeki gözlem ve izlenimler romantik bakıştan sıyrılarak “artık Doğu yolculuğuna egemen olan duygu(nun), yolcunun Doğu(lu)'da aradığını bulamaması, yani düş kırıklığı”na<sup>139</sup> uzanır. Metinlerinde bilhassa Fransız romantiklerinin tesirinde olan Cenap Şahabettin'in, romantik hayallerle giderek Mısır'da karşılaştığı gerçekler hakkındaki izlenimleri, söz konusu “düş kırıklığı”na örnek teşkil etmektedir. İskenderiye'ye varmak üzere iken zihninde, *Binbir Gece Masalları*'ndaki manzaraları anımsatan hayaller kurar:

Sonra bir hülya-ı cevelân bütün ruhumu zerrin kanatları üstüne alıyor. Bir hâmuşî-i mezâ ile bir vus'at-ı pür-serâb içinde dolaştırıyordu. Nâmütenâhi sahralar içinde güneşe karşı ra'şedâr-ı ziyâ sular, te'sir-i hararetle titreyen seraplar, perişân saçlarını sallayan söğütler, güller, çamlar arasından geçiyor, münevver bir hakikat-i bahariye arasında bir seyahat-i hayaliye icra ediyordum. Sonra bu âlem-i sumût ve ziyâyı

<sup>136</sup> Cenap Şahabettin, *Hac Yolunda*, s. 164-165.

<sup>137</sup> Hariciye Nezareti Tercüme Odası Mütercimliği, Tophane Müserliği Tercümanlığı, Alem Basımevi (1891); Şafak, Ümrân, Serveti Fünûn ve Uyanış dergileri sahiplikleri, Yüksek Ticaret Mektebi Coğrafya Öğretmenliği (1909-1912), Beyoğlu 6. Daire Belediye Reisliği(1912-1913), Piyer Loti Derneği Kuruculuğu ve Başkanlığı, Lozan Barış Konferansı Basın Bürosu Yöneticiliği, TBMM IV. V. ve VI. Dönem Ordu Milletvekilliği(1931), Türkiye Milli Olimpiyat Komitesi Başkanlığı. Ayrıntılı bilgi için bkz: Bilge Ercilasun, *Ahmet İhsan Tokgöz*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996.

<sup>138</sup> Ahmed İhsan, *Asya-yı Şarkî'ye Seyahat*, s. 102.

<sup>139</sup> Parla, *Şarkiyatçılık*, s. 57.

Binbir Gece Hikâyeleri'ndeki nâgeh-zuhûr perileriyle doldurarak birkaç dakikada bir cihân-ı sihr ve zühûb içinde yaşıyordum...<sup>140</sup>

İskenderiye'ye vardktan sonraki Mısır izlenimine bakıldığında ise tasarladığı romantik hayallerin, gördüğü insan manzaraları karşısında çöküşü meydana gelir. Bu çöküş, gördüğü Arap çocuklarından “rakkase”lerine ve dolayısıyla Doğu insanına karşı bir tiksinemeye varır:

Mısır rakkasesi, Feraine-i kadîmeyi gayş-ı huzûz içinde bırakan o peri-i şevk ve ihtizâz. (...) Bütün eski kitaplarda o rakkaselerin kaside-i şöhretini okumamış mıydık? Onlar bizim hayalimize bir hüsn-i mütemevvic gibi intıbâ' etmemiş miydi? (...) Rakkase ortaya çıkmıştı... Murdâr şişman, çirkin, hareketi batı, evzâ'-ı soğuk, nazı câlin gaşeyân bir karı. Öf, ne mülevves mahlûk.<sup>141</sup>

Öncekinden farklı bu yeni tutuma göre romantik ve egzotik Doğu(lu) anlayışının yerini, sömürgeleşmiş hâlde Avrupalılaştan, ama Batılı olmaya çalışırken Doğulu kalma şeklinde bir “düalite” alır ve “deve kuşu” misali bir manzara ortaya çıkar: “Oranın husûsiyet-i Mısıriyesi hemân hemân kaybolmuş, Avrupalılığı daha bütün bütün meydana çıkmamış. Deve kuşu gibi ne deveye benziyor, ne de kuşa.”<sup>142</sup>

Doğu coğrafyalarına yaptığı seyahatlerde kendisini aynı zamanda bir kâşif olarak gören Cenap, Batılı kâşiflerle arasında bir özdeşim kurar. *Hac Yolunda*'daki Mısır seyahatinde, İskenderiye limanına vardığında yolcuların eşyalarını taşıyıp para kazanmak için sandallarıyla “saldır”ırcasına vapuruna yanaştan Mısırlıları “vahşî” korsanlara, kendisini de Vasco de Gama'ya, benzetir:

Bir iki dakika içinde, sandallar vapurun kenarına kadar geldi. Bütün sandaldakiler vapura saldırdılar. Aman yarabbi, o ne saldırı idi. Acaba Vasco de Gama'nın gemisine saldıran vahşî korsanlar, daha başka türlü mü hareket etmiş idiler? Şimdi kedi gibi becerikli ve çevik bir yığın insan, her tarafından vapura tırmanıyor, birbiri üzerinden atlıyor, haykırıyor, biri ötekini düşürüyor, her biri elinin yettiği şeye tutunuyor.<sup>143</sup>

<sup>140</sup> Cenap Şahabettin, *Hac Yolunda*, s. 49.

<sup>141</sup> Cenap Şahabettin, *Hac Yolunda*, s. 70-74.

<sup>142</sup> Cenap Şahabettin, *Hac Yolunda*, s. 57.

<sup>143</sup> Cenap Şahabettin, *Hac Yolunda*, s. 51-52.



Yine Irak seyahatinde Basra'dan Şattü'l-Arab'a doğru ilerlerken gördüğü yeşillikler, onda uzun deniz yolculuğundan sonra Amerika'ya ulaşan Kolomb'un sevinç ve heyecanını yaratır: “Bender Buşir'den (Bushehr) hareketimizin ertesi günü ufukta bir hatt-ı zümrüd hâlinde Şatt'ın iki sahilindeki nahlistanları görünce Amerika'ya kavuşan Kristof Kolomb gibi sevindim”<sup>144</sup>

Romantiklerin “Doğu miti” etrafında geliştirdikleri “Doğu(nun) her şeyden önce bir tezatlar ülkesi” olma anlayışı Cenap'ın Doğu'yu anlattığı seyahat yazılarında da görülür. “Bir yanda en rûhfîb şa'saasıyla ziynet ve sefâhat, bir yanda en dilhırâş bir manzara-i fakr ve sefâlet”<sup>145</sup> gibi ifadelerde de görüldüğü üzere Doğu halkıyla alakalı izlenimleri üstten bakış ile acıma duygusuyla iç içedir ve yoksul insanlar “ötekileştiricilik” ve insan dışılıkta tasavvur edilir:

Vapurun kenarında gördükleri bir lokma ekmeği biri diğerinden evvel kapmak için koşan, haykıran, bütün mesâ-i zilliyelerini sarf eden bu açılardan manzara-i rengârenge (...) hazîn bir istifâde ile temâşâ olunuyordu. (...) Nadiren paçavralara bürünmüş bir ceset-i beşerî, pest ve hâifâne bir sesle: “Bakışış” diyerek siyah bir cilde sarılı bir kemikten ibâret kolunu size doğru uzatıyor. Bu rutubetli dârül-taaffün içinde yaşayanların kısm-ı tamamı Kıptîlerdir.<sup>146</sup>

Bu denli bir tavırla anlatılmasına rağmen nihayetinde ise “ne olursa olsun, mülayim bir ziyâ-yı âfitâb altında kaynayan bu halkın manzara-i rengârenge ruhu eğlendirir”<sup>147</sup>

*Hac Yolunda*'daki Doğu insanına yönelik Oryantalist tutum, *Âfâk-ı Irak*'ın Port-Sudan bahsinde de görülmektedir. Port-Sudan rıhtımına vardığında gördüğü Sudan, Hint, Yemen, Mısır gibi farklı milletlerden oluşan insanların, amaçsızca ve hedefsizce konuşup yaşadıkları yönünde alaycı bir eleştiride bulunur. Böylelikle rıhtımda gördüğü insanlar, farklı halklardan oluşsa da birtakım genel kavramlar etrafında birleştirilip “Doğululaştır”ılırlar:

Vapurumuz sağlam ve geniş bir rıhtıma yanaştı ki, üstünde zeytin, bakır, tarçın, çukulata, marsık ve abanos renklerinde Sudanîler, Hindûlar, Tekrunîler, Yemenîler, Mısırîler, Hicazîler, Asya ve Afrika çöllerini

<sup>144</sup> Cenap Şahabettin, *Âfâk-ı Irak*, s. 56.

<sup>145</sup> Cenap Şahabettin, *Hac Yolunda*, s. 57.

<sup>146</sup> Cenap Şahabettin, *Hac Yolunda*, s. 51-140.

<sup>147</sup> Cenap Şahabettin, *Hac Yolunda*, s. 66.

hayatlandırılan evlâd-ı Hâm u Sâm numûneleri, takkeli, sarıklı, fesli ve açık başlı, kaynaşıyor, gidiyor, geliyor, bakıyor, gülüyor, söylüyor, haykırıyor bâhusus haykırıyorlardı. Kelimeler dudaklarda ötüyor, nidalar gırtlaklarda çatlıyor, cümleler genizlerde homurduyordu. Bütün bu sesler, bu hareketler, bu nazarlar bu handeler niçindi? Evlâd-ı bâdiyenin râz-ı ruhuna bîgâne olmayanlar bilirler ki hep bu cevelânlar, bu şitâblar, bu seğırtmeler maksatsız, hep bu laflar, bu gevezelikler boş, hep bu gülüşmeler bu sırtmalar, bu kahkahalar bî-sebebe ve bî-hedefdir, onlar kımıldamak için yürür, ses çıkarmış olmak için söyler ve gülmek için gülerler.<sup>148</sup>

Port-Sudan'a dair satırlarındaki alaycı tavra rağmen Cenap, Dicle izlenimlerini bir "sinematograf" gerçekliğiyle aktaracağını vurgular. Okuyucunun zihninde oluşabilecek metnin öznelliği yönündeki şüphelere telkinde bulunmakla beraber bu suretle de Doğu'ya dair "kalıplaşmış" çıkarımlarını meşru kılmaya çalışır. Bu anlamda *Hac Yolunda* metninde İskenderiye'de gördüğü "ilkel" evleri "köstebek yuvaları"na<sup>149</sup> benzetmesi gibi *Âfâk-ı Irak*'ta, Arap bedevîlerinin evlerinin de "kunduzlar" tarafından inşa edilmiş olması çıkarımında bulunur ve Arapları bir tür "öteki", alt insan olarak aktarır:

Artık bir sinematograf gibi sâdikâne ve lâkayd-ı belâgat zabt-ı meşhûdât ile iktifâ edeceğim: İşte bir kum virânesi üstünde birkaç kerpiç muka'abından mürekkep bir karye-i fakîre; toprak gibi solgun, çöl kadar bî-hayat, bir harâbe-i metrûkeden daha تنها... Gûya kumların çamurlanarak kabarmasıyla vücûda gelmiş bir köy! Eğer bir tarafa çömelmiş birkaç bedevî görmesem bu hüzn-âbâdın kunduzlar tarafından inşa edildiğinde kâni' olacağım, o kadar hakîr, o kadar çürük, öyle iptidai... Bu bedevîler ne garip ve ne bedbaht nebatat-ı beşeriyedir: Ne ciddî bir sa'yi dimağı, ne büyük bir cehd-i adalî, bütün kuvve-i hayâtiyesi oturmaya, yatmaya, hazm u tenâsüle masrûf. Bir hurma sakı tarzında yetişiyor, büyüyor, meyve veriyor ve kuruyor: İşte her tıfl-ı bâdiyenin hulâsaten tercüme-i hâli.<sup>150</sup>

Montesquieu'nün iklimin fertlerin mizacını şekillendirmesi anlayışına bağlı olarak burada bahsedilen Araplar da bölgenin çöl iklimiyle paralel bir tembellik ve uyusukluktadır. Temel ihtiyaçlarını karşılamının haricinde hiçbir işle uğraşmayı bu hâliyle bir hayvan gibi yaşamalarından ötürü onlar, medeniyet yoksunu insanlardır.

<sup>148</sup> Cenap Şahabettin, *Âfâk-ı Irak*, s. 43.

<sup>149</sup> Cenap Şahabettin, *Hac Yolunda*, s. 60.

<sup>150</sup> Cenap Şahabettin, *Âfâk-ı Irak*, s. 71-72.

19. yüzyılda Batılı seyyahların metinlerinde sıklıkla Doğulular ile hayvanlar arasında münasebet kurulur. Bu doğrultuda Flaubert, 1850 tarihli *Letters d'Orient*'inde "İstanbul limanı kuşlarla dolu. Müslümanların onları asla öldürmediğini bilirsiniz."<sup>151</sup> derken, Gautier 1855'teki İstanbul seyahatinde "İslam diyarında hayvanlar insanlarla birbirlerine karşı güven içeren arkadaşça bir aşinalıkla yaşarlar."<sup>152</sup> Örneklerden de görüldüğü üzere, dönem içerisinde yaygın olan bu pratikle Doğu insanını, hayvanlarla birlikte resmetme ve bilinçlerinin hayvanların bilincine daha yakın olduğuna işaret etme çabası vardır. Doğulularla alakalı kurulan bu insan-hayvan ilişkisi resim sanatında da görülmekte, bilhassa yapılan harem tasvirlerinde ayak bileklerinden zincirlenmiş kadınlar, kafeslerde bulunan kuş, aslan, leopar gibi hayvanlarla birlikte verilmiştir.<sup>153</sup> Böylelikle Doğu insanı için, özgürlük bilincinden yoksun bir hayvan tek tipleştirilmesi geliştirilir.

Öte yandan, bu durumun tam tersi, yani tabiat ve hayvanların da insanlara benzetilmesi hâli de vardır. Bu bakımdan *Âfâk-ı Irak*'ındaki Kızıldeniz izlenimlerinde deniz, durgunluğu ve hiddetiyle bir kadın olarak tasavvur edilir: "Kadının mahiyeti hiddetlenince meydana çıkar, derler. Deniz de böyledir; rakîd zamanlarındaki hilmine aldanmağa gelmez."<sup>154</sup> Yine sonraki yıllardaki seyahat metinlerinden *Suriye Mektupları*'nda ise Halep çöllerindeki develer, huzur arayışı içindeki bir derviş yürümektedirler ve Cenap'a Arap bedevîleriyle beraber Rusya sürgünlerini hatırlatmaktadır:

Bir eşeğin arkası sıra birbirine bağlı develerin teşkil ettikleri şu hâki diziyi şu tenhalık içinde görünce bilmem niçin Sibiryâ çöllerine "tahtelhıfz" sürülen politika mahkûmlarını düşündüm. (...) Samimi ve riyasız dervişlere ne kadar benzerler; öyle mütevekkil, öyle riyazet-pesend, öyle sâbur ve öyle seyyahdırlar; ve onlar gibi, bitmez tükenmez yollarda sanki "huzur"u ararlar.. Ve dervişlerden daha sessiz giderler ve giderler, ne yumuşak ayaklarında birer patırdı, ne daima: "Ne bileyim?" der gibi sarkmış ve uzamış dudaklarında bir homurtu... Öyle ebkem ve öyle hâşi giderler ve giderler...<sup>155</sup>

<sup>151</sup> Peltre, *Orientalism in Art*, s. 257.

<sup>152</sup> Peltre, *Orientalism in Art*, s. 98.

<sup>153</sup> Bu hususta Fransız empresyonistlerinden Eduard Manet'den Osmanlı Oryantalistlerinden Osman Hamdi Bey'in resimlerine kadar pek çok örnek vardır.

<sup>154</sup> Cenap Şahabettin, *Âfâk-ı Irak*, s. 48.

<sup>155</sup> Cenap Şahabettin, *Suriye Mektupları*, s. 109-110.

Bununla beraber Doğu insanının hayvana benzetilmesinin yanında bitkilere de benzetilmesi söz konusudur: “Demir yolu boyunca dizilmiş kadınlar, çocuklar, hakîr nebatât-ı insaniye yüzlerinde güneş ışıklarına karşı açılmış acı bir ürperme, arkalarında basit bir uzun entari, birer hareketsizlik heykeli gibi duruyorlar.”<sup>156</sup> Yine *Âfâk-ı Irak*’ında da bedevîler için “Bir hurma sakı tarzında yetişiyor, büyüyor, meyve veriyor ve kuruyor...” diyecektir.<sup>157</sup>

Temel ihtiyaçları için yaşayan kişiler olmalarından hareketle bedevîler sıcak, açlık, sinekler gibi unsurlardan şikâyetçilerdir. Ancak özellikle şikâyetçi oldukları bir husus ise vergi tahsildarlarıdır ki bu tutumlarında bir devlet düzeni etrafında medenî hayata uyum sağlamak istememeleri vardır: “Her bedevî ancak dört şeyden müştakîdir: Sinek, sıcak, açlık ve tahsildarlar! Sinekleri kovar, sıcağa karşı hurma yapraklarıyla yelpazelenir, karnını doyurmak için hesapsız pirinç yutar, tahsildarları düşününce bıyık altından diş gıcırdatır.”<sup>158</sup>

Bütün bu davranışlarına rağmen Cenap Şahabettin, bedevîlerde “hoş bir çocuk ruhu” olduğunu belirterek onlara karşı merhamet de besler. Buna göre onlarda, tıpkı bir çocuk gibi en kötü hadiselerden güzel bir sebep, gülme vesilesi çıkarma, hayatı bir oyun olarak görme tabiatı vardır:

Bütün bu evlâd-ı sahrada, büyüğünde ve küçüğünde hoş bir çocuk ruhu vardır: Her şeyden bir hisse-i sürûr ve kahkaha, en hakîr bir hâdiseden bir bahane-i kıl u kâl çıkarırlar; bir gölge bir hiç onları saatlerce söyletir ve güldürür; uyumadıkları zaman söylerler, gülerler ve gülerler, söylerler... Nazarlarında âlem bir büyük oyuncak, vukûat-ı âlem bir oyundur. Bedevî az çalışır, sathî çalışır ve ecdâdından miras kalan işleri ancak tekrar etmek için çalışır; tağyîri sevmez, a’mâk-ı şu’ûna bîgâne, mâziyi unutmuş, ferdâları henüz meşîme-i mâdere düşmeyen birer cenîn-i mevhûm gibi telakkî eder, hesâb-ı kâr u zarârı hep yirmi dört saatlik bir mesâfe-i zamân ile mahdûd, mest-i şâdi, âşık-ı reng u cilâ, şeydâ-yı itr u şükr, bal yediği sabah bahtiyâr, soğana katlandığı akşam bedbahttır; mizân-ı mes’ûdîyeti asel ve basal ile hareket eder. Biraz güzel koku, bir lokma tatlı ve okşamak için bir eş ele geçirince cihânın en büyük hükümdar-ı kâmgârı olur. Yatağı kum, yorganı semalar, en güzel rüyası bir dal yasemin ve bir kâse gül-beşekerle bir leylâ-yı âhu-nazardır: Dedim ya çocuk ve bir iyi çocuk!...<sup>159</sup>

<sup>156</sup> Cenap Şahabettin, *Hac Yolunda*, s. 185.

<sup>157</sup> Cenap Şahabettin, *Âfâk-ı Irak*, s. 71.

<sup>158</sup> Cenap Şahabettin, *Âfâk-ı Irak*, s. 72.

<sup>159</sup> Cenap Şahabettin, *Âfâk-ı Irak*, s. 72.

“Saf çocuk” ve “âciz hayvan” özellikleri paralelinde geliştirilen Doğu insanına dair merhametli tavır, Dicle’deki kadınlar ve çocuklar üzerinden de devam ettirilir. Dicle etrafındaki deve, keçi, köpek, tavuk, güvercin gibi hayvanlar nitelikleriyle beraber tasvir edildikten sonra hayvan saflığıyla birlikte düşünüldüğünden kadınlar ve çocuklara geçilir. “Dilsiz, hayran, alık” kadınlar, avcısını süzen, ürkek bir ceylan gibi “hâkim-i zâlim” erkeklere bakar ve tesettürleri içinde ruhsuz bir ceset misali hayattan mahrumdurlar. “Zayıf, narin, güleç” çocuklar ise bir lokma ekmek ümidiyle vapurların ardından koşturmaktadır.<sup>160</sup>

Despot yönetimlere tâbi, basit ve saf mizaçlı fellahların günlük hayattan beklentileri de yine aynı minvaldedir. Basra’daki izlenimlerinden hareketle Cenap’a göre deve gibi çalışkan (!), sabırlı ve kanaatkâr bu Arap çiftçilerinin hayattan beklentileri, karın tokluğuna çalışıp ziyadesiyle çocuk sahibi olmaktan ibarettir. Bu beklenti dünyası içinde yetişen çocukların da sonu ya açlık-hastalık yahut ölümdür. Ancak bütün bunlara rağmen fellahların, Orta Çağ derebeylerini çağrıştıran efendilerine karşı gelme/gelmeme durumu tam bir “meçhûl”dür. Lamartine’i çağrıştıran ifadelerle<sup>161</sup> Cenap için onlar, cinnet ânı gelmediği müddetçe “tevekkül” ve bir deve misali sabır içerisinde oldukları demektir:

Fellâhlar nahlistan sahiplerinin esiridir. Hurma ormanları arasında bir âfet-i kaht u humma yaşarlar. Deve gibi faal, deve gibi sabûr, deve gibi kanaatkâr. Basra rençberleri, denebilir ki deve gibi boğaz tokluğuna çalışıyorlar. Bari her gün iştahları nisbetinde yiyebilseler!.. Hayır, milyonları doyuracak kadar hurma yetiştirdikleri hâlde dâimâ karınları doyacak kadar yiyecek bulmaktan emin değildirlere. Fikirsiz cephelerinin ve korkak gözlerinin ter katrelerinden başka bol istihlâk edecek hiçbir şeyleri yoktur... Bereketi yalnız kendi efendilerinin kesesinde ve kendi zevcelerinin sinesinde görürler: Efendilerin parası, fellâhların çocuğu çoğalır. Zavallı bedbaht çocuklar! Hepsi bataklıklar içinde titreyerek doğar, çoğu sıtmadan titreyerek ölür ve ömrü uzun olanlar açtır ve bütün uzun ömürleri toz ve çamur, sivrisinek ve sıtma içinde sürüklenecektir... Nahlistan sahipleri – beş on mütemevvil – Basra'da kurûn-ı vusta hâtirâtını yaşıyorlar.

<sup>160</sup> Cenap Şahabettin, *Âfâk-ı Irak*, s. 72.

<sup>161</sup> Lamartine de Fransa’daki yöneticilerin işlerini kolaylaştırmak adına işçilere Doğu’nun tevekkül mizacını öğütler. “Şikâyetçi yoksul halk, erdemlerini uysallık ve tevekkülle korumalı, kaderinin değişmesi için de vesayetçi seçkinlerin iyi niyetine ve sağduyusuna sığınmalıdır. Bkz: Parla, *Şarkiyatçılık*, s. 50.

Ashâb-ı emlakın istihdâm-ı bî-insâfına karşı rûh-ı fellâhda ne gizleniyor, ne mayalanıyor, ne kabarıyor? Şükran mı, tevekkül mü, isyan mı? Meçhul... Fellâhın zamîri reng-i cildi gibi karanlıktır; nazar nüfûz edemez. Her sefâletin karnında büyüyen serâtân-ı kîn hurmalıklar arasındaki çirkelerde de yumruluyor mu? Mâ âruf!

Bildiğim şu ki bütün kurûn-ı vusta taassuba istinâd etmişti: Basra çiftçileri ise pek az dindar, fakat pek çok mutaassıbdır. Eimme-i Şiiyye, eimme-i servetin nâil-i şefaâti olmak için, fellâhların dünyalık ümitlerini ve ahiretlik hayallerini okşamakta kusur etmiyorlar. Bu mevziler rencberlerin midelerini doldurmasa bile yüreklerine ve kanlarına serinlik verdiğine şüphe yoktur. Fellâhın kansızlıktan kararın gözlerindeki sirâc-ı intizârın yağı her gün nesâyih-i dîniyye ile tazelenir... Hem de, dedim ya, fellâh deve gibi sabûr ve hamûldur; her yükü çeker ve her tezyîfe tahammül eder; tecennün etmedikçe sabrını kaybetmez...<sup>162</sup>

Araplar insanî-medenî özelliklerden yoksun çizildikten sonra şehvî fertler olarak da verilirler. Düşünme melekeleri olmayıp arzu ve zevkleri için yaşayan Araplar, sadece aşk arayışındadırlar:

Dicle, bu sanki tabiatın aşka ithâf ettiği bir ırmaktır. İki kenarında yalnız bir gâye-i hayat takip olunur: Muhabbet!.. Hissedersiniz ki, çöl üstünde gezen bu yarım çıplak bedevi vücutları hep yekdiğerini derâğuş etmek istiyor. Bedevî pek az düşünür, bütün emeli bâde-i ezvâkı son katresine kadar içmektir. Nazarında huzûzât-ı hayat adeta düşünme yerini tutar, elinden gelse bir bûsede yaşamak bir bûsede ölmek ister.<sup>163</sup>

Saydığı tüm olumsuz vasıflardan sonra Cenap, aralarında uzun yıllar yaşamış olmanın getirisiyle nihayetinde Araplara karşı derin bir muhabbet beslediğini ifade eder. Tabi bu hissiyatın arka planında, kişisel yaşantılar bir kenara Lamartine tesirli Doğuluların sempatisini kazanarak onları medenîleştirme anlayışının olması ihtimaller dâhilindedir. Bu anlamda atasözü mahiyetinde cümlelerle Bağdat'taki Arapları sürekli şen, güler yüzlü bir hâlde tasvir eder:

Arabın birâder-i kâfiyesi tarâbdır. Araplar hayatı sever ve hattâ sefâlet-i hayatı bile severler. Hepsi şendir. (...) Ben, aralarında senelerce yaşadığım için Arapları pek severim, ber-mutâd gözleri güler ve sözleri güldürür. Hiddet demlerinde bile sertlik ale'l-ekser gözlerinde ve sözlerindedir; ruhlarına kadar hiçbir zaman nüfuz edemez. (...) Arap

<sup>162</sup> Cenap Şahabettin, *Âfâk-ı Irak*, s. 66-67.

<sup>163</sup> Cenap Şahabettin, *Âfâk-ı Irak*, s. 80.

sürûr ve neşveyi kendi ruhunda bulur, kadehte değil... (...) Burada herkes velvelesi ağzında şetâreti gözünde sokağa çıkar. Lâf ve kahkaha hemen her Arabın cümle-i melbûsâtındandır.<sup>164</sup>

Arapların birbirleriyle olan sohbetleri son derece gürültülü ve rahatsız edicidir. İstisnaları olmakla beraber iki Arap yan yana gelince muhakkak “kavga ahengiyle söyleşirler.” Ancak “bu gürültüler beldeye müstesnâ bir hayat temin ed”er. “Bağdat’tan Arapları çıkarınız, işte o zaman bu büyük şehir bir büyük mezar olacaktır...” Dikkat edildiği üzere daha evvel *Hac Yolunda*’daki gözlemlerinde kalabalık ve gürültücü olmaları dolayısıyla küçümşenen Arapların burada neşeli tabiatları ön plana çıkarılarak bu durumları görmezden gelinir: “Pür-tarâb, pür-gulgûle, pür-hareket, pür-sûriş bir yaşayış: İşte Arab-ı Irak böyle yaşar ve Irak Arabı böyle yaşatır. Gürültüsü ile kulak, kıyafeti ile göz, fetâneti ile zihin kamaştırarak; İşte zevki bunlardır.”<sup>165</sup> Hatta *Suriye Mektupları*’nın Şam bahsinde, Arapların hiçbir şeye, süslerine verdikleri kadar kıymet vermedikleri üzerinde durur. Bu vesileyle de hiçbir süsün, Şam’ı süsleyen Cemal Paşa kadar değerli olmadığını söyleyerek paşayı yine metheder:

Sizi temin ederim, hiç kimse evlâd-ı Arap kadar muhibb-i ziyet değildir: bi’l-umûm Araplar ise süse bayılırlar, bilhassa Şamlılar belki süs uğrunda ölürler: Ve memleketlerini tezyin ettiği için Cemal Paşa Hazretleri’nin an-samîm meftundurlar.<sup>166</sup>

Cemal Paşa’nın başında bulunmasına bağlı olarak Şam halkı Cenap’a her yönüyle samimî ve içten gelmektedir. Her zaman taze ve cıvıl cıvıl olan bu şehrin yaşlıları bile genç ruhludur ve bu sebepten Şam’da ölümden bahsedilmez:

Şam bana bilhassa sevimli geldi; ve zannediyorum ki herkes benim telâkkiyatına iştirâk edecek. Bence Şam’da insana yalnızlık korkusu uğrayamaz. Gözlerinizi her hatvede kalben aşinalık duyacağımız gözler karşılar. (...)

Şam’ın ak sakalılarında bile bir genç ruhu yatar ve bu ruhların teması şehre bir mânâ-yı şebâb verir. Bu a’sâr-dide memleket bir “her dem taze”dir. Kayd-ı hayat şartıyla buraya yerleşenlere ne kadar hak

<sup>164</sup> Cenap Şahabettin, *Âfâk-ı Irak*, s. 94-95.

<sup>165</sup> Cenap Şahabettin, *Âfâk-ı Irak*, s. 95.

<sup>166</sup> Cenap Şahabettin, *Suriye Mektupları*, s. 117.

veriyorum: Cereyân-ı ömre çerçeve olmak için daha güzel muhit bulunmaz, sanırım. Şam'da ölümü hatırladığımı hatırlamıyorum.<sup>167</sup>

*Âfâk-ı Irak*'ta Bağdatlılar için zikredilen neşeli ve şen mizaç, izlenimlerinde *Suriye Mektupları*'nda de Şam halkı için de kullanılır. Öyle ki Cenap'a göre I. Dünya Savaşı süresinde bile Şam halkının morali daima yerindedir. Çünkü onlar dünyanın en iyimser milleti olmakla beraber onlar kadar memleketini seven de yoktur. Memleket sevgisi noktasında dikkat çeken en önemli husus, Şam ile İstanbul halkının çehreleri arasında yapılan mukayesedir. Mukayesede İstanbulluların çehrelerinde oda duvarlarından akseden gölgeler, Şamlıların yüzlerinde ise açık hava izleri görülebileceğine dikkat çekilir. Bu tercihte İstanbul'un kent, Şam'ın tabiat kültürü içinde yer alması etkilidir:

Bu Harb-i Umûmî gecelerinde bile Şam'ı ve Şamlıları somurtkan bulmadım. Sürûr burada bir müessese-i kavmiye mahiyetindedir. Mizac-ı nâs her vakayı daima cihet-i muvafıkadan temaşa ediyor. Dünyanın en hayr-endîş cemiyeti Suriyeliler olsa gerek, Şam'da derin bir adem-i memnuniyetle buruşmuş bir yüz görmedim, diyebilirim. Münbasit kaşlar altında siyah inci gibi gözler daima ve daima güler... Şamlılar vakitlerini pek az evlerinde geçirirler: Bizim İstanbulluların yüzlerinde oda duvarlarından mün'akis gölge gibi bir şey hiss olunur: Şam simalarında bilakis açık hava izleri görürsünüz. Çünkü tekrar edeyim, Şamlılar evlerinden ziyade memleketlerini severler. Şam muhabbeti burada "Şam taassubu" derecesine varmıştır ve bu taassubu avam ve havâssa şayi' bir an'ane gibi telakki edenler aldanmazlar. Şamlılar Şam'ın sularından, yeşilliklerinden, çiçeklerinden ve meyvelerinden, hatta şekerlerinden ve tatlılarından, her şeyinden bir fahriye çıkarırlar. Şamlıları gördükçe ve Şamlılarla görüştüğçe kuvvetlenen bir kanaatle hükmediyorum ki bir insan için memleketlerini onlardan ziyade sevmek hemen hemen mümkün değildir.<sup>168</sup>

Batılı seyyahların metinlerinin etkisiyle bu denli ötekileştirmeler sıklıkla görülmektedir. "Yabancı", "farklı olan"la ilk karşılaşmada söz konusu tepkiler alınabilir. Öte yandan bilhassa Doğu insanına yönelik tasvirlerde objektif ve realist bir tutumu tercih etmeye gayret edenler de vardır. Bu bağlamda Volney, *Voyage en Egypte et en Syrie* adlı eserinde "uzak ülkelere yolculuk yapanların, meraklı okurları düşünerek,

<sup>167</sup> Cenap Şahabettin, *Suriye Mektupları*, s.123.

<sup>168</sup> Cenap Şahabettin, *Suriye Mektupları*, s.133-134.



ister istemez abartmaya giriştiklerini, bunun hiçbir yolculuk anısı yazarının yenemediği bir zayıf tarafı olduğunu söyler. Bu tutum sonucunda, anlatılan ülkenin de bir ‘ucubeler diyarı’na benzediğini öne sürer.”<sup>169</sup>

Cilt hastalıkları mütehassısı olmasının gözlemlerine olan etkisiyle Cenap Şahabettin’in tespitlerinden birisi de Doğu insanının hastalıklı çehresidir. Bir cilt doktorunun hassasiyetlerini haiz tasvirlerinde dikkat çeken en önemli husus “deriler(in) çöl toprağı gibi kuru ve çatlak” olmasıdır. Bu suretle yine tabiat ile Doğu insanı arasında bir münasebet kurulur:

Kanallardan geçerken nahlistanlarda -gâh su kenarında, gâh çamur içinde- yer yer çalışan fellâhlar; kuru kemikleri yağlı terlerle mücellâ Arap çiftçileri, nazar-ı şefkati celb etmemek mümkün değildir. Dudaklar beyaz, gözler sarı yeşil, göz kapakları kurşunî, reng-i ten neftî, deriler çöl toprağı gibi kuru ve çatlak bu zavallı siyah rencberleri görünce her hekim içinden: fakrû’d-dem ve sıtma! der.<sup>170</sup>

*Suriye Mektupları*’nda da bu durumun bir benzeri görülmekte olup Cenap’a göre Nablus cüzzam şehridir. Şehrin arka sokaklarındaki bataklıklarda inleyip dilenen ve ciltleriyle kişiyi tiksindiren “miskin” insanlar bulunmaktadır. Burada göze çarpan bir diğer konu, Batı ile Doğu insanı arasında yapılan karşılaştırmalarda Batı insanının dinamik, Doğu insanının miskin olarak nitelendirilmesi düsturuna yapılan göndermedir. Miskin olarak nitelenen cüzzamlı Nablus dilencileri, yine Doğu insanının hayvanla bir tutulması anlayışına bağlı olarak baykuşa benzetilmiştir:

Büyük caddeye ağızlarını açan karanlık tünellerde ale-l-ekser üzerlerinden çirkâb sızan siyah duvarlara meczûmlar dayanır: Nablus uzun senelerden beri belde-i meczûmîndir. Siz pür-ihiraz ve istikrah bir geçidin zulmetini adımlarken apansız yanınızda bir hayal-i beşer inilder ve kımıldar bu bir “miskin”dir ki parmakları dökülmüş avucunu bir yumruk gibi size uzatır ve bir dudağı didiklenmiş ağzı ile sizden sadaka ister. Kapaksız kalan gözleri ziyadan korkar ve onu bir baykuş gibi muzlim deliklerde yaşamaya mahkûm etmiştir.<sup>171</sup>

<sup>169</sup> Parla, *Şarkiyatçılık*, s. 19.

<sup>170</sup> Cenap Şahabettin, *Âfâk-ı Irak*, s. 66.

<sup>171</sup> Cenap Şahabettin, *Suriye Mektupları*, s. 153.

Seyahat metinlerinde Doğu insanının inanışlarıyla alakalı yoğun bir anlatım bulunmamakta olup bu durumda seyyahların hayat ve sanat görüşleri etkilidir. Pek çok hususta Avrupalı romantiklerden etkilenilmesine rağmen dinî hususlar, aslı bir konu hâlinde değil, yüzeysel olarak ele alınmıştır. Dolayısıyla din başlığı, dinî yapıları anlatmanın yanında, şehir, tabiat ve insan tasvirlerinde beslenen bir referans alanı olmanın ötesine geçmemiştir.

Bu bakımdan Cenap Şahabettin, Filistinlilere dair izlenimlerini aktarırken burada muhtelif dinlerin ve dinî yapıların geçmişten günümüze birbirleriyle mücadele içinde olduğu üzerinde durur. Filistin'deki her belde, ayrı bir din için doğar ve mücadele eder:

Bu nazariyatın derece-i isabeti her ne olursa olsun şurası muhakkaktır ki Filistin uzun asırlardan beri birbirini tahrip etmek isteyen imanlara karargâh oldu. Burada güya Hâlık-ı a'zam hürmetine bir müsabaka-i ubûdiyyet var. Filistin'de her hatve bir secde-gâha temas eder. Herhangi bir kayaya sorunuz: “Sen nesin?” size cevap verecek: “Yıkılmış bir kubbe-i ibadetin parçası!... “Burada her belde bir veya birkaç mabed-i hatır için yaşar ve her ibadetgâh aynı davâ-yı hakikatle göklere yükselir. Haham, papaz, imam her biri er geç tecelli -i hakikatten emindir; bu emniyetle İslam zuhûr-ı Mehdî'ye, Hıristiyan haşr-ı İsa'ya ve Musevi avd-i Mesih'e muntazır...<sup>172</sup>

Dinlerin birbirleriyle mücadele etmekten vazgeçmediği tarihî süreçteki bu manzara hakkında Cenap: “Sinagog çan kulesine ve çan minareye daima biraz yan bakmıştır.”<sup>173</sup> şeklinde bir değerlendirmede bulunur. Yer yer “hâile-i taassup”un yaşadığı bu coğrafyada barış vadeden tek manzara ise zeytinliklerdir.<sup>174</sup>

Son olarak Nablus seyahatinde ise Cenap Şahabettin, belde halklarının doğum, evlenme ve ölüme dair inanç ve adetleri üzerinde durur. Temas ettiği ilk husus, Nablus'ta vefat edenlerin, bir matem havası içinde değil, davul ve zurna eşliğinde gömülmesidir. Bu manada cenaze alaylarında ağlayan ve feryat eden tek kişi, para karşılığı tutulan kadınlardır.<sup>175</sup> Yine Nablus'taki Samirîler de mensup oldukları mezhebin sert kurallarından ötürü: kâhinlerinin kesmediği eti yiyemedikleri gibi

<sup>172</sup> Cenap Şahabettin, *Suriye Mektupları*, s. 145.

<sup>173</sup> Cenap Şahabettin, *Suriye Mektupları*, s. 147.

<sup>174</sup> Cenap Şahabettin, *Suriye Mektupları*, s. 151.

<sup>175</sup> Cenap Şahabettin, *Suriye Mektupları*, s. 153.

olmadığı yerlerde ibadet edemez, farklı mezheplerdeki kişilerle evlilik yapamaz ve kendi mahallelerinin dışında yaşayamaz.<sup>176</sup>

### 1. 2. 3. Doğu Medeniyetinde Tabiat

“Mest olmak için şiir ve unutmak için hülya: Şam’ın  
manzara-i umûmiyesi ikisine de vadediyor...”

Cenap Şahabettin

Buraya kadarki bahislerden hareketle 19. yüzyıldan sonraki Osmanlı seyyahlarının, Doğu medeniyetine ve insanına yönelik ilk izlenimlerini: “ilkel”, “tembel”, “miskin”, “düaliteli”, “saf”, “vahşi”, “hayvani”, “mütevekkil”, “hasta”, “şehvî” gibi kavramlar etrafında toparlamak mümkündür. Batılı seyyahların geliştirdiği genellemelerin de etkili olduğu bu tabirlerle Doğu, Edward Said’in de dediği gibi “Batı’ya özgü bir buluş (...); Antik Çağ’dan beri, gönül maceralarının, egzotik varlıkların, akıldan çıkmayan anılarla görünümünün, olağanüstü deneyimlerin mekânı olagelmişti(r).”<sup>177</sup> hâline gelmiştir.

Doğu coğrafyalarını anlatan metinlerdeki tabiatla alakalı tasvirlerde öne çıkan ilk nitelermeler: masalsı, ruhanî, mistik, saldırgan, vahşi bir belde veya varlık gibi şiirsel bir dille çizilip olumlu bir alternatif karşısına çıkartmak suretiyle büyük şehirlerle karşılaştırılmasıdır. Seyyahların kişisel düşünceleri bir kenara, abartıya dahi ulaşan bu genellemelerinde Doğu medeniyeti ve insanının incelendiği bahislerde de etkisi görülen Avrupalı romantikler etkilidir. Romantikler ellerindeki metinleri abartmak için en uç seviyeye taşırlar ve güzelleştirme, hatta “mitikleştirme” yoluna giderler. Böylelikle onların elinde Doğu, alabildiğine yabancılaştırılmış, gizemlileştirilmiş, kişiselleştirilmiş ve bu coğrafyaları konu almış ne kadar romantik yazar varsa o kadar da Doğu meydana ge(tiri)lmıştır.<sup>178</sup> Jale Parla’nın da ifadeleriyle:

Dokundukları her şeyi mitleştiren mit yapıcılarıdır romantikler. Klasik mitolojiyi bile yeterince “mitik” bulmayıp yeniden mitleştirmeyi

<sup>176</sup> Cenap Şahabettin, *Suriye Mektupları*, s. 156.

<sup>177</sup> Said, *Şarkiyatçılık*, s. 11.

<sup>178</sup> Uygur Aydemir, “Cenap Şahabettin’in Seyahat Mektuplarında Oryantalist Etkiler” (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bilkent Üniversitesi, 2010), s. 45.

başarmışlardır. İncil bile ellerinden kurtulamamıştır. Şeytan kötüydü belki, fakat kötülüğü ölçüsünde çekici, isyankârlığı ölçüsünde kahramandı romantikler için. Doğu da romantiklerin mit tezgâhından geçmek zorundaydı ve geçti de.<sup>179</sup>

Abartıya varan bir mitikleştirmeden sonra, Batılı seyyahların metinlerindeki “tek tipleştirme”leri oluştururken izlediği diğer başvuru ise, gitmediği -bilhassa- Doğu coğrafyaları hakkında daha evvel yazılmış anı, günlük ve mektupları referans alıp kurgulayarak şairane bir üslupla yeni kavramlar üretmektir. Monstesquieu, Victor Hugo, Lamartine gibi romantiklerden Ahmet Mithat Efendi<sup>180</sup>, Ahmet İhsan Tokgöz gibi Türk yazarlar bu anlayışı takip pek çok isimden sadece bazılarıdır. Böylelikle Doğu’ya dair neredeyse her şey, metinlere dayalı bir gerçeklikten ibaret hâline ge(tiri)lmıştır:

Doğu, Batı için nesnel gerçekliği olan bir yer değil, bir metindir. Doğu’ya ancak bu metin üzerinden ulaşılabilir, bu metnin dışında bir Doğu yoktur, çünkü bu metnin dışında Doğu’ya ilişkin bilgi yoktur. Doğu’ya ilişkin tüm bilgiler için şarkiyatçılık metinlerine başvurmak gereklidir. Metnin yazarı, yani Batılı şarkiyatçı, bu bilginin üreticisi ve sahibi olmakla, bilginin nesnesi olan Doğu üzerinde de egemendir. Bu metne göre Doğu hep aynı sıfatlar, aynı imgelerle betimlenir, metin tekrar tekrar üretilir ve bu bilginin nesnesi olan Doğu sanki hiç değişmezmiş gibi yansıtılır.<sup>181</sup>

Romantik yazarların Doğu seyahatlerine dair metinlerindeki tabiat tasvirlerinde, mevcut olanı güzelleştirme ve abartma anlayışına bağlı olarak daima şiirsel bir üslup kullanıldığı göze çarpar. Bu etkiyle Türk edebiyatındaki çoğu seyyah, metinlerinde söz konusu şairaneliğe gider. Şiir ve nesirlerinde kullandığı dille topluluğa dâhil olmasa da Servet-i Fünûn mizacından izler olan Seyyah Mehmet Efendi, şiirsel bir dille Hive çöllerini tasvir eder:

Şems gurûb eyledikten sonra cihet-i mağribden çöle doğru o kadar güzel renkler saçılıp gelmekte idi ki tarife sığmaz. Biraz sonra buluttan, dumandan ârî gayet berrak kubbe-i firûze-fâm ve nice bin yıldızlar karşımda nazar-rübâ olmaya başladılar. Sahranın o sükût-ı umumisini

<sup>179</sup> Parla, *Şarkiyatçılık*, s. 13.

<sup>180</sup> Ahmet Mithat’ın *Avrupa’da Bir Cevlan, Paris’te Bir Türk* adlı anı-roman tarzındaki eserleri bu anlayışın bir ürünüdür.

<sup>181</sup> Parla, *Şarkiyatçılık*, s. 12.

latif bulmaya başladım. Hakikaten pek latif idi. Ma'mûrâtın velvelesiyle dolmuş olan kulaklar burada bir sükût ve sükûnet-i kâmileyi görünce başka haller hissediyor. Mamafih çöl büsbütün sâkit değil idi. Gündüz hararet-i şems ile yanmış kavrulmuş olan kumlar sanki gece feryat figan ediyorlar gibi ince bir avaze-i ah u enîn-âsâ çölden bir ses geliyor gibi bir şeyler hisseder idim.<sup>182</sup>

Servet-i Fünûn topluluğuna mensup bir şair olan Cenap Şahabettin'in de seyahat yazılarının tümünde, romantik bir şiirsel dil hâkimdir. Seyahat yazılarındaki bu şiirsel dil, özellikle öznellik kurulu tabiat tasvirlerinde görülmekte; melankoli, hüzn ve karamsarlık ile geçmişe yönelik ilgi ve hatta özlem dikkat çekmektedir. Bu bağlamda şiir sanatında, sembolist ve parnasyenlerden etkilendiği iddia edilen Cenap'ın nesirlerinde romantik etkiler mevcuttur. Poetik metinlerinde, şairin sadece şiir yazarken değil, nesirleriyle de şiir yazabileceğini ifade eder:

Nesri-i şairde her söz bütün söylenmiş sözlerin hâricinde bir cür'et-i lisân ile kuvvetini haykırır. (...) Nesriyle şair insanları anlatırken karşısında periler, füsunlar, destanlar, hâileler ve mutalsam saraylar yaşatır. Onun feverânı ve sükûtu ile her an gözleriniz kararır. Onu dinlerken bir tayyare-i rüyadasınız. Yüzünüze bulutlar sürünür ve lavanta çiçeklerinin bahar kokusu burnunuza gelir. Şairin nesriyle ibdâ ettiği hayal âleminde daima bir ziyaret-i hakikatten avdet ediyor gibisiniz. Eleminiz varsa o nesir size teselli verir; gülüyorsanız düşündürür. Onda biraz tesir-i aşk ve biraz tesir-i musiki vardır. Her cümlesi doğarken bir güneş ve bir musiki banyosu alır.<sup>183</sup>

Dolayısıyla Cenap'a göre nesir yazan şair, daima söylenmiş bütün sözlerden farklı bir söz arayışı içinde olan, gerçek hayata dair deneyimleri bir hayal âlemi perdesinden aktaran kişidir.

Bu temayülün bir ürünü olarak Cenap Şahabettin *Hac Yolunda*'da "El-Kahire" vapuruyla Yunan adalarına doğru ilerlerken pitoresk tasvirlerde bulunarak denizi buruşuk bir çarşaf, ufukları bir sepet, gökyüzünü de bu sepetin üstündeki bir örtüye benzetir. Altın bir ayna olan güneş de ışıklarıyla denizi süsler ve bulunduğu vapurda hoş bir nağmeyle gezinir:

<sup>182</sup> Mehmed Emin, *Asya-yı Vusta'ya Seyahat*, s. 82.

<sup>183</sup> Celâl Tarakçı, *Cenâb Şehabeddin'de Tenkid: Dil, Sanat ve Edebiyat Hakkındaki Görüşleri*, Samsun: Eser Matbaası, 1986, s. 82.

Sertçe bir bâd-ı tulû denizin sath-ı laciverdîsini buruşturuyor; etraf bir çarşaf fakat buruşuk bir çarşaf halinde... Âfâk mavi, kırmızı, yeşil, mor bulutlarla müzeyyen; bunların üzerinde koyu menekşe renginde bir hat... Kubbe-i asuman mavi bir nısf-ı kürre-i zücaciye gibi lekesiz... Ufuklar ezhar-ı rengârenk ile meşhun bir müdevver sepet, sema bu sepet üzerine gerilmiş bir tülü andırıyor. Küçük dalgalar bir fişfişe-i ruh-nevaz ile vapurun kenar-ı siyahında biribiri üzerine yığılıyor... (...) Güneşin daire-i nevvarından rızan olan elvah-ı ziya bir ayinepare-i zerrin gibi denizin koyu mavi geniş, rüzgârla harelenmiş kadifesi üstünde oynaşüyor, tezellukat-ı raksiyeyi andıran bir hareketle dalgalanarak ufka doğru süzülüyordu; tatlı bir bad-ı şarkî vapurun bütün iplerinde bir zezeme-i ihtizaz uyandırıyor; göz bir laciverdî-i gayr-i mahdûd içinde dinleniyor, göğüs namütenahi bi hava-yı pâkin nefahat-i mülayimesi ile dolarak taravet buluyordu, bütün bu şeyler bir ruh-i pür hayalin terk ü naz-ı müstağrikanesine birer hıyâbân-ı bî-hudûd olabilirdi.<sup>184</sup>

Cenap'a benzer şair hassasiyeti Ahmet İhsan'da da görülmekte olup *Asya-yı Şarkî'ye Seyahat* metninde Rusya'nın Samarova köyündeki gündeğumunun emsalsizliğini anlatır:

İşte dünyada tulû-ı şemsi burada temaşa etmelidir. İnsan şair bile olmasa kendini unutuyor. Birtakım hayâlât-ı garibeye ve latifeye dalıp gidiyor. Şems-i tâbânın tulû'undan bir saat evvel gayet latif bir kızartı mağripte cilve-nümâ-yı zuhûr oldu. Ondan sonra şemsin tulû'u bir saat kadar imtidat ettiği için o bir saat zarfındaki bedayi' gûnâ-gûn tabiatı temaşa edip de kudret ve azimet-i İlahiyeye hayran kalmamak kendinden geçmemek kabil değildir.<sup>185</sup>

1895 tarihli Mısır izlenimleri anlattığı ve adeta bir arkeoloji bülteni hâlinde olan *Altı Hafta Nil'de Seyahat* metninde Ahmet İhsan, Mısır'ın Sehak kasabasında günbatımının yarattığı renk oyunlarından bahseder: "Bu akşam fevkalade latif bir gün batımı izledim; bir saat güverte üstünde huşu içinde kaldım. Kuzey rüzgârı kesilmişti, nehir yüzeyinde ufak bir kıpırtı bile yoktu; tabiatta ne büyük sükûnet hâkim, nehirden çarpıp duran ne kadar yaratılmış latif renk varsa görünüyor! Suda koyu kırmızıdan en açık sarıya kadar renkler yansıyor."<sup>186</sup>

1896'da *Servet-i Fünûn* dergisinde tefrika hâlinde yayımlayıp Şam, Beyrut, Kudüs seyahatini anlattığı *Suriye'de Bir Cevalân* isimli metninde ise, Beyrut'taki

<sup>184</sup> Cenap Şahabettin, *Hac Yolunda*, s. 19-20-21.

<sup>185</sup> Ahmed İhsan, *Asya-yı Şarkî'ye Seyahat*, s. 63.

<sup>186</sup> Ahmed İhsan, *Altı Hafta Nil'de Seyahat*, haz. Kenan Karabulut, İstanbul: Pales Yayınları, 2018, s. 31.

günbatımının büyüleyiciliğinden bahseder: “Akşam oldu, gurûb Beyrut civârında fevkalâde bahşü'l-letâfet eyledi. Cebel-i Lübnan'dan in'ikâs eden kırmızımtrak ziya bahçelerin reng-i ahzeri, denizin levn-i kebûdîsi ile imtizâc ederek hakîkaten insanı meshûr eyliyor idi.”<sup>187</sup>

Buraya kadarki seyahat metinlerinde vurgu yapılan dikkate değer ortak noktalardan birisi de tüm tabiatın “garip” ve “hayal dolu bir ruhun” ürünü olmasıdır. “Masalsı”, “mistik” ve nihayetinde “uhrevî” bir coğrafya olarak yansıtılmaya çalışılan Doğu, bir hayal perdesi vurgusundan hareketle yapılan tabiat tasvirleriyle verilir. Bu denli bir coğrafya inşası için en uygun tabiat unsurları da çöllerdir. Metinlerde daima tenhalığı ve hudutsuzluğuyla verilen çöller, kişiyi hayal âlemine sevk edebilecek en elverişli alanlardır:

Burada bu tenhalık, bu sükût içinde kalbe bir namütenahi hava-yı tesliyet, ruha bir tatlı mestî-i istiğrak içinde düşünmek, bir âlem-i hayal içinde bî-tâbane yaşamak istiyor. Etrafın boşluğu, tenhalığı bütün havadis-i hayatiyenin hudud-i heycisini ihtar ediyor; bir fikr-i nistî bütün avâmil-i akliyeyi eziyor; kendi kendinize: “İşte çöl, işte muazzez-i hayatımız...” diyorsunuz. Burada sada-yı hayatı esma edebilecek hiç bir şey yok.<sup>188</sup>

Kalbe ve ruha bir sarhoşluk veren bu sessiz, hiçlik âleminde insan, aklın melekelerinden uzaklaşır ve âdetâ *Binbir Gece Masalları*'ndaki gibi masalsı bir rüya âlemine uzanır:

Ben şimdi bir rüyadan diğerine geçiyordum; tasavvurumdaki Bağdat bir rüya idi, karşımdaki bir diğer rüya... Memnuniyet beni kendi nazarımda sanki büyötmüştü; gözlerimdeki arzû-yı temâşa ile bütün âfâkı dolduruyordum; bana öyle geliyordu ki yanımda kendimden başka kimse yoktu. Ruhumu şehrin üstünde bir tayr-ı hurâfât gibi kanat germiş, hür ve hâkim hissettim.<sup>189</sup>

Gerçek ile hayal arasında olma düalitesinin bir getirisi olarak Doğu coğrafyalarına ait tabiat unsurları, metinde merak unsuru uyandırmak amacıyla mistik tasvirlerle verilir. Bu hususta Cenap yaptığı tasvirlerde manzarayı gecenin karanlığı, çöken sis ve sıcaklığın yarattığı buğunun ardından vermek gibi tercihlere gittiği görülür:

<sup>187</sup> Ahmed İhsan, “Suriye’de Bir Cevalân”, *Servet-i Fünûn* 300, (1312): s. 211.

<sup>188</sup> Cenap Şahabettin, *Hac Yolunda*, s. 120.

<sup>189</sup> Cenap Şahabettin, *Âfâk-ı Irak*, s. 90.

Ve Hindistan işte önümüzde, ufukların, hep su ve dalgadan ibaret bî-hudût ufukların üstünde, ümid gibi yakın ve hakikat kadar uzak... Ortalık gittikçe kararıyor ve ufuk peyderpey daralıyor. Şimdi bir insan büyük deniz üstünde seyahat ettiğimizden şüphe eder. Sanır ki mahdûd bir lücce-i siyâh içinde kayarak ân-be-ân bir mersâ-yı esrara yaklaşıyoruz...<sup>190</sup>

İki saat sonra güverteye çıktığım zaman kış mehtâbı gümüş buğusuyla nahlistanlara sarılmış, hurma ağaçlarının siyah kubbeleri arasındaki boşlukları köpürtüyor, şehir ü nehrin derin sükûtunu pudralıyordu.. Yarım karanlık içinde hudûd Şatt bir rû'ya vüs'at-i mühimmesiyle açılmış, bir İsviçre gölü [...] olmuş gibiydi; kamerin etrafında perişan dumanlanan beyaz bulut kümelerinde sanki bir ürperme hissi vardı... Şarkta, Kârün kenarında Muhammara'nın sincâbî seması – Hûzistan'a doğru derinleşen sis ve sükûn altında bir fâcia-i tabiat oynandığı hissi ruha geliyordu. Bir ses gûya kulağımıza diyordu ki: “Bu karşıdaki bir uyku değil, bir ıssızlık veya sessizlik değil, sis ve sükût içinde kamerin şî'r-i iltimaâtıyla işlenmiş bir ölümdür!”<sup>191</sup>

Tabiatla alakalı masalsı ve mistik unsurlarla yapılan tasvirler, bir süre sonra uhrevî bir boyuta tırmanır. Doğu'ya uhrevî bir boyut kazandırma anlayışına bilhassa Lamartine gibi romantiklerde rastlanır. Seyahat metinlerinin tamamında panteist vurgular bulunan Lamartine'e göre, Tanrı'nın varlığı inkâr edilemeyeceği gibi tabiat, Tanrı'ya tapınılacak yerdir: “Bütün doğa canlı. Tüm doğa duyuyor ve düşünüyor. Bunu görmeyen hiçbir zaman yaratıcılığın derinliklerine anlamamış demektir. (...) Tek Tanrı anlayışının... İnsan eliyle yapılmış tapınaklara ihtiyacı yoktur, tüm doğa O'na tapınan bir tapınaktır.”<sup>192</sup>

Bu anlamda Kahire çöllerinden bahsettiği pasajlarında Cenap, sıcaklığın yarattığı uyuşuklukla yine bir hayal âlemine dalar. Kadim Mısır'a ait her unsuru içine alan bu sonsuz çöl deryası, Hz. Musa'dan Hz. Muhammed'e uzanan dinî bir geçmişi hatırlatır. Cenap'ın bu tutumunda, Doğu'ya ait unsurlara uhrevî boyut kazandırma anlayışı etkilidir:

Kiripiklerde terâküm eden kum zerrati hararet-i mevkiyenin verdiği rehavet-i adaliyeye inzimam edince gözler adeta mihaniki bir surette kapanıyor; o zaman çeşm-i ruh bir ruyet-i hayaliye ile meşgul kalıyor;

<sup>190</sup> Cenap Şahabettin, *Âfâk-ı Irak*, s. 52.

<sup>191</sup> Cenap Şahabettin, *Âfâk-ı Irak*, s. 60.

<sup>192</sup> Parla, *Şarkiyatçılık*, s. 59.



İnsana öyle geliyor ki şu vagonların içinde bir girdibad-ı zerrin teşkil eden zerrat-ı remliyeden her biri bir büyük asrın rize-i yadigârıdır; buradan, bu sahne-i vesiadan geçen her nefha-i riyah şu kemîne-i rigtaneler üzerinde bütün darat-ı ferainenin gubar-ı tarmarını götürüyor... Sonra fikre meali-i kutsiyenin ebedî hatıraları avdet ediyor: Cenab-ı kelimin gehvare-i mevvacına nasiye-ı sude-i temcid olan sazlar, Hazret-i Kenan'a dar-ül-aman olan gar-ı-nihan, mübarek pay-ı nebevinin eser-i matbuyla mübeccel olan seng-i müstesna... Bütün kıt'a-i Mısıriye'nin birer piraye-i sermedisi olan bu mukaddes yadigârlar -fikrin bilmem nasıl bir hareket-i recaiyesi ile -sırasıyla ruha geliyor, ruhu bir ihtiram-ı nûşîn ile meşhun ediyor... Her şey gibi çölün, kumun tesiri de herkese göre başka oluyor.<sup>193</sup>

“Masalsı”, “mistik” ve nihayetinde “uhrevî” vasıflarıyla ön plana çıkarıldıktan sonra Doğu coğrafyaları, farklı semt ve ülkelerdeki unsurlarla mukayese edilir. Mukayese edilecek yer de ilkin daima, seyyahların geldikleri şehirler olup bunda kendisine ait unsurlar üzerinden farklı olanı anlama veya daha da “öteki”leştirme yatmaktadır. Cenap Şahabettin’in metinlerinde daima seyahat ettiği yerleri ya okuduğu-gezdiği Avrupa beldeleriyle ya da mensup olduğu devletin başkenti İstanbul’la karşılaştırma anlayışı vardır. Cenap’ın bu anlayışında dikkat çeken husus, Doğu ile Batı’ya ait unsurlar üzerinden kurduğu mukayesede İstanbul’u, Batı şehirleriyle birlikte zikretmesi ve geldiği semt üzerinden dolaylı olarak kendisini Batı medeniyetinden addetmesidir. Bu anlamda *Hac Yolunda*’da Kahire’deki tren yolculuğu esnasında çölde gördüğü serap ona, “Germanya şehri”ni ve “Göksu”yu gösterir:

-İşte serap... dedi ve parmağıyla sağ tarafı gösterdi; bütün yolcular o taraftaki pencerelere koştular. Aman yarabbi. O ne muğfil menazır-ı latife idi; kendi kendime: “İşte zemin-i müstevisi, gölleri, ormanları, inzivagâhları ile bütün bir memleket.. İşte şurada da oklu kuleleriyle bir Germanya şehri.. İşte ötede suları, ağaçları, gölgeleri, narin sandalları, seyyal kayıkları ile Göksu’nün bir parçası..” diyordum. Eğerki bütün bu ecsam-ı mer’iyede bir levn-i buhariden başka renk yoktu. Eğerki hudud-ı eşya pek mübhemdi, fakat hayalat-ı serabiyedeki taklit-i hakikat meyli o kadar kuvvetli, eşya-yı mer’iyede müşahebet-i şekliye o kadar tam, o kadar muğfil idi ki kalben: “Acaba?...” dememek mümkün değildi.<sup>194</sup>

<sup>193</sup> Cenap Şahabettin, *Hac Yolunda*, s. 79.

<sup>194</sup> Cenap Şahabettin, *Hac Yolunda*, s. 81.

Dolayısıyla Cenap, Doğu ile Batı arasındaki zıtlığı ortaya koymak için Doğu'ya karşı Batı manzaralarını hayal eder.

Cenap'ın Doğu seyahatlerinde bilhassa İstanbul üzerinden kurduğu tezatlık diğer metinlerinde de görülür. *Hac Yolunda*'da “unvanından başka hiçbir yerinde hususî bir kırmızılık yok”<sup>195</sup> dediği Kızıldeniz'le hakkında *Âfâk-ı Irak*'ındaki tasvirlerde, İstanbul Boğazı'yla yaptığı mukayeseler göze çarpar. İstanbul'un güzel, nazlı ve tatlı denizine karşın hararetili, kızgın ve yorucu Kızıldeniz, güneş ışınlarını yüzlere yansıtıp insanları kör eder. Bu hâliyle de Doğu'nun iklimi insanları, medenîce yaşamakla değil, fizikî ve ruhî sağlığına dikkat etmekle meşgul eder:

Bir nevaziş gibi başlayan sıcak giderek arttı. Bugün Kânunı Evvel efrencinin birinci günü ki atabe-i şitâ demektir, gölgede otuz derece-i harareti tattık... Ve bu bizim İstanbul'a yaz günlerinin getirdiği zinde ve güzel sıcaklık değil; burada ifrât-ı ziyâdan göz kamaştığı gibi sühûnet-i ratbeden gûyâ mefâsıl gevşiyor, çözülüyor. (...) Hayır, bu bizim Boğaziçi'nde tanıdığımız şuh ve şen köpüren köpükleri içinde sahillere inciler, nâzenin bir musiki ile memlû inciler ağlayan, daima taze ve her mevsimde güzel, nazlı ve tatlı denizimiz değil... Bizim bildiğimiz deniz şiddet-i ziyâdan yorulan gözleri âgûş-ı kebûdunda dinlendirir. Bahr-i Ahmer'de, bilakis güneşten topladığı alevî mâyi bir âyine gibi kâmilin yüzünüze püskürtüyor; bu merhametsiz denizin yüzüne -kör olmak korkusundan âzâde olarak- uzun müddet bakamazsınız, dalgaları, bâhusus zeval saatlerinde, kızgın ve yalçın kayalar şiddetiyle hadîkalarımızı yakar.<sup>196</sup>

Cenap'ın Kızıldeniz üzerinden yaptığı bu tasvirlerde Batılı seyyahların, Doğu insanı ve tabiatıyla alakalı “saldırgan, vahşî” çıkarımlarının etkileri hissedilmektedir. Çünkü Doğu'ya dair her şey hakkında “Batılı yolcuların tümü bir noktada uygarlık sınırının öte tarafına geçtiklerini düşünürler.”<sup>197</sup> Söz konusu izlenimlerin de etkisiyle Cenap, Doğu'yla ilgili tabiat tasvirlerinde daima, sıcaklığın rahatsız ediciliğine vurgu yapar. Saldırgan, vahşî yönleriyle çizilen tabiat unsurlarından güneş ve sıcaklık, bu coğrafyada insan hayatının devamında belirleyici olur ve böylelikle unsurlara uhrevî bir vasıf da yüklenir:

<sup>195</sup> Cenap Şahabettin, *Hac Yolunda*, s. 169.

<sup>196</sup> Cenap Şahabettin, *Âfâk-ı Irak*, s. 52.

<sup>197</sup> Parla, *Şarkiyatçılık*, s. 45.

Güneşin eşia-ı mühlikesi her arzuyu harekete manidir: Bu iklimde ölüm ale-l-ekser parlak bir şua-i şems üzerinde gelir; mühlik muhabbetler telkin eden sarışın kadınların nar-ı gisusu yerine -çünkü bu iklim ancak hüsn-i esmer yetiştirebilir- güneşin zerrin ve muğfil nar-ı ziyası kaim olur; öğlen saatlerinde karşısına çıkan basiretsizleri şuaat-ı harariye bila-elem-i nedamet kurban-ı kahrî eder; bihudut çöller, bu çöller üstünde birer şeamet-i mücennaha gibi dolaşan hun-har kuşlar ne fecaya feciaların şahid-i ketumu olmuştur. Kış günlerinde kendi memleketimizde soğuktan titrediğimiz sırada hatt-ı istiva civarında dolaşan ecza-yı insaniyete gibta etmeyelim: Her devre-i hayatın bazı emraz-ı hususiyesi olduğu gibi bir köşe-i arzın kendine mahsus pek çok afatı vardır...<sup>198</sup>

Vahşi ve sıcak bir tenhalk her tarafı öldürmüş; ufuk tozlu, beyaz, kesif bir buğu içinde boğulmuş, hava meşbû-yı buhar, koyulanmış, yapışkan bir mahiyet almış. Uzaklarda kurşun buğusu ağırlığında bulutlanıyor; her şeyde bir manzara-i sıklet var, hattâ vapur sanki bir lâ-murâd lâşe-i sefine... Ölümü andıran vahşi bir his yüreği sıkıyor.<sup>199</sup>

Öte yandan Cenap, güneş ve sıcak olmadığına da bu tutumunu sürdürür. Yağmur, rüzgâr, nem gibi ölüm tehlikesi saçan güneş ve sıcaklara nazaran daha hafif tabiat unsurları dahi bir tehdit olarak algılanır. Dolayısıyla tabiatın vahşiliği hususunda, çoğunlukla önyargıların etkili olduğu anlaşılır:

Basra körfezine girdik gireli yağmur ve fırtına ihtimallerinin kurşunî yığınlarla istampoladığı bir semâ-yı tehdîd altındayız. Rutûbetli ve güya daha şimdiden, meşbû-ı bârân bir rüzgâr – bî-hayat dudaklar gibi- soğuk, nâhoş temaslarıyla cildimizi ürpertiyordu. Guruptan sonra rüzgâr durdu; fakat rutubet ince ve ihanetkâr bir tül hâlinde yukarıdan iniyor, iniyor, her yere işliyor, vücudumuza yılan gibi sarılıyor, ‘urûk u a’sabınıza süzülüyor, iliklerinizi zehirliyor. Soğuktan bin kere daha sevimsiz, bin kere daha müessir ve müziç bir şey...<sup>200</sup>

Doğu’daki bu denli ekstrem tabiat, iklim özellikleri Cenap’ın nesirlerindeki şairane edayla da alakalıdır. Çünkü ona göre edebiyat, parnasyen ve realistlerde olduğu gibi hayata tutulmuş bir ayna değildir. Sanatçıda ise önemli olan, yazdıklarını hissetmesinden ziyade hissettirmesidir. “Sanatta samimiyetin mânâsı ahlâktaki mânâsıyla bir değildir. Zira edebiyatta soğuk doğruluğa, güzel ve hararetli yalan tercih

<sup>198</sup> Cenap Şahabettin, *Hac Yolunda*, s. 168.

<sup>199</sup> Cenap Şahabettin, *Âfâk-ı Irak*, s. 53.

<sup>200</sup> Cenap Şahabettin, *Âfâk-ı Irak*, s. 56.

olunur. Bunun için bir sanatkârın yazdıklarını behemehâl hissetmesi lâzım değil, hissetmiş gibi hissettirmesi matlûptur.”<sup>201</sup> Bu manada Cenap’ın seyahat metinlerindeki gözlemlerinde hâkim olan gerçek dışılık, abartı ve gündelik dilin dışına çıkma sanat anlayışından da gelen bir tutumdur. Söz konusu tutumundan gelen “aşkın gerçekliği yakalama”<sup>202</sup> anlayışı da yine İstanbul üzerinden yaptığı tasvirlerinde mevcuttur. Buna göre Doğu’daki hayat tecrübeleri İstanbullular tarafından anlaşılabilir:

Etraf aydınlık, fakat bizim bildiğimiz veya tasavvur edebileceğimiz aydınlık değil, bu bir mübalâga-i tenevvür, nâkâbil-i tarif bir 'ıyd-ı nûr... Yâ Rabbî, ziyâ bu denizde daha ziyade mi aydınlatıyor? Buranın ufku, şafak mı? Burası güneşe daha yakın başka bir seyyâre parçası mı? Yoksa güneşin asıl makarr-ı harâret ve ziyâsı burası da biz İstanbul'da bunların ancak bir in'ikas-ı hafîfi ile mi yaşıyoruz?<sup>203</sup>

Tabiatın şiirsel tasavvuruna bağlı olarak Dicle, Bağdat ve Şam şehirleri Cenap için, şiir ve edebiyatla özdeştir. Bağdat, şiir ve aşk için mücadele edilen bir beldedir. Dicle’de şiir hayatın kanunu, hayal ise hükümdar olup şehrin sakinleri ilhamını buradan alır. Şam ise, tam bir şiir ve hülya şehridir, tabiat unsurları burayı tezyin eder:

Tarih burada mine’l-kâdim bir mel’abe-i şi’r ü aşk ve bir neşîde-i aşk u şeref oldu. Burada dudaklar nağme ve bûse için kana bulanmış ve kalpler hûn-ı muhabbet uğruna paralanmıştır. Onun için kahraman-ı Irak bir ziyafete gider gibi mev’id-i muharebeye atılır ve bir leyl-i zifâfa girer gibi leyl-i ebedîye geçerler. (...) Yook, Bağdat ölmemiştir. Bağdat ölmek lâzım gelseydi ifrât-ı terennüm ve ifrât-ı taaşuktan ölürdü ve kâtîli şi’r ü aşk olurdu! (...) Fuzûlî Bağdat’ta terennüm etmekle iki kere isbât-ı dehâ ve sedâ etmiştir. (...) Âlem-i nazmımızda Fuzûlî, âsümânımızda güneş gibi ebedîdir.<sup>204</sup>

Hemen her saatte Dicle’ye in’ikâs ederek su içinde bir hayât-ı serâb yaşayan bu kasırlar manzaralarıyla size şunu temin eder: Burada şiir biraz kânûndur ve hayal bütün melekât-ı aklîyenin melîke-i sefhesidir. (...) Filhakika burada mimar, mühendis, duvarcı ve dülger her emri güneşin harâret ve ziyâsından ve her ilhâmı şehrin şi’r-i semâsından alır...<sup>205</sup>

<sup>201</sup> İnci Enginün, *Cenap Şahabettin*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989, s. 4.

<sup>202</sup> Parla, *Şarkiyatçılık*, s. 45.

<sup>203</sup> Cenap Şahabettin, *Âfâk-ı Irak*, s. 52.

<sup>204</sup> Cenap Şahabettin, *Âfâk-ı Irak*, s. 91.

<sup>205</sup> Cenap Şahabettin, *Âfâk-ı Irak*, s. 93.

Mest olmak için şiir ve unutmak için hülya: Şam'ın manzara-i umumiyesi ikisini de va'd ediyor. Burada hayal-i beşer için akîm ve hatta bencil olmak mümkün değildir. Bana öyle gelir ki güzel bir belde pek bedbaht olamaz. Şam'da fitratın bezl ettiği şeyler, güneş, ağaç, çiçek, gölge ve su, bunlar bir şehrin tuvaletidir, tuvaleti ise ancak bahtiyarlar düşünür.<sup>206</sup>

Doğu'daki tabiatla insan ruhunun özelliklerini aktaran Cenap, coğrafya ile insan arasında münasebet kurar. Daha önce de yaptığı tasvirlerden de hareketle, insanları bulunduğu coğrafyanın iklimi ve tabiatıyla aktardığı gibi, coğrafyayı da insan mizacıyla anlattığı ifade edilebilir:

Ooh, işte zekâ-yı Arap gibi vâsi', rûh-ı Arap kadar kavî Dicle akıyor... Gâh hâki bir vüs'at-i seyyâle, gâh semâ renginde bir ipek kordela.. Şimdi Bağdat sokakları gibi mu'âvvec, biraz aşağıda Paris bulvarlarından daha doğru.. Şurada mustarip kıvranır, ötede pür-âsâyîş uzanır... Bilâd-ı mutedile ve şimâlîde nebâtlar insanların sâye-i mesâisinde yaşar, burada bu menâtik-ı hârrede bilâkis insanlar gûya ağaçlar ve otlar bâhusus hurma ağaçları hatırı için nâil-i hayat oluyorlar. Baktıkça ve gördükçe inanıyorum: Bu iklimin sekene-i hakîkisi aşcâr-ı pürvakârdır. Ebnâ-yı nev'imiz ancak onların mihmân-ı zılâli olabilmiş... Gözümün önünde şimdi müstesna bir hurma ağacı var: Yâ Rabbî, ne azîm bir serbesti-i mağrûr ile yükselmiş, sonra ta yüksekte dalları ve yaprakları ne fevkalâde bir ihtîşâm ile etrafa fıskırıyor, yayılıyor!.. Bu ağaç bütün fer ü şevketi ile haykırıyor ki bu toprak onundur, kendisinden başkası bu arzın mâlik-i tabîisi olamaz!<sup>207</sup>

Metinlerdeki tabiatla insan mizacını görme anlayışı, tabiatla cinsiyet atfetmek suretiyle de sürdürülür. Avrupalı romantiklerin Doğu miti etrafında geliştirdiği düşüncelerden mülhem bu fikirler dâhlinde, Batı kendisini “erkek”si, Doğu’yu ise “kadın”ı olarak niteler. Cenap da bu doğrultuda Dicle Nehri’yle alakalı yaptığı tasvirlerde, esen rüzgârı kadınsı özelliklerle verir:

Hava o kadar hafif, o kadar mutedil, o kadar rakîk ü nâzenîn ve temâsı öyle yumuşak, öyle melîn, öyle nevâzişkâr ki şakağınızı okşayan bir hemşire eli veya korkak ve serî bûselerle saçlarınıza dokunan bir âşika dudağı zannedersiniz ve öyle ılık, öyle muattar ki şimdi bir güzel kadın

<sup>206</sup> Cenap Şahabettin, *Suriye Mektupları*, s.130.

<sup>207</sup> Cenap Şahabettin, *Âfâk-ı Irak*, s. 70-71.

sînesinden çıkmış denilebilir ve öyle mevvâc, öyle cevval, öyle şûh ve serbâz ki genç göğüslerinden uçmuş ve yine genç göğüsler arıyor.<sup>208</sup>

#### 1. 2. 4. Doğu Medeniyetinde Şehir

“İşte bir kum virânesi üstünde birkaç kerpiç  
muka’abından mürekkep bir karye-i fakîre...”

Cenap Şahabettin

Seyahat metinlerindeki izlenimlerden oluşan genel kaniya göre seyyahlar, gittikleri yerle alakalı tespitlerinde daima, ilk olarak orayı şehir yapan özelliklere dikkat çekmek isterler. Söz konusu yeri şehir yapan karakteristik özelliklere dikkat edildiğinde; büyük binalar, caddeler ve sokaklardan, süslü bahçelere ve parklara kadar geniş bir ilgi alanına uzanırlar. Avrupalı seyyahlar gittikleri Doğu beldelerinde, diğer tüm hususlarda olduğu gibi şehircilikte de kendi değer yargılarından hareketle izlenimlerini ortaya koyar. Bu tercihin oluşum temelinde ise, Avrupa’nın bilhassa 19. yüzyıldan sonra yaşadığı endüstriyel ve siyasal hadiselerin de tesiriyle Doğu’ya nazaran daha farklı bir boyutta modernleşmesi vardır. Medeniyet dairesindeki gelişim farklılığı ve bununla gelen “özgüven”den ötürü Avrupa, şehir kültürü ve unsurlarını yine, kendisi tesis eder.

Bilhassa 18. yüzyıldan itibaren Osmanlı’da, siyasetten kültüre hemen her alanda Avrupa merkezli politikalar izlenildiğinden, seyyahların Doğu’daki farklı coğrafyalara aynı doğrultuda bakışı vardır. Avrupa’yla özdeş bir gözlem ve izlenim seyrinde olan Osmanlı seyyahlarının, Doğu coğrafyalarını anlattıkları seyahat metinlerinde bu bilinç göze çarpar. Bu bakış açısıyla yola çıkıldığında da şehirciliğe dair olmaması gereken hususlar istisnaları olmakla beraber çoğunlukla, Doğu’yla alakalı seyahat yazılarındaki örnekler üzerinden verilirler.

İttihâd-ı İslâm anlayışını benimsemesine bağlı olarak Mehmet Emin Efendi, Doğu vilayetlerindeki şehircilik anlayışına bakışta istisna oluşturan isimlerden birisidir. Doğu’ya dair unsurları, Avrupa beldelerinin süslü, muazzam bulvarları ve bahçelerine tercih etmesinin ardında İttihâd-ı İslâm “hülya”sına bağlılığı etkilidir. Paris’in süslü bulvarları, Versay’ın büyük bahçeleri, Londra’nın hazine kaynağı fabrikaları, İtalya’nın

<sup>208</sup> Cenap Şahabettin, *Âfâk-ı Irak*, s. 90.

bahçeleri gibi Avrupa beldelerindeki yerleri saydıktan sonra siyasî görüşünün de etkisiyle Orta Asya'nın تنها, vahşî çöllere tercih eder:

Ama Avrupa bilad-ı meşhuresindeki müşehedâtım ile şu Asya çölleri arasındaki müşehedâtım ve oradaki hülyalarım ile buradaki kuruntularım arasında ne büyük bir fark olduğunu kari'lerimin dahi takdir buyurmalarını isterim. Zihninizi bir kere Paris'in o müzeyyen bulvarlarına, Versay'ın o muazzam ve mükellef bahçelerine, Londra'nın o servet ü saman mecma'ı olan fabrikalarıyla ticaretgâhlarındaki izdihama, İtalya'nın o her dem bahar olan bağları, bahçeleri ile latif denizlerine sevk eyledikten sonra bir de bu Asya'yı Vusta çöllere getiriniz ki gözler aldığı ve hatta gözümüzün varamadığı kadar vâsi' bir kum deryasından başka bir şey göremeyeceğimizden bâdî-i emirde bu beyâban-ı vahşete hiç insan ayağı değmemiş zannedersiniz. Çünkü insan ayağının bastığı yerlerdeki âsâr-ı mamûriyyete dair burada hiçbir şey göremezsiniz. Ama bir kere de bana sorunuz! Ben Avrupa bilad-ı mamûresinde gezer iken bu mamûriyetin delâlet eylediği şevketi, mensubiyetiyle müftehir olduğum millet-i İslamiyye için dahi arzu ve hülya ederek Asya seferini ihtiyar eylediğim zaman ise o şevket-i İslamiyye'nin birinci medâr-ı husulü olmak üzere bir ittihad-ı İslam hülyasını önüme katarak ihtiyar eylemiş idim. Binâenaleyh bu geniş yerleri gördükçe oraları iki yüz milyonu tecavüz eden devlet-i muazzama-i İslamiyye'nin hududu dâhilinde addederek gönlüm dahi o hududun vüs'ati kadar ittisâ'eyler idi. İşte bu zevki ben evvelce tahmin eylemiş olduğum için Asya'yı Vusta'ya bir değil iki seyahat verdim. Ah! Tekrar ederim ki maksadım şu ittihad-ı İslam binasına benim dahi velev ki pek acizâne olsun, taşcağız vaz'etmekliğimden ibaret idi.<sup>209</sup>

Doğu seyahatlerindeki şehir gözlemlerinde dikkat çeken ilk husus, düaliteli ifadelerin oluşudur. Doğu'yla alakalı seyahat metinlerinde medeniyetten tabiata hemen her bahiste bu düaliteli tavır, şehre dair unsurların yergi ile yüceltme arasında aktarılmasıyla kendisini gösterir. Bu anlamda Cenap Şahabettin *Hac Yolunda* metninde, İskenderiye şehrini anlatırken buranın kendisine has bir özelliği olmadığı üzerinde durur. Tüm dinlerin ibadethanelerinden, eski ve yeni evler ile dar ve geniş sokaklara her şeyin bir arada olması, kişiyi hayretler içerisinde bırakır:

Ne nazarla teftiş edilirse edilsin bu şehrin bir tabiat-ı hususiyesi yoktur: Aynı sokakta bir cami-i şerife, bir kiliseye, bir sinagoga, bir kıptı mabedine... Dört beş milletin ibadethanesine tesadüf olmuyor; bir büyük

<sup>209</sup> Mehmed Emin, *Asya-yı Vusta'ya Seyahat*, s. 105-106.

başkalaşmakta. Buralarda dolaşırken insan kendisini bir sababeyn önünde oynuyor zannediyor, zira her hatvede bir başka hal, başka bir hayat, bir başka cihan buluyor... caddede pencereleri meşrebeli bir eski haneyi bir büyük, bir yeni bulvar binası takip ediyor; bir sokak dar, murdar karanlık.. Yanındaki sokak geniş, temiz, hava gazı fenerleriyle mücehhez; şurada bir Mısırî sebzevat satıyor, yanında bir Avrupalı terzilik ediyor; ötede bir Hindli asar-ı nadire satıyor, beride bir İngiliz birahane açmış, onun yanında bir Arap yazıcının barakası; aynı dükkânda hem pabuç hem mücevherat satılıyor, aranılrsa sulfato da bulunuyor, sorulsa Emile Zola'nın romanı da yok değil...<sup>210</sup>

Şehirdeki yapı ve yollardaki bu karmaşık hâli, buradaki insanlar da takip eder. Mısırlı sebzeciler ile Avrupalı terziler, papazlarla bedevîler, siyah çarşafli kadınlarla süslenmiş Avrupa kadınları bir Avrupalıya, Karaköy Köprüsü'nde gördüğü manzaralardan daha başka bir şaşkınlık katar:

Sokaklarda şimdi siyah çarşafli bir kadına tesadüf ediyorsunuz ki büyük bir su testisini gümüş bilezikli siyah kollarıyla tutmuş, başı üstünde taşıyor, sonra üç mağribi derviş görüyorsunuz bir duvar dibinde tesbih çekiyorlar; daha süratli hatvelerle giden iki Bedeviye rast geliyorsunuz ki bedenlerinin bütün örtüsü mavi bir entariden ibaret... Bunların arasında süslenmiş Avrupa kadınları, fesler, sarıklar, ceketler, redingotlar her şekilde şapkalar da var... Karaköy Köprüsü'nden geçerken karnavala tesadüf ettiğini zanneden frenk burada o kadar şaşıracaktır ki hiç bir tahmine mecali kalmayacaktır.<sup>211</sup>

Cenap'ın yaptığı bu tasvirlerden sonra vardığı hüküm ise buranın, “ne Şark, ne bütün bütün Avrupa, ne (de) bütün bütün Afrika” olduğudur. Bir başka deyişle “bu tespitler yazarın Akdeniz kültürüne bir bütün olarak baktığını ve kültürel unsurların denizin taşıyıcı özelliği içinde bölgede devam ettiğini düşüdü”rür.<sup>212</sup> Gülünç, ama eşi benzeri olmayan bu kozmopolit manzarayı seyretmek insanı, başka dünya ve âlemlere sevk etmektedir. Bu hükmünde yine Doğu'ya ve Doğululara yönelik küçümseyici, ötekileştirici tavır etkilidir:

İlk tesir üzerine şu hükmü verdim: Burası ne garp, ne şark, ne bütün bütün Avrupa, ne bütün bütün Afrika... Burası muhtelit, mutasavvıf bir

<sup>210</sup> Cenap Şahabettin, *Hac Yolunda*, s. 53-54.

<sup>211</sup> Cenap Şahabettin, *Hac Yolunda*, s. 54.

<sup>212</sup> Emel Kefeli, *Edebiyat Coğrafyasında Akdeniz*, İstanbul: 3F Yayınevi, 2006, s.144.



şey ki dört pişli kumaş entari üstüne üstüvanî bir şapka giymiş adam yahut siyah pantolon, siyah frak üzerine beyaz bir gecelik takyesi konduran bir şahsı ihtar ediyor... Nisbetsizliği gülünç, fakat elvan ve eşkâli şayan-ı temaşalardan hiç yorulmuyor, çünkü daima manzara <sup>213</sup>

İskenderiye'den sonra Süveyş sokakları hakkındaki gözlemlerini aktarırken yine aynı bakış açısıyla Cenap Şahabettin, bu şehrin sadece tek bir caddesi olmakla övündüğünü, yavaş yavaş bile olsa hemen gezilebileceğini ve evlerinin Hint mimarisi taklidi olduğunu belirtip küçümseyici bir dil kullanır. Bununla beraber Süveyş şehrine dair seyahatini “basit bir teşrih-i naş, bir feth-i meyyit” (otopsi) olarak nitelendirmesi de hekimlik tecrübesinden gelen ifadelerdir:

Şehir dâhilinde basit bir cevelana karar verdim: Otel sahibinin Süveyş hakkındaki hükm-i hazırına göre bu cevelan-ı basit bir teşrih-i naş, feth-i meyyit idi... Neştersiz, yalnız bir temaşa-yı lakaydane ile icra ettiğim bu teşrih-i nazari hiç de uzun sürmedi: Çünkü Süveyş ancak birkaç yüz metre tulunda bir tek cadde ile müftehir bir hazin kasabadan başka bir şey değil. Şehri aheste hatve ile boydan boya katetmek için bir çeyrek saat daha maa-l-ziyade kâfi. Kasabanın ahşab boyalı-ale-l-husus koyu kırmızı boyalı -hanelerinde şayan-i dikkat bir mimarî-i Hindî taklidi var: Her hane “veranda” tabir ettikleri vasi balkon ile dairen madar-ı muhat. Caddenin iki tarafında verandalar serapa birer örülmüş sepet gibi binalara asılı duruyor. Garip bir zarafetten hali olmayan bu aksa-yı şark şekli-i mimarisi buraya nasıl gelmiş, İskenderiye'ye Kahire'ye niçin dağılmamış? <sup>214</sup>

Yine Kahire mahallelerinin ve sokaklarının düzensizliği de yakındığı durumlar arasındadır. Sessizlikle kalabalığın karışık olduğu düzensizlikte, her biri birbirinden farklı, acayip sokaklar bu hâliyle bir saç örgüsüne benzetilir:

Bütün oranın sokak ve mahalle tertibatında müthiş bir adem-i intizam düstur-ı hendesi ittihaz edilmiş: Yollar layenkati sağa sola meyl ediyor; çıkmaz sokaklar, geçitler, dolambaçlar adeta bir demet saç gibi üst üste örtülüyor; bir sokağı çıkmaz zannediyorsunuz, halbuki o sokağın büyük bir imtidadı var; öteki sokağı bir cadde sanıyorsunuz, dört adam sonra bir hanenin avlusunda tikanıp kaldığını görüyorsunuz. (...) Geziyor, geziyor, dönüyor, dolaşıyorsunuz; ale-l-ekser yine geçtiğiniz sokağa avdet ediyorsunuz. Yürüdüğünüz müddetçe nerede olduğunuzu, ne tarafa

<sup>213</sup> Cenap Şahabettin, *Hac Yolunda*, s. 54-55.

<sup>214</sup> Cenap Şahabettin, *Hac Yolunda*, s. 167.

gittiğınızı bilmek, anlamak tayin etmek muhal... Bütün bir örgü teşkil eden bu dar, muavvec, bu kargacık burgacık şeklindeki acaib gâh derin bir aşî-i uzletle birlikte hazin bir sükût, gâh perişan bir velvele-i kıyamet mahsus oluyor.<sup>215</sup>

Resmî binalar, büyük mağazalar, oteller, kahvehaneler, birahaneler ve kumarhaneler gibi yerleri barındırması dolayısıyla da Opera Meydanı hakkında, Kahire hayatının kalbinin burada olduğunu söyler. Yolları geniş, temiz ve düzenli olan bu meydanın her tarafında, başka bir milletten insan görmek mümkündür:

Yeni Kâhire'nin kalb-i hayâtı Opera Meydanı'dır. Bütün büyük mağazalar, büyük oteller, devâr-i resmiyenin ekserisi, bu meydana mücâvirdir. Züvvâr-ı ecnebiyye, buralarda ikâmet ederler. Birahâneler, kahvehâneler, kumarhâneler hep buralardadır. Bu semtin muntazam geniş, temiz şoselerinde dolaştığı müddetçe insan, kıtaat-ı hamse ahâlisinin her birinden bir numûne görmekten ümidvâr olabilir. Bu Özbekiye Mahallesinin işlek caddelerinde bir Japonyalı'yı bir Alman ta'kîb ediyor, bir Habeşi'yi bir İngiliz karşılıyor Bu Opera Meydanı, âdeta bir şehri-i milel ü urûk ki, bir antropoloji âlimi için pek müsâit bir sahne-i tedkikat teşkil edebilir.<sup>216</sup>

Kahire izlenimlerinde mevcut yapılar üzerinden Doğu mimarisi hakkında bir değerlendirme yapan Cenap, çöl şartlarından ötürü eski Mısır'dan sadece harabelere tesadüf edildiğini söyler. Yeni binalar ise tarihî evlerin enkazı üstünden yükselmekle beraber sağlamlıklarından ziyade, sahiplerinin göz zevkine uygun, süslü tasarımlarıyla göze çarpar. Batı mimarisinin dayanıklı yapısından farklı, söz konusu bu durumun sebebi ise, Doğu insanının hayatın gelip geçiciliği odaklı, hayal âlemine dönük yaşantısı dolayısıyladır:

Burada cabeca tesadüf ettiğiniz harebeler isbat ediyor ki eski, pek eski bir şehirde bulunuyorsunuz. Bir hubub-ı ateşin ile her şeyi süpüren çöl kasırgaları eski ebniyenin bütün nukuş-ı rakikesini almış, götürmüş, ezmine-i kadimenin yadigâr-ı mimarisi olarak birkaç binadan, birkaç harebeden başka bir şey kalmamış. Ebniye-i cedide tarihi kâşanelerin enkaz-ı pür-gubarı üstünde titriyor; bu yeni binalarda metanetten ziyade ziynet var: Dışında biraz işleme, bir kaç oyma, beş on nakış bulunsun; Sahibinin hevesat ve hayalat-ı resayi-i günagün suretinde binanın ru-yı

<sup>215</sup> Cenap Şahabettin, *Hac Yolunda*, s. 88-89.

<sup>216</sup> Cenap Şahabettin, *Hac Yolunda*, s. 151.

haricisine intiba etsin; manzara-i zahirede bir zevk ve zarafet, bir neşe-i rikkat gülümsesin.. işte bu kadarı ebniye-i Mısriye için kafi görülüyor. İnşaat-ı garbiyedeki kuvvet ve rasaneti burada aramayınız; burada hanelerin riyah-ı ferdaya karşı zur-ı tahammülü dahil-i hesab olmuyor: Bu asar-ı mimariyeden halkın inhimakât-ı fikriyesine istidlal etmek lazım gelirse denilebilir ki burada hayat ve memmat her gün tekerrür eden bir nevi nevm ve yakaza gibi itibar olunmuş; bütün şunun-ı hayatiyeye birer rüya-yı muğfil gibi bakılıyor; eyyam-ı zindeganî bir takım havadis-i gayr-i memule ile memlu olarak gelir, geçer; sahne-i mevcudiyette bir istiğrab-ı daimiye muntazır olmalıdır. Bu iklim-ı harın ömr-i pür-ziyasından geçenlerin en şedid ihtiyacı ellerinde birer demet çiçek bulundurmak; fantaziye...<sup>217</sup>

Şehir düzenlemesi başlığından hareketle bakıldığında ileriki yıllarda yazmış olduğu seyahat metinlerinde Cenap Şahabettin'in, Doğu beldelerine daha öznel yargılarla yaklaştığı görülmektedir. *Hac Yolunda*'da sadece Batılı seyyahların tesiriyle izlenimlerini ortaya koyan Cenap'ın, 1914 tarihli *Âfâk-ı Irak*'ında Birinci Dünya Savaşı'nda Arapların İtilaf kuvvetleri saflarında yer almasının getirdiği hassasiyetlerle yaşadıkları coğrafyaya yaklaştığı hissedilir. Tek cadde ve dar sokakların arasında nezleli, ürpermiş cilt gibi duvarlarla örülmüş evler ve bu evlerden sürekli iğrenç kokuların gelmesi Bağdat'a dair şehir izlenimlerinden bazılarıdır. Bunların yanında asıl önemli husus ise, şehir sakinlerinin cadde üzerindeki asfaltlı yola "kabuklu yol" diyerek burayla alay etmesi üzerinden Arapların cahilliklerine işaret edilmesidir:

Bağdat'ta -inanılmayacak şey, fakat doğrudur- bir tek cadde vardır ki Dicle boyunca inanılmayacak şehri baştanbaşa kat'eder. Yalnız bu sokağın zemini asfalt ile örtülü, ötekiler hep toprak... Çamur! Ehl-i Bağdat ile şakalaşmağa alışanlardan bir diyor ki:

- Bu bir tanecik asfaltlı cadde için de ahâli soruyor: "Bu kabuklu yol ne oluyor?"

Büyük caddenin neresinden sapsanız birbirini koklayan rutûbetli, kasvetli, basık ve sıkışık, kötürüm gibi evler arasında dar sokakların kıvrandığını göreceksiniz.

Ekserisi nezleli ve bazısı ürpermiş cild gibi topurcuklu duvarlar içinde ve hemen hepsi yer yer sarı sıvalar altında kan pıhtısı tuğlalar ve dişler gibi sivri harçlar sırtıyor.

Aralık kaplılardan sızan kavrulmuş soğan dumanı sokağın çirkâb kokusuna ve köşelerde müterâkim süprüntülerin ekşi ufûnetine karışarak; sarhoş sineklerin zemzeme-i temevvücünü bahûrlar.

<sup>217</sup> Cenap Şahabettin, *Hac Yolunda*, s. 84-85.

Ne kadar yürürseniz nereye baksanız bu çapraşık yolların ıtırâd-ı menâzırı değişmez.

Bir tengnâdan çıkarsanız, bir tengnâyâ girmek için ve yemek buğusunu koklamak için, mutfak kokusunu terk edersiniz. Daima ve daima bir terâvet-i ratbe diğerini ve müstekreh bir râyihâ öteki râyihâ-yı müstekreheyi takip eder.

Bu dolanbaçlı ve kördüğüm sokak yumağını biraz çözülmüceye kadar ayaklarınızın bağı çözüür ve tabanlarınız gâh devekuşu yumurtalarını hatıra getirerek iri yumrular, gâh seretanlara benzeyen kanbur katılıklara lâyenkat' dürtüşleniyor, yumruklanıyor, falakalanıyor.<sup>218</sup>

Metinlerdeki bu “öteki”leştirici tavırda, daha evvel de bahsedildiği üzere Avrupalı romantiklerden gelen, insanların tabiat unsurlarıyla birlikte anılması yahut hayvanlara benzetilmesi anlayışı etkilidir. Bu anlamda Doğu'ya dair metinlerde yol, sokak ve ev gibi yapılar, -dolaylı ya da doğrudan- hayvanlara ait yapılara benzetilerek Doğuluların cahil, ilkel ve nihayetinde insan dışı olduklarına da işaret edilir. Kahire'deki Mareotis Gölü civarında bulunan köyler hakkındaki gözlemlerinde bu tutuma uygun hareket eden Cenap Şahabettin, burayı “güvercin köyleri” olarak aktarır:

- Efendiler; güvercin köylülerini temaşa ediniz... dedi; herkes güldü, çünkü bu bir latife zannolunmuőtu. Hâlbuki bu pek ciddi idi: Filhakika senelerden beri orada biribiri üzerine yapılmış güvercin yuvaları o kadar çok, o kadar çok idi ki adeta bir köy teşkil ediyordu. Bu yuvalardan mürekkep ebniye arı kovanlarından büyük, bir adi kulübeden küçük idi.<sup>219</sup>

Aynı şekilde toprağın çamurlanmasıyla meydana getirilmiş Dicle köylerinde, virane hâlde bulunan bedevî evlerinin de kunduzlar tarafından inşa edildiğini düşünür:

İşte bir kum virânesi üstünde birkaç kerpiç muka'abından mürekkep bir karye-i fakîre; toprak gibi solgun, çöl kadar bî-hayat, bir harâbe-i metrûkeden daha تنها... Gûya kumların çamurlanarak kabarmasıyla vücûda gelmiş bir köy! Eğer bir tarafa çömelmiş birkaç bedevî görmesem bu hüzn-âbâdın kunduzlar tarafından inşa edildiğinde kâni' olacağım, o kadar hakîr, o kadar çürük, öyle iptidai...<sup>220</sup>

<sup>218</sup> Cenap Şahabettin, *Âfâk-ı Irak*, s. 98-99.

<sup>219</sup> Cenap Şahabettin, *Hac Yolunda*, s. 82.

<sup>220</sup> Cenap Şahabettin, *Hac Yolunda*, s. 71.

Bu denli aşığılayıcı ve kötümser tasvirlerin yanında bir şiir ve hayal coğrafyası olarak nitelenen Doğu'da, meydanlar, limanlar ve özellikle bahçelerin “feyezân-ı envar”<sup>221</sup> içinde kaldığı belirtilir. Ancak yapılan tasvirlerde sürekli Avrupa ya da İstanbul'la kıyaslar vardır. Kahire'deki meydan ve bahçeleri anlattığı kısımlarda Cenap, Özbekiye Bahçesi'nin Avrupalılara mahsus merkezî yerlerden birisi olmakla beraber, Orta Afrika'dan getirilmiş, etrafına hoş kokular yayan, garip ağaçlarla örülü bu güzel bahçeye Kahirelilerin uğramadıklarından yakınır:

Kahire'de Avrupalılara mahsus mahallatin merkezi Özbekiye Bahçesi'dir, hatta Napoleon Kahire'ye geldiği zaman orada ikamet etmişti. Bu bahçe şimdiye kadar belki yirmi kere şeklini değiştirmiş, vaktiyle bir büyük havuz iken nihayet bugünkü halini almıştır. Her tarafta eşcar-ı mahalliyeden başka Afrika-yı vustadan gelen garip ağaçlar hafif, gizli ve adeta samimi bir koku neşrederek kumlara sayesaz oluyor; akşamın ziya-yı mülayimi yapraklar arasında nazar-nevaz birtakım inkâsat ile parıldıyor... Fakat bilmen niçin, Kahireliler bu hadika-i latifeye pek az rağbet ediyorlar.<sup>222</sup>

Yeryüzündeki emsalsizliği ve şairane ifadelerle tarif edilen yine Kahire'deki Şubra Bahçesi Kahire kibarlarının çoğunlukla geldiği bir yerdir:

“Şubra” hadikasında bir tenezzütle bugünkü cevelana nihayet vereceğim: Bu bahçe bir mesiredeki cuma ve pazar günleri kadın, erkek bütün Şubra'ya giden yol güzel, o kadar güzeldir ki arz üzerinde bimisaldir, denilse revadır: Nil sahilinde yüksek bir şose teşkil eden o yolun iki tarafı cesim,saye-dar ağaçlar, Arapların “cimmiz” dedikleri bir nevi yabani incir ağaçlarıyla muhattır, bu büyük, bu güzel ağaçlar iki taraftan kuşanarak şose üstünde bir kubbe-i zümürüdin teşkil ediyor; ağaçların kütüklerin sağa sola bir heves-i garaib cuyane ile bükülmüş birer sütun-ı metin halinde; yol bu ağaçların altında bir gehvare-i zılal gibi dil-aram, yapraklar arasından nüfuz eden şuaat-ı nadire-i ziya piş-i nazarda birer hatt-ı gubar-ı zerrin gibi lerzan...<sup>223</sup>

Yine Doğu'nun bir şiir coğrafyası nitelemesine bağlı olarak merkezdeki yol, sokak ve evlerinin ilkelliğine karşın, sahildeki evler süslü “bir binâ-yı manzum” hâlinde

<sup>221</sup> Cenap Şahabettin, *Hac Yolunda*, s. 98.

<sup>222</sup> Cenap Şahabettin, *Hac Yolunda*, s. 93-94.

<sup>223</sup> Cenap Şahabettin, *Hac Yolunda*, s. 102.

tasavvur edilir. Öyle ki birer neşâid-i mimariye (mimarlık şiirleri) örneği olan bu evler sadece içinde oturmak için değil, hülya ve saadet dolu bir âlemde yaşamak içindir:

Bayram içinde tazeler gibi hepsi açık renkli boyalarla süslenen sahilhânelerde öyle bir vezn-i eşkâl hiss olunur ki her birine bir binâ-yı manzûm diyeceğiniz gelir. Bu neşâid-i mimârîye gûyâ içerilerinde oturmak, yemek ve uyumak için değil -bir çiçek içinde bir kelebek gibi - mest-i i'ıyd, mest-i nûr ve mest-i saadet uçmak için inşâ olunmuşlar; sanırsınız ki her pencere birbirini mestâne ve âşıkâne koklayacak iki baş çağırıyor.<sup>224</sup>

Cidde için kullanılan “Kızıldeniz’in Paris’i” unvanını, İngilizlerin yaptığı imar çalışmalarından sonra kendisi üstlenen Port-Sudan liman şehri de yine Cenap’a göre “küçük nisbette bir Haliç”tir. Önceleri çok yoksul olan bu şehir çöl bekçisiyken şimdi limanları, bulvarları, binaları, sokak ve meydanlarındaki ağaçların sağladığı havadarlıkla gelişmiş bir şehir olmuştur. Ancak tamamıyla bir cennet de değildir:

Şimdi muhayyiru’l-ukûl bir süratle limanın esli sahillerinde antrepotlar, âbideler, amâkin-i resmîye yükseliyor, bir havalinin yarın en mühim merkez-i ticareti olmağa namzet bir büyük şehir ân-be-ân teşekkül ediyor. Vaktiyle Cidde’ye: “Bahr-i Ahmer’in Paris’i” derlerdi. Genç rakîbler peyderpey bu şöhreti kırdı: Masû’, Suvakin (Suakin) ve nihayet işte Porsudan... (...)

Porsudan’a Hartum ve Omdurman’ın bu yeni limanına girdiğimiz zaman -yedi seneden beri görmediğim -bu kıtayı o kadar değişmiş buldum ki gözlerime inanamıyordum... Hakîr barakalarıyla çölü benekleyen eski Porsudan yerine şimdi kârgîr binaları, geniş sokakları, rıhtımları, parkları, bulvarları ile bir belde-i muntazama kaîm olmuş. Yâ Rabbî asâyı terakkinin sihr-i temâsı kumların sath-ı akîminde bile hârikalar vücûda getiriyor!

Porsudan, küçük nisbette bit Haliç’tir, o kadar mahfûz, öyle tûlanî ve hemen hemen aynı istikâmette... Bahr-ı Ahmer’de bu derecede şerâit-i matlûbeyi câmi bir liman yoktur.<sup>225</sup>

<sup>224</sup> Pasajda kullanılan “neşâid” kelimesi Ferit Devellioğlu’nun *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*’ında “manzumeler, şiirler, beyitler” anlamlarında tarif edilmektedir. “Neşâid”in kelime anlamlarından “beyit” ifadesinin, Arapçada “ev” anlamında da kullanılmasından yola çıkıldığında da burada bir söz oyununa başvurulduğu neticesi ortaya çıkar. Dolayısıyla Cenap Bağdat’taki evleri anlatırken kullandığı bu kelimeyi özellikle seçmiştir. Bkz: Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Ankara: Aydın Kitabevi, 1993, s.824.

<sup>225</sup> Cenap Şahabettin, *Âfâk-ı Irak*, s. 43.

Porsudan'da İngilizler, Hindistan'ın sıcak şehirlerinde muvaffakiyet tatbik ettikleri plâni tercih etmişler: Yirmi otuz metre arzında doğru caddeler, her caddenin iki tarafında kemerlerle örtülü geniş yaya kaldırımları ve dört beş metre irtifa'ında yalnız bir katlı kârgîr evler...<sup>226</sup>

*Asya-yı Şarkî'ye Seyahat* adlı metninde Doğu coğrafyalarına Batı ve Doğu Sibiryâ perspektiflerinden bakan Ahmet İhsan, şehirciliğe dair unsurlarda diğer tüm seyahatlarda olduğu gibi ilkin, yol ve sokaklara dikkat eder. Bu bakımdan Nijni Novgorod'un resmî binalarından manzarayı seyretmenin tarifsizliği<sup>227</sup> ve kütük döşeli yolları Galata'ya benzeyen Tyumen'den<sup>228</sup> bahsettikten sonra İrkutsk için "Sibiryâ'nın Paris'i" denildiğini aktarır; fakat bunun izahatını yapmaz. Seyahat metinlerinin tümünde Cenap'a nazaran daha az açıklamaya ve şiirsel anlatıma giren Ahmet İhsan'ın bu tercihinde, *Baedeker Rehberi*'nin genel ve sade dilini referans almasının büyük etkisi vardır. Öte yandan Blagoveşçensk'i anlatırken de İstanbul'daki gibi ahşap, ama rengârenk ve düzenli evlerin olması şeklindeki izlenimlerinden hareketle buranın Sibiryâ'nın en güzel şehri olduğunu söyler.<sup>229</sup>

Doğu'yla alakalı seyahat metinlerinde bazı vilayetler, sürekli methedilen bir coğrafya olarak çizilir. Kişisel fikirlerle beraber dönemdeki siyasî figürler de bu eğilimin şekillenmesinde önemli rol oynar. *Suriye'de Bir Cevalân* adlı metninin Şam seyahatini anlattığı bölümünde Ahmet İhsan, Salahiye Köyü'nden bahsederken köydeki dağlardan seyredildiğinde Şam'ın geniş bir bahçeye benzetilebileceğini söyler:

Köyün arkasına müsadif cebelde dahi "Kırklar" ziyaretgâhı vardır. Bu dağ adeta kırmızı renktedir. Kâmilten çıplaktır. Tepesinde birkaç ebniye âsârı görülüyor ki bunlardan birisi kubbeli ve sütunlar üzerinde mebnîdir, fakat hâlîdir. Şam'ı güzelce görmek için Salahiye'nin arkasındaki şu cebel üzerinde biraz yükselmek lâzım geliyor. Cebelin bir nokta-i mürtefesine gelince pişgâha bir vâdi-yi zümürüddin çıkar ki orta yerini memleket işgal etmektedir, cevânib-i erbaası bütün bahçeliktir, binaenaleyh Şam'ı bir hadika-ı vesîa'ya teşbîh edenler hata etmemişlerdir.<sup>230</sup>

<sup>226</sup> Cenap Şahabettin, *Âfâk-ı Irak*, s. 45-46.

<sup>227</sup> Ahmed İhsan, *Asya-yı Şarkî'ye Seyahat*, s. 36.

<sup>228</sup> Ahmed İhsan, *Asya-yı Şarkî'ye Seyahat*, s. 59.

<sup>229</sup> Ahmed İhsan, *Asya-yı Şarkî'ye Seyahat*, s. 94.

<sup>230</sup> Ahmed İhsan, "Suriye'de Bir Cevalân", *Servet-i Fünûn* 302, (1312): s. 243.

Sonrasında Şam'daki evler, cadde ve sokaklar ile resmî binaların genel bir panoramasını çizer. Zarif ve betondan yapılmış belediye binası, en işlek caddelerinden Sancaktar Caddesi anlattığı yerlerde dikkatini en çok celbeden noktalardır:

Ziyadesiyle vasi bir meydan tasvir ediniz. Bunun dört tarafını kapayınız, bir ciheti üç katlı olan hanenin arka yüzü ile bunun karşısı bahçe duvarıyla sağ ve solu ise bir katlı ve pencereleri havluya nazır odalarla muhat. İşte Şam'ın tarz-ı mamurisi hep böyledir. Evlerin penceresi daima havluya nazırdır. Havlunun dört tarafını şubat-ı ebniye ihata eder. Havlunun ortasında müteaddit fiskiyeli bir havuz mutlaka olacak. Şubat-ı ebniye dediğimiz kısımda ise tiyatro sahnesi gibi önü açık ve cephesi 'divan' tesmiye olunur bir oda ile iki tarafında pencereleri yüksekte, zemini çukurda içinde bir havuzu müştemil ka'a denilir odalar her hanede mutlaka mevcuttur.<sup>231</sup>

Şam'a indik, Dilijans İdaresi'nin karşısındaki demir köprüden geçtik, Köprüyü müteakip araba tekrar sola döndü. İki tarafa ağaçlarla müzeyyen gayet güzel bir yola girdik bu yolun bir cenahı Belediye bahçesi ve gazinosu ile diğer cenahı Bedre nehriyle muhattır. Müntehasında sağ tarafa daire-i belediyye tesadüf eyliyor. Şam daire-i Belediyesi gayet zarif kârgir bir binadır. Dâhilen tezyinatı dahi mükemmeldir. Daire kurbunda nehir üstü kapalı bir mecraya dâhil oluyor. Oradaki vasi hükümet meydanının altından geçip ilerde tekrar meydana çıkıyor. Dediğim meydana Belediye dairesi, hükümet konağı, adliye dairesi, polis daireleri nazırdır, orta yerinde birde havuz var. (...)

Daire-i Hükümet ile polis dairesi arasından parke kaldırımıyla giden yol Şam'ın en işlek caddesidir ki "Sancaktar" tesmiye olunur. Bâb-ı müşîri karşısında kâ'in çarşı-yı kebîre çıkar. Etraf-ı sokakları kâmilin dükkân ve pazardır. Buradaki kalabalık Şam'ın hiçbir yerinde görülmez. Çarşının başından dahi hatta müstakim tarzında bir diğer cadde meydan mahallesine kadar devam ediyor. Burası kezalik pes kale de kalabalıktır. (...)<sup>232</sup>

Şam çarşılarından bahsederken de dikkat edilmesi gereken husus, buranın İstanbul çarşılarından büyüklüğü olup metinlerdeki Doğu'ya ait yerlerin İstanbul'la kıyasıyla alakalı yine bir başka örnek teşkil eder. İstanbul'daki Kalpakçılarbaşı mevkiine benzetilse de Şam çarşıları "büsbütün başka âlem"dir. Cenap Şahabettin'in İskenderiye tasvirlerindeki kozmopolit manzaraya benzer bir şekilde Müslüman, Hristiyan ve Musevî halkın giyinişinden lisanına karışık bir şekilde olması, develeriyle

<sup>231</sup> Ahmed İhsan, "Suriye'de Bir Cevalân", *Servet-i Fünûn* 301, (1312): s. 228.

<sup>232</sup> Ahmed İhsan, "Suriye'de Bir Cevalân", s. 243.



geçen merkep sahiplerinin bağırsıları gibi manzaralar, buraya dışarıdan gelen insanları eğlendirmektedir:

Şam'ın çarşısı bizim Kalpakçılarbaşı'ndan pek aşağı kalmaz. Tavlen de ona muadildir: hâlbuki şuu'bat-ı sâiresi dahi dâhil-i hesap olunursa cesametçe belki İstanbul çarşısını geçer... Şam çarşısının manzara-i dâhiliyesi hariçten gelen bir adamı hakikaten eğlendirir. Burası büsbütün başka âlem. Kıyafet hususunda entari, başlarda abani sarık gâlip, kadınların Müslüman Hıristiyan'ı çarşafı, Hıristiyanlar derhal beyaz çarşaf ile derhal terfik olunur. Museviler dahi açık değildir. Her tarafta kulağımıza lisân-ı Arabi'nin Şam'a mahsus tarz-ı ahenkdar tekellümü in'ikas eyler; yalnız adım başında bir tesadüf olunan merkep sever turşucular olmasa! Kezalik ikide bir de odun yüklü develer çarşının bir tarafından çıkıp sahiplerin "Oaa!" diye haykırmalarına meydan vermese ne ala olur!<sup>233</sup>

Doğu coğrafyalarındaki şehirlerin, siyasî figürlerin etkisinde övülmesi gereken bir coğrafya hâlini alması ise, Cenap Şahabettin'in *Suriye Mektupları*'nda görülmektedir. Cenap, Osmanlı'nın bu zamana kadarki ihmalkârlıklarına nazaran Cemal Paşa'nın yoğun mesai ve gayretleriyle Suriye'nin çehresini büyük ölçüde değiştirdiğini belirtir:

Gittim, gördüm, geldim. İtiraf ediyorum ki galîz bir surette aldanmışım: Harb-i Umumi her yeri yakar ve yıkarken Suriye kıt'ası bir büyük inkılâb-ı umran geçiriyor. Burada son üç senede sarf edilen himmet-i temeddîniye beş uzun asrın mecmu'-ı mesâisinden ziyadedir. Yorulmak bilmez bir ısrar ile hübûb eden mukavemetsûz bir nefha-i azm ü zekâ bu güzel kıt'ada şehirlerin çehresini, halkın vehm-i hülyâsını, yolları ve ruhları, eşkâl-i arziye ve fikriyeyi değiştiriyor. Şimdi Şam'da, Beyrut'da ve Kudüs'de, Haleb'de ve Lübnan'da şarkın tenbel ve uyuklu manzarası yerine zinde ve cevval bir sima-yı medeniyet göreceksiniz.<sup>234</sup>

Bu anlamda "Türkiye'nin eşsiz bulvarlarından Cemal Paşa Caddesi", Şam halkının "Viyana'nın Graben'i, Berlin'in Ihlamur Altı Caddesi varsa bizim de Cemal Paşa bulvarımız var!"<sup>235</sup> diyebilmeleri dolayısıyla burası bir gurur kaynağıdır.

<sup>233</sup> Ahmed İhsan, "Suriye'de Bir Cevalân", s. 243.

<sup>234</sup> Cenap Şahabettin, *Suriye Mektupları*, s.91.

<sup>235</sup> Cenap Şahabettin, *Suriye Mektupları*, s.126-127.

“Bâdiye-i Arab’ın eşiğinde handan ve reyyan bir medine-i mebrûke” olarak anlatılan Şam, “bitmez tükenmez yeşillikler ortasında memnun ve yeşil bir yer hissi ver”ir. Öyle ki “dar ve dolambaçlı sokakların” ötesinde gizli bir saray ihtişamının olduğu bu zümrüt bahçelerinde insan, dünyanın hükümdarı değil, şairi olmak ister.<sup>236</sup> Hatta elektrikli aydınlatma ve tramvay gibi imkânlarıyla geceleri burası, “gün rengi peçeli bir gündüz”dür. Bu gibi sayılan yönleriyle Şam’ın “çöl kenarında medenî bir şehir”<sup>237</sup> olması düşüncesinin ardında Cenap’ın, bu şehirde yaptığı çalışmalar üzerinden Cemal Paşa’yı övme gayretleri hissedilmektedir. Çünkü Salahiye ve özellikle Cemal Paşa caddelerinden hemen sonra çıkmazlar, dar geçitler, yarım tüneller, girift ve ilkel bir manzara hâlini almaktadır:

Zira “Salahiye” ve “Cemal Paşa” Caddeleri gibi şehrin büyük şiryânlarını terk ettiniz mi, derhal çıkmazlar, geçitler, dolambaçlar, yarım tüneller, berzahlar ve kargacıklar birbirine ulanıyor, girift oluyor. Sokaklar bilhassa ziya ve hararete karşı saklanıyor, sanırsınız; bu geçitlerin mühendisi yalnız bir şey düşünmüş: Güneşi içeriye sokmamak... Pek nadiren gayrı muntazam biçilmiş bir aydınlık parçası üstüne basarsanız, ber-mû’tâd ayaklarımızın altında nâ-mütenâhî gölgeler serin ve sincâbî bir yol keçesi halinde dolanır. Bazı sokaklarda cumbalar birbirine giriyor ve karşılıklı pencereler adeta temasta: Yarabbi, Romeo ve Juliet için ne müsait şerait!: Ve bütün darlıklar sakittir; seyrek seyrek geçenler sokakları uyandırmaktan korkar gibi ağız açmazlar; derin, inatçı ve muttarid bir sükût gölgeleri güya bir kat daha gölgelendirir..<sup>238</sup>

Cemal Paşa’nın imar çalışmalarına tâbi tuttuğu yerlerden bahsedilirken evler de biçimsiz, sönük, fakir duruşları ve kümese benzeyen sokaklarıyla bir köy bir edası verir:

Evler kil ve çamur duvarlarıyla hep fakir, hep sönük, hep biçimsiz mahrum-ı renk ve mahrum-ı mimari, şehre bir köy edası verirler. Fazla olarak ötede beride tavuklar da gübreleri eşiyor, bir kapı altında çıkıveren horoz yabancı piliçleri kaçırıyor: Öyle diyeceğiniz gelir ki bu sokaklar kümeslerin intizar salonudur!... Burada çıkar yollar bile çıkmazları hatırlatır: Sokak yoktur ki on metre ilerisi bir kerpiç duvarla tıklalı olmasın.<sup>239</sup>

<sup>236</sup> Cenap Şahabettin, *Suriye Mektupları*, s.119.

<sup>237</sup> Cenap Şahabettin, *Suriye Mektupları*, s.133.

<sup>238</sup> Cenap Şahabettin, *Suriye Mektupları*, s.120.

<sup>239</sup> Cenap Şahabettin, *Suriye Mektupları*, s.119.

İlim ve sanatın burada doğup şiir ve felsefenin buradan yayılması, Tevrat ve İncil'in yine buraya inmesi dolayısıyla, Beyrut'taki yalılar ise bir "meşime-i medeniyettir." Taş ve kumaşlarındaki ince nakışları Arap medeniyetini her şeyden çok temsil etmektedirler:

Suriye yalıları en şerefli manasıyla meşime-i medeniyettir; ilim ve sanat orada doğdu, Tevrat ve İncil buraya indi, şiir ve felsefe umman üzerimden aktâr-ı cihana yayıldı... Buradan Filistin'e bakarken asırlardan ve beri devam eden müsademe-i edyân, hilal, salib ve Esfâr-ül-hamse fırtınaları gözünüzün önüne avdet eder; ve denizde göz gezdirirken Mısır, Yunan, Kartaca, Roma, İtalyan ve İspanyol medeniyetlerinin teâkub-i emvâcını hatırlarsınız ve etrafınızda medeniyet-i İsrailiye'ye hayr-ül-halef olan Arap medeniyeti muhteşem bir türbedir. İtikadımca ince nakışlar -taşlarda ve kumaşlarda şûh çocuklar gibi aşağı yukarı koşan güzellikler Arap medeniyetini her şeyden bâlîğ temsil eder.<sup>240</sup>

Bütün bunların yanında Nablus şehri hakkında da Cenap, tarihî olaylara şahit olmuş çehresi itibarıyla burası kadar görgülü bir yer bulunamayacağını belirtir. Her sokağında kadim zamanlardan izler taşıyan Nablus, tarihin enkazıyla inşa edilmiş bir şehir görünümündedir:

Vukuat-ı tarihiyeye şahit olmak itibarıyla Nablus'tan daha görgülü bir yer, bilmem, bulunur mu? Enkâz-ı tarih ile inşa olunmuş, denilebilir. Sokakları sanki mazi ile mefruştür. Şehir içinde gezerken her sokakta bir asr-ı kadîmin hatırasına rast gelirsiniz. İşte şurada Hazret-i Yakup'un dar-ül-hüznü, işte şu duvar içinde kalmış bir sütun ki bir mabed-i evsâniyenin bakiyesidir, işte şu kapı üstünde bir kitabe-i Finikiye ve işte şu köşede bir ehl-i salîb yadigârı...<sup>241</sup>

Ancak Doğu'daki şehirlerin çoğunda olan dağınık ve çıkmaz sokaklar ile bina ve tüneller burada da mevcuttur. Özellikle mağara ve inleri hatırlatan binalarıyla şehir, âdeta bir köstebek tarafından tasarlanmış gibidir:

Şark şehirlerinin çoğu gibi içi dışına uymaz; manzara-i hâriciyesi mugfeldir, içerisinde gezemezsiniz fakat ancak dolaşabilirsiniz; size öyle gelir ki Nablus Belediyesi'nin ilk mühendisi bir köstebekmiş! Şehirde

<sup>240</sup> Cenap Şahabettin, *Suriye Mektupları*, s.152.

<sup>241</sup> Cenap Şahabettin, *Suriye Mektupları*, s.152.

sokaklardan ziyade çıkmazlar ve çıkmazlar kadar da tüneller vardır. Geçtiğiniz yerler mağaraları ve gördüğünüz binalar inleri hatırlatır. Her tarafı daima loş, köhne ve ıslak bulursunuz; şâveniz her hatmede bir hapishane veya bir zindan râhiyası alır. Güya hakiki bir şehir içinde değil, bir korkulu rüya içindesiniz. Kurtulmak için koşacağımız gelir...<sup>242</sup>

### 1. 3. Doğu Medeniyetinde Kültür ve Sanat

“Öyle sanıyorum ki Avrupa insanı düşündürür  
ve Şark güyâ diyâr-ı tarih içinde yürütür.”

Cenap Şahabettin

Doğu vilayetleri, Batı’yla yapılan mukayeselerde daima geri planda çizilse de kültür zenginliğiyle olumlanan ve özlenilen bir coğrafya olarak aktarılır. Anıt, saray, ibadetgâh, müze gibi unsurların, toplumların millî hafızası olması düşüncesinden hareketle Osmanlı seyyahları, Doğu’ya ait kültür-sanat öğelerini, hayranlık ve zamanın eserleri tahrip etmesinden gelen üzüntü duyguları içinde tasvir eder.

#### 1. 3. 1. Tarihî Yapılar ve Müzeler

“Avrupa insanı düşündürür ve Şark güyâ diyâr-ı tarih içinde yürütür...”<sup>243</sup> şeklinde de zikredildiği üzere Doğu, Avrupa’daki modernizasyon sürecine bağlı şehirleşmeye nazaran -savaşlardaki yağmaların da etkisiyle- bâkir bir coğrafya olarak kalır. Dezavantajları içermesine rağmen bu durum bir yerde, Doğu’nun tarihî unsurlarıyla ön plana çıkan bir coğrafya hâlini almasını sağlayan önemli bir etkidir. Özellikle bir çöl deryası olan Arap coğrafyaları, yer üstünde olduğu gibi yer altında da türlü tarihî şehir ve yapıları saklar.

Bu bakımdan *Hac Yolunda* metninde Cenap Şahabettin, İskenderiye’deki “Rahotis” ve “Vihbon” saklı kentleriyle “Pompei Sütunu”ndan bahsettikten<sup>244</sup> sonra Kahire’nin “Bulak Müzehânesi”ne dair izlenimlerini aktarır. Mısır’daki tarihî eserlerin büyük bir bölümünün -Oryantalist çalışmaların etkisiyle- Avrupa’ya götürülmesi

<sup>242</sup> Cenap Şahabettin, *Suriye Mektupları*, s.152.

<sup>243</sup> Cenap Şahabettin, *Suriye Mektupları*, s. 99.

<sup>244</sup> Cenap Şahabettin, *Hac Yolunda*, s. 61-62.

durumundan ötürü, burada büyük nadir eserler bulunmaz. Buna rağmen Cenap’a göre Nil yanındaki bu binadaki “Aah- Hotep” mücevherleri, “Prenses Nefertiti” ile “Prens Rahoteb”in heykelleri güzel eserler karşısında insan, her şeyi unuttur:

Nil kenarındaki o bina-yı latifi dolduran şeyler öyle nefâis-i müntahaba vardır ki insan onların karşısında bütün fikr-i cesameti unuttur. O nefais arasında ekseriyeti, âsâr-ı kadime krallarının ber-hayat iken yaptırıp da âlem-i medfuniyette bir beka-yı maddî aramak ihtiras-ı müşrikânesiyle bîhudut çölün dûr ve nihan bir köşesine gömdürdükleri heyâkil-i şahsiye teşkil eder.<sup>245</sup>

Mısır medeniyet dairesinin merkezî noktaları olmakla beraber, birer “ucube-i inşaiye” örneği piramitler de bulutlara uzanan ve insan hayalinin sınırlarını zorlayan büyüklükleri kadar tarih içerisinde yer kaplamaktadırlar. Piramitlerin büyüklüğü ve dayanıklılığı dolayısıyla bir inşaat ucubesi olması fikri, yine Batılı seyyahların metinlerinde görülen nitelemeleri hissettirmektedir:

Nazarın bütün kuvve-i tahammüliyesini cesametiyle ezer gibi oluyor; sizin için sema, mesafe, ufuk, her şey o karşımızda ziya-yı sabah ile yaldızlanan azamet-i hicriyeden müşekkel kalıyor; bu hacmi havsala-ı hayalinizle ihata için sarf ettiğiniz mesai size adeta elemeler veriyor; hele bu heyula-yı hendesinin yaşını düşünmek size bir muhal-i aklî gibi görünüyor. Ehramlar heykel-i maddiyeleri itibariyle ne kadar mehib ve müfîd iseler ve müthiştirler. Fil-vaki bir şekl-i hendesî üzere yükselerek bulutlara reside olan bu ucube-i inşaiye bütün daire-i medeniyet-i Mısıriye’nin nokta-i merkeziyesi değil midir?<sup>246</sup>

Kadim zamanların en meşhur binaları olan piramitlerin, ruhsuz bir sessizlik ile Nil dalgalarının nağmesi arasında kalmasını öngören Cenap, yanlarına ticarî hırslarla yeni binaların yapılmasını eleştirir:

Bu acaib âlem, ezmine-i salifenin bu en meşhur ebniyesi öylece, çölün sükût-ı biruhanesiyle nehr-i Nil’in zemzeme-i emvacı arasında, mağrur ve تنها-nişin kalmalı idiler; bunların yanına ebniye-i cedide sokulamamalı idi... Fakat insaniyetin bir kısm-ı mühimini yakup kavuran humma-yı ticaret bu nükte-i hürmeti unutturmuş; oraya, Ehramlar’ın yanına bir otel -manna-hauz- vazolunmuş. Bugün orada genç misisler

<sup>245</sup> Cenap Şahabettin, *Hac Yolunda*, s. 99-100.

<sup>246</sup> Cenap Şahabettin, *Hac Yolunda*, s. 110.

saat beş çayını içiyor; temrimat-ı adaliye meraklıları Laven tenis takımlarını buluyor.. Az kalsın yalnız bu otel ile de iktifa olunmayarak Ehram'ın kaidesinden tepesine kadar asılı bir tramvay hattı inşa olunacaktı; bir şirket-i sanaiye bu teklife cesaret etmiş... Bereket versin ki bu teklif bir redd-i umumiden başka cevaba nail olmamış.<sup>247</sup>

Firavunlar devrinden kalan en eski yapılardan sfenkslerin kum fırtınalarından tahrip olmuş yüzlerinden sonra camiler ve hükümdar mezarları, Mısır'da görülmesi gereken önemli yerler arasındadır. Kahire'deki en eski camii "Câmi-i Amru" ve en büyük camii "Câmi-i Tolun"dan, en güzel camii "Cami-i Hasan" ve en büyük medreseli camii "Cami-i Ezher"e kadar olmak üzere buradaki tüm bu yapılar, Arap mimarîsinin özelliklerini taşır. Şehir dışındaki büyük kum yığınları arasında olan hükümdar mezarları da kişiye kendisini, sarı surlar içinde mahsur ve çaresiz kalmış hissettirir.<sup>248</sup>

*Suriye'de Bir Cevalan*'ında Kudüs izlenimlerinde Sahratullah (Kubettü's-Sahra)'dan bahseden Ahmet İhsan, kişinin buradaki uhreviyat, sanat ve işçiliğin karşısında kendisini ne kadar aciz ve büyülenmiş hissedebileceğini söyler: "Şimdiye kadar çok yer gezdim, çok cami, çok türbe gördüm, Sahratullah'a dâhil olduğum zaman hissettiğim hale hiçbir zaman müsadif olmadım; insan burada muhabbetin ulviyetin, san'atın, ziynetin zebûn u meshûru kalıyor."<sup>249</sup> Üzerindeki oymacılık işçiliklerini hayranlıkla seyrettiği Mescid-i Aksa hakkında ise: "Mescid-i Aksa'nın mihrâbıyla müneyyerini gördüğüm zaman oymacılık san'atının zaman-ı kadîmdeki derece-i fevkalâdesine mütehayyir ve mebhût kaldım; te'mîn ederim ki buradaki müneyyer kadar masnu' iş olamaz. Merdivenleri böyle fildişi ve mercanla işlemelidir."<sup>250</sup> demektedir.

*Suriye Mektupları*'nda İslâm sancağına geçtikten sonra imar edilmeye başlandığını söylediği Şam hakkında Cenap, buradaki zarif çeşmelerin, güzel mihrapların, eşsiz çiniler ve güzel işlemelerin hepsinin birer İslâmiyet yadigârı olduğunu belirtir. Arap medeniyetinin en feyizli gelişmeleri burada olmakla beraber Moğol ve Tatar akınları çok sanat ve zanaatın yok olmasına sebep olmuştur. Bilhassa Timur'un işgalleri neticesinde kılıç ve çini sanatlarından hiçbir iz kalmamıştır.<sup>251</sup> Yine Timur'un yaptığı tahribatın yanında çıkan yangınlar neticesinde Emeviye Camii'nin aslı

<sup>247</sup> Cenap Şahabettin, *Hac Yolunda*, s. 111.

<sup>248</sup> Cenap Şahabettin, *Hac Yolunda*, s. 126-127-128-129-130-131.

<sup>249</sup> Ahmed İhsan, "Suriye'de Bir Cevalân", *Servet-i Fünûn* 309, (1312): s. 358.

<sup>250</sup> Ahmed İhsan, "Suriye'de Bir Cevalân", s. 358.

<sup>251</sup> Cenap Şahabettin, *Suriye Mektupları*, s.115.

güzelliğinden uzaklaşması, Cenap için büyük bir hayal kırıklığı yaratır. Bu hayal kırıklığının ardında, tahrip olmuş hâlimden evvelki Emeviye Camii'nde, on altı imamın namaz kıldırıp minarelerinde yetmiş beş müezzinin ezan okuması ve Bizans mabetlerinden getirilen her biri memleket kıymetindeki mermer sütunlar olması yönündeki duyumları vardır.<sup>252</sup>

Bu hadiselere rağmen Şam'da ayakta kalmış mimarlık şaheserleri de mevcuttur. Söz konusu mimarî yapılardan Kanavat İstasyonu hakkında Cenap, Şam'daki sanat eserlerinin en güzeli olarak nitelendirir:

Şam'ın en bedî maâbidinden birini hatırlatan bu salonun tavanı rengârenk mine çiçekleriyle süslenmiş bir hadika-i mülleffeh, bir hadika-i elvandı: Şurada bir parça mavi ile biraz pembe bir gül ve sümbül yuvası oluyor, yanında sarı ve yeşil bir kanaryayı bir tuti kuşuna tezvîc ediyor, ortada al sırtlar birer horozibiği hâlinde kabarıken beyaz şebboylar birer zambak gibi uzanıyor, heyet-i umûmîyesi bir mahşer-i evrak ve ezhar sûrişi ile semt-i re'sinizde kaynıyor... Mevkifin dışardan görünüşü elvandan muarrâ bir asalet-i huduttur: Arap mimarisi ihtiyaç-ı asra bundan daha güzel bir şekilde tevkif edilemezdi, 'Kanavat' İstasyonu, şüphe yok ki, Şam'ın en bedi âsâr-ı sanatından biridir.<sup>253</sup>

Camilerin İslâm coğrafyalarındaki önemine dair Cenap Şahabettin metinlerinde, camii unsurlarıyla alakalı bazı benzetmelerde bulunur. Buna göre “camilerin kubbeleri secdede birer zahrî ve minareler gökyüzünü gösteren bir şehadet parmağı, bilâd-ı İslâm'ın birer tîr-i iftiharî”dir.<sup>254</sup> İnsanî vasıflarla tasavvur edilme durumuna uygun olarak yine kubbe ve minareler, namaz hâlindeki eylemlerle de tarif edilir: “Kubbe ile minare kaviyyen zannediyorum ki, iki büyük va'z-ı salâtı temsil eder: Minareler birer kıyam ve kubbeler birer sücûddur. Kubbe ile minare arasında irtifaca kâim ve sâcid nispeti gözetilmek lâzım gelir.”<sup>255</sup> Bu tasvirlerinden hareketle de Cenap'a göre, Şam camilerinin minareleri başparmaktan daha kalın ve şehir içinde cüce kalmış hâldedir, şerefeleri ise ahşap bileziktir.<sup>256</sup>

<sup>252</sup> Cenap Şahabettin, *Suriye Mektupları*, s. 69.

<sup>253</sup> Cenap Şahabettin, *Suriye Mektupları*, s.116.

<sup>254</sup> Cenap Şahabettin, *Suriye Mektupları*, s.130.

<sup>255</sup> Cenap Şahabettin, *Suriye Mektupları*, s.130.

<sup>256</sup> *Voyage en Orient* adlı eserinde Lamartine de, farklı dinlerin ibadet yerlerini karşılaştırırken camilerin İslâmiyet'in ruhunu yansıttığını söyler. Ona göre camiler “sade ve ulvî”dir... Tek ve evrensel Tanrı'ya inanan bütün insanların dua edebilecekleri ve tefekküre dalabilecekleri yerlerdir. *Des Destinées de la Poésise* (Şiirin Geleceği) eserinde de müezzinin insanca sesini, katedrallerdeki “aptal” ve “ruhsuz” çan

İslâmiyet'in heykeli reddettiğini, nakış ve tasviri uzaklaştırdığını, şiiri küçük görerek bütün güzel sanatları mimarîde topladığını ve bütün mimarî dehasını da ibadetgâhlarında gösterdiğini söyleyen Cenap, Şam'daki Selimiye Camii'ni hakiki bir sanat eseri olarak nitelendirir. Selimiye Camii kusursuz, nefis bir şiir gibidir:

Karşısında zekâ, his, zevk, hepsi büyük birer hisse-i haz alıyor. Bunu Suriye'de tarihimizin üç evvelki asr-ı fütûhatı için bina edilmiş bir âbideyi Osmaniye gibi telakki ettim. Burası bence Şamın fatihi vicdanlıdır ve temenni ederim ki hükümetin izin semti resimde Yavuz'un desteği himayesi gibi ilelebet bir şahadet olsun! Bu güzel ve muhteşem mescidi bir kere de ud râyihası, müezzin musikisi ve belâgat-ı Kur'ân ile dolu görmek isterdim.<sup>257</sup>

Ancak Cenap'ın burası hakkında şikâyetçi olduğu iki önemli husus, camiinin bakımsız hâlde olması ve yapılan imar çalışmalarının camiye ihya edeceğine, özünden uzaklaştırmasıdır. Bu sebepten daha kötü bir hâle getirmektense, hiç yapmamak daha hayırlıdır:

Bu mescid-i müstesnaya ait iki galiz hürmetsizlik: Evkâf uzun yıllardan beri terk etmiş, taşlarını yosunlar ve temellerini çirkâblar kemirmiş; hükümet-i hâzıranın imdâd-ı himmeti yetişmemiş olsa hiç şüphe yok yıkılacaktı; ikinci hürmetsizliğimiz de şu ki dere kenarında camiye müteallik mükellef bir hamam dairesi varmış, bilmem hangi sevda-yı umrân o daireyi kal' ederek yerine tarz-ı âhirde bir dâr-ülmuallimîn bina ettirmiş, şakirdâna kışın rutubetin sû-i tesirâtını ve yazın sivrisineklerin eşkal-i ta'zibatını göstermek için ne güzel intihâb!... Gönül arzu ediyor ki cami ihya eden dest-i müncî bu taze dâr-ülmuallimîn binasını da eski hamam dairesine iade etsin... Yosunlar üstüne inşa edilen bu mektebi görünce kalben tekrar ettim: "Hiç yapmamak fena yapmaktan hayırdır!"<sup>258</sup>

Şam'daki hükümdar türbelerine de giden Cenap Şahabettin, hakkında bir kahramanlık mabedi dediği Selâhattin Eyyübî türbesinin insana ölümü ve ahireti hatırlattığını, bahçesindeki dalların da âdeta zafer âbidesi olduğunu söyler. Kabir tezyinatını Batılı şairlerinkiyle karşılaştırdıktan sonra hükümdarların güneşle birlikte

---

seslerine yeğlediğini belirtir. Bu gibi romantik izlenimlerin etkisiyle Doğu'ya seyahat eden Osmanlı seyyahları için camiler, sadece bir ibadetgâh değil, İslâm beldelerinin sembolüdür. Bkz: Parla, *Şarkiyatçılık*, s.45.

<sup>257</sup> Cenap Şahabettin, *Suriye Mektupları*, s.132.

<sup>258</sup> Cenap Şahabettin, *Suriye Mektupları*, s.132.



verilmesi klasik anlayışına giden Cenap, Selâhattin Eyyübî'yi güneşe, kendisi gibi fânileri de er geç yanıp tükenecek mumlara benzetir:

Girerken hissediyorsunuz ki burası bir mâbed-i hamâsettir; bu türbe bilmem niçin ölümü ve ahireti ihtar etmiyor; bahçesindeki dallar bile birer abide-i zafer gibi... (...) Selahaddin'in türbe ve sandukası Selahaddin'e yakışacak kadar basitti. Weimar kabristanı'nda Goethe'nin mezarı üstüne altın bir çelenk, Schiller'inkine bir gümüş çelenk konulmuştur; ravza-i Selahaddin'e de bir çelenk vaz'ını Kayser tasavvur ettiği zaman vehleten teslim etti ki o kahraman-ı İslâm'ın makam-ı ebedisine altın ve gümüşten ziyade yarışacak bir maden vardı: Pulâd... Ve oraya pulâd-ı müzehhebden bir iklîl ta'lik etti.

Şüphe yok ki kahramanlıkta bir unsuru ebediyet var, zira kahramanlık ilelebet insaniyete lazım... Şimdi şu merkâd-ı mübarek huzurunda hissediyorum ki Selahaddin'in remâd-ı na'şî bizim nûr-ı mevcudiyetimizden daha parlaktır, ve kendisine çare-i hitap bulsaydım diyecektim ki: "Selahaddin, sen bizden ziyade zî-hayatsın!" Onu güneşe benzetiyorum, ve kendimi ve benim gibi fani ileri er geç yanıp tükenecek mumlara...<sup>259</sup>

### 1. 3. 2. Matbuat-Eğitim

Doğu'ya dair seyahat metinlerinde edebiyat hakkındaki unsurlar çoğunlukla medeniyet, insan, şehir ve tabiat tasvirleriyle birlikte kullanıldığından müstakil olarak ele alınmamıştır. Seyyahlar, gittikleri coğrafyaya ait öğeleri şiirin telkin gücünden yararlanmak suretiyle anlatmış ve edebiyattan bu denli bir istifade yoluna gitmiştir. Bununla beraber meslekî manada matbaacılıkla uğraşan seyyahlar, seyahatlerine bu sebepten çıktıkları gibi, gittikleri şehirlerin matbaacılık teknikleriyle alakalı detaylı bilgi verme yoluna gitmiştir.

Matbaacılıkla uğraşmasına bağlı olarak Doğu ve Batı coğrafyalarına yaptığı seyahatlerde bilhassa beldelerin matbaacılık tekniklerine dikkat eden Ahmet İhsan, *Asya-yı Şarkî'ye Seyahat* metninin Kazan bahsinde, Rus kütüphane ve matbaasından bahseder. Kazan şehrindeki en mükemmel bina şeklinde tabir ettiği Darülfünûn'da seksen bin ciltten fazla kitaptan meydana gelen bir kütüphane olmasını şaşkınlıkla karşılayıp takdir eder. Bunun yanında sayısının azlığı ve niteliği bakımından da matbaalarını geri kalmış bulur. Kazan'daki matbuat faaliyetine bakıldığında sadece

<sup>259</sup> Cenap Şahabettin, *Suriye Mektupları*, s.124-125.

“Volga ve Kama Gazetesi” çıkmaktadır. Muhtevayla ilgili ayrıntıya girmemekle beraber gazetede siyasetten ziyade ticaret ve edebiyattan bahsettiği bilgisini verir.<sup>260</sup>

*Suriye’de Bir Cevalan* adlı metninin Beyrut bahsinde ise, sayısı ve gelişmişliği dolayısıyla matbaa ve kitap kalitesine dair daha ayrıntılı bilgi verir. Ahmet İhsan, bilhassa Beyrut’taki Katolik Matbaası’ndan ve burada basılmış kitaplardan övgüyle bahseder:

Beyrut “Matbaa-i Katolikiye”sinin mahsulü olan bu kitapların hepsi de enâfis-i âsârdan idi. Meselâ şâir-i meşhur “Ahtal”ın koskoca dört ciltten mürekkebe divanı, Fransızcaya tercümesi de beraber; Fransızca ve Arapça yazılmış bir Arap sarfı ki büyük iki cilt üzerine müretteb; yan yana geldiği zaman bir matbaacının gözlerini fevkalade münbesit eyleyecek derecede büyük ve mükemmel lügat kitapları. Zaten Beyrut mü’essesât-ı ilmiye-i muhtelifesi tarafından neşrolunan kitapların fihristleri bile kendi kendine birer ufak cilt teşkil ediyor.<sup>261</sup>

Bununla beraber Katolik Matbaası’ndaki makineleri nitelik bakımından Avrupa’daki matbaalara yakın, İstanbul’dakilerden de daha gelişmiş bulur:

Yedi sekiz bargir kuvvetinde bir “buhar makinesi” kenarda işliyor, on kadar hurufat ve taş makinelerini tahrik ediyor idi; hurufat makinelerinin içinde İstanbul’da ancak birkaç yerde mevcut olan çifte silindirli makinelerden bile var idi. Ufak tefek işlerde kullanılır küçük dest-gâhlar müteaddid idi. Matbaanın litografi cihetini dahi mükemmel buldum. Hele hurufat dökme hanesi ile mücelli hanesi hakikaten güzel idi. Avrupa seyahatim esnasında büyük şehirlerde gördüğüm cesîm matbaalarla Beyrut matbaa-i Katolikiyesinin farkı yok gibidir. (...) Beyrut’ta Matbaa-i Katolikiyye’den başka on iki matbaa daha var; on kadar gazete neşrolunuyor, en mühimi “El-Haval” ile “Semerâtü’l-Fünûn”dur.<sup>262</sup>

Edebiyata dair unsurların şehir ve tabiat tasvirleriyle paralel kullanılması anlayışına bağlı olarak Cenap Şahabettin, daha evvel de zikredildiği üzere Bağdat’ı bir şiir ve aşk şehri olarak tarif eder. Bu bakımdan aşk ve şiir için yaşayan Bağdat, yine aynı sebepten canını feda eder. Varlığı daima, hayat ve edebiyatın semalarında gezinen

<sup>260</sup> Ahmed İhsan, *Asya-yı Şarkî’ye Seyahat*, s. 40.

<sup>261</sup> Ahmed İhsan, “Suriye’de Bir Cevalân”, *Servet-i Fünûn* 305, (1312): s. 291.

<sup>262</sup> Ahmed İhsan, “Suriye’de Bir Cevalân”, s. 291.

Fuzûlî, Bağdat'ta bir süre yaşayıp burada şiirler yazmakla dehasını bir kere daha ispat eder.<sup>263</sup>

Doğu'ya dair seyahat metinlerindeki eğitimle alakalı konularda seyyahlar, genel olarak her zamanki gibi Doğu'yu Batı'yla mukayese edip aşağıda görmenin yanında, bu coğrafyanın Batı'nın da beslendiği kültürel arka plan oluşuna dikkat çekerler. Ancak özellikle Asya'ya uzanan çizgide Doğu'nun Batı'dan ileride olduğu eğitim kriterleri de mevcuttur.

*Hac Yolunda*'da Rahmaniye Vapuru'yla Mısır'dan geçerken Cenap Şahabettin, batıl ile ilmi ayırma, inanç ve felsefelerin doğduğu yer olma noktalarında buranın, Asya'dan Afrika'ya uzanan medeniyet tarihi içerisindeki önemine değinir. Mısır'ın zamanında fen, felsefe, sanayi gibi yönleriyle bir servet beşiği olduğunu hatırlatır. Bu anlamda, ilim tahsili için gelinen bu coğrafya 19. yüzyıldan sonra ise sadece, servet kazanmak için gelinen bir yer hâlini alır:

Tarih-i terakkinin mukaddime-i zarurîyesini teşkil eden ilk zünun ve itikadat buradan çıkmış. İlk ebatıl ile fikrin ilk ısdırat-ı şek ve tereddüdü burada tercüme edilmiş.. Vücut-ı ruh, letafet-i ruh, beka-yı ruh fikirleri burada doğmuş idi: Asya'dan geçen bir fırka-i muhacere tarafından aşair-i müteşettite-i ibtidaiye-i Afrika'nın ka'r-ı merkezine ve bahusus Sudan cihetlerine doğru sürüldükten sonra neşv ü nemaya başlayan medeniyet-i Mısriye ilk devr-i evham ve hurafatı te'sis etti, ilk mehd-i ebatıl kıt'a-sanayi; mehd-i fünun, mehd-i felsefe ve nihayet ondokuzuncu asr-ı miladide mehd-i servet oldu. Evet, mehd-i servet. Bir zaman İskenderiye'ye tahsil-i ulum için gelinirdi, bir zaman da kesb-i servet maksadıyla şitab edildi.<sup>264</sup>

Doğu ile Batı arasındaki eğitim düzeyi farklılığı hususunda Ahmet İhsan, Doğu seyahat metinlerindeki mevcut Doğu tutumundan farklı olarak Rusların eğitim sistemini Avrupa'ya tercih eder. Bu anlamda *Asya-yı Şarki'ye Seyahat*'inde Kazan şehrinin en mükemmel binası olarak nitelediği Darülfünûn'dan övgüyle bahseder. Ziyadesiyle büyük kütüphanesi ile rasathane, botanik ve hayvanat bahçesi gibi imkânlarının yanında, ellisi kız öğrenci olmak üzere beş yüzü aşkın öğrenciye eğitim verilmesi bilançosu karşısında hayranlık duyan Ahmet İhsan, Rusların Fransızları bile geçtiğini düşünür:

<sup>263</sup> Tabiat başlığında temas edildiğinden burada ayriyeten bu husus üzerinde durulmamıştır.

<sup>264</sup> Cenap Şahabettin, *Hac Yolunda*, s. 175.

Darülfünun Kazan şehrinin en mükemmel ebniyesidir. Seksen bin ciltten ziyade kitabı hâvi bir de kütüphanesi var. Bir rasathane, bir nebatat bahçesi ve bir de ilm-i hayvanat müzehânesi bulunup mekâtib-i âliyesinde elsine-i şarkiyye, ulûm-ı adliye tarih ve ulûm-ı tabiiye ve ilm-i tıp tahsil olunuyor. Beş yüzünden ziyade talebe tederrüs ediyor (eğitim görüyor). Elli kadar da kız talebeler ilm-i tıp tahsil ediyorlar ki; bu hususta Rusların Fransızları bile geçtiklerine mütehayyir kaldım.<sup>265</sup>

Ekateringburg izlenimlerinde de Rus okullarındaki öğrencilerin olağanüstü bir düzene sahip olmalarının yanında sayılarının çok olmasını hayranlıkla aktaran Ahmet İhsan, Rusları bu noktada örnek almak gerektiğini vurgular:

Yahu! Mektepler ne mükemmel! Bir vasıta ile bazılarını gezdim, tullâbın çokluğuna intizam-ı fevkalâdesine hayran kaldım. Rusların bu cihetten tebrik ile numune-imtisal olarak zikretmek lâzım geliyor. Elde edebildiğim malumata müsteniden âtîdeki tafsilatı vereyim, siz de benim ile beraber bu terakkiyâta aferin-hân oldunuz.

Evvelen: Madem müdüriyeti tarafından ihdâ ve devlet tarafından idare kılınan 240 talebeli Dâru-l-Muallimîn.

Sâniyen: Mükemmel kimyahâne ve müzehâneyi hâvi 150 talebeli Ulûm-ı Müsta'mele Mektebi.

Sâlisen: 450 talebeli müteaddit kısımlara münkasım hakikaten ebniyesi saray denilmeye şâyân bir de Dâru-l-muallimât ki; her sene yirmi kadar muallime yetiştirmektedir.

Râbi'an: 60 talebeli mükemmel müzehâneli Mekteb-i Ma'âdin

Hâmisen: 150 talebeli bir Mekteb-i İdâdiye.

Sâdisen: 120 talebenin tederrüs ettiği Akâ'id-i Mezhebiye Mektebi.

Sâbi'an: 80 talebesi bulunan bir Fünun-ı Ma'âdin Mektebi İbtidîyesi.

Sâminen: Rahibelere mahsus gayet cesim bir mektep ve manastır.

Tâsi'an: 15 kadar mekâtib-i ibtidâiye ki; inâs ile zükûrun küçükleri bir arada, büyükleri ayrı bulunuyor.

Aşiran: Hususi birkaç mektep.

Sibirya'nın aksamından demek olan bu derece ba'îd bir şehirde mekâtib hususunda şu intizamı görür de iddialarımdaki hakkımı itiraf edemez misiniz?<sup>266</sup>

Yine *Suriye'de Bir Cevlan* adlı metninde Şam'daki okullar ve eğitim düzeyinden bahseden Ahmet İhsan, yabancı okullar ile askerî okulları öğrenci sayısı ve

<sup>265</sup> Ahmed İhsan, *Asya-yı Şarkî'ye Seyahat*, s. 40-41.

<sup>266</sup> Ahmed İhsan, *Asya-yı Şarkî'ye Seyahat*, s. 48.

intizamı bakımından takdir ederken, mülkiye okullarını öğrencilerin azlığı bakımından eleştirir:

Şam'da şimdi güzel bir mekteb-i idadi-yi mülkiye var, yeni çarşıdan çıkınca Musevî ve Hristiyan mahallelerine doğru giderken sola düşüyor; binası âsâr-ı atıkadan, mefrûşâtı hakikaten mükemmeldir. Fakat te'essüf olunur ki mekâtib-i askeriyemizde müşâhede olunan şâkird kalabalığı yerine burada bir tenhâ-yı hüzn-engîz görülüyor. Aynı hâli Beyrut'ta dahi müşâhede eylemiş idim; Suriye'de kesretle görülen mekâtib-i ecnebiyeye, intizâm-ı tahsili ve aded-i şâkirdi ile güzel mukabele gösteren mekâtib-i askeriyeye nisbeten ma'ârif idaresine âit mekâtib-i idâdiye pek tenhâlık içindedir.<sup>267</sup>

#### 1. 4. Doğu Medeniyetinde Sosyal Hayat

“Bağdat ölmek lâzım gelseydi ifrât-ı terennüm ve ifrât-ı taaşuktan ölürdü ve kâtili şî'r ü aşk olurdu!”

Cenap Şahabettin

Doğu coğrafyalarındaki eğlence, kahvehane ve yemek kültürü ile inanış gibi hususlar şehir ve tabiatın, insan üzerindeki etkisi ölçeğinde şekillenmektedir. Buna göre sosyal hayata dair unsurlar, Doğu insanıyla alakalı daha önce ortaya koyulan “ilkel”, “tembel”, “miskin”, “saf”, “hayalci”, “mütevekkil” nitelendirmeleriyle örtüşen bir durumdadır. İlim ve fen yuvası statüsündeyken dağınık bir eğitim düzenine gelinmesine, Oryantalist seyyah ve ressamların tasvirlerine benzer kahvehane ve eğlence manzaralarına kadar pek çok durum, söz konusu Doğu insanı vasıflarının paralelindedir.

##### 1. 4. 1. Kahvehane -Yemek Kültürü

Kahire sokaklarında en çok kahvehanelere tesadüf edildiğini söyleyen Cenap Şahabettin, bu yerleri burada oturan insanlarla paralel olarak gayet basit bir şekilde anlatır. Buna göre iskemle, sedir ve masa gibi basit eşyalardan oluşan kahvelerde, ellerinde nargileyle oturan halk, “tükenmez” bir yorgunluk ve bezginlikle etrafı

<sup>267</sup> Ahmed İhsan, “Suriye’de Bir Cevlân”, *Servet-i Fünûn* 304, (1312): s. 274.

süzmemektedir. Vakitle alakalı durumlar bile kahve önünden geçen insan sureti sayısı ile tahmin edilir. Oryantalist seyyah ve özellikle ressamların tasvirlerinde de görülen bu manzaralara göre Doğu insanı, sürekli kahve hayatı içerisinde nargile ve kumarla zamanını geçiren tembellik tablolarıyla verilir. Bu denli Oryantalist tasvirlerle pekişen manzaralara yer veren Cenap da Doğu insanının “miskin” hâlini dolaylı olarak eleştirir:

Kahire sokaklarında en sık tesadüf olunan bir şey de kahvehanelerdir; bunlardan bazıları tasavvur olunamayacak derecede basit, üstü açık bir sokakta duvara dayatılmış iki tahta peyke, peykeler önünde birkaç tahta masa, masalar etrafında beş on hasır iskemle, bir tarafta siyah bir kahve ocağı; işte bütün kahvehane bundan ibaret... Bu basit kahvehanelerin basit peykeleri üstünde bağdaş kurmuş bir halk- halinde bitmez, tükenmez bir yorgunluk, gözlerinde derin bir mana-yı lakaydî, vazında bütün enzar-ı hariciyeye karşı bir adem-i hürmet olduğu halde kahve, sigara, nargile, gazoz içiyor; bazıları bir hülya-yı ten-pervane içinde bayılmış gibi, bazıları İskanbil, tavla, domino, satranç ile meşgul...<sup>268</sup>

Kahvelerde nargile içen insan tasvirleri *Âfâk-ı Irak*'taki Şam izlenimlerinde de mevcuttur. Defterdar Bahçesi'ndeki kahve kültürünü anlatan Cenap, farklı din ve milletten olan insanların nargile sesleri etrafında birleşmesinin kendisinde hayranlık uyandırdığını belirtir. Böylelikle önceki metinlerindeki Oryantalist izlenimlerden, evrensel bir bağlama ulaşır:

Bahçeyi beğendim. Cesîm sukûd ağaçları sayesinde bulunuyor. Nehrin serinliği ile kesb-i letâfet eğliyor. Kalabalık da pek ziyâde idi. Ağaçlar altına sıralanmış masaların etrafı tenezzühkârân ile dolu idi. Her taraftan nargilelerin zevk-âver sesleri kulağa geliyor idi. Esbâb-ı zevk arasında görülen birçok Hristiyan ve Musevi kadınlar da nargile içiyorlardı. Biz de bir kenara oturduk. Kadın erkek ve muhtelif milletten oldukları halde cümlesi bir lisan tekellüm eden şu halkın tenezzüh-i sâkinâmesine hayran kaldım.<sup>269</sup>

Yemek ve lokanta kültürü başlığında ise seyyahların gözlemleri, Arap coğrafyasından Asya'ya doğru farklılıklar gösterir. Bu anlamda Arap kültüründe Batı medeniyetinin etkisi yoğun olarak hissedilirken, Asya kültürü başlığı altındaki Rus mutfağının, kendisine özgü bir menüsü vardır. *Asya-yı Şarkîye Seyahat* metninde Ahmet

<sup>268</sup> Cenap Şahabettin, *Hac Yolunda*, s. 91-92.

<sup>269</sup> Ahmed İhsan, “Suriye’de Bir Cevlân”, *Servet-i Fünûn* 302, (1312): s. 245.

İhsan, Rus mutfağına dair izlenimlerini aktarırken yemeklerin söz konusu coğrafyaya ait unsurlardan oluştuğu gözlemlenir:

Beraberce alaruz taam etmeye karar verdik. Bu ma'razda tafsilât itasını fayda-bahş görüyorum. Evvel-emirde zakuska ki; her taamda bunun vücudu şarttır. Ha! Zakuskanın ne olduğunu izah edeyim. Uzunca bir tepsi üzerinde birtakım tabaklar dizilmiştir. Bu tabaklarda sucuk, pastırma, söğüş, muhtelif nevi havyar, kuru veya tuzlu balıklar, taze yemişler, lahana yahut hıyarın sirkeli turşusu, kurabiyeler hazır löp yumurta, tereyağı, peynirler ve saire mevdudur. Taama başlar başlamaz bir kadeh votka denilen rakıdan içilecek, üzerine meze makamında ta'dâd ettiklerimizden yenecektir. Mezeleri hamil tepsi lokantada bir kenarda bulunuyor. Onunla iş bittikten sonra taam sofrasına oturduk. Siyah setreli beyaz boyunbağı Tatar garsonu bize havyar, yumurta ile "başevinya" denilen bir nevi çorba getirdi. Çorba muhtelif sebzevattan ve balıktan mürekkebdir. Et suyu makamına kavas kaim oluyor ki; onun içinde büyük yağ parçaları bulunuyordu. Volga balıklarının en meşhurlarından "şerle" balığının nohut, bezelye ile pişmişini getirdiler. Arkasından bir miktar ağaç çileği, birkaç portakal ve bir kadeh âlâ limonlu çay geldi. İşte yemek listesi bunlardan ibarettir.<sup>270</sup>

Yine Ahmet İhsan Beyrut seyahatindeki, Arap mutfağına dair izlenimlerinde ise buradaki yemek ve lokanta kültürünün Batı medeniyeti ekseninde şekillenmiş olduğuna işaret eder. Yemek vakitleri ve usulleri Osmanlı mutfağından farklılık göstermekle beraber, "café chantant"ları Beyoğlu'ndaki yerlere benzeterek bir İstanbul mukayesesi yapar. Bunun yanında cafelerde Arapça konuşulmasını takdir eder.

Beyrut lokantalarında bize garip gelir bir hâl var, gündüzleri vakt-i zevâlden, akşamları alafranga yediden evvel yemek yok; ta'âm dahi otelleri de "tabildot" denilen tarzda, ya'ni hep bir arada yeniyor. Lokantaya yemeğe gelenler saat-i ta'âm, nev-i et'ime, müddet-i tenâvül cihetlerinde lokantacının keyfine tâbi'... Benim hiç işime gelir şey değil! (...) Vâkı'a beldeye bahçesi yanında birçok gazinolar, kafeşantanlar (café chantant) var, hepsi nısfü'l-leylden sonraya kadar açık; burasının hey'et-i 'umûmiyece Beyoğlu manzaralarından farkını göremedim ama bir cihet pek hoşuma gitti: Herkes Arapça konuşuyor, Suriyeli olsun, ecnebî olsun; oğlarda doğru yolda dolaşanların kulağına her adımda başka bir lisan ile tekellüm in'ikâs ettiği hâlde Beyrut'un kafeşantanlarında bile Arapça mükâleme gâlip.<sup>271</sup>

<sup>270</sup> Ahmed İhsan, *Asya-yı Şarkî'ye Seyahat*, s. 40.

<sup>271</sup> Ahmed İhsan, "Suriye'de Bir Cevlân", *Servet-i Fünûn* 300, (1312): s. 211.

#### 1. 4. 2. Eğlence

Doğu insanının tembel tabiatına yönelik manzarayı tamamlaması bakımından Mısır halkının kumara düşkünlüğü, eğlence başlığı altında eleştirilen durumlar arasındadır. Kumarın kendilerine eski Mısır'dan kalma mitolojik bir miras olduğu bahanesiyle gencinden yaşlısına herkes, kumar müptelası olarak çizilir. Bu itibarla, her sokak başı birer rulet masası gibidir:

Ahali-i Mısriye'de enva-i mesaiden en ziyade kumara inhimak vardır. (...) Burada büyük, küçük, zengin, fakir hemen herkes seyyie-i kumara mübtela: Dilenci çocukları yaya kaldırımları üstünde zar atarak sokaklardan topladıkları sigara başlarını tazife çalışıyorlar; bazı sokaklarda açık, aleni daireler var ki buralarda bütün bir halk rulet masasının etrafında talih ve tesadüften servet bekliyor...<sup>272</sup>

Kumar müptelalığına yönelik şikâyet, Ahmet İhsan'ın metinlerinde de görülmektedir. Rusların kazandıklarını masaya tebeşirle yazıp oyun bittikten sonra alması şeklinde yürüttükleri bu oyun tarzı, en elit gece eğlence yerlerinde dahi mevcuttur:

Vapurda bütün yolcular kumar oynamakla meşgul bulunuyor. Bir garabet olmak üzere kumar masalarının üzerinde asla para görmediğimi dermeyan edebilirim. Yalnız her oyuncu masanın çuhası üzerine tebeşir ile kazandığını kaybediyor. Hesap oyun bittikten sonra rüyet olunuyor. İddialarına nazaran Rusya'nın en kibar müsamerelerinde bile bu âdet cari imiş.<sup>273</sup>

*Hac Yolunda*'da Mısır'daki eğlence yerlerinden bahsederken Cenap Şahabettin, Mısır rakkaselerinin danslarını icra ettiği "Cenin" mevkiini hayal kırıklığı ve tiksintiyle aktarır. Muhtemelen Batılı seyyahların seyahat metinlerinden okuduğu tasvirlerle uymayan bu rakkashanelerdeki edepsiz kakhahalar, nargile fokurtularının gürültüleri ile baharat ve alkol kokularıyla çirkin bir manzara tasavvur eder:

Biz artık sokaklarında basacak bir temiz nokta olmayan semt-i levs-alude varmıştık: "Cenin" yani rakshanelerin bulunduğu mahalle burasıydı. Biz

<sup>272</sup> Cenap Şahabettin, *Hac Yolunda*, s. 92.

<sup>273</sup> Cenap Şahabettin, *Hac Yolunda*, s. 60.



tahmin-i hayalimizde aldandığımızı anlamıştık; Biz tahmin-i bizim zannettiğimiz gibi birer peri-i şevk ve ihtizaz değildi. Maafih bir suzen-i teccüs bizi yine sevk ediyordu...

Aman Yarabbi, o ne murdar manzara idi: Yıllanmış bir is içinde ağlayan ahşab tavandan elli kadar zincir sarkıyor, bunların ucunda sallanan petrol lambaları huzzarın başına sarı, müteaffin, safravî bir ziya kusuyordu. Huzzar da bundan başka bir aydınlığa layık değildi: Orada hutut-ı müstakime üzere dizilmiş birçok takiyeler aralarında -çeşit olmak için- birkaç çıplak baş, bir iki yağlı şapka vardı; huzzar bunlardı. Kadehler, fincanlar, mülatafat-ı galize. Bî-edebane kahkahalar, nargilelerin sinire dokunan gargarası, ara sıra patlayan gazozların patırtısı, müşevveş fısıltılar, müthiş bir tenafüri esvat, boğucu bir duman, ispirto, tütün, tarçın, kimyon, anason, ter ve daha bilmem nasıl kokular bu temaşahane-yi dolduruyordu. Dimağlar bütün tehi, muntazırdı; çünkü raks ve ahenk başlamak üzere idi... Birer, birer parlak kumaş entarili, ince abani sarıklı, esmer çalgıcılar öteye, ta huzzarın karşısında yüksek bir minder üstüne dizildiler; genç bir udî telleri tehzeze başladı. O zaman bütün huzzar sustu, bütün ağızlar açıldı; herkes bir istima-i müstağrikaneye hazırlandı: Yalnız ara sıra bir gazoz şişesi açılıyor, bir narigile gırıldırıyordu. Sonra tef, tanbur, bütün çalgılar uda karışmaya, bütün çalgıcılar boğuk bir sesle bağırmaya başladılar; bu bir Arapça güfte, Arapça beste idi. Fakat galiba pek müessirdi: Çünkü ara sıra bütün göğüslerden derin, uzun bir: “Ah...” çıkıyor, bu harf-i nidayi geçirenler birer batın dolusu teccüs içinde görünüyorduları...<sup>274</sup>

Rakkashanedeki sazandeler, acıklı Arapça parçalar icra ederken mekâna uygun şekilde çizilen rakkaseler de fizikî özellikleri ve hareketleriyle kişide tiksinti yaratmaktadır:

Bu sefer bütün temaşahane içinde bir “Hah...” yuvarlandı rakkase ortaya çıkmıştı... -Murdar, şişman, çirkin, hareketi batı, evzaı soğuk, nazı calib-i gaseyan bir karı; öf ne mülevves mahlûk... Bütün adalatını takallüsât-ı cebriye içinde eziyor; batınına gâh bir zelzele-i cildiye, gâh bir i’vicac-ı hilaf-üt-tabia, bir raşe-i galeyan veriyor; kıvranıyor, buruntulu bir hasta halini alıyor; boyalı gözlerini mübalağalı bir süzgünlükle, mavi dudaklarını -evet, dudaklar maviye boyalı- sahte bir teccüs içinde büküyor; elinde bir çift zil; ayağı bir raksı kerih ile lerzan...

Tasavvur ediniz: Koca batınının esmer sahtiyanını havaya açık bırakmış bir kadın; bütün göğsü kurun-ı vusta sehhareleri gibi -sarı yıldızlı maadin-i süfliyeden mamultimsah, para, kuş, tarak, tırnak, balık, hilal, boynuz, zincir ve daha bilmem hangi şeylerim biçimsiz, nisbetsiz taklitleriyle mestur; bütün bu aralarında hiç bir tenasüp ve karabet olmayan eşya ahenksiz bir şakırtıyla zilin ka’kaa-ı levha-yı tekmiil etmek

<sup>274</sup> Cenap Şahabettin, *Hac Yolunda*, s. 72-73.

ister iseniz bu müstekreh kadını- temarruz etmeye çalıştığ; bir sar'a-i iştiha nöbetine teslim ediniz.<sup>275</sup>

Rakkashanelere dair buradaki tavrına rağmen *Suriye Mektupları*'ndaki Şam bahsinde, söz konusu ortamı hayranlıkla anlatan bir tutum içerisinde olur. Doğu musikisinin eşsiz lezzetinden bahseder: “Şark musikisi -şüphe yok ülfetimizin neticesidir- ruhumuzda ince bir oya örer, hülyadan, rüyadan, hayal ve hatıradan tereküb eden, rengîn, rayiha-dâr, şî'r-alûd ve sihr-âmiz bir oya...”<sup>276</sup>

Cenap müziği zaman ve mekân tanımayan, her şeyden azade bir gence benzettir. Dinlediği müzik onları sanat gemisi üzerinde genç bir yolcu yapmıştır. Ona göre Arap musikisi insanı epey duygulandırmaktadır: “İnsanın içinde henüz ağlanamamış, fakat birikmiş ve akmak isteyen gözyaşları vardır: İşte bu güzel Arap musikisi bunları kirpiklerinize getiriyor.”<sup>277</sup> Bununla beraber Arap müziğinin raksla iç içe olduğunu, raksın müziği tamamladığını ve Batı müziğinde de bu usulün sonradan keşfedildiğini belirtir. Arap müziğiyle ilgili dikkat çektiği bu hususla da Doğu ile Batı müziği arasındaki sınırları ortaya koyar:

Herkes bilir ki Arap musikisinde her beste bir hevâ-yı rakstır. Avrupa musikisinde ancak iki asırdan beri keşfedilen bu fikir Arabistan'da min-el-kadîm hâkimdi. Raks, musiki-i harekâtîr; binaenaleyh her beste bazı evzâ' ile ifade edilebilmeli. El-yevm bir rakkase, orkestranın bir cüz-i sâkiti gibi telakki olunur. İtikadımca raks bahusus Şark musikisini ikmal ediyor, mânâ-yı harekâtı ile sanki manâ-yı esvât tamamlıyor. Bu cihetle raksım başlamasından hepimiz memnun olduk.<sup>278</sup>

Musiki ve raks hakkındaki izlenimlerinden sonra da Arap rakkaselerinden bahseden Cenap, burada önceki seyahat metinlerindeki izlenimlerinin aksine rakkaseleri hayranlıkla izler. Bu kısımdaki izlenimlerinde dikkat edilmesi gereken en önemli nokta, kötü rakkasenin ancak “ayaklarında ağır ve adi iskarpinlerle raks eden ve ömründe hiçbir ders-i raks almamış ol”masıyla mümkün olabileceğini vurgular. Bu vurgusuyla da Cenap âdeta, Hac Yolunda metninde yazdıklarına bir açıklık getirme gayreti içerisinde gibidir:

<sup>275</sup> Cenap Şahabettin, *Hac Yolunda*, s. 73-74-75.

<sup>276</sup> Cenap Şahabettin, *Suriye Mektupları*, s. 135.

<sup>277</sup> Cenap Şahabettin, *Suriye Mektupları*, s. 136.

<sup>278</sup> Cenap Şahabettin, *Suriye Mektupları*, s. 136-137.

Şimdi rakkase bir nevi merkez-i musiki olmuştı: Sesler ve sazlar güya onun etrafında dönüyor, ve o, topuklarının muttarid darbeleri ve adalâtının evzân-ı takallüsâtı ile emvâc-ı musikiyi taksim ve aheng-i âlât-ı idare ediyordu. Şiir-i terâne ve şiir-i hareket birleşti; kanununun tırnakları, kemanın yayı, udinin rakkase de intizâm-ı harekâtiyle vezn-i sükûtu ifade etti. Raksta gaye-i kemal vücudun sıklet-i maddiyesinden bütün bütün kurtulmuş görünmektedir. Fakat bu gayeyi ayaklarında ağır ve adi iskarpinlerle raks eden ve ömründe hiçbir ders-i raks almamış olan zavallı rakkase-i Arap'tan talep edemedik, değil mi? Bundan başka alel-umûm Şark rakslarında hiffetten ziyade rehâvet vardır: Rakkase daha ilk hatvelerinde bî-tâb görünür, sanki fart-ı taabdan gözleri gibi ayakları da süzülür; emelden ziyade elemi ve sürûrdan ziyade ye'si ifade eder. Bu hal pek şayan-ı muâhez olsa bile usul-i cariyeye ait olduğu için karşımızdaki rakkaseyi bundan mesul tutamazdık.<sup>279</sup>

Bu anlamda Cenap rakkasenin dans gösterisini ayrıntılı bir şekilde tasvir ettikten sonra gecedeki şikâyetten ziyade, memnuniyetle ayrıldığını belirtir. Takdir ve şükran duyguları içinde buradan ayrılırken, bu geceyi düzenleyen Abdülvahap Paşa'ya teşekkür ederek izlenimlerdeki devlet ricali tesirini de okuruna hissettirmiş olur:

Nısf-ül-leyde aziz bir sahib-i haneye teşekkürle ayrılırken kalbimizde şikâyetten ziyade takdir vardı. Âsâr-ı sanat hakkında hüküm verirken hakk-ı itiyâdı daima dâhil-i hesap etmeli: Bize elhân-ı Arap pek muttarid ve raks-ı Arap bir meşiyet-i mevzûne kadar bî-mânâ gelebilir, alışıktığımız için... Düşünmeliyiz ki elhân-ı Arap ve raks-ı Arap bizim için değil, evlâd-ı Arap içindir. Biz meknuvv hemşirelerin sanat-ı terennümünden belki sahib-i hanenin umduğu kadar zevk alamadık, çünkü o şive-i teganni ile ülfetimiz yok. Onun tesir-i hakikisini etrafımızdaki Arap gözlerinde aramalı idik ve ben kendi hesabıma öyle yaptım: Hanende, sazende ve rakkase, hepsinin maharetine inanıyorum ve bana bu leyle-i sanatı hazırladığı için Abdülvahap Paşa'ya müteşekkirim.<sup>280</sup>

Doğu beldelerindeki eğlence kültürü hakkında yine bir diğer isim Ahmet İhsan, Şam'a mahsus "Sahra" eğlencelerinden bahseder. Müzik ve dansla beraber sadece evlerde icra edilen bu eğlenceler, onun ilgisini çeker:

Bu gece Şam'a mahsus bir eğlencede bulundum. Hanendeli sazendeli olan bu eğlence saat sekize kadar devam eyledi ki Şamlılar buna "Sahra"

<sup>279</sup> Cenap Şahabettin, *Suriye Mektupları*, s. 137.

<sup>280</sup> Cenap Şahabettin, *Suriye Mektupları*, s. 137.

tesmiye ediyorlar. “Sahra” Şam’ın meşhur maniyeleriyle sazendelerinden mürekkep bir müsamere-i raks-perverdir ki hanelerde icra olunur. Daha Beyrut’ta iken Şam’ın hanende kızlarının medhini işitmiş idik. Bu babda Osman Bey kardeşimden tafsilat istedim: Şam maniyeleri bizim bildiğimiz çizgilerin mükemmeli olduğunu, sedaları gayet müessir bulunduğunu hikâye etmiş, bana da heves vermişti.<sup>281</sup>

Yine *Altı Hafta Nil’de Seyahat* metninde ise Luksor halkının at, öküz eşek gibi türlü merkep hayvanlarını kullanarak düzenledikleri yarış ve oyunlardan söz eder. Bir kaşık içinde sol elde tutulan yumurtayı merkep hayvanı koşarken yere düşürmeme üzerine kurulu bu yarışmaya kadınların da katılması ilgisini çeker.<sup>282</sup>

## 2. Seyahat Yazılarında Batı Medeniyeti Gözlemleri

Doğu medeniyetine dair seyahat metinlerinde olduğu gibi, Batı’yla alakalı metinlerden hareketle oluşturulan örneklem doğrultusunda ise, sekiz adet seyahat metni bulunmaktadır: Ahmet İhsan Tokgöz’ün *Avrupa’da Ne Gördüm?* (1891), *Tuna’da Bir Hafta* (1911), *Tirol Cebhesinde Ateş Hattı’nda* (1917); Ahmet Hikmet Müftüoğlu’nun *Avrupa Seyahati* (1910), *Almanya Seyahati* (1911); Halit Ziya Uşaklıgil’in *Almanya Mektupları* (1915), *Alman Hayatı* (1916); Cenap Şahabettin’in *Avrupa Mektupları* (1917); Mehmet Rauf’un “Napoli Tahassüsâtı” (1922). Bireysel merakın yanında, ağırlıklı olarak I. Dünya Savaşı şartları etrafında yapılan seyahatler: Bulgaristan, Romanya, Belçika, Fransa, İngiltere, Macaristan, Avusturya, Almanya, İtalya, Hollanda, İsviçre gibi bir çizgiyi kapsamaktadır. Doğu medeniyeti gözlemlerinin incelendiği bölümden ayrı olarak burada ek alt başlıklara yer verme veya önceki bölümdeki bazı başlıkları bu bölüme almama ihtiyacı duyulmuştur. Böyle bir tercihe gidilmesindeki sebeplere bakıldığında ise; seyyahların, buldukları döneme ve çevreye göre değişiklik gösteren mizaçları, gittikleri ülkeler ve bunların neticesinde gözlemlerinin de farklı oluşu etkilidir. Bu bağlamda, sanayileşme hamleleri pek çok seyyahın ortak tespitlerinde bulunduğu için “sanayi” alt başlığına yer verilirken, tabiat unsurları üzerinde yüzeysel durulduğundan “tabiat” başlığına yer verilmemiştir.

<sup>281</sup> Ahmed İhsan, “Suriye’de Bir Cevelân”, *Servet-i Fünûn* 302, (1312): s. 245.

<sup>282</sup> Ahmed İhsan, *Altı Hafta Nil’de*, s. 75.

## 2. 1. “Batı”yı Gözlem Biçimleri

“Diyâr-ı küfrü gezdim beldeler kâşâneler gördüm  
Dolaşdım mülk-i İslâm’ı bütün vîrâneler gördüm”

Ziya Paşa

Batı tabiriyle ifade edilen coğrafya bilhassa 20. yüzyıla kadar Avrupa’yla sınırlı kalmıştır. Antik Yunan ve Latin kültürüyle şekillenen Avrupa toplumu, Orta Çağ’dan itibaren Katolisizm etrafında birleşir. Aristokratlar ile ruhbanların başında bulunduğu bu toplum yapısıyla birlikte, antik dönem eserlerini okunmanın ve dine dair hususları tartışmanın günah olarak kabul edildiği skolastik bir zemin meydana gelir. 14. yüzyıldan sonra gelişen Hümanist felsefenin birer sonucu olan Rönesans ve Reform gibi gelişmelerle de skolastik yapı yıkılır, yeni ve farklı olana karşı bir başlar. Bu manada coğrafi keşiflerle başlayan süreçle Avrupa, farklı coğrafyalara tesir eder ve bu tesir, kültürel anlamda bir etkileşimin başlangıcı olduğu gibi siyasî mücadelelerin de hazırlayıcısı olur. 19. yüzyıla gelindiğinde Avrupa, örnek teşkil eden bir kültür ve medeniyet coğrafyası hâline gelir.

Sonraki yıllarda ise, I. Dünya Savaşı ve arkasından gelen siyasal-sosyal hadiseler, Batı’nın sınırları etrafında oluşan gözlemler noktasında değişiklikler yaratır. Bu bakımdan I. Dünya Savaşı devam ederken meydana gelen en önemli gelişmelerden birisi, ABD’nin 1917’de savaşa resmen dâhil olmasıdır. 1823 Monroe Doktrini’nin ardından Avrupa meselelerine müdahale etmeme kararı alan ABD’nin söz konusu girişimiyle birlikte, dünya konjonktüründe Avrupa’nın ikinci planda kalması yönünde bir kanaat oluşur. Böylelikle de Amerika ekseninde bir alternatif Batı’nın benimsenme süreci başlar. Osmanlı, 15. yüzyıldan sonraki ilk münasebetlerinden itibaren Batılı olarak addedilen Avrupalı devletler hakkında literatürde, farklı nitelermeler kullanır. Bunlardan “frenk, firenk” nitelmesi, aslen “frank” olup, bazı dil ve toplumlarda “efrenç, fereng, freng” şeklinde telaffuz edilir.<sup>283</sup> Osmanlı frenk kelimesini başlarda, yakın temas hâlinde olduğu İtalyanlar için kullanırken 15. yüzyıldan sonraki süreçte

<sup>283</sup> S. J. Redhouse, *Türkçe İngilizce Redhouse Sözlüğü*, İstanbul: Redhouse Yayıncılık, 1998, s. 378; Andres Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*, haz. Semih Tezcan, İstanbul: Türkiye Bilimler Akademisi, 2016, C. I, s. 691-692; Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türkî*, haz. Faruk Kadri Timurtaş, İstanbul: Çağrı Yayınları, 2009, s. 993.

Fransız ve Almanlar, 16. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar ise tüm Avrupa toplulukları hakkında kullanmıştır. Avrupa anlamında kullanılan bu tabirin, yine Osmanlı'da bir hastalığa da karşılık gelmesi etimolojik ve siyasal kulvarda bir ötekileştirmeye işaret etmektedir. Bu doğrultuda, metinlerde Avrupa coğrafyaları için kullanılan "Frenistan" tabiri de bu zihniyetten gelen bir söz evreninin ürünü demek mümkündür. "Kâfir", "kefere", "gâvur", "gâvuristan" veya "kâfiristan" kelimeleri de yine 15. yüzyıl sonrası metinlerdeki karşılıklarından hareketle sözlüklerde, frenk ve frenistan tabirleriyle birlikte kullanılmaktadır. "Küfreden; İslâm dininden olmayan"<sup>284</sup> anlamlarını da haiz bu ifadelerle Osmanlı, Avrupa karşısındaki ötekileştirmelerinin boyutunu din ölçüyle de genişletir. Dolayısıyla bu tabirler, Osmanlı'nın söz konusu dönemden sonra Avrupa'ya yaklaşımı hakkında fikir vermesinden ötürü önemlidir.

Osmanlı'nın kullandığı frenk ve kâfir nitelendirmelerinin şekillenmesinde hiç şüphesiz, Avrupa'nın Müslüman coğrafyalara düzenlediği Haçlı Seferleri'nin büyük bir etkisi vardır. Bu bakımdan, Endülüs gibi İslâm devletlerinin yıkılışı ve Kudüs'ün işgali gibi hadiselerin ardından Müslümanlarda bir Haçlı çekincesi ve devamında ötekileştirmesi meydana gelir. Bununla beraber Osmanlı'nın 1453'te İstanbul'u fethederek Doğu Roma İmparatorluğu'nu yıkılışıyla yine aynı çekinceler Avrupa'da oluşmaya başlar. Hatta bu durum "haç" ve "hilâl" sembollerinin savaş meydanlarından devlet amblemlerinde kullanılmasına kadar simgesel bir düzleme de ulaşır. Böylelikle İlber Ortaylı'nın da tabiriyle "Türk insanı, Avrupa'yı Haçlı; Avrupalıların, Türkleri fundamentalist"<sup>285</sup> diye görürler.

Hristiyan Avrupalılar ile Müslüman Türkler arasındaki mücadeleler, Saltuknâme ve Danişmendnâmelerden gazâvatnâmelere kadar pek çok türde ele alınmaktadır. Söz konusu türlerden gazâvatnâmeler, Osmanlı'daki seyahat metinlerinin öncüsü olması bakımından, tarihin yanında edebiyata da geniş bir referans alanı sunmaktadır. Bu tür metinler sefaretnâme ve seyahatnâme türlerinden evvel Osmanlı'nın, farklı toplumlara bakışını vermesi anlamında önemlidir. Gazâvatnâmelerdeki toplumlar, savaş meydanlarındaki düşman ekseninde yapılmış nitelendirmelerle verilse de Osmanlı, farklı olan üzerinden bir öteki kurgular. Kurulan öteki anlayışıyla da kendi "ben"ini tesis eder. Nihayetinde bir savaş metni kanalıyla yaratılmış olmasından ötürü de bu kurgu,

<sup>284</sup> Devellioğlu, *Ansiklopedik Lûgat*, s.480.

<sup>285</sup> İlber Ortaylı, "Haçlılar ve Haçlı Zihniyeti Sorunu", *Yeni Ufuk* 16, (1997): s. 2.

özgüvenle örülü bir zemin taşır. Millî bir özgüven doğrultusunda yazılmış gazâvatnâmelerin en önemli ortak noktası bu anlamda, korkak çizilen Avrupalılar karşısında gazilerin cengâverlikleriyle anlatılmasıdır. 15. yüzyıl Osmanlı tarihçi ve şairlerinden Sûzî Çelebi'nin “Bir Türk azdır diyü itme bahane / Odun bir şu'lesi besdür cihane”<sup>286</sup> ifadesinde de görüldüğü üzere metinler, Türkler üzerinden geliştirilen mübalağalı bir anlatım esasına dayanır. “Bir Türk'ün dünyaya bedel” olduğu yönündeki bu retorik sonrasında, Osmanlı'nın duraklama devresine kadar Batı'ya karşı izleyeceği politikadaki kibirli tavrı yaratması bakımından önemli bir ayrıntıdır. Dolayısıyla Frenk kavramıyla nitelenen Batı'nın, Osmanlı nezdindeki kimlik inşası ilkin, bu denli bir bakış açısıyla ortaya çıkar.

Gazâvatnâmelerden sonra hatıra ve risaleler de Osmanlı'nın Batı'yı idrak edişinde dikkate değer türlerdir. Bu manada Cem Sultan'ın defterdarı Haydar Çelebi tarafından kaleme alınıp onun Napoli esaretini anlatan 1482 tarihli *Vakı'ât-ı Sultan Cem*, söz konusu metinlerinden birisidir. Eseri yayına hazırlayan Nicholas Vatin tarafından bu eserin, seyahatname niteliğindeki ilk metin olduğu ifade edilir.<sup>287</sup> Farklı coğrafyadaki bir Osmanlı'nın kendi gelenekleriyle mukayese ederek Avrupa(lılar)dan ayrıntılarıyla bahsetmesi bakımından dikkat çekicidir. Yine bir başka eser olan Tunuslu Hacı Ahmet'e ait 1560 tarihli risale ise Fransa, İtalya, Almanya gibi Avrupa şehirlerine ve insanına bir ilim ve sanat kaynağı olarak yaklaşmasıyla bir ilk oluşturur.<sup>288</sup>

Vasvar Antlaşması dolayısıyla Avusturya'ya gönderilen Kara Mehmet Paşa'nın sefaret heyetinde bulunan Evliya Çelebi'nin buradaki seyahat gözlemleri “elimizde bir Türk muharriri tarafından Avrupa için yazılmış müşahedeye dayanan ilk mühim vesika”<sup>289</sup> olma özelliği taşır. Bu birikimlerin neticesinde de Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*'sinin<sup>290</sup> 1665 tarihli Viyana seyahatinde Batı'ya dair izlenimlerini ortaya koyar. Çelebi'nin metinlerinde dikkat çeken husus, söz konusu metinlerdeki Batı izlenimlerinin bir sentezi oluşudur. Bu anlamda Evliya Çelebi, Viyana'da gördüğü her şeyden övgüyle söz edip Osmanlı'yı yererek modern bir seyyah görünümünü çizmesinin

<sup>286</sup> Ağâh Sırrı Levent, *Gazavât-Nâmeler ve Mihaloğlu Ali Bey'in Gazavatnâmesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000, s. 254.

<sup>287</sup> Nicolas Vatin, *Sultan Djem*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997, s. 165.

<sup>288</sup> Tunuslu Hacı Ahmed, *Dünya Haritası ve Coğrafya Risalesi*, haz. Nazan Karakaş Özur, İstanbul: Çizgi Yayınları, 2019.

<sup>289</sup> Tanpınar, *XIX. Asır*, s. 53.

<sup>290</sup> Seyit Ali Kahraman, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi 7*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2017.

yanında, Avrupalılar hakkında kefare tabirini kullanır ve gazâvatnâmelerdeki gazâ eden Türk geleneğini hatırlatan ifadelere yer verir. Avrupa’da gördüğü unsurlara dair tavrı ne olursa olsun Çelebi, gezdiği coğrafyalara karşı Osmanlı’nın önünde sonunda bu toprakları fethedeceği düşüncesinden gelen bir övünç içerisindedir.

Avrupa’daki ilerlemeler karşısında bir hicaptan ziyade övünç içerisindeki bu tutum, 18. yüzyıla kadarki yönetimden halk kademesine tüm Osmanlı’da, literatüre “Osmanlı narsizmi”<sup>291</sup> şeklinde yerleşecek genel bir tutuma dönüşür. Osmanlı’nın yükseliş dönemindeki gayret ve ideallerinin getirdiklerine bağlılıktan ileri gelen, bu kendine güvenme ve yetebilme tavrı, bilhassa 16. yüzyıldan sonra Avrupa’nın reformist tutumu ardında kalmasına, nihayetinde de savaş meydanından yenilgilerle çıkmasına yol açmıştır. “Mademki bu dünyada varız, elan yaşamaktayız, o halde onu sahiden yaşamalıyız...”<sup>292</sup> şeklinde özetlenebilecek cümleyle geliştirdiği felsefeden hareketle Avrupa insanı için, bilhassa bulunduğu topraklar, mutsuz ve durağan bir yer hâline gelir ve seyahatler yapar. Yaptığı seyahatler neticesinde de yaşadığı yerlerin haricinde hâkimiyet kurabileceği bir “Doğu” keşfeder. Böylelikle Avrupa daha evvel de izah edildiği üzere, çok kısa bir süre içerisinde Doğu başlığı etrafında türlü mitler tesis ederler. Avrupa’nın nüfus azlığına rağmen söz konusu idealleri gerçekleştirme hızı karşısında İbrahim Müteferrika *Usûlü’l-Hikem fi Nizâmü’l-Ümem*’inde ise onların devlet, toplum ve askerî düzenlerine dikkat çekerek Müslümanları gafletten uyanmaya çağırır: “Yine ricâl u nas tüm İslâmiyân bu din ve düşmanların ahvâlinden haberdar olup, içine düşükleri gaflet uykusundan uyandırılmaları gerekir.”<sup>293</sup> Tanpınar’ın da tabiriyle “bizde Avrupalılaştırma hareketinin beyannâmesi addedilmesi lâzım gelen bu eseri”yle<sup>294</sup> Müteferrika, Osmanlı’nın Avrupa’nın askeri düzeni ve ilmî başarılarını benimsemesini ister.

1683’teki Viyana bozgunu ve 1699 Karlofça Antlaşması’ndan sonra kendisine güvenen ve yeten tutumu sarsılan Osmanlı, karşısında sürekli yenilmeye başladığı Avrupa’nın eski Avrupa olmadığını fark eder. Avrupa’yla olan 18. yüzyıla kadarki

---

<sup>291</sup> Bernard Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, çev. Metin Kıratlı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993, s. 41.

<sup>292</sup> Paul Hazard, *Batı Düşüncesinde Büyük Değişme*, çev. Erol Güngör, İstanbul: Ötüken Yayınları, 1996, s. 311.

<sup>293</sup> İbrahim Müteferrika, *Usûlü’l-Hikem Fi Nizâmü’l-Ümem*, haz. Adil Şen, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995, s. 84.

<sup>294</sup> Tanpınar, *XIX. Asır*, s. 56.



ilişkilerinde Osmanlı, -arka planında lütuf gösterme olarak düşündüğü -imtiyaz verme şeklindeki üstünlük kurma tavrının dışına çıkmaz. Ancak Karlofça'dan itibaren kendisini, Avrupa idaresine ve intizamına ilgi duymak mecburiyetinde görür ve bu ilgi Avrupa'ya gönderilen sefirlerle pratiğe dökülür.

Kültürlerarası ilişkiler bağlamında “pragmatist bir modernizatör”<sup>295</sup> olarak tanımlanabilecek seyyah ve sefirler, devlet adamı kimliği ile merak eden birey niteliklerini özünde sentezleyerek izlenimlerini şekillendirir. Seyahat ettiği ülkelerdeki siyasal, sosyal, kültürel ve ekonomik kriterlerden oluşan bu izlenimlerini kendi kültürüyle mukayese ederek sefaret raporlarını oluşturur. Devlet raporu niteliğindeki bu metinler, iç ve dış siyasette izlenecek politikalarda belirleyici nitelikte olması açısından önemli bir yere sahiptir. Bu bağlamda Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi'nin *Fransız Sefaretnamesi*'nin Lâle Devri'nde, Ebubekir Ratib Efendi'nin *Viyana Sefaretnâmesi*'nin III. Selim döneminde ve de Sadık Rıfat Paşa'nın Viyana gözlemlerinin Tanzimat döneminde yapılan yeniliklerde büyük etkileri vardır. Bilhassa 17. yüzyıldan sonra izlenen siyasette belirleyici roller üstlenen Osmanlı sefirleri, seyahat ettikleri Batı coğrafyalarını “yenilik ve farklılıkların mekânı”<sup>296</sup> olarak tanımlar. Yaptığı gözlem ve mukayeseleri kendi kültürüne aktaran bu sefirler, Batı ile Osmanlı medeniyet daireleri arasında bir etkileşimi de tesis etmiş olur.

1699 Karlofça ve 1718 Pasarofça antlaşmalarından itibaren saldırıdan savunma siyasetine geçmek suretiyle kendi kabuğuna çekilen Osmanlı, siyasî-askerî alandaki gerilemelerini sorgulayan bir tavrı benimser ve Batı'ya sefirler gönderir. Tahtta Sultan III. Ahmet'in, sadârette Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın bulunduğu, “Lâle Devri” olarak da adlandırılan bu dönemde, bilim ve sanata dair unsurlarını öğrenmek üzere 1720'de Fransa'ya bir sefaret heyeti gönderilir. Heyetin başındaki Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi, Pasarofça Antlaşması'na ikinci sözcü olarak da katılmış bir devlet adamı olmasının yanında, Fransa'ya giderken kendisine Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa tarafından “fevkalâde sefir” unvanı verilir. Fransa'da bulunduğu 1721'e kadar olan gözlemlerini kapsayan *Fransız Sefâretnâmesi*'nde ağırlıklı olarak toplum, mimarî, şehir ve kültüre dair hususları anlatır. Yirmisekiz Çelebi'nin gözlemlerinde

---

<sup>295</sup> İbrahim Şirin, “Osmanlı Seyahatnâmelerinde Avrupa (1839-1876)”, (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004), s. 169.

<sup>296</sup> Kefeli, “Fransa Sefaretnamesi,” s 186.

dikkat çeken husus, Kara Mehmet Paşa ve Müteferrika Süleyman gibi Batı(lı) karşısında mağrur Osmanlı sefiri tavrından<sup>297</sup> uzak, Batı medeniyetine dair unsurları benimsemeye açık bir profil çizmesidir. Çünkü Tanpınar'ın ifadesiyle “O, 18. asır Paris'ine Karlofça'nın ve Pasarofça'nın millî şuurda açtığı hazin gediklerden ve devlet işlerinde pişmiş zeki bir memurun tecrübesiyle bak”maktadır.<sup>298</sup>

Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi'nin sefâretnâmesinde dikkat çektiği ilk hususlar, Fransız halkının Osmanlı'ya olan ilgisidir. Bu durum Osmanlı sefaret heyeti için düzenlenen karşılama törenlerinden, heyet saraya vardktan sonrasına kadarki bir dikkatler bütünüdür. Halkın Osmanlı heyetine olan ilgisinden sonra ise, sokakların kalabalığı ve Fransız kadınlarından söz edilir.<sup>299</sup> Devamında Versay Sarayı'nı ve gece hayatını hayranlıkla anlatan Yirmisekiz Çelebi, İstanbul'un imarda burayı benimsemesi gerektiğini ifade eder. Saraydaki park ve bahçe tefrişatında Kâğıthane'yle karşılaştırmalar yapar. Bununla beraber Osmanlı heyeti şerefine atılan toplardaki havai fişeklerde, Osmanlı sultanı için hilalin tercih edilmesi savaş meydanlarındaki sembollerin devamı niteliğindedir:

Cephaneliği seyre davet ettiler, akşam yakın olduğundan saraya geldik. Yemek vakti yine yemek çıkardılar ve sazandeler yine şarkıya başladılar. Yemekten sonra “Buyurun havuza nâzır pencerelerden bahçeyi seyredelim” dediler. “Ne garip, geceyle seyr olur mu” diyerek istenilen yere seyre geldik. Bahçeye baktık, on binden ziyade kandiller dizip, birer de aksi suya vurmuş, öyle bir ferahlık veriyor ki tarif edemem. Sarayın kapısının önündeki köprünün başına yirmi tane şâhî topu koymuşlar, onları attıktan sonra havaî fişekler atılmaya başladı. Bu esnada onu gördük ki beyaz bir şuleden bir sehpa ortaya çıktı, üzerinde bir hilâl vardı ve onun üstünde de bir hükümdar tacı peyda oldu. Bunlar her melike bir alâmet işaret ederlermiş. Bizim padişahımızın alâmeti kamer imiş.<sup>300</sup>

<sup>297</sup> 1665'te Kara Mehmet Paşa'nın Viyana'ya, içinde mehteran da bulunan 299 kişilik grupta gitmesi ve şehrin bir saat boyunca mehter takımını dinlemesi; 1669'da Paris'e giden Müteferrika Süleyman'ın Fransız hariciye nazırına atından inmeyerek selam verip Osmanlı sultanının nâmesini krala bizzat vermekte ısrar etmesi ve de “Ben buraya Fransa'nın nasıl yönetildiğini öğrenmeye gelmedim” beyanında bulunması, Osmanlı sefirlerinin Avrupa karşısındaki söz konusu mağrur tavrını belirginleştirmesi anlamında örnek verilebilir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Cevat Memduh Altar, *On Beşinci Yüz Yılda Bu Yana Türk ve Batı Kültürlerinin Karşılıklı Etkilenme Güçleri Üstünde Bir İnceleme*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981; Gündüz Akıncı, *Türk Fransız Kültür İlişkileri*, Ankara: Sevinç Matbaası, 1973.

<sup>298</sup> Tanpınar, *XIX. Asır*, s. 54.

<sup>299</sup> İleride bu kısım hakkında geniş ölçüde durulacaktır.

<sup>300</sup> Beynun Akyavaş, *Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin Fransa Sefaretnâmesi*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1993, s. 54-55.

*Fransız Sefâretnâmesi*'ndeki gözlemlerin Osmanlı'ya kazandırdığı iki önemli unsur: İstanbul'daki Batı tarzı saray, köşk ve bahçe mimarisi ile matbaacılık faaliyetleridir. Mimarî eserlerden çoğu 1730 Patrona Halil İsyanı'nda yok edilmesine rağmen, İbrahim Müteferrika ile Yirmisekiz Çelebi'nin oğlu Said Efendi'nin kurduğu matbaa (1722), Lâle Devri'nden arda kalan en önemli teknik gelişmedir. Dolayısıyla 18. yüzyıldan itibaren, özellikle Yirmi Sekiz Çelebi Mehmet Efendi'nin *Fransız Sefaretnamesi*'nden takip edildiği kadarıyla Osmanlı için Avrupa, medeniyet anlamında tanınacak, örnek alınacak bir coğrafya konumuna gelir ve yapılan yeniliklerde Fransa temel alınır.

Patrona Halil İsyanı'yla Lâle Devri sona ermesine rağmen Osmanlı'da "ıslahat" temelinde dayalı Batılılaşma süreci durdurulmaz, Sultan III. Selim döneminde de bu faaliyetlere devam edilir. Lâle Devri'nden itibaren kabuğuna çekilip savaş yenilgilerinin sebeplerini araştıran Osmanlı, bu devrin sonunda çözümünü Batılılaşmaya dayalı "yeni bir düzen"de görür. Bu düzen anlayışı etrafında bilhassa yeni bir ordu düzeni kurma girişimlerinde bulunulur ve nihayetinde, Avrupa modeli "Nizâm-ı Cedîd" reformlarına gidilir. Özünde orduyla alakalı bir düzenleme olmasına rağmen Nizâm-ı Cedid'le, birtakım sosyal ve kültürel değişiklikler de hedeflenir ve bu dönemde bilime çok önem verilerek mühendislik okulları açılır. Okullarda Avrupa'dan ve özellikle Fransa'dan gelen uzmanların öğretmen olarak tercih edilmesi, Osmanlı'nın Batılılaşma başlığı altındaki ilk münasebetlerini Fransa'yla kurmasından ötürüdür.

İç siyasette olduğu gibi yine bu dönemden itibaren dış siyasette de Batı odaklı diplomatik ıslahatlara gidilmiştir. Yapılan ıslahatlar doğrultusunda resmî ziyaret gibi sebeplerden ötürü Batı'ya sefirler göndermek yerine Londra, Paris, Viyana ve Berlin gibi büyük Avrupa şehirlerine daimî sefârethâneler kurulmuştur.<sup>301</sup> Sefirler, görev yaptıkları ülkelerin dillerini öğrenip o ülkelerin kültürünü, toplumsal hayatını ve siyasal gelişmelerini takip etmenin yanında buldukları yer ve dönem ile ilgili bir sefâretnâme ya da "lâyiha"<sup>302</sup> yazmakla görevlendirilmişlerdir.<sup>303</sup> Fransa, İngiltere, Avusturya, Prusya gibi Avrupa ülkeleriyle ilgili yazılmış sefâretnâmelerdeki gözlemler,

<sup>301</sup> Osmanlı'daki ilk daimî sefir de Yusuf Âgâh Efendi olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz: Mehmet Alaaddin Yalçınkaya, "The First Permanent Ottoman -Turkish Embassy In Europe: The Embassy of Yusuf Agâh Efendi to London (1793-1797)", (Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of Birmingham 1993).

<sup>302</sup> Herhangi bir konuda bir görüşü dile getiren yazı.

<sup>303</sup> Abdullah Uçman, *Ebu Bekir Efendi'nin Nemçe Sefaretnâmesi*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1999, s. 8.

Osmanlı'nın 18. yüzyıldan sonra Batı(lı)'ya yaklaşımını sunması bakımından bu metinler önemlidir.

Böyle düşünüldüğünde III. Selim dönemi sefirlerinden Ebubekir Râtib Efendi'nin *Viyana Sefaretnâmesi*'ndeki gözlemlerinin, bu dönemde yapılan ıslahatlarda büyük etkileri olduğunu söylemek mümkündür. Avusturya'yla imzalanan Zıştovi Antlaşması'nın (1791) karşılıklı sefir gönderimi maddesi doğrultusunda Viyana'ya giden Ebubekir Râtib Efendi'nin söz konusu metni, Nizam-ı Cedîd'in ve hatta ileriki vadede Tanzimat'ın fikrî zeminin oluşturur. 18. yüzyıldan sonraki ıslahat yanlısı diğer sefirler gibi Râtib Efendi'nin de Avrupa gözlemlerinde dikkat ettiği hususta, bilim ve aydınlanma vardır:

Ertesi gün bir akadimyaya dahi götürülüp makine-elektirika dedikleri alet ile on beş mikdarı i'mal-i acibe ve fizika dedikleri fununa dair nice sanayi ve maarif-i garibe izhâr ve ba'zı tuhaf ve nefayis ve nevâdir olmak üzere eşya ve birkaç yüz ma'den kıt'aları ve günâgün hayvanat kadidleri ve istiridye ve midye kabukları gösterip, bunlar nevadir makulesinden olduğunu iş'ar eylediler.<sup>304</sup>

Viyana'daki bilim akademisine dair bu izlenimlerinden sonra lâyihasında, gezdiği Aydınlanma filozoflarından bahsetmesi, *Muvâzene-i Politikiye* yazarı Âtîf Efendi'den çok daha evvel bir temas olması dolayısıyla dikkate değer bir ayrıntıdır:

Bazı Volter ve Ruso gibi küfriyyat ve ilhâd ve mekr ü fesad ile meşhun Tevarih vesair kutup vardır. Namçe ta'biratında bu makule küfriyyata kraygasytray denir. Bunları mütalaa ve kırata izin yoktur. Zorbalık etmesinler fitne ve fesada sa-i müfsit ve futan ve şaki ve mekkar âdemler ve ihtilal ve ülfet etmesünler ve kim ki bu makule âdemler ile görüşüp zorbalığa cesaret eder ise derhal katl olunsun.<sup>305</sup>

Yine Râtib Efendi, Avrupalı devletlerin büyüklüğünün ardında hükümdardan halka herkesin, kanunlara, insan ve mülkiye haklarına saygı göstermesi olduğunu vurgular ve buradaki vurgular daha sonra Tanzimat Fermanı'nda vücut bulur:

<sup>304</sup> Uçman, *Nemçe Sefaretnâmesi*, s. 74.

<sup>305</sup> Sema Arıkan, "Ebubekir Ratib Efendi, Büyük Lâyiha", (İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi 1996), s. 118.

Avrupa Devletlerinde krallar tarafından verilen nizam ve kâvânin ve kâvaid ve rusuma â'la ve ednâ bir ferd layıkı üzre ri'ayet ve virgülerini vakt ü zamanıyla edaya mübaderet etdikçe Kral ve general ve zabitan tarafından bir kimesne ana taaddi ve tasallut ve tekebbür edemez ve gözün üstünde kaşın var diyemez. Hangi kumaşı isterse iktisa eder. Bir ferd âna müdahaleye haddi yoktur. Her ne zaman Re'ayadan virgü alınırsa kral tarafından kâğıda muhtaçtır. Kralın kâğıdı almadıkları eğer bir kimseden bir akçe alınırsa gelür şikâyet eder.<sup>306</sup>

Yusuf Agâh Efendi'nin sır kâtibi Mahmut Râif Efendi de Londra sefâretnamesinde<sup>307</sup> (1793) Avrupa'daki İngiltere parlamentosundaki yapısından bahsederken Londra'da herkesin kanunlar karşısında eşit olduğu ve ferdin özgürlüğü fikirleri üzerinde durur:

İngiliz Anayasası üç kuvvetin birleşiminden oluşmaktadır: halk yani Avam kamarası, soylular ve kral. Bu üç kuvvet bütün kararlarda fikir birliği içinde olmalıdırlar. İlave edeceğim ki, her ne kadar kral sadece kanunların yürütülmesinden sorumlu ise de af yetkisine sahiptir. Kral kendi arzusuyla savaş, barış ve ittifaklar yapabilir. Fakat bu sebeple parlamentodan habersiz hiç vergi koyamaz. Çünkü bu yetki sadece parlamento'ya aittir.<sup>308</sup>

Kanunların aşırı titizlikle uyulmasına rağmen herkes kendi düşüncesine göre yazma ve konuşma hakkına sahiptir. Kanunları eleştirmek bir yana, isim vermeden ama tarif ederek çoğu zaman hatırı sayılır insanları haysiyetlerine dokunacak tarzda tenkit edebilmektedirler. Hemen her gün karikatürleri çizilen Kral da bu küstahlıklara karşı korumasızdır.<sup>309</sup>

Lâle Devri'nden itibaren yapılan tüm ıslahatlara rağmen Osmanlı, siyaset ve ekonomideki geleneksel tutumundan ötürü, sanayileşmede Avrupa'ya nazaran daima geride kalmıştır. 19. yüzyıldan sonra izlediği sanayileşme hamlelerinde geçmişte olduğu gibi Batılı uzmanlardan istifade etmenin yanı sıra, minimal ölçekte olsa dahi İstanbul'da, silah ve tekstil atölyeleri kurulması, savunmayla tekstil sanayilerine yönelik yapılan hamlelerdir. Askeriye, hukuk, eğitim, mimarî ve şehir tezyinatı gibi gelişmelerden sonra sanayileşmeye dair yapılan bu girişimler üstten alt kademeye

<sup>306</sup> Arıkan, "Büyük Lâyiha" s, 351.

<sup>307</sup> Eser "seyahatnâme" ibaresini taşısa da içeriği ve Mahmut Râif Efendi'nin konumu itibarıyla sefâretnâme olarak değerlendirilebilir.

<sup>308</sup> Vahdettin Engin, "Mahmud Raif Efendi Tarafından Kaleme Alınmış İngiltere Seyahati", *Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı*, haz. Nejdet Bilgi, İzmir: Beta Basım Yayın, 1999, s 143.

<sup>309</sup> Engin, "İngiltere Seyahati", s. 147-148.

Osmanlı toplumunun da kabuğunu değiştirmeye başlamış ve devlet Batılılaşmayı, resmî bir belgeye dökme yolunda adım adım ilerlemiştir. Söz konusu gelişmelerin bir neticesi olarak da 1839'da Tanzimat Fermanı ilan edilir.

Osmanlı'da Batılılaşmaya dayalı modernleşme eğilimleri, üst düzey bürokrat ve devlet memurlarında söz konusuysen Tanzimat Fermanı'yla birlikte bu durum, toplumun geneline de yansımıştır. Geleneksel yaşam tarzından ayrı bir modernleşme çabası içerisindeki, bu toplumsal değişim atmosferinde “alafranga” denilen Batı'nın tarz ve davranışlarını özümsemiş tipik figürler meydana gelir. 19. yüzyıldan sonra devletin içinde bulunduğu maddî zorluklara rağmen bu tiplerin, tiyatrodan operaya, edebiyattan sanata, mobilyadan giyim kuşama ve davranış tarzına kadar varan Avrupaî öğelerin sıkı bir takipçi ve tüketicisi olması dikkat çekicidir.<sup>310</sup> Ancak bu gelişmelere karşı direnç gösteren bir kitle de vardır, bu figürler de literatürde “alaturka”<sup>311</sup> olarak adlandırılır. Toplumda meydana gelen bu denli değişimler sonrasında şehir planlamasında da değişikliklere gidilir. Bu anlamda gözle görülür en önemli değişiklikler, İstanbul'daki ilk modern “şehremâneti” (belediye) olma özelliğini de taşıyan “Altıncı Daire-i Belediye”de, yani Beyoğlu'nda olur.<sup>312</sup> Büyük ölçüde *Grand Rue de Pera*'da (İstiklâl Caddesi) yapılan cadde, park, otel ve lokanta tezyinatına yönelik değişiklikler sonraki süreçte İstanbul genelindeki dinî ve mimarî yapılarda kendisini gösterir.<sup>313</sup> Böylelikle homojenlikten heterojenliğe doğru evrilen Osmanlı'da, “Doğu-Batı ikilemi” etrafında bir kimlik karmaşası da meydan gelir.

Toplum ve şehre dair bu gelişmeler edebiyatta da ayrı bir zemin bulur. Şiir, roman ve özellikle tiyatrodaki gözlenen klasik ve romantik eğilimlerden hareketle sanatçılar, Klasik edebiyattaki elitist-biçimci tavrın aksine, bir toplum yönlendiricisi olmayı tercih ederler. Eserlerini de buna göre inşa eden Tanzimat'ın bilhassa ilk dönem sanatçıları (Şinasi, Namık Kemâl, Ziya Paşa, Ahmet Mithat Efendi), gerek ansiklopedist

---

<sup>310</sup> Tanpınar, *XIX. Asır*, s. 128.

<sup>311</sup> “Turgueire” olarak tabir edilip Türk kültür ve hayatını yansıtmaya dayanan “A la Turca” kavramı, Fransa'dan devşirilerek kullanılır. İlerleyen süreçte Fransa'da moda hâline gelen bu kavramın yaratılmasında, Süleyman Ağa etkili olmakla beraber Yirmisekiz Çelebi bunu yaygınlaştırır.

<sup>312</sup> Beyoğlu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Turan Akıncı, *Beyoğlu Yapılar, Mekanlar, İnsanlar (1831-1923)*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2018; Ali Şükrü Çoruk, *Cumhuriyet Devri Türk Romanında Beyoğlu*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1995.

<sup>313</sup> Bu anlamda İstanbul'daki câmiler de dâhil olmak üzere Klasik döneme nazaran 19.yüzyıldan sonraki tüm Barok dönem mimarî yapılarına bakıldığında, Avrupa'da olduğu gibi dış tezyinata önem verildiği görülür. Klasik dönemde ise bu durumun tam tersi söz konusudur.

gerek protest bir tutumla toplumsal değerlerin öğreticisi ve savunucusu olurlar. Edebiyat sahasındaki bu tutum sonraki süreçte fraksiyonlara dağılır ve ortaya, üç aydın-sanatçı portresi ortaya çıkar: Batı'ya ait unsurları olduğu gibi benimseyip aktaranlar (Recâizâde Ekrem, Abdülhak Hâmid ve Servet-i Fünûncular), Batılılaşmayı tamamıyla reddedip İslâm temelinde klasik kültüre yaslananlar (Muallim Nâci'nin “mu'akkıbîn”i olduğunu iddia edenler), Doğu ve Batı'ya dair değer yargıları arasında bir sentez kurmaya çalışanlar (Namık Kemal, Ziya Paşa, Ali Suavî nezdindeki Jön Türkler; “Mutavassıtîn” olarak tabir edilen Muallim Nâci, Ahmet Râsim, Mehmet Âkif gibi kişiler). Bu aydın-sanatçı portrelerinden bilhassa Jön Türkler, Avrupa'nın Osmanlı'yı da dâhil ederek Doğu ülkelerine atfettiği “despot” yönetim imajını yıkmaya çalışırlar. Bunun için de metinlerinde bilhassa “meşrutiyet”, “parlamento”, “anayasa” kavramlarını ele alırlar.

Yönetimden askeriye ve ekonomiye, gündelik hayattan bilim ve sanata Avrupa'ya dair dinamikler, özellikle edebiyatın periyodiklerinden gazete ve dergilerde sütun bularak toplumda yayılır. Sanayi Devrimi ve Fransız İhtilali'nin şekillendirdiği pozitivist-materyalist, nasyonalist fikirlere 19. yüzyıldan sonra Osmanlı'da çıkarılan gazete (*Takvim-i Vekâyi*, *Ceride-i Havâdis*, *Tercümân-ı Ahvâl*, *Hürriyet*, *Muhbir*) ve bilim dergilerindeki (*Mecmua-yı Fünûn*, *Servet-i Fünûn*) makalelerde temas edilir. Bir propaganda ve eğitim vasıtası hâline gelen bu yayınlar kanalıyla toplumda, Avrupa'ya dair bir merak meydana gelir. Bu bilinçle Osmanlı aydını Avrupa'ya, devlet görevinin haricinde bireysel meraka dayalı seyahatler düzenler. Resmîyete dayalı sefâretnâme geleneğinden, bireyselliğin ağır bastığı seyahatnâme geleneğine doğru bir evrilme gerçekleşir.

Viyana sefiri Sadık Rıfat Paşa'nın *Müntehâbât-ı Âsâr*'ı arasında neşrettiği “*Avrupa Ahvâline Dair Risâle*”si<sup>314</sup> (1840) ile Paris sefreti başkâtibi Mustafa Sami Efendi'nin “âvâm-ı millete” notunu düşerek aynı yılda Paris izlenimlerini aktardığı *Avrupa Risâlesi*<sup>315</sup> 19. yüzyılın ilk yarısındaki iki önemli metindir. Tanpınar'ın deyişiyle, “İşte bu iki eserle Türk cemiyeti, açık bir tenkit ve mukayese fikriyle eskinin dışına çıkmıştır.”<sup>316</sup> Birbirlerini tamamlar nitelikte olan bu metinler 19. yüzyıldaki Osmanlı aydınının Batı medeniyeti anlayışını vermesi bağlamında dikkat çekicidir.

<sup>314</sup> Kaplan vd., *Antolojisi I*, s. 26-34.

<sup>315</sup> Mustafa Sami Efendi, *Avrupa Risalesi, Bir Osmanlı Bürokratının Avrupa İzlenimleri*, haz. M. Fatih Andı, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1996.

<sup>316</sup> Tanpınar, *XIX. Asır*, s. 125.

Metinler hemen aynı üslûpta yazılmış olsa da “*Avrupa Ahvâline Dair Risâle*” sefâret raporu iken, *Avrupa Risâlesi* mottosu ve yazılış amacı itibarıyla seyahatnâme niteliği taşımaktadır. “*Avrupa Ahvâline Dair Risâle*”deki “hukuk-ı düveliye” ile bilhassa ilk defa tanımı yapılan “civilisation / medeniyet” kavramları; *Avrupa Risâlesi*’ndeki halkın eğitimiyle alakalı telkinler Tanzimat döneminde “Jön Türkler”i büyük ölçüde etkilemiştir. Bununla beraber Ömer Faiz Efendi’nin Avrupa ruznâmesi (1867)<sup>317</sup> Avrupa’ya seyahat eden ilk Osmanlı sultanı Abdülaziz’in bu yolculuğunu anlatması bakımından yine önemli bir metindir.

Tedavi ve seyahat maksadıyla aralıklarla Avrupa’ya giden Hayrullah Efendi’nin 1851 tarihli *Avrupa Seyahatnamesi*<sup>318</sup> adlı eseri, Tanzimat döneminin ilk seyahat kılavuzudur. Kendi seyahatleri ve başka seyyahların eserlerinden hareketle oluşturduğu bu eser bir bakıma, Avrupa’ya gidecek kişiler için seyahat rehberi niteliğindedir. Seyahat maksadıyla beraber değindiği medeniyet parametrelerinden hareketle Hayrullah Efendi’nin, Avrupalı seyyah bilincindeki ilk Osmanlı seyyahı olduğu söylenebilir:

Ahâlî-yi merkûmenin emr-i ticâret bir mertebe mültezemleridir ki herkes yatağına gider gibi işlerine koşar gider ve kimse kimseyi tanımak ihtimâli olmayup Pazar günleri emr-i ticâret olmadığından şaşkın ve düşkün adamlar gibi oturup ol gün ticâretsiz kaldığından kemâl-i te’essüfle kimse kimsenin söylediğini anlamamak derecesinde hayvânât birikindisi gibi tâ’ife tüccâra punçcu dükkânlarına toplanup sâde yer ve içerler. İşte ahâlî-yi merkûmûnun be derece ahz u i’tâyâ harîs olmaları cihetle Londra’ya varan zavâta gelecek ve birkaç lakırdı edecek bir adam bulamayup fakat sanâyi’-i garîbe i’âmâl olunan fabrika ve ebniye-i cesimler misillü şayân-ı seyr ü temâşâ mahâll-i müte’addidesi olduğundan beher gün oraları gezdikce hem imrâr-ı vakt eder hem de sanâyi’-i garîbe ve eşyâ-ı acibeyi şeref-i vefret-i medeniyet ve insâniyet mütâla’asıyle gezip gider.<sup>319</sup>

Tanzimat döneminden itibaren seyahatname türünün ivme kazanmasıyla beraber seyyahlar, edebiyatın diğer türlerinden de istifade etme yoluna giderler. Mektup, hatırat, günlük ve makale gibi çeşitli formlarda seyahat izlenimlerini aktarırlar. Şahsî hayattan

<sup>317</sup> Ömer Faiz Efendi, *Sultan Abdülaziz’in Avrupa Seyahati*, haz. Cemal Kutay, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1991.

<sup>318</sup> Ankara Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi Kitaplığı’nda MFA (A) 5074’te kayıtlı el yazması mevcut tek nüsha olup Belkıs Altuniş Gürsoy, 2002’de yeni harflere aktarır: Hayrullah Efendi, *Avrupa Seyahatnamesi*, haz. Belkıs Altuniş Gürsoy, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002.

<sup>319</sup> Hayrullah Efendi, *Avrupa Seyahatnamesi*, s. 128.



bilimselliğe uzanan çizgi içerisindeki türlerden bilhassa makalelerde, Batı medeniyetine dair hemen her husus ele alınmaya çalışılır. Şinasi'nin Tasvir-i Efkâr'da neşrettiği “Sokakların Aydınlatılması ve Temizlenmesinin Lüzumu” (1860), “Osmanlı Sanayi Sergisi”<sup>320</sup> (1863); Hürriyet'te yayınlanan yazılardan Ziya Paşa'nın “İdâre-i Cumhûriye ile Hükûmet-i Şahsiye'nin Farkı”<sup>321</sup> (1870) ve Namık Kemal'in “Terakki”<sup>322</sup> (1872) adlı yazıları, dönem içerisinde Avrupa merkezli düşünceleri anlatan makalelerdir. Söz konusu isimlerden Namık Kemal, “Terakki” makalesinde, ulaşım ve ticaret gibi unsurlarından hareketle İngiltere'nin modernleşme kalkınma şehri olduğunu aktarır:

Devir ve hareketin kesreti o derecededir ki, sokakların her biri devri daimî ve cereyanı serî bir girdab-ı azîme dönmüş, lâyenkatı' bir tarafından bir tarafına insan akar durur; şehir içinde kırk bini müteceviz olan ev arabalarından başka, otuz beş binden ziyade kira arabası ve onbeş binden ziyade omnibüs vardır. Bununla beraber şehirde olan demiryollarının büyük merkezinde yevmî on dört saat, her iki dakika altmış arabalı bir vapur hareket eder. (...) Thames nehrinin kenarında olan mehzenlere gidilse de her gün vuku' bulan ithalât ve ihracâta bakılsa der ki: Nehrin günde bir kere yükselip bir kere alçalmasını mûcib olan cezr ü med ile dünyanın ne kadar mahsûlâtı varsa, buraya dökülüp geliyor, insanın ne kadar ma'mûlâtı varsa buradan dağılıp gidiyor.<sup>323</sup>

Lâle Devri'nden 19. yüzyılın sonuna kadar Osmanlı seyyahları, başta zevk ve eğlence diyarı Fransa olmak üzere, kısmen de olsa yönetim-kalkınma modeli kaynağı gördükleri İngiltere'ye seyahatler düzenlemişler ve bu ülkelerle alakalı seyahat yazıları kaleme almışlardır. Bu bakımdan Fransa ve İngiltere, medeniyet anlamında tanınacak, örnek alınacak ülkeler hâline gelirler. İleride geniş ölçüde bahsedileceği üzere, bu ülkelerin tercihinde belirleyici olan kıstaslar, söz konusu dönemlerdeki sosyo-politik yapı ile alanlara göre değişkenlik gösteren ihtiyaçlardır. 19. yüzyılın sonlarından itibaren ise, Fransa ve İngiltere'yle politik ilişkiler farklı kulvarlarda seyretmeye başlayınca Osmanlı, başta Almanya olmak üzere, Avusturya-Macaristan gibi diğer Avrupa ülkeleriyle temasa geçer. Bilhassa Sultan II. Abdülhamit'ten itibaren izlenilmeye başlanan Alman merkezli politikalar, II. Meşrutiyet'ten sonra Enver Paşa tarafından da

<sup>320</sup> Kaplan vd., *Antolojisi I*, s. ;527-529.

<sup>321</sup> Mehmet Kaplan vd., *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi II (1865-1876)*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1978, s. 78-82.

<sup>322</sup> Kaplan vd , *Antolojisi II*, s. 193-203.

<sup>323</sup> Kaplan vd., *Antolojisi II*, s. 197-198.

devam ettirilir. Yapılan ıslahatlarda esas itibarıyla Almanya'nın takip edilmesine dayanan bu tutum, I. Dünya Savaşı'nda Almanlarla müttefik olmaya kadar uzanır.

## 2. 2. Medeniyet Olarak Batı

“Firengistan zenâna her cihette gerçi cennettir  
Veli ehl-i dilin mahbular ile ruz u beb kârı  
Nihân u âşikâre iyş u işret zevk u sohbettir”

Ebubekir Ratıb Efendi

Osmanlı'da “medeniyet” kelime olarak ilk defa 1838'lerden itibaren kullanılmaya başlar. Kökü Arapça olmakla beraber Arapçada böyle bir kelime bulunmaz ve Osmanlı, Avrupa'dan gelen bir kavrama karşılık olması için bu kelimeyi kendisi yaratır. Ancak medeniyet kelimesi ilkin, Sadık Rıfat Paşa tarafından “sivilizasyon” (civilisation) ifadesiyle karşılanmakla birlikte, Mustafa Reşit Paşa ve Ahmet Cevdet Paşa gibi pek çok devlet adamı da kullanmaktadır. “Civilisation” ise Batı dillerinden Fransızca'da ilk olarak 18. yüzyıl ortalarında görülür.<sup>324</sup> Avrupa ülkelerinden özellikle Fransa ve İngiltere tarafından içi doldurulan bu kavram, 19. yüzyıldan itibaren Osmanlı'da da kullanılır.

Batı'yla kurulan ilk münasebetlerden itibaren medeniyet kavramı, Osmanlı'nın sürekli meşgul olduğu bir konu olmuştur. Avrupa'ya yapılan seyahatler neticesinde zihinlerde oluşan ve sorgulanan bu kavram hakkında bilhassa, 19. yüzyıldan sonra üzerinde durulmaya başlanmıştır. Tabi bunda, medeniyet etrafındaki evrensel ilke ve düzen anlayışlarının Avrupa'da yeni yerleşmiş olması önemli bir kriterdir. Ancak Aydınlanma dönemindeki hümanist fikirlerle örülü Avrupa medeniyeti yapısı, bir süre sonra çözümler yaşar. Akıl ve sağduyu ilkelerinden hareketle insanlık değerlerini sorgulayan bu yapı, istenilen çizgiden uzaklaşır. Bunların nihayetinde de medeniyet başlığı Avrupa'da, Batı(lı) kavramı etrafında tekil bir boyut kazanır.

Avrupa'nın intizamına hayran kalan Osmanlı seyyahları medeniyet kavramının içini, “intizam” ve “terakki” şeklinde seyreden modernleşmeye dair unsurlarla

<sup>324</sup> Tuncer Baykara, *Osmanlılarda Medeniyet Kavramı*, İstanbul: IQ Kültür Sanat ve Yayıncılık, 2007, s. 15.

doldurmuştur. Bu unsurlar genel olarak, Avrupa'daki idarî, askerî, mimarî ve teknolojik gelişmelerden oluşmaktadır. Osmanlı'nın bilhassa bu parametreler üzerinden medeniyete yaklaşması Avrupa'dan farklı bir medeniyet anlayışı olduğu fikrini de beraberinde getirir. Bu anlamda Avrupa'dan farklı olarak Osmanlı seyyahı, medeniyeti kalkınma ve ilerlemenin tesis edilmeye çalışıldığı modernleşme sürecindeki bir vasıta olarak görmektedir. Öyle ki bu durum, -günümüzde dahi varlığını devam ettiren-gelişmekte olan ülkelere has, bir pragmatist bir tavidir. Bununla beraber Avrupa toplumunun Hristiyan (veya Haçlı) değerlerini haiz arka planını öne sürerek, Avrupa medeniyetine karşı olanlar da mevcuttur.

Böyle düşünüldüğünde Osmanlı'da, Avrupa medeniyetine karşı farklı boyutlardan yaklaşan iki tür tutum gelişir: Bunlardan ilkinde, medeniyet kavramı her ne kadar Avrupa'da ortaya çıksa da oraya has kalmayacağı ve ciddî bir elemeye tâbi tutmaksızın gerekli ne kadar unsur varsa alınması gerektiği savunulur. Şinasi'den Tevfik Fikret'e<sup>325</sup> pek çok aydında bu tutum gözlemlenebilir. Bir diğer tercihte ise, Batı medeniyetinin maddî ve manevî yönleri arasında bir ayrıma gidilerek bilim ve sanayi gibi maddî unsurların alınması gerektiği savunulur. Çünkü modernleşme sürecindeki Osmanlı'nın kalkınma hamlelerinde sadece bunlara ihtiyacı vardır. Ancak Aydınlanma süreciyle beraber gelen seküler yaşantının etkisiyle, manevî unsurlara karşı eleştirel yaklaşma durumu da söz konusudur. Bu bağlamda, toplumsal eşitlik ve vatan için çalışma gibi İslâmiyet'in özünde de bulunan değerler Osmanlı'da mevcut olduğu için, Avrupa'nın manevî yönlerine gidilmeye ihtiyaç duyulmaz. Bu tutum da Ali Suavi'den Mehmet Âkif'e<sup>326</sup> yine bazı aydınlar tarafından benimsenir ve bilhassa Âkif, bunun emsalini Japonya'da bulur.

“Tanzimat döneminin ilk ideolojisi” olarak nitelenen medeniyet kavramının kullanım alanlarına bakıldığında ise; Şinasi'nin Mustafa Reşit Paşa'yı “medeniyet resulü”<sup>327</sup> ilan etmesi ve Ali Suavi gibi<sup>328</sup> daha geleneksel yaklaşımları benimseyenlerin

---

<sup>325</sup> Tevfik Fikret'in “Halûk Nesli” etrafında geliştirdiği “millî rüya”dan ayrı, Batı medeniyetine dair fikirler bu hususta örnek teşkil edebilir.

<sup>326</sup> Bilhassa Mehmet Âkif'in “Alınız Garb'ın ilmini alınız san'atını / Veriniz mesainize hem de son sür'atını” şeklindeki mısralarından “Edebiyatı süs, çerez olarak görmek karnı tok sırtı pek milletlere mahsustur. Bizim gibi çıplak millete libas vazifesi görmeyen sanat, değildir.” cümlelerine kadarki ifadeleri zikredilen görüşlere uygun bir mizaca karşılık gelir.

<sup>327</sup> Bu ifade, Şinasi'nin Mustafa Reşit Paşa için yazmış olduğu malum dört kasideden “Gelelim zât-ı Reşîd'in şerefi mebhase / Söz mü var devleti ihyâya olan meb'asine” matla beyitli kasidesinde kullanılır: “Acep midir medeniyet resulü dense sana / Vücûd-ı mu'cizin eyler ta'assubu tahzîr”

yanında, daha modern söylemlere sarılanlar da vardır. Bu bakımdan Ziya Paşa, *Hürriyet*'te yayımladığı “Türkistan’ın Esbâb-ı Tedennîsi”nde Avrupa’nın “müstakil ilim ve marifet”le ilerlerken, Osmanlı’nın “geri kalmasının sebebi(ni) bais cehil ve gaflet” olduğu yönünde bir medeniyet incelemesi yapar.<sup>329</sup> Namık Kemal ise *İbret*’teki “Medeniyet” makalesinde “medeniyetsiz yaşamının ecelsiz ölmek kabilinden”<sup>330</sup> olduğunu belirterek medeniyetin insan hayatındaki yerine işaret eder. Böylelikle Osmanlı seyyahları Batı coğrafyalarına, bu gibi çıkarımların bilinciyle seyahat eder.

*Servet-i Fünûn* dergisinin sahibi olmasının yanında, matbuat ve çevirmenlik gibi birbirleriyle bağlantılı işlerle meşgul olan Ahmet İhsan Tokgöz, 1891’de modern matbuat tekniklerini öğrenmek üzere Avrupa’ya seyahat eder. *Avrupa’da Ne Gördüm* adlı metninde de bu seyahatindeki gözlemlerini anlatır. Bulgaristan’dan yola çıkan Ahmet İhsan, başta Fransa olmak üzere: Romanya, İngiltere, Belçika, Avusturya, Macaristan, Almanya, Hollanda, İsviçre, İtalya şeklinde geniş çaplı bir coğrafyayı gezer. Ancak seyahat ettiği Avrupa şehirleri arasında her yerden çok beğendiği Fransa üzerinde durur. Ahmet İhsan’ın bu tutumunda 19. yüzyılda yaygın olan Fransa hayranlığı etkili olmakla beraber Jules Verne gibi pek çok Fransız romancıdan yaptığı tercüme etkilidir.

Tüm seyyahlarda olduğu gibi Ahmet İhsan Tokgöz de Batı medeniyeti hususundaki gözlemlerini, ülkeler arasında kurduğu mukayeselerle verir. Bu anlamda Avrupa başkentleri hakkında yaptığı değerlendirmelerde bir tek Paris’in gezilecek ve özellikle yaşanacak bir yer olduğu kanaatine varır:

Şimdi Avrupa’nın payitahtlarından en mühimlerini görmüş bulunuyorum, bana bunlar hakkındaki netice-i mukayese fikrimi sorarsanız temaşa ettiğim Paris, Londra, Brüksel, Berlin, Cenevre, Roma ve Viyana şehirlerinin kâffesinde kendine mahsus bulduğum letafet ve harika müstesna tutulur ise yaşanacak, gezilecek yer olarak Paris;

<sup>328</sup> Söz konusu yaklaşıma örnek teşkil etmesi için Muhbir gazetesinde yayımladığı 1868 tarihli “Taklid” makalesinde şu sözleri dile getirmektedir: “Medeniyet denilen şey bizim Osmanlı memalîğine ters taraftan girmiş. En ziyade medeniyetli sayılan mesela Londra’da kiliseye gitmemek, pazar günü dükkân açmak, yahut alış veriş etmek veya dikiş pek günah sayılır ve en serbest İngilizler irtikap edemezler. Biz de ise adab-ı diniye ve adet-ı atıkayı tahkir etmek medeniyet addolunur. Bu ne ters mana. Hülasay-ı kelim şü taklid marazı bizi bitirmezdten evvel bize onu bitirmek farzdır. Şimdiye dek dinimizi âdetimizi, milletimizi bu zatların artık ettikleri tecavüz yeter.” Bkz: Hüseyin Çelik, *Ali Suavi ve Dönemi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1994, s. 608.

<sup>329</sup> Kaplan vd., *Antolojisi II*, s. 90.

<sup>330</sup> Kaplan vd., *Antolojisi II*, s. 233.

görülecek, imtisal edilecek memleket olarak Londra'yı gösteririm, Berlin pek yek-tarz bir şehirdir. O zaman da söylediğim üzere Berlin'de ve tekmil Almanya'da ecnebi seyyahın nazar-ı dikkatini açacak şey yoktur, Roma'ya gelince meziyet-i tarihiye ve asarıatıkasıyla umum arasında bir mevki-i mümtaz tutar. Viyana ise şirin bir şehirden ibarettir.<sup>331</sup>

- İlerideki başlıklarda da hakkında ayrıntılarıyla durulacağı üzere -Londra ve Berlin, tekdüzeliğine rağmen örnek alınması gereken yerler iken Paris, Roma ve Viyana şehir-mimarî özellikleriyle öne çıkar.

Ahmet İhsan gibi 19. yüzyıldan 20. yüzyıla uzanan çizgi içerisindeki seyyahların bu gözlemlerinde, Osmanlı sefirlerinin büyük etkisi vardır. Lâle Devri'nden, Nizâm-ı Cedîd'e ve Tanzimat dönemi reformlarından bu yana sefirler sefâretnâmeleriyle, seyyahların gittikleri şehirler ile burada gördükleri/görmek istediklerinde belirleyici olmuştur. Bu etkenden de hareketle Osmanlı seyyahlarının gittikleri Avrupa şehirlerinde gördükleri/görmek istedikleri unsurlar hakkında genel bir değerlendirme yapılacak olursa: Fransa'da saray, park bahçe, opera, bale ve tiyatro; İngiltere'de parlamento, kanunların üstünlüğü, basın ve yayın hürriyeti; Almanya ve Avusturya'da askerî düzen, gibi başlıklar ortaya çıkar.

Paris seyahatinin sonunda Ahmet İhsan da yaptığı değerlendirmede buradaki gözlem ve beğenilerinin kendisine ait olup olmadığı hakkında bir çelişkide kalır. Bu konuda öncelikle üçüncü şahıs bir anlatım üslûbuyla buraya “merkez-i medeniyet” denilmesi iddiasını sorgular ve yaptığı gözlemlerden hareketle bir neticeye varmaya çalışır:

Paris'e merkez-i medeniyet diyorlar, şu merkezde tam otuz dokuz gün geçirdim, geçirdiğim günlerde neleri görmüş ve gördüklerimde şayan-ı arz bulmuş isem size yazdım. Seyhâti bilfiil icra ederek istihsal ettiğim istifadenin böyle nakl-i müşahadat ile yüzde kaçını size telkin eyleyebildim? Burası bence mühim bir sualdir. -Eğer nakl-i müşahadatından istifade-i fikriyeniz çok ise mefkudiyet kalil ve madum demek olur.

Ben Paris'te ne istifade ve hisseyledim? Evvelâ şurasını nazar-ı dikkate almalı ki Paris'e ve Avrupa'ya oraların külliyyen acemisi gibi gitmedim, her ne görmüş isem cümlesi hakkında evvelleri malûmatının bulunduğu gibi her ne öğrendiysem, öğrendiklerime muadil binlerce vukuf ve

<sup>331</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm-Tuna'da Bir Hafta*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007, s. 479.

malûmatın merkez-i terakkiyat olan Avrupa ‘da müdahhar bulunduğuna aşına idim. Binaenaleyh sizin bana soracağınız cihet ‘Paris’i tahayyülün gibi buldun mu?’ olmalıdır.<sup>332</sup>

Görüldüğü üzere Ahmet İhsan, Paris’e dair gözlemlerinde daha evvel okumuş olduğu metinlerin etkisi olabileceği ihtimalini de değinir. Sonrasında ise Paris’e dair hayal ettikleri ve karşılaştıkları üzerinden, hayal ettiğinin ötesinde bir manzara bulunduğunu belirtir. Bu düşüncesinin dayanağını ise, tüm Avrupa şehirlerini gördükten sonra vardığı bir hüküm olmasıyla açıklar:

Vapurla İstanbul’dan çıkıp Adalar Denizi’ni arkada bıraktığımdan itibaren ta Paris’ten hareket ettiğim güne kadar her saatte başka olarak hâsil ettiğim hissiyatı size nakledilmek iktidarı bende olsa kendimi büyük görmek icap eder, zira eshâb-ı iktidar-ı hakikînin meziyet-i evveliyesi tasvir ve nakl-i hissiyatıdır, bundan dolayı o hissiyatı tamamen sahifelerime geçirebilir miyim ihtimalini hiç hatıra getirmemiştim, yalnız gayret ettim ki hissiyat-ı deveraniyenin bir kısm-ı ekallini olsun sizde hâsil eyleyeyim, umarım ki şu kadcılık iş görebilirim. Fakat o hissiyatı kalbinizde iyice canlandırmak için şuraya kadar okuduklarınızı muhtasaran bir hatıra getiriniz, Paris’in hâlinde harikulâde gördüklerinizi birer birer toplayınız, sonra şimdiye kadar olan mesmuat ve mütalâtin netice-i tabiiyesi olarak Paris hakkındaki hükmünüzle mukayese eyleyiniz. Nasıl ummadığınız gibi mi? Zannederseniz cevap vermekte müteredditiniz.

Ha! İşte ben de müteredditim. Birtakım noktazarlarından muhakeme ve mukayese eyliyorum, umduğumdan çok yukarı buluyorum; başka noktazarlardan tetkik ediyorum, umduğum gibi göremiyorum. Lâkin şurasını haber vereyim ki birinci kısım ile ikinciye tartıkça evvelkini daha ağır buluyorum.<sup>333</sup>

Bununla beraber Paris’te eleştirdiği tek ciddî şey ise, şehir boyunca her yere asılmış olan ilanlardır. Ancak burada dikkat çeken husus eleştirisini, ilanların “zaten dünyayı istila et”tiğini söyledikten sonra İngiltere örneğini göstererek yapması durumudur. Bu bakımdan Paris, Ahmet İhsan’ın bireysel hayranlığından ötürü tek başına eleştirilmez:

Şimdi yazacak bir hâl daha kaldı, o da ilâncılıktır! İlâncılık zaten dünyayı istilâ etmiştir. Londra’ya gittiğim vakit ilâncılık uğruna edilen tekellüfüm mütehayyiri oldum. Bu da nazarımda ispat eyledi ki dünya halkı

<sup>332</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa’da Ne Gördüm*, s. 129.

<sup>333</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa’da Ne Gördüm*, s. 128-129.

ilâncılığa yani tercüme-i sahihi olan şarlatanlığa aldanacak kadar elan basittir. Cemiyet-i beşeriye ne kadar temeddün etse, o safiyetten esası ilâncılık olduğu da inkâr edilemezse de muhafaza-i ciddiyete sâî olan ticaret ve sınaathaneler bu mesleğe salık olmuyor. Farazâ Paris'in makbul gazetesi Tan olduğu hâlde hiçbir zaman ilâncılık etmez. Paris'in tekmil mahallerinde boş bulduğu hane duvarlarına ve tekmil Fransa şehir ve köylerine ilân yazmıştır! Bir sokaktan geçip de mavi zemin üstüne Pöti Jurnal -bir milyon nüsha tabeder- nüshası 10 para ibaresini gayet büyük harfler(l)e yazılmış görmeyesiniz olamaz. Büyük bulvardan geçerken yaya kaldırımlarına sıralanmış ilân dağıtıcılarının hepsinden ilân alacak olursanız cepleriniz kâğıtla dolar. Zaten bulvarların yerdeki süprütüsü hep ilân kâğıtlarından ibarettir. Zira dağıtıcıdan ilân alan geçen, ilâna bir göz gezdirip yere atmakta tereddüt etmez.<sup>334</sup>

İngiltere izlenimlerinde ise Ahmet İhsan, büyük ölçüde sanayi faaliyetlerinin yarattığı çevre kirliliğinden hareketle bu şehri daima, kasvetli bir yer olarak tasavvur eder. Yine aynı sebepten de büyük bir makineye benzetir:

Londra'da çok şey gördük, öğrendik; âlemin sanayiine ticaretine galebeliğine hayran ve mebbût kaldık ama sıkıldık, zira burası âdeta büyük bir makine; hem her ciheti işler makine! Bir makinenin işlemede ne kadar ahenk ve letafet ve neşe varsa burada dahi ziyadesini aramak lazım değil imiş!<sup>335</sup>

İngiltere gözlemlerine yer veren yine bir diğer isim ise, Ahmet Hikmet Müftüoğlu'dur.<sup>336</sup> Servet-i Fünûn topluluğuna mensup bir hikâyeci iken sonrasında sanatta bir millî bir anlayışı benimseyen Ahmet Hikmet, 1910'da Ticaret ve Ziraat Nezareti Umûr-ı Ticariyye Müdîr-i Umûmîsi sıfatıyla Avrupa şehirlerine seyahat eder.

<sup>334</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm*, s. 136.

<sup>335</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm*, s. 217.

<sup>336</sup> Hariciye Nezâreti Şehbenderlik Hizmetleri Kalemî Memuriyeti (1889); Marsilya Başşehbenderliği Kaçıları (1893); Atina, Pire, Poti ve Kerç Şehbenderliği (1893-1895); Galatasaray Sultânîsi ve Dârülfünun Edebiyat Fakültesi Hocalığı (1898-1912); Peşte Şehbenderliği (1912), Savaş Malzemeleri Komisyonu Başkanlığı (1914-1916); Halife Abdülmecid Efendi'nin Başmâbeyinciliği (1922); Hariciye Vekâleti Konsolosluk Hizmetleri ve Ticaret Umum Müdürlüğü (1916). Ayrıntılı bilgi için bkz: Fethi Tevetoğlu, *Büyük Türkçü Ahmet Hikmet Müftüoğlu*, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı, 1951; Hikmet Dizdaroğlu, *Müftüoğlu Ahmet Hikmet*, İstanbul: TDK, 1964; Bilge Ercilasun, "Ahmet Hikmet Müftüoğlu", *Büyük Türk Klâsikleri X*, s. 76-79 Mustafa Kutlu, "Ahmed Hikmet Müftüoğlu", *TDEA I*, 65-66; Metin Kayahan Özgül, "Ahmed Hikmet Müftüoğlu", *Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi I*, s. 162-163.

İtalya üzerinden İngiltere'ye gidişini anlattığı *Avrupa Seyahati*<sup>337</sup> isimli metninde İngiliz medeniyetine dair hayranlığını şehre dair unsurlardan hareketle aktarır:

Tramvayla, geçende açılan umûmî sergiye gittik, orası daha geçende bir arsa iken, havuzlar, saraylar, bahçeler yapmışlar. 29 bin kilometre mesâhası, 7,5 milyon nüfusu olan bir memlekette bu intizam, bu servet doğrusu şâyân-ı hayrettir. Sergiye giderken gördüğümüz Adliye Nezâreti'nin ihtişam ve mükemmeliyeti ve azameti bu kavmin izzet-i nefsinin gösterir.<sup>338</sup>

Batı medeniyetiyle alakalı izlenimlerinde seyyahlar, Doğu medeniyeti bahsinde olduğu gibi sadece gördüklerini aktarmakla iktifa etmezler. Bilhassa Osmanlı'nın modernleşme sürecinde geride kalmasına çözüm üretme noktasında, yer yer geçmişteki başarılarından örnekler verme yoluna giderler. Batı'ya dair mevcut örneklerle kıyaslanmanın haricinde, tarihe yaslanan bir çizgi içinde, andaki durumu idrak etmeye çalışırlar. Bu bakımdan Ahmet İhsan Tokgöz 1911 tarihli *Tuna'da Bir Hafta* metninin Mohaç şehri bahsinde Mohaç Meydan Muharebesi'ni hatırlar. 1529'daki bu savaşta Macar Krallığı'nı yenmesiyle Orta Avrupa hâkimiyetinde önemli bir başarı elde eden Osmanlı'nın, 20. yüzyılda bu coğrafyada düştüğü durum Ahmet İhsan'ı hüznlendirir:

Mohaç'ın üç asır akdem Osmanlı ordusunun bir muharebe-i azimesine sahne olmuş olduğunu tahattur eyledim; devr-i istilâ ve tealimizin şu ovalarda nasıl hatıralar bırakmış olduğunu düşünüyor ve o zamandan beri devam eden tedenni ve inkirazın bütün safahatı pişgâhında bir tarz-ı elimde teccüm eyliyor idi. (...)

Acaba bakiyelerimizi sade siyaseten değil iktisaden dahi elde tutmağa muvaffak olacak mıyız diye derin bir tefekküre daldım. Vakıa bir memlekete sahip olmak için orada kuvve-i siyasiye (,) kuvve-i askeriye ile beraber iktisaden hâlim olmak lâzımdır. Vâ-esefâ biz hiçbir yerde malımızın iktisadî sahipliğini eda eyleyemeyiz!<sup>339</sup>

Savaş münasebetiyle incelemeler yapmak üzere İttihat ve Terakki Partisi tarafından Almanya'ya gönderilen Halit Ziya Uşaklıgil<sup>340</sup>, buraya dair izlenimlerini

<sup>337</sup> Metin Kayahan Özgül, *Bîgâne Durmayın Âşinânıza: Müftüoğlu Ahmet Hikmet'in Mektup, Şiir ve Günlükleri*, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1996.

<sup>338</sup> Özgül, *Bîgâne Durmayın*, s. 173.

<sup>339</sup> Ahmet İhsan, *Tuna'da Bir Hafta*, s. 521.

<sup>340</sup> İzmir Rüşdiyesi ve İzmir İdâdîsi Fransızca ve Edebiyat Öğretmenlikleri (1886); Vilâyet Mesâlih-i Ecnebiyye Kalemî Başkâtipliği (1893); Reji İdâre-i Umûmiyyesi Muhâberât-ı Türkiyye Başkâtibi (1893);



*Tanin* gazetesinde neşrettiği iki metninde anlatır. Bunlardan *Almanya Mektupları* (1915) seyahati esnasındaki gözlemlerine dayanmaktayken, *Alman Hayatı* (1916) metni, Almanya'dan döndükten sonra kaleme aldığı eğitim konulu makaleleridir. I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı'nın Almanya'yla müttefik olması dolayısıyla eserlerde ağırlıkla Almanya merkezli övgüler bulunmakla beraber, seyahat güzergâhındaki izlenimlere de genişçe yer verilir. Almanya merkezli bir övgü ve abartıya dayalı öznelliği de barındıran bu metinlerinden *Alman Hayatı*'nda Halit Ziya, Alman medeniyetine dair fikirlerine genişçe yer verir. Ona göre Avrupa medeniyetinin özü olan Almanya, bulunduğu coğrafyadaki her şeye yön verebilir. Bu bakımdan Almanya, sanayiden sanata hemen her hususta Batı medeniyetinin en şaşaalı ve emsalsiz şehridir:

Cihan-ı garbda şa'saa-i medeniyeti en muhteşem tecelli-zarlarında şimdiye kadar meşhûdat ve intibaatının bu mertebe-i şiddete vâsil olduğuna, teessüratının mebhûtiyetle telhis olunacak bir seviyeye yükseldiğine vâkıf değilim. Bana bu hissi veren memleket yalnız Almanya oldu. Bunun hikmetini tahlil etmek istiyorum: Kendi kendime bugünün şa'saasıyla galat hissin esiri olmaktan, müfrid bir teessürün henüz şiddeti zâil olmamış harâretiyle mübalağa-kârâne netâyice sürüklenmekten korkarak mütefekkirâtımı sakın bir muhakemenin âdetâ hendesî hutûtu arasında tevcih ve idâreye çalışıyorum ve hükmediyorum ki yanılmıyorum.

Almanya'da görülen şeylerden hemen hiçbirisi yoktur ki onun emsâline diğer garp memleketlerinde hatta bazı zeminlerde, tesadûf edilmesin, hatta bazı zeminlerde, bazı misâllerde tefevvuk rakip medeniyetlerde kalmak üzere bütün Alman kemâlâtının mukabillerini bulmak mümkündür: şu halde Almanya'dan hâsıl olan te'sirin bu şiddetini izah edecek bir sebep aramak lâzımdır.<sup>341</sup>

Almanya'nın diğer Avrupa beldelerine nazaran bu eşsizliğinde, modernleşme sürecinde maddî ve manevî unsurlarını dengeli bir intizamla yenilemesi vardır. Bu bakımdan köylerden şehirlere, fakirinden zenginine, en küçük cemaatlerden büyük merkezlere her yer ve her şey bir âhenk ile uyum içeresindedir:

---

Muhâberât-ı Türkiyye ve Tercüme Kalemi Müdürü (1893); Reji Komiserliği ve Dârülfünun' da Batı Edebiyatı Tarihi ve Estetik Dersleri Hocalığı (1908). Ayrıntılı bilgi için bkz: Olcay ÖnerToy, *Halit Ziya Uşaklıgil: Romancılığı ve Romanımızdaki Yeri*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1995; Ömer Faruk Huyugüzel, *Halit Ziya Uşaklıgil* Ankara: Akçağ Yayınları, 2006; Zeynep Kerman, *Uşaklıgil'in Romanlarında Batılı Yaşayış*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2008.

<sup>341</sup> Süleyman Mâhir Türküm, "Halit Ziya Uşaklıgil'in Alman Hayatı", (Mezuniyet Tezi, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü, 1982), s. 4-5.

Bu sebebi Almanya’da terakkiyat ve kemâlatın, bilhassa maddiyât ile mâneviyatın ahenginde buluyorum. Burada köylerden şehirlere, en küçük cemaatlerden en büyük merkezlere, en fakir seviyelerden en zengin mertebelere, kulübeden kâşâneye, velhasıl, bir en aşağılardan en yukarılara kadar bütün manzûme-i içtimâiyenin eczâ ve anâsırı, hayatın her fer’i, yekûnun her adedi aheng-i tam içindedir. Pek yüksek haşmetlerin altında pek zelil meskenlere, bu memuriyet ve refahiyet neşîde-i mes’üdesinde nâ-mevzûn bir telin bozuk sesine tesâdüf olunmaz. Bu öyle metin ve âhenin bir mecmu’adır ki çatlağı yoktur, ne zaman üstüne bir fiske ile dokunulan sıhhat ve tamâmiyetinin en tannân nağme-i meserretiyle selâm verir; bu öyle bir köşedir ki satıh ve sâhiri nasıl nîgeh-nüvaz-ı nukûş ve ezhâr ile mülevven ve müzehhebse derûnunda da öyle saf nukûş ve ezhâr ile mülevven ve müzehhebse derûnunda da öyle saf ve berrak bir kevser-i bî-şâibe vardır, ve bütün Alman hayatının feysi asıl menba’sını onda bulur. (...)

İşte bu âhenktir ki ona başka memleketlerde, başka medeniyetlerde tesâdüf olunamaz; oralarda mağrûr sarayların eteklerinde yıkık ocakların harâbeleri, üstünde servetin gerdûne-i ihtişâmı uçan kaldırımların altında çamur yığınları, hayat-ı medeniyetin terennümât-ı sürûr ve ibtihâcı içinde can çekişen bir beşeriyetin efinleri gözlere batar, kulakları tırmalar; oralarda asırlar taneleri yek-diğerinden ayrılmış, muhtelif fasılalarla tanelerin sıkı bir insicâmı ve irtibâtını vardır: dest-i zaman onu imâmesinden tutup bir tem’-i sa’âdete doğru çekerken dairenin birden hareketi görülür.<sup>342</sup>

Halit Ziya gibi Batı medeniyetiyle alakalı seyahat metinleri içerisinde yine aynı sebeplerden ötürü Almanya üzerinde duran bir diğer kişi ise, Cenap Şahabettin’dir. *Tasvir-i Efkâr* gazetesi adına 1917-1918 yılları arasında bir Avrupa seyahatine çıkan Cenap, bu seyahatine dair izlenimlerini *Avrupa Mektupları*’nda anlatır. Almanya topraklarına girer girmez büyük bir ferahlık ve memnuniyet duyan Cenap, bu ülkenin okul, fabrika, kışla, banka olmak üzere dört şubeden oluştuğunu ve bunların müdürünün de bilim olduğunu belirtir.<sup>343</sup> Bu anlamda her şeyin başında, bir bilim ve sanayi şehri olan Almanya, iktisat ve askeriye şeklinde iki sağlam temel üzerine kuruludur. Bu alanlar arasında mekik dokuyarak da iç ve dış siyasetteki izleyecekleri yolları belirlerler. Bu bakımdan Almanya, öncelikle ticarî üstünlüğünü tesis ederek fethedeceği yerlere sessizce girer:

<sup>342</sup> Türküm, “Alman Hayâtı”, s. 5-6.

<sup>343</sup> Uluant, *Avrupa Mektupları*, s. 65.

Bu azîm memleket iki kaide-i metîne üstünde duruyor: Galebe-i askeriyye, galebe-i iktisâdiyye... Almanya bir kıtaya tüfenklerini, ötekine denklerini dikeyor; sanayi ile fethettiği yerler eslihası ile zabteylediği ticaret-gâhlardan ne daha az vâsi', ne daha az kıymetdârdır; harb toplarının gürleyerek girdiği kıtaya kumaş topları sessizce dâhil olur; fütûhât-ı sâite ve fütûhât-ı sâmite: İşte Almanların sermâye-i cehdi bu iki maksada masruftur.<sup>344</sup>

Güzellik bakımından Berlin'i diğer Avrupa şehirleriyle kıyaslayan Cenap Şahabettin "Berlin'e kıyas edilince, Paris bir âhûr, Londra bir lâğım ve New York(un) bir domuz yuvası"<sup>345</sup> olduğunu belirtir. Ancak vardığı bu hüküm Ahmet İhsan gibi seyyahlarda olan bireysel merak ve hayranlıktan ziyade, siyasî konjonktürün beraberinde getirdikleri olarak düşünülebilir. Bundan ötürü Cenap'ın seyahat metinlerinde, Almanya'ya dair yaptığı tek eleştiri, ülkenin genel "tekdüzeliği"dir. Diğer Avrupa şehirlerine kıyasla burada, daha fazla intizam görülmekle birlikte bu durum "inatçı bir tekdüzeliği" de beraberinde getirmektedir. Cenap'a göre Almanya'daki ev ve binalar, resmigeçit yapan bir "ordu gibi dizilmesinin" yanı sıra cadde, sokak ve dükkânlar "kardeşçe" birleşmiş hâldedir.<sup>346</sup>

Şehir planlamasındaki intizamın ardında bulunan toplumsal uyum ve dayanışma mizacını Almanlar, cepheye taşıdıkları gibi cephe gerisindeki propaganda faaliyetlerinde de göstermektedirler. Devam etmekte olan savaştan ötürü Berlin halkında genel bir hüznün hâkim olduğunu belirten Cenap Şahabettin, bu durumun tiyatro gibi eğlence yerlerinde dahi hissettirildiğini aktarır. Bilhassa oyun adlandırmalarında kullanılan *Barbarlar* ve *Deniz Hırsızları* nitelemeleriyle Ruslar ile İngilizler perde arkasından eleştirilir:

İntizârımın hilâfında olarak Berlin'in hemen her şeyinde hal-i harbtten teessür görüyordum, hattâ zevk ve sefahat mahafilinde bile. Tiyatro ilânlarına baksanız okuyacağımız oyun adları şunlardır: Babam harbe gidiyor; Vatandaşlar silâh başına; Barbarlar; Deniz hırsızları... Anlaşıyor ya, barbarlar Ruslar ve deniz hırsızları İngilizlerdir. Biraz istiğrab ile gördüm ki Almanlar bu harbde Fransızlara karşı pek şedid bir gayz beslemiyorlar, Fransız tiyatrolarından bütün Alman âsârı ve hattâ Wagner'in enâfis-i mûsikiyesi te'bid edildiği Berlin'de meçhul

<sup>344</sup> Uluant, *Avrupa Mektupları*, s. 65.

<sup>345</sup> Uluant, *Avrupa Mektupları*, s. 72.

<sup>346</sup> Uluant, *Avrupa Mektupları*, s. 73-74.

olmamakla beraber sahneler Fransız oyunlarına rağbette devam ediyor. Burada garaz-ı umûmiyyenin hedefi bilhassa Manş'ın karşı yakasıdır. Almanların nefreti, tâbir câiz ise, Fransızlarla Rusların beşerisinde kalıyor ve ancak İngilizlerin samim-i rûhuna kadar gidiyor; İngilizlerden bahsederken Erzfeind diyorlar ki hasm-ı ezeli demektir...<sup>347</sup>

Burada Cenap'ın dikkatini çeken bir husus, İtilaf kuvvetleri aleyhinde gerçekleştirdikleri bu denli propagandist faaliyetlerde Almanların, Fransızların üzerine çok gitmedikleri ve sanat eserlerinden ziyadesiyle istifa etmeleridir. Ancak İngilizler daima ezeli düşman addedilir. Tabi, Almanların bu tutumunun arkasında, İngilizleri düzen ve uyum gibi hasletlerinden ötürü kendilerine rakip bir medeniyet olarak görmeleri düşünülebilir.

Söz konusu propagandist düşüncelerin etkileri Cenap Şahabettin'de de hissedilir. Osmanlı'nın Almanlarla olan ittifakından ötürü izlenimlerinde, İngiliz toplumuyla alakalı eleştirel bir tutum benimser. Savaşın etkilerinin hissedilmediği tek yer olarak gördüğü Alman lokantalarından bahsederken Cenap, İngilizleri kolları derhal kesilmesi gereken, dev bir ahtapota benzetir:

İtikâdımca Berlin'de muharebelerin hiss olunmadığı yalnız bir yer var Lokantalar!... Bilmem kim demişti: Londra cesimu'l-cüsse bir ahtapottur. Fakat başı Thames nehrinin altında gizlenen bu hayvan diğer ahtapotlar gibi sekiz ayaklı değil, bin kollu ve bin ayaklıdır. Her kolu ve her ayağı rub'-i meskûnun bir köşesine sülük gibi yapışmış, oranın kanını emer. Britanya adalarının her limanı İngilterenin bir ağzı ve İngiliz bayrağını taşıyan her vapur Londra'nın bir hacemât şişedir. Şilepler dumanlarını savurarak vâsil oldukları limanların rıhtımlarına hortumlarını yapıştırırlar ve o kıtanın ne kadar usâre-i hayatı varsa hepsini sömürürler. Bütün İngiltere'ye büyük bir Londra denebilir. Bu ucube-i hilkatın ağızlarını tıkayınız, yahut kollarını kesiniz; kürenin hazâin-i gıdasına uzanamayacak bir hâle gelsin: Derhal helâk olur!<sup>348</sup>

Tarih boyunca pek çok devlet, bayrak ve flamalarında hayvan sembollerinden yararlanır. İngiltere'de kartal-aslan, Arnavutluk'ta çift başlı kartal, Türklere kurt, at, kartal, timsah kullanılması örneklerinde görüldüğü gibi, flamalardaki hayvanlarda çoğunlukla, söz konusu ülkenin coğrafi özelliklerine bağlı bir tercih vardır. 19. yüzyıldan sonra çıkarılan gazetelerdeki propaganda faaliyetlerinde de bu tip flama

<sup>347</sup> Uluant, *Avrupa Mektupları*, s. 90-91.

<sup>348</sup> Uluant, *Avrupa Mektupları*, s. 91.

emsallerinden etkilenilir. Gazete sütunlarındaki mizah yazıları ve karikatürlerde devletler, hayvan nitelemeleriyle verilerek eleştirilir. Bu bakımdan Rusya kutup ayısına, Almanya kartala veya gorile, Fransa keçiye, Osmanlı hindiye, İngiltere ise aslana, örümceğe veya ahtapota benzetilirler.<sup>349</sup> Bir ada ülkesi olmasına rağmen, bulunduğu yerden her yere hükmeden sömürge devleti hâline gelmesi itibarıyla İngiltere'nin burada, bir ahtapota benzetilmesi durumu söz konusudur. Bu durumda Cenap Şahabettin, İngiltere'nin sömürgeleri şeklinde düşünülebilecek dokunaçları elinden alırsa, bu dev ahtapotun helak olacağı iddiasında bulunur.

### 2. 2. 1. Batı Medeniyetinde Yönetim

“Bu cebri men’ için akl-ı beşer kodu kânun  
Ki etdiler ana hikmetçe adl u hak ta’bîr”

Şinasi

Batı coğrafyalarına seyahat eden Osmanlı seyyahlarının medeniyet unsurlarına dair yaptıkları gözlemlerde, Avrupa'nın yönetim anlayışı ve hukukî yapısı dikkat ettiği ilkler arasındadır. Daha öncesinde bu konuyla alakalı geleneksel çizgisinden ödün vermeyen Osmanlı, 16. yüzyılın sonlarından itibaren üst üste aldığı yenilgilerden ötürü, askeriye başta olmak üzere pek çok alanda reforma gider. Modernizasyon çalışmaları dâhilinde izlediği misyonlardan ötürü 19. yüzyıldan sonra Batı'ya, bir yönetim tarzı kaynağı olarak da bakar. Doğu medeniyeti bahsinde de ifade edildiği üzere Batı, Doğu'nun yönetim anlayışının despot olduğu vurgusunu yapar ve bunu, ilkel bir medeniyet olmasıyla bağdaştırır. Avrupa'ya göre Doğu'da konumlandırılan Osmanlı da bu denli genellemelere dâhil edilip modern devlet imajının dışında tutulmamak için birtakım demokratik uygulamalara gider. Bu bakımdan Sened-i İttifak (1808), Tanzimat Fermanı (1839), Islahat Fermanı (1856), I. Meşrutiyet (1876) ve II. Meşrutiyet (1908) gibi gelişmeler Osmanlı'nın 19. yüzyıldan sonra izlediği yönetim ve siyasetteki demokratikleşme uygulamalarıdır.

<sup>349</sup> Ayrıntılı bilgi için bkz: Ali Şükrü Çoruk, *Mizah Penceresinden Millî Mücadele -Ya İstiklâl Ya Ölüm-*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2008; İzzeddin Çalışlar ve Mesut Yaşar Tufan, *Yüz Yıl Sonra Savaşın Çizgileri: Karikatür ve Kartpostallarla Birinci Dünya Savaşı*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018.

Sadık Rıfat Paşa medeniyetin tanımını yaparken bu kavramın adil bir yönetimle halkın can ve mal güvenliğini sağlamak ve refahını tesis etmekten geçtiği vurgusunu yapar. Bu haliyle bir devletin gücü, sahip olduğu toprakların genişliğiyle değil, vatan ve millet sevgisiyle desteğini kazandığı halkının refahıyla mümkündür.<sup>350</sup> Yine bu hususla bağlantılı olarak Mahmut Râif Efendi de İngiltere'deki bir parlamenterin “parlamentoya girdikten sonra artık kontlukların hesabına değil, millet adına hareket et”tiklerini belirtir. Buradaki siyasetin bir meslek olmaktan ziyade vatan, halk ve kraliyet sevgisi etrafında gelişen bir fedakârlık işi olduğunu vurgular.<sup>351</sup> Güçlü bir yönetim tarzına sahip olan devletler de Batı'nın “hukuk-ı düveliye”sinde yerlerini alabilirler. Söz konusu emellerin gerçekleşebilmesi için ise, Batı medeniyetinin anlatıldığı makale ve seyahat metinlerinde bilhassa İngiltere'deki parlamenter sistem gibi bir rejim değişikliği savunulur.

“Terakki” makalesinde Namık Kemal, Osmanlı için arzu ettiği modernleşmenin İngiltere modelli bir siyasî ve iktisadî yenilemeyle mümkün olabileceğini savunur. Namık Kemal'in sıralamasına göre, “enmûzec-i âlem” olarak nitelediği İngiltere'deki en önemli “terakki” alanı, “parlamenter sistem” ya da bir başka deyişle “meşrutî monarşi”dir. Kişi, Londra'da adaletin nasıl cereyan ettiğini görmek isterse karşısına parlamento binası çıkar ve bu bina, dünyadaki siyasi düşüncelere de yön vermektedir. Hatta Fransız İhtilali de İngiltere'deki meşrutiyet sisteminden özenilerek oluşturulmuş bir harekettir. Halkın idare karşısındaki gücünü gösteren bu bina, sağlam yapısıyla yıkılmaz bir surettedir. Geleneksel anlayışta kamu binaları saraylarla sınırlı iken, 19. yüzyıldan sonra yönetimde halkın da söz sahibi olmasıyla kamu binaları sosyal hayatın içinde yer alır. İngiliz parlamento binasında 180 milyonluk ülkenin yönetiminde söz sahibi olan 300-400 mebus görev yapar ve bunlar, İngiltere'de adaletin iyi işlemesi ile ülkenin zenginleştirilmesi için kanunlar oluştururlar. Bu mebuslar siyasi partiler hâlinde birleşerek görüşlerini ortaya koyarlar ve hatta bir kanun düzenlemesi esnasında en ufak gürültü bile olmaz. Namık Kemal bu değerlendirmelerinde, Osmanlı kamuoyundaki meşrutiyet tereddütlerini yok etme çabasıdadır. Yönetim bahsi etrafında ikinci sırada ise mahkemelerden bahseden Namık Kemal, mahkemelerdeki hakimlerin adalet noktasında bir babadan daha güvenilir olduğunu ve burada en aşağılık bir katil için bile

<sup>350</sup> Kaplan vd., *Antolojisi I*, s. 28.

<sup>351</sup> Engin, “İngiltere Seyahati”, s.274.

“efendi” hitabının kullanıldığını söylemektedir. Ayrıca hiçbir memur, halka güç kullanma hakkına sahip değildir. Dolayısıyla yönetime dair bütün bu gözlem ve çıkarımlardan hareketle Namık Kemal, Osmanlı’daki devlet-halk ilişkisinin zayıf olduğuna işaret etmektedir.<sup>352</sup>

Namık Kemal gibi Ziya Paşa da başlarda İngiltere’deki meşrutî monarşiyi savunur. Londra’da çıkardığı *Hürriyet* gazetesinde Âlî Paşa aleyhine yazdığı yazılar üzerine burada hapse atılır, hapisten çıktıktan sonra İngiltere’den sınır dışı edilir. Bu durum üzerine İsviçre’ye giden Ziya Paşa gazetesini burada çıkarmaya devam eder. Buradaki yaşantıyı inceledikten sonra kaleme aldığı “İdâre-i Cumhûriye ile Hükûmet-i Şahsiye’nin Farkı” makalesinde, yönetim modeli noktasında İngiltere meşrutî monarşisinin karşısına, İsviçre “idâre-i cumhûriye”sini koyar. Makale başlıklarından “idâre-i cumhûriye”, halkın yönetimindeki cumhuriyet idaresi; “hükûmet-i şahsiye” ise, hükümdarın ve onun göreve getirdiği sadrazam gibi üst düzey yöneticilerin yönetimde ön planda olduğu monarşi idaresidir. Cumhuriyet idaresinde padişah, imparator, sadrazam, hariciye nazırı gibi kişiler olmayıp memleketin yöneticisi halkın kendisidir. Halk, temsilcileri vasıtasıyla yönetimde söz sahibidir. Bu yönetim şeklinde zulmedilmemekle birlikte halk, idare karşısında haklarını aramakla mükelleftir. Monarşi idaresi ise cumhuriyet idaresinin tamamen karşındadır ve hükümdarın göreve getirdiği kişilerin idareyi ele alıp halka zulmettiği bir yönetimdir. Halk hiçbir konuda özgür olmamakla birlikte, yöneticiler var olan hakları bile kendi yararına kullanırlar.<sup>353</sup>

Kötü yönetilen ülkeler olarak sırayla İran, Osmanlı, Rusya, İtalya, Avusturya, Prusya, Fransa, İngiltere gibi yerleri sayan Ziya Paşa, İngiltere’yi bu devletlerin “ehveni şer’i” olarak kabul eder. Ancak buradaki yöneticilerin de kanunları kendi çıkarları için kullandığını belirtir. Tabi, Ziya Paşa’nın bu düşüncelerinde İngiliz hükümetiyle yaşadığı, üzerinde durulan diyalog da etkilidir. Hiçbir şekilde model olarak kabul etmediği İngilizler, ona göre dünyanın en “menfaat-perest, hod-pesent ve kaz gelecek yerden tavuk esirgemeyen” milletidirler. Bu anlamda yeni bir model olarak İsviçre’yi öne çıkaran Ziya Paşa bu hususta, gazetelerde fotoğrafını gördüğü İsviçre cumhurbaşkanının halktan biri gibi çok sade bir yaşam sürdürdüğünü söylemektedir. Kapısının önünde herhangi bir hizmetli bulunmadığı için, herkesin yanına gelip

<sup>352</sup> Kaplan vd., *Antolojisi II*, s. 193-194.

<sup>353</sup> Kaplan vd., *Antolojisi II*, s. 78-79.

arzusunu dile getirebildiği cumhurbaşkanı, istenilen arzuların gerçekleşme durumuna dair kişilere de bilgi verir.<sup>354</sup>

Namık Kemal ve Ziya Paşa gibi aydınlar Avrupa yönetim modellerindeki intizamı benimsemeyi önerirken, Cenap Şahabettin de “fıkr-i milliye / nationalism” fikirlerinin karşısında Avusturya’nın duruşuna dikkat çeker. Osmanlı gibi farklı ulusları bünyesinde barındıran Avusturya’da bir dil, din ve ırk çeşitliliği vardır. Ancak durum böyle olsa da toplumları yaşadıkları coğrafyadan başka yerlere gönderip birbiriyle karıştırmak suretiyle karışıklık içinde bir intizamla yönetirler. Böylelikle “her fert komşusunun karakolu olur. Anlaşamazlar, sevişemezler; münaferetlerden nizam ve nesak, mukasemelerden emn ü asâyış doğar...”<sup>355</sup>

Almanya izlenimlerinde ise Cenap Şahabettin, devlet ve toplum içindeki yasak ve kurallar üzerinden Almanların toplum hayatındaki “uyum” ve “itaat” mizacına yer verir. “Hürmetkâr-ı nizâm” olan Almanlar, bir konuda yasak konulduğunda onun aksinde bir şey yapmazlar. Hatta Almanlar için “Memnûdur!” levhaları, bir “nehy-i semavî” olarak telakki edilir:

Alman esâsen hürmetkâr-ı nizamdır. Bir şey memnûdur, denildi mi, hilâfında hareket hiç kimsenin hayaline uğramaz. Bu münâsebetle hikâyeye ediyorlar. Bir adam sokakta kendi hânesi önüne tesâdüf eden bir elma ağacına: “Bu ağaçtan meyve koparmak memnûdur!” levhasını asmış; on sene o ağaçtan bir tek elma koparan kimse görülmemiş... Halkın kanuna hürmeti neticesi olarak her memur bir kumandandan; bir tramvay biletçisine kadar her memur, hudud-ı memûriyeti dâhilinde bir hâkimdir. “Memnûdur!” levhasını her Alman bir nehy-i semavî gibi telâkki eder.<sup>356</sup>

Bu bakımdan tuhafılık ve abartıya varacak derecede başını nereye çevirse bu levha ve uyarılarla karşılaştığını belirten Cenap için Almanya, yasaklar şehridir:

Ve zannetmemeli ki bu levhaya nâdiren tesadüf edilir; bilâkis yalnız bir tramvay arabasında yedi tanesini tâdad edebilirsiniz. 1- Sigara içmek memnûdur. 2- Tükürmek memnûdur. 3- Başını pencereden çıkarmak memnûdur. 4- Biletçinin yerinde durmak memnûdur. 5- Tramvay yürürken inip binmek memnûdur. 6- Nisandan Eylül’e kadar tramvay

<sup>354</sup> Kaplan vd., *Antolojisi II*, s. 79-80.

<sup>355</sup> Uluant, *Avrupa Mektupları*, s. 149.

<sup>356</sup> Uluant, *Avrupa Mektupları*, s. 88.



kapılarını kapamak memnûdur. 7- Gideceği yere varmadan biletini atmamak memnûdur.

Ve şâyet hilâf-ı memnûiyet hareket eden olursa derhal te'dib olunur. Meselâ tramvay yürürken birisi içerisine atlıyorsa memur hemen arabayı durdurur ve mütecâsırı indirir ve o adam inmedikçe araba hareket etmez; memurun ihtârına rağmen inmek istemezse zâbitanın müdâhalesiyle cebren indirilir ve hilâf-ı memnûiyet hareketinden dolayı dûçar-ı ukûbet olur.

Rivâyete nazaran bu memnû'ların garipleri ve hattâ tuhafları varmış. Ez-cümle bir seyyah umumî abdesthânelerden birinde şu levhaya tesâdüf ettiğini söylüyor: "Burada yüksek sesle terennüm ve bir saatten ziyade tevakkuf memnûdur!"<sup>357</sup>

Avrupa'da asayiş noktasında polis, zabıta ve gümrük memurlarının hâl ve uygulamaları, seyyahların sıkça üzerinde durduğu konular arasındadır. Toplumdan topluma değişkenlik gösteren bu durum, söz konusu ülkenin maddî ve manevî unsurlarıyla paralel gelişir. Seyyahlar bilhassa, modern Avrupa'nın denetim ve gözetim toplumu oluşana dair gözlemlerde bulunurlar. Bu hususta ilkin Hayrullah Efendi, Paris'te yabancı ve yerli halkın polis tarafından göz hapsine alınışına dikkat çeker:

Usûl-i memleketi gözetlemek insan için her vakitte lazım olduğu misüllü bu daha ziyade elzem ve mültezem olmalıdır. Bir ecnebi gerek ikamet ve gerek seyahat için olsun Paris'e vasil oldukça, onun ahvali polis tarafından tahkik olunur. Eğer zevat-ı ma'lumeden ise harekât-ı yevmiyesine malumat alınır. Çünkü bir şahıs Paris'e vusulünde ya bir hotele yahut bir haneye nüzul edeceğinden, hotele girilecek ise hotelci misafirin ahvalini ve geldiğini yevmiye defterine kaydolunacak ise, sahibi ile kontratın sureti polise irae olunur. Bunlardan başka mezkûr misafirin yevmiye olan harekâtına dahi hanenin kapıcısından alırlar Paris'i terk ile vatanına avdet yahut Fransa'nın haricine seyahat olunacak oldukça Pasaportların Paris Belediyesine imzalatırmak gerekir.<sup>358</sup>

İngiliz hükümetinin, halkın karşısına devlet olarak sadece zaptiyesiyle görüldüğünü söyleyen<sup>359</sup> Namık Kemal'in yanında Ahmet İhsan, İngiliz polisinin kibar ve ciddî tabiatını gözlemler. Burada dikkat edilmesi gereken husus, Ahmet İhsan'ın medeniyet konusunda Fransa örneğine gitmesi temayülüne bağlı olarak İngiliz polisi ve Fransız polisiyle yaptığı mukayese etmesidir:

<sup>357</sup> Uluant, *Avrupa Mektupları*, s. 89.

<sup>358</sup> Hayrullah Efendi, *Avrupa Seyahatnamesi*, s. 274.

<sup>359</sup> Kaplan vd., *Antolojisi II*, s. 79-80.

Yürürken bir şey daha nazar-ı dikkatimi davet eyledi. O da birkaç yüz adımda bir defa gördüğümüz polismen'ler idi. Uzun boylu-hemen kâffe-sakallı, lacivert esvaplı (,) lâcivert şapkalı bu polisler kaldırım üzerinde riayet eyliyor, bir taraftan diğer tarafa adam geçeceği vakit eliyle işaret ederek arabaları bir hail-i âhenîne müsadif olmuş gibi durduruyor; yol sormak (,) malûmat almak için kendilerine müracaat edenlere gayet nazikâne muamele eyliyordu. Fransa'da dahi polisler mükemmel idiyse de buradaki daha ciddi, daha metin idi. Alelhusus sokakta polislere daha sık tesadüf olunuyordu.<sup>360</sup>

Ziya Paşa, bir ülkenin nasıl yönetilebileceği hakkında fikir sahibi olabilmek için öncelikle sokaklara bakılması gerektiğini belirtir. Paris ve Londra sokakları dilenci ve zaptiyelerle dolu iken, İsviçre'de ise bunların hiçbiri yoktur. Bu anlamda bir ülkede adaletle hükmedildiği, güçlünün yanında mazlumun hakkı korunduğu müddetçe, fakirlikle dilencilik olmaz, zaptiyeye de ihtiyaç duyulmaz.<sup>361</sup> Ziya Paşa'ya benzer şekilde İsviçre asayişinin mükemmeliyetine vurgu yapan Ahmet İhsan, bu durumu toplum mizacıyla bağdaştırır. Öyle ki İsviçre'deki kadınlar tek başlarına dağlarda gezdiklerinde kimse bunu kötü karşılamamakla beraber, idam mahkûmlarının infazını gerçekleştirmek için cellat bulmada dahi sıkıntılar yaşanır:

Emniyet ve asayiş o kadar berkemaldir ki bu ciheti hatıra getirmek bile cinnettir. Kadınlar kulaklarında elmas küpeleriyle tek başlarına dağlarda gezerler de kimse nazar-ı huşûnet ile bile görmez! İspat olarak şurasını söyleyeyim ki geçenlerde İsviçre'de fevkâlede olarak bir katl vukua gelir, katili idama hükmeyleler, fakat İsviçre'nin ahal-i mevcudesi arasında cellâtlık kabul edecek bir adam bulamazlar!<sup>362</sup>

Emniyet hususunda Avrupa şehirlerini örnek gösteren yine bir başka kişi de Cenap Şahabettin'dir. Zabıta, Almanya'daki güvenlik ve huzuru tesis eden kişilerdendir ve emniyet bu ülkede yaşayan herkesi yakından takip eder. Bu takibatı kolaylaştıran en önemli husus ise, Almanya'da yaşayan herkesin emniyete kendi yaşantısı hakkında bilgi verme mecburiyetinde olmasıdır. Ancak zabıta'nın Alman hayatındaki bu denli konumunu belirleyen, yine Alman halkının kendisidir:

<sup>360</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm*, s. 165.

<sup>361</sup> Kaplan vd., *Antolojisi II*, s. 193-194.

<sup>362</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm*, s. 344.

Almanlar kabristanlara: “Mahall-i huzur” diyorlar. Halkın nizâma riâyeti ve zâbitanın faaliyeti sayesinde Almanya’nın her tarafı, pür-hayat olmakla beraber mahall-i huzurdu. Denebilir ki Almanya dâhilinde zâbitaca mechûl-ü-ahval bir tek kişi bulunamaz. Merkezde ve muhitte, şehirde ve köyde, her nerede bulunsanız nefsiniz, taallukatınız, hizmetkârlarınız hakkında polis idaresine mâlûmat-ı mufassala vermekle mükellefsiniz. Memleket değiştirdikçe, ev değiştirdikçe ve hattâ hizmetçi değiştirdikçe aynı mükellefiyet avdet eder. Siz i’ta-yı mâlûmatta tehhür ederseniz hânenizin kapıcısı vazife-i ihbarda kusur etmez ve siz tehhürünüzden dolayı cezâ-yı nakdiye mahkûm olursunuz. Almanya’da hemen herkesin adresi emniyet-i umûmiyece mazbuttur. Bu nebahat-i zâbitayı Alman idaresinden ziyâde Alman rûhu vücuda getirmiştir.<sup>363</sup>

Polis ve zabıtalardan sonra güvenliği sağlama noktasında önemli figürlerden birisi de gümrük memurlarıdır. Avrupa’ya seyahat eden seyyahlar, ülke sınırları ve limanlarında Doğu’ya nazaran, daha sıkı gümrük kontrollerine tâbi tutulurlar. Bu kontrollerde en çok dikkat edilen ise, yolcuların kaçak tütün, şarap ve silah gibi eşyaları yanlarında bulundurup bulundurmamalarıdır. Ancak Osmanlı seyyahlarının çoğu Avrupa’ya ilk defa seyahat ettiklerinden, gümrük kontrolleri esnasında, memurların birbirinden farklı uygulamalarıyla karşılaşır. Ülkeden ülkeye değişkenlik gösteren bu uygulamalarda Kuzey ve Orta Avrupa’daki kontrollerde sıkıntı olmamakla beraber, Doğu Avrupa ve Akdeniz ülkelerinde seyyahları ziyadesiyle rahatsız eden muameleler vardır.

Bu konuya ilk temas edenlerden Ahmet Mithat Efendi, 1889’da Stockholm’deki Müsteşrikler Kongresi dolayısıyla yaptığı Avrupa seyahatinde, karşılaştığı pek çok gümrük kontrolünden *Avrupa’da Bir Cevalan* adlı eserinde bahseder. Ahmet Mithat’a göre “Avrupa yolculuğunda insanı bîzar eden bir hâl dahi bu gümrük yoklamaları meselesidir.”<sup>364</sup> Marsilya’dan Stockholm’e kadarki Avrupa seyahati boyunca Ahmet Mithat; Belçika, Almanya, Danimarka ve İsveç sınırlarında gümrük yoklamalarına tâbi tutulur. Bunlardan Marsilya gümrüğünde yapılan kontrolde, yanında bulunan tütünün fazlalığından ötürü memur tarafından sorgulanır. Seyahatinin uzunluğundan ötürü, yanında bulunan tütün miktarına müdahale edilmez.<sup>365</sup> Belçika sınırına geldiğinde de Marsilya’daki durumla karşılaşacağını düşünen Ahmet Mithat, bu defa aynı duruma

<sup>363</sup> Uluant, *Avrupa Mektupları*, s. 89.

<sup>364</sup> Ahmet Mithat Efendi, *Avrupa’da Bir Cevalân*, s. 98.

<sup>365</sup> Ahmet Mithat Efendi, *Avrupa’da Bir Cevalân*, s. 71-72.

maruz kalmaz. Çünkü kontrol yapan gümrük memuru, Stockholm’de giyeceği resmî elbise ile takacağı fes ve kılıcı görünce, onu asker zanneder. Böylelikle gümrük kontrolünden muaf tutulur:

-Mösyö! Anlaşıyor ki siz askersiniz! Asker kısmında gümrüğe müteallik eşya olamaz. Kaldırınız sandığımızı! dedi ki şu gümrük muayenesini kılıcın pek kısa kesmesi tabi memnuniyetimi mucip oldu. Sandığımızı alıp vagonumuza geldik. Birkaç saat sonra bir de Almanya hududunda muayene olunacağımızı der-hatır edince gözlerim bilâ-ihthiyar kılıca dönerek kendi kendime:

-Ey Kılıç! Sen benimle beraber oldukça galiba ben her gümrükte bela-yı muayeneden kurtulacağım! deyip bu defa Almanya hududunda kendime yine kendim bir asker süsü vermeye hazırlandım. Bu sahterkârlığa beni mecbur eden şu dört paket tütün oldu. Anlamalı tütündeki mazereti ki insanın göğsünü bozduğu, nur-ı basarına zarar tari eylediği gibi doğrudan doğruya değilse bile dolayısından olsun terbiyesine bile mazarrat irâs eyliyor.<sup>366</sup>

Bu durumun getirdiği kolaylığı fark eden Ahmet Mithat, Almanya Belçika sınırına geldiğinde de kılıcını yanında tutar ve yine aynı muafiyete tâbi tutulur.

Ahmet Mithat Efendi’yle benzer güzergâhlardan geçen Ahmet İhsan’ın Avrupa izlenimlerini içeren seyahat yazılarında da gümrük kontrolleri, özellikle üzerinde durulan konulardandır. Tıpkı Ahmet Mithat gibi Marsilya’da gümrük kontrolünden geçen Ahmet İhsan, burada ondan farklı olarak “Muayene muamelemiz çabuk cereyan etti. Marsilya gümrük idaresinin aleyhinde çok sözler işitmiş isem de ne yalan söyleyeyim burada hiç eziyet görmedim.”<sup>367</sup> şeklinde bir yorumda bulunur. Ahmet İhsan’ın, Ahmet Mithat’la çelişen bu ifadelerinde Fransa hayranlığının yanında Baki Asiltürk’ün de dikkat çektiği üzere, tütün tiryakisi olmaması etkilidir. Bu durumda Ahmet Mithat’a nazaran, Ahmet İhsan’ın gümrük kontrollerinin sorunsuz geçmesi de normaldir.<sup>368</sup>

Londra’da da benzer durumla karşılaşmakla beraber Ahmet İhsan’ın burada özellikle dikkatini çeken, İngiliz gümrük memurlarının fertlerin sözlerine duyduğu itimattır. Bu konuya dair ise “İngilizler derler ki efradın kavline inanmamağa kalkmak ona yalancılık isnad etmektir, hâlbuki yalancılık isnadı salâhiyetimiz dairesinde

<sup>366</sup> Ahmet Mithat Efendi, *Avrupa’da Bir Cevlân*, s. 98-98

<sup>367</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa’da Ne Gördüm*, s. 17.

<sup>368</sup> Asiltürk, *Avrupa*, s. 463.

değildir, biz söze inanırız, eğer o yalan söylüyorsa tahkik eyleriz, yalanını tutarsak şediden mücâzat ederiz!”<sup>369</sup> Alman halkının intizamperverliğinden ötürü Münih’teki gümrük kontrollerinde de hiçbir surette sıkıntı yoktur. Hatta Ahmet İhsan bu konuda Almanya’nın, İstanbul ve özellikle Fransa’dan çok daha iyi durumda olduğunu ifade eder:

Yüzlerce yolcu buraya toplanmış idi, fakat üst üste yığılmış değiller idi. Onlar vezin ve kayıt masasının başından itibaren teker, teker sıralanıp bilet kişisine gidiyorlar ve asla sırayı bozmuyorlar idi. Yolcuları sıraya koymak üzere ortada kimse yok; Fransa’da olduğu gibi demirden parmaklık da çekilmiş değildi; fakat halkta yarışan fikr-i intizam ve itaat demirden daha sağlam surette temin-i intizam ediyordu. Kimse sırasını bozmuyor; bir fert diğerinin önüne geçmek istemiyordu. Zaten Almanya’nın kuvveti de halkın şu intizamperverliğinden ve kanuna, usule itaat ve inkıyadından ileri geliyor.<sup>370</sup>

Ancak “İtalyanlar(ın) seyyahları epeyce iz’ac etmek”te olduğunu söyleyerek İtalyan gümrüğünün, diğerlerine nazaran uğraştırmasından yakınır. Bilhassa Roma ve Venedik’teki memurların, gümrük kontrollerindeki “ısrar-ı tecâvüz-kârâne”leri onu rahatız eder:

Adem-i intizamı büyüğüne bakınız: meydandan geri döndüm, gümrük mahreci olan büyük kapıdan çıkıyordum, yanıma sarı esvaplı bir memur gelip pantolonumun cebine gösterdi, bir şeyler söyledi, vakıa pantolonumun cebine mendil ile para çantasını koyduğum için bir şişkinlik vardı, nasılsa ayrı ayrı cebe koyma unutarak dalınlıkla bir cebimi şişirmişim; memurun müracaatına: “Yankesicilikten sakınınız”, manasında telkin ederek bir teşekkür ettim. Mendili çıkarmak üzere elimi cebime sokup, yürümek istedim, güzergâhıma geçti, hail oldu, Fransızca hiddetle “ne istiyorsunuz” dedim, hiddetle sorduğum suali işiten bir başka memur geldi, Fransızca olarak dedi ki:

- Cebinizdeki nedir?
- Sizin ne vazifeniz!
- Nasıl ne vazifemiz, gümrük memurlarının vazifesi kaçak malları aramaktır!
- Ay siz benim cebimde kaçak mal mı var sanıyorsunuz? Ayol, ben şimdi bu kapıdan girdim, vapuru seyir ile dönüyordum, o zaman memur cebime niye bakmadı?
- Biz, iskeleden gelenleri ararız. Cebinizdekini görelim.

<sup>369</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa’da Ne Gördüm*, s. 156.

<sup>370</sup> Ahmet İhsan, *Tuna’da Bir Hafta*, s. 504.

- Gümrüğü çok eşya ama neyse! Tutulduk, gösterelim! latifesiyle mendil ve çantamı çıkardım muhaveremiz esnasında toplanmış halk arasında hep gülüyordu ben de tebâüd ettim.<sup>371</sup>

Kanunların korunması ve toplum içindeki huzurun temininde emniyet kuvvetleri etkili olmakla beraber, devletin savunulmasında da yönetimin bir diğer kolu olan askeriye, etkilidir. Bir devletin kudretinin, halkını gözeten iyi bir idarî sistemin yanında onu koruyan aynı ölçekte bir ordudan geçtiğini savunan Sadık Rıfat Paşa, Avrupa'daki ordu düzeni hakkında genel bir bilgi verir: Avrupa'daki askerlere, olası savaş durumlarına karşın düzenli olarak talim yaptırılır ve askerî stratejilerin haricinde dil, tarih, coğrafya ve matematik gibi alanlarda dersler verilir. Yine askerlerin yirmi yaşından az, kırk yaşından büyük olmamalarına özen gösterilmesiyle savaşlarda modern silahların kullanılması da bir diğer dikkatlerdir.<sup>372</sup>

Avrupa'daki ordu düzeni hakkında somut emsal teşkil etmesi bakımından, Mahmut Raif Efendi'nin İngiliz ordusuyla alakalı verdiği bilgiler önemlidir. İngiliz ordusundan hayranlıkla bahseden Mahmut Raif, ordunun 90.000'e yakın askerden oluştuğunu söyler ve bunlar İngiltere, İskoçya, İrlanda, Cebelitarık, Batı Amerika ve Doğu Hindistan'a dağılmışlardır. Pek çok sömürgeye sahip bir ada ülkesi olmasına bağlı olarak İngilizler, deniz birliklerine daha çok önem vermişlerdir. Bu bağlamda 550 savaş gemisi bulunmasının yanında bunlar, büyük tersanelerde inşa edilir ve bu gemilerin inşa ve tamirinde büyük havuzlar kullanılır. Böylelikle gemiler, 60 yıldan fazla kullanılabilir potansiyelde olur. Gemilerin bu şekilde havuzda inşası ve tamiri, Osmanlı'da ilk olarak 1802'de III. Selim tarafından Haliç'teki "Havz-ı Kebîr"de uygulanmaya başlanmıştır. Bununla beraber İngilizler barış zamanında 20.000, savaş zamanında da 100.000 deniz piyadesini silahaltında bulundurmaktadırlar.<sup>373</sup>

İncelenen seyahat metinlerindeki gözlemlerde birleşilen ortak noktalardan birisi Almanya'nın temelindeki "ordu-millet"<sup>374</sup> anlayışıdır. Askerî intizama sahip olmaya dayanan bu anlayışa, dikkat çeken ilk kişilerden birisi de Ahmet İhsan Tokgöz'dür. *Avrupa'da Ne Gördüm* metnindeki Almanya sokakları hakkındaki gözlemlerinde Ahmet İhsan, bir asker memleketine girdiğini ifade eder: "Almanya toprağına ayak atar

<sup>371</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm*, s. 414.

<sup>372</sup> Kaplan vd., *Antolojisi I*, s. 28.

<sup>373</sup> Engin, "İngiltere Seyahati", s.145-146.

<sup>374</sup> Bu kavram hakkında ileride geniş bir şekilde bahsedilecektir.

atmaz bir asker memleketine girdiğimiz aşikâr görülyordu. Mevkiplerde muntazam kıyafetli ve iri cüsseli asker çok idi. Fakat cümlesinin simasında dürüst bir hali vardı; Felemenk'teki neşe ve asar-ı takarrüp yerine burada adem-i tenezzül ve azameti gösterir tavırlar çoktur.”<sup>375</sup> Almanya'da askerlerin her yerde olması durumu, Osmanlı seyyahlarının hemen hepsinde görülen bir tespittir. Bu anlamda Almanya'ya geldikten sonra konaklamak için gittiği Kastens Hotel'in her yerinde asker gördükten sonra da “Otel bile gösteriyordu ki asker memleketindeyiz.”<sup>376</sup> yorumunda bulunur.

Almanya hakkındaki makalelerinden oluşan *Alman Hayatı* metninin “Hülâsa-i Hüküm” isimli ilk bölümünde Halit Ziya, Alman ordusuna dair övgülerde bulunur. Almanya'nın dünya konjonktüründe her şeyden evvel, ordusuyla yer aldığını belirtir. Klasik Türk şiirindeki methiyeleri hatırlatan bir üslupla, Batı ve Doğu medeniyetlerinin kaburga kemiklerinin, büyük Alman ordusunun çizmeleri altında çiğnendiği, kahr kılıcının hafif bir hamlesiyle tahtların devrildiği ifadelerinde bulunur:

Almanya her şeyden evvel bugün, bütün bir cihan-ı kin ve gayzın, bütün bir âlem-i husûmet ve adâvetin karşısında, şahika-yı sehâb-ı âşiyânına nazar-ı cüst ü cûkâr vâsıl olmayan cibâl-i senginini görmüş mehabet-i askeriyesiyle zâhir olur. O mehâbet-i askeriye ki onun çizmeleri altında garp ve şark kaburga kemikleri çatırdayan birer göğüs nâ-tüvânisiyle serilmiştir. O mehâbet-i askeriye ki savlet-i debdebedârın hail olan tahtlar şemşir-i kahrının hafif bir havalesiyle devrilmiştir. Onun saplandığı topraklardan kopmayan mahmuzları, dikildiği zirvelerden düşmeyen kargıları, aştığı sedlerden dönmeyen bayrakları vardır. Öyle cûşan ve hurûşan bir feyiz ve kudreti vardır kisaha-i arz feveranına dar gelir, düşmanlarını pervâz-ı ihtiraskârını şamarlayan çelik kanatları havaları cevelân-ı bârika-nümâsıyla titretir, nahvet ve azametinin hayat-ı hodgamanasını beşeriyete kandan bir kefen örnekle geçirmek zımnında bulunan payitahtları ateş yağmurlarıyla rüya-yı safâ-dârından uyandırır. Denizlerin altında nefes alan bir göğüs, zulemât-ı âmâkı tutuşturan bir gözü, ummanların mesafatını yutan bir havsalası vardır; düşmanları, onu, kuru bir parça ekmek hayalini ıztrab-rû'nun son şekkâ-i nevmîdîsi içinde dişlerinin âciz cehdiyle kemiriyor görmeğe muntazırken, o, tahmin edilemeyen vesait bulur, keşfolunmayan izler takip eder, aşılamayan surları deler, geçilemeyen berzahları oyar, en beklenmeyen yerlerde âhenîn pençesinin bir parmağını uzatır ve tırnağının ucuna koca bir çelik dağı takarak müebbed zulmetlere gömer.<sup>377</sup>

<sup>375</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm*, s. 270.

<sup>376</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm*, s. 272.

<sup>377</sup> Türküm, “Alman Hayatı”, s. 1-2.

Heybetli Alman ordusu kudret ve marifetiyle, medeniyet sahnesinde oynanan her türlü kanlı trajedinin dehşet darbelerini, parçalanmaz çelikten göğsüyle kahramanca kucaklar. Bu anlamda “Alman kitab-ı hayatının bir şîrâzesi” olan bu orduyu görebilmek için, bu coğrafyaya seyahat edilmelidir:

Bu mehâbet-i askeriye'nin havârik-i tecelliyatı arkasından nasıl bir mevcudiyet-i kudret ve marifet gizlidir, bugün sahne-i medeniyette oynanan haile-i hunûnin sâdemât-ı dehşetini lâyetezelzel bir sadr-ı pûlâd ile der-âgûş eden mukâvemet-i kahrâmâne nasıl bir menbâın mevce-i zindegîsidir, bu mûcizenin perde-i hafâyası ne yolda ısrarın bâziçe-i muamma-engizini saklamaktadır; bunu anlamak için Almanya'yı görmek, baştanbaşa gezmek, en ufak köşelerinden en yüksek zirvelerine, en hurde teferruatından en cesîm külliyyâtına kadar bu diyâr-ı kemâlât-ı dolaşıp öğrenmek lâzımdır.

Bu mehâbet-i askeriye bu haraka-i mekinet ve şevket, bir küllün bir fer'î, bir yekûnun bir adedi, bir ahengin bir nağmesidir; yahut denebilir ki kudret-i harbiye Alman kitab-ı hayatının bir şîrâzesidir, bütün o kitabın evrak ve sahaifi onun ukdesiyle merbut ve mukayyedir; fakat asıl o kitabın muhteviyat ve mündericatındaki servet, nikat ve mezaminindeki kıymet, mevât ve mezayasındaki haşmet sayesinde ki şîrazesinde o derece kuvvet, akd ve rabtında o rütbe salâbet hâsıl olabilmıştır.<sup>378</sup>

Almanya merkezli bir seyahat metni olan *Avrupa Mektupları*'nda Cenap Şahabettin, bilgi ve izlenimlerinden hareketle kuruluşundan gelişimine kadar Alman ordusu hakkında geniş çaplı bilgiler verir. Jena mağlubiyetine<sup>379</sup> kadar hayalperest, hassas ve şiir tutkunu olan Almanlar, dünyadaki siyasal gelişmeleri küçümseyip felsefeyi önemser. Hatta Schiller, “Deniz’i İngilizler aldı, karayı Fransızlar; bize ne kaldı? Âlem-i efkâr!” konuya dair bu sözleri zikreder.<sup>380</sup> Ancak bu mağlubiyetten sonra Alman toplumu, şiir ve felsefenin duygusal sarhoşluğundaki Doğu’dan ziyade, diğer Avrupa milletleri gibi fetihlere yoğunlaşır:

<sup>378</sup> Türküm, “Alman Hayâtı”, s. 2.

<sup>379</sup> Jena ve Auerstedt (Auerstädt) Muharebeleri, 14 Ekim 1806'da Saale Nehri platosunda, Napolyon'un başında bulunduğu Fransız ile III. Friedrich Wilhelm'in başında bulunduğu Fransız kuvvetleri arasında olmuştur. Bu savaştan yenilgiyle çıkan Prusya Krallığı, 1812'de Altıncı Koalisyon kurulana kadar Fransa İmparatorluğu'na boyun eğmek mecburiyetinde kalmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz: Kemal Beydili, “Prusya” *DİA*, 34, s. 354-358.

<sup>380</sup> Uluant, *Avrupa Mektupları*, s. 98.



Jena mağlubiyetinden sonra Werther öldü, Almanya mestî-yi hissiyattan ayıldı. Yaşamak için diğer Avrupa milletleri gibi Almanlar da şiirden, histen ve hüsnden ayrılmaya mecbur oldular. Hayat içinde rüyâ-yı merhamet gören ve cismi yerdeyken fikir ve hayâli ayda ve yıldızlarda gezen sâde-diller şal ve seccade gibi emtia-i şarkiyye i'dadına girdi. Nazarivvât-ı felsefiyyeye bedel fütûhat-ı maddiyye tâkib olunmaya başladı. “Champagne’ı alacağız; Bourgogne’u alacağız; Flandra’yı alacağız; Picardie’yi alacağız; Manş sâhilinde İngiliz dostumuzun karşısına kurulacağız!” İşte eski hassas Almanya’nın nakarat-ı maksadı bu olmuştu. Artık dereler zemzemeleriyle düşman kanı istiyor, artık rüzgâr: “Deutschland über alles!.” diyordu.<sup>381</sup>

Doğu medeniyetiyle alakalı seyahat metinlerinde olduğu gibi burada da Cenap’ın, Doğu’yu romantik bir coğrafya olarak nitelendirmesi söz konusudur. Bu nitelemeyi tamamlamak için de santimentalist anlayışın önemli ürünlerinden, Wolfgang Goethe’nin *Genç Werther’in Acıları*’nın başkişisi Werther’i buraya dâhil eder.

Bir “kuvvet mühendisi” olan Alman askeri, savaş meydanlarında muhakkak ilim ve fenni referans alır. Şans ve tesadüfe inanmayıp realist sonuçlar elde edebilmek için kendinden evvel, düşmanın kuvvetini ölçer. Bu anlamda ilahi kaynaklı alanlara itibar etmeyen Alman askeriyesi, dinî ve hamasî söylemlerden uzak; kuvvet, ilim ve zekâdan beslenen pragmatist bir yapıya sahiptir:

Almanya’da bir zâbit denebilir ki bir “kuvvet mühendisi”dir: Kendi kuvvetini ölçer, hasmın kuvveti fevkine çıkarmadıkça hakk-ı istirahat hissetmez. Alman erkân-ı harbi için hasm-ı hakiki tâlih ve tesadüftür. Alman zâbiti lisan-ı hâli ile diyor ki: “Mucize enbiyâya ve kerâmet evliyaya âittir, biz, alelâde insanlar, ancak hesap edebiliriz ve iki malûmun i’ânesi olmadıkça bir meçhûle nüfûz edemeyiz!” Alman zâbiti dinsiz değildir; fakat nusret-i ilâhiyyeyi ancak himmet-i beşeriyyeye mev’ud görür: Çiçek açmayan ağaçtan meyve beklemez. Prusya kışlarında kitâb-ı zünûn ve kitâb-ı efsâne ebediyyen kapanmıştır, kahraman cümleler ancak pek müstesnâ saniyelerde hatırlara gelir ve sürat-i berkiye ile hatırlardan çıkar.

Annibal meydân-ı harbde âdeta bir kumarbazdı; Napolyon cennetten bahsederdi ve hesabı kadar da avn-i kazaya istinad ederdi. Hâlbuki Alman erkân-ı harbinin itikadınca tâk-ı zafer ancak hendese ile yapılır; basiretten ve riyâziyeden başka her ümit bir tavla zarıdır; adet, kuvvet, ilim ve zekâ; bunların hâricinde güvenilecek bir şey olamaz.<sup>382</sup>

<sup>381</sup> Uluant, *Avrupa Mektupları*, s. 98-99.

<sup>382</sup> Uluant, *Avrupa Mektupları*, s. 100-101.

Tevazu da Alman askerinin meziyetleri arasındadır. Galibiyetle fazla böbürlenmediği gibi mağlubiyete de fazla üzülmez. Çünkü birbiriyle bağlantılı bu kavramların her biri, öncekinden çıkarılacak birer ders karşılığındadır. Aldığı galibiyet ve mağlubiyetlerle olgunlaşan bu “askerî medeniyet”, bu başarısını savaşa girmeden evvel her şeyi hesap edip ona göre önlem almasıyla sağlar:

Alman zâbiti nazarında galebe ve mağlûbiyet her ikisi de birer neticedir; birer netice-i harb, işte o kadar... Alman zâbiti ne böbürlenmek bilir, ne yerinmek, ne galebeden sarhoş olur, ne mağlûbiyetten meyas. Bir galebe ancak diğer galebeye geçmek için bir menzil ve bir mağlûbiyet başka bir mağlûbiyete uğramamak için bir derstir. Bilhassa ye'is orduda tamâmiyle meçhûldür: Ne efrâdın, ne zâbitânın ruhları hiç bir teşebbüs muvâcehesinde istifa etmez. Askerliği bir yol muzafferiyeti o yolun merâhili olmak üzere tayyederler. Ve gözlerinin önünden zafer çekilecek olsa mâksad-ı sefer kalmaz. Almanya'da siyâset-i askeriyye münhasıran siyaset-i harbtir. Ordunun ümerâsı için bir adam bir silâh gibi ve bir hayat bir rakam gibi telâkki olunur. Riyaziyye-i askeriyye budur... Bu medeniyet-i askeriyye içinde yaşayan milletin itikadınca meydan-ı harbe sa'y ve basiretin hazırladığı miftah-ı zaferle gidilir, bir kal'a, bir tabya nasıl âmâl-i harbiyye ile bina olunursa muhârebeye âit her şey de öyle hazırlanır; sefere çıkan bir gemi için her fırtına ihtimalini, dalgaların hadd-i âzam-ı irtifâmı, hepsini hesap ederek bâd-ı kazâya yelken kaptırmamak bir kaptanın vazifesi olduğu gibi, bir zabıt de her hâdiseyi kable'z-zuhur görmeli, ufkun ötesindeki uçurumları ölçmeli, tuzağın kokusunu almalı, serap ile hakikati ayırmalı, tarîk-ı galebeyi hatve hatve kazmalı ve kazanmalı...<sup>383</sup>

Alman toplumunun çalışkan tabiatına bağlı olarak ordu için barış hazırlık, savaş ise fetih zamanıdır. Daima düzenli ve bükülmeyen, savaşa hazır bu “ordu-milleti”, birleştiren temel nokta ise, vatan sevgisidir:

Burada harbin sonu var sa'yin sonu yoktur: Alman ordusu için zaman-ı sulh, zaman-ı istihzar ve zaman-ı harb zaman-ı istimaldir. Kışlalar burada muharebe ve muzafferiyetten yorulanların mahall-i âramı değil. Bir zaferden çıkanlar kışlalarda daha metin esaslar üzerinde ikinci zaferin esbabını tedarik ediyorlar. Kışla kapılarında nöbetçiler eyyâm-ı harb ü sulhda, her an bir parola gibi: “Her ihtimale karşı müheyyâyız!” diyebilir. Zâbitler kılıçların bellerinden ve emniyet-i fütuhâtı dillerinden düşürmezler.

<sup>383</sup> Uluant, *Avrupa Mektupları*, s. 101.

Bu müthiş ordu hayata ancak fikr-i vatanla merbuttur; rütbeli ve rütbesiz bir tek Alman askeri yoktur ki vatan yolunda ölmek arzusunu hissetsin.

Bir nizam, i'vicac ve inhinâ bilmeyen âhenin bir nizam koca orduyu bir topak hamur gibi dilediği şekle sokuyor: Hani ya yeni yapılmış şoseleri tesviye için taşların üzerinden ağır bir üstüvâne geçirirler, işte Alman ordusundaki nizami ona benzetebilirim, bir kere efrâd zâbitân üzerinden yuvarlandı mı, hepsi dümdüz oluyor!<sup>384</sup>

Ordu, halkın gözünde kral kadar büyük bir değer taşımaktadır. Toplum içinde önemli bir yere sahip olan ordu mensupları, gördükleri itibarı asla suiistimal etmez. Kibar, tertipli, ağırbaşlı tavırlarıyla farklarını ortaya koyarlar. Bu ağırbaşlılık bazen kibre varsa da askerler, asla ast veya sivilleriyle alay etmezler. Dolayısıyla Alman halkı içinde her zaman en şerefli ve geçerli meslek askerliktir:

Halkın orduya karşı vaziyetine gelince: Almanya'da bir nefer kral gibi muhterem ve bir zâbit bir sanem kadar mukaddestir.

Zâbitânın ne kadar mümtaz bir sınıf teşkil ettiklerini anlamak için halkın onlara karşı ittihaz ettiği vaz'-ı ihtirâm-ı görmeli; diyebilirim ki Almanya'nın sâdât-ı zâbitânıdır. Almanların en nâzik en zarif, en terbiyelileri, orduda sahib-i rütbe olanlar arasında görülür. Biraz dik, haylice sert, fevkalâde vakur ve belki de mağrur olmakla beraber Alman zâbiti âdâb-ı muâşerette denebilir ki hiç kusur etmez.

Alman zâbitinin dudaklarına tebessüm pek nâdiren ve gûya kerhen iner. Zâbitân arasında alay, şakalaşma ve bâ-husus hezl ü tahakküm câri değildir. Alman zâbiti ara sıra istihkar eder, fakat hiçbir zaman istihzâ etmez. Ve kendi hesaplarına istihkara değil, hafif bir şemme-i tahfife bile dayanamazlar. Mâsum nekrele omuz silkerler ve zekâyâ nisbetle zarâfeti sikke-i hâliseye nazaran kalp akça gibi telâkki ederler.

Zâbit hiçbir zaman vaz' ve kıyafetini ihmal etmez; dâimâ kılığını ve hareketini gözetir. Zâbitânın muayen üniforması olduğu gibi muayyen etvârı ve muayyen akvâli vardır: Sivil giyindikleri zaman bile husûsiyyet-i haliyye ve makalliyyelerinden orduya misbetlerini sezersiniz. Oturuşlarında, kalkışlarında, selâm verişlerinde ve selâm alışlarında öyle riyazî ve gayr-ı mütebeddil bir intizam vardır ki... Falan ve filân halde topukların teşkil ettiği zâviye, gövdenin derece-i inhinâsı, baldırların vaziyeti aslâ değişmez... Alman zâbitinin adâlat-ı vechiyyesi o kadar az ve nâdir kımıldar ki gözlerin cilâ-yı hayâtı olmasa bir simâ-yı heykel diyeceğiniz gelir.

<sup>384</sup> Uluant, *Avrupa Mektupları*, s. 102.

Anâsır-ı gayr-ı askeriyeye karşı zâbitânın bir hürmet-i amîka besledikleri iddia olunamaz. Eğerçi asker olmayanları tahkir etmezler, fakat pek ziyade şâyân-ı ta'zim görmedikleri de gözüktür.<sup>385</sup>

Alman ordusundan sonra, Osmanlı'nın dönem içerisindeki bir diğer müttefiki olan Avusturya da Cenap Şahabettin'in askeriye bahsinde temas ettikleri arasındadır. Yönetim şubelerinin hepsinden daha iyi ve dikkate değer durumda olan Avusturya ordusu, dokuz farklı kavimden müteşekkildir. Ancak bu farklılığa rağmen tüm kavimler, Avusturya-Macaristan sancağı etrafında birleşirler:

Avusturya'nın her şûbe-i idaresinden ziyade ordusu sâyân-ı tetebbu' ve câlib-i hayrettir. Dokuz kavim siyaset-i dâhiliyedeki tefrikalara rağmen orduda vahdet-i ittifakîyesi muhafaza ediyor. Talimat her alayın lisan-ı kavmîsi ile, fakat kumanda daima Almanca yani Viyana'nın lisan-ı remî ile verilir. Muhtelit alaylarda lisan-ı ekseriyet, lisan-ı talimat olur.

Ordu kendisini Avusturya ordusu yahut Macaristan ordusu değil, Avusturya-Macaristan ordusu tanıyor. Maamâfih üç büyük kısımdan müteşekkildir. 1-Lander dedikleri Avusturya müdâfaa-i milliyesi. 2-Honved denilen Macaristan müdâfaa-i milliyesi. 3-Müdâfaa-i umûmiye ki Landsturm diyorlar.

Her şube-i müdafaanın bir nâzır-ı hususîsi vardır: Landver nâzır-ı Reichsrat muvacehesinde, Honved nâzır-ı Macar parlamentosuna karşı mesuldür. Müdâfaa-i umumîyyeyi doğrudan doğruya harbiyye nâzır-ı idare eder.

Bu üç kısım erkân-ı harbiyye-i umûmiyyeye tâbi olarak bir tek makine gibi işliyor. Avusturya ordusunun mezâyâ-yı askerîyesinden bahsedecek değilim; bu, yüzlerce meydan muharebesinde tezâhür etmiş bir hakikattir. Napolyon Bonaparte ordusuna ilk hezimetini Aspern'de Avusturya ordusu izâka etmişti.<sup>386</sup>

Alman ordusuna kıyasla Avusturya ordusundaki erler, sadece zengin ve asilzâdelerden değil, orta halli yurttaşlardan da oluşur. Nazik ve kuvvetli olmalarının yanı sıra bu askerler, tıpkı Japonya'daki samuray ve Osmanlı'daki yeniçeri geleneğinde olduğu gibi bir soyluluğa sahiplerdir:

Zâbit kadrosu, Almanya'da olduğu gibi, yalnız erbab-ı servet ü asâletle küşâde değildir. Şerâit-i mütevassıtada yaşayan âile evlâdı da orduda sırmalı üniforma taşıyabilir. Hatta meslek-i askerîye giren erbâb-ı asâlet

<sup>385</sup> Uluant, *Avrupa Mektupları*, s. 102-103.

<sup>386</sup> Uluant, *Avrupa Mektupları*, s. 165-166.

bile biraz avam hayatı yaşamağa mecbur olurlar, zira hangi sınıfa mensup olursa olsun bir zâbit için efrad ile muâşerette bulunmak en mühim vezâiften addolunur. Maamâfih zâbitler ale'l-umum nâzik ve terbiyelidirler. Alman zâbitleri kadar gösterişli değilseler de meşakka mütehammil ve metindirler.

Bizim yeniçerilerimiz, Japonya'nın samurayları gibi eben an cedd asker olan ve asker kalan âileler Avusturya'da pek nâdir değildir: Bunlarda bir nev'i necâbet-i askeriye hissolunur.<sup>387</sup>

Ordudaki bu birlik, intizam ve nezaket Avusturya devlet kademesindeki hiçbir dairede mevcut değildir. İmparator da dâhil olmak üzere herkes, devlet dairelerindeki bu yavaşlıktan şikâyetçidir:

Hemen her Avusturyalı: “Ah devâir-i sâiremiz de ordumuz gibi işleseydi!..” der. Devâir-i resmiyedeki betâet-i muâmeleden şikâyet hemen hemen umumdur. Meşhur Avusturya imparatoru İkinci Joseph muhtırasında yazmıştı ki: -Hiçbir memur çalışmıyor. Viyana'nın on dâire-i resmiyyesinde sekiz günde istihlâk edilen yüz top kâğıt üzerinde dört tabakalık zekâ yahut yeni fikir veyâhut mütalâa-i hususiye bulunmaz.<sup>388</sup>

## 2. 2. 2. Batı Medeniyetinde Sanayi

“Mâsivâ şâibesinden dili tathîre çalış  
Pertev-i hikmet ü irfân ile tenvîre alış”

Şinasi

Doğu medeniyeti bahsinden farklı olarak seyyahların, temas ettiği bir diğer başlık sanayidir. 15. yüzyıldan itibaren Avrupa; Rönesans, Reform ve coğrafi keşifler gibi etkinliklerle büyük bir modernizasyon sürecine girmiş, 18. yüzyıldan sonra ise Fransız İhtilali ve Sanayi Devrimi gibi siyasal-endüstriyel hadiselerle birlikte de bir başka kulvara ulaşmıştır. Gelişmelerden bilhassa Sanayi Devrimi, 19. yüzyıldan sonra Avrupa'nın eski ve yeni unsurlarıyla arasına net sınırlar koyarak tüm sosyal, iktisadî yaşam kalıplarını yeniden tanımlar. Bu yönüyle 19. yüzyıl, Avrupa'nın 15. yüzyıla

<sup>387</sup> Uluant, *Avrupa Mektupları*, s. 166.

<sup>388</sup> Uluant, *Avrupa Mektupları*, s. 166.

başlayan değişim sürecinin tamamlanması, “modern birey/toplum” olarak tanımlanabilecek yeni bir insan tipi ile toplum yapısının yerleşmesi çağdır. Aynı zamanda bu çağda, kimliğini belirlemiş olan Avrupa’nın, siyasal, iktisadî, askerî, düşünsel ve kültürel manada dünyaya yayılma sürecinin hız kazanması da söz konusudur. Bu dönemdeki siyasî-iktisadî gelişmelerle ortaya çıkan sömürgecilik anlayışı, söz konusu bu yayılmanın ekonomik boyutlarında önemli belirleyicilerdendir.

19. yüzyılda sömürgecilikle paralel gelişen kapitalist sistem içerisinde yeniden şekillenen burjuva sınıfı, Avrupa’nın siyasî ve ekonomik gelişmelerinde söz sahibi olması bakımından önemini artırır. Avrupa ülkeleri, burjuva toplumunun katkılarıyla kurduğu, yeni icatlarla dizayn edilmiş fabrikalar vasıtasıyla, sanayileşme sürecini başka bir boyuta taşır ve dünyanın büyük bir kısmında sömürgecilik sistemlerini yaratır. Sömürgeci-kapitalist misyonlarla Avrupa, gelişim ve sanayileşme hamlelerinin gücünü kullanarak “yeni dünya”yı tanı(t)ma vazifesini üstlenir. Bu dünya düzeni etrafında da durağanlıktan dinamizme doğru evirilen bir sanayi toplumu meydana gelir. Dolayısıyla Avrupa’nın bu çalışmalarıyla 19. yüzyılda hız, teknoloji, fabrika ve nihayetinde üretim-tüketim gibi argümanlar, insan hayatının odak noktası olurlar.<sup>389</sup>

Avrupa sanayisine dair gelişmeler, Osmanlı seyyahlarının ayriyeten merak edip üzerinden projeler üretmeye çalıştığı konulardan birisidir. Başta İngiltere olmak üzere Fransa ve özellikle Almanya’daki imalathane, atölye, fabrikalar ile bu yerlerde çalışan insanlar üzerinde durulan ülkeler ve sanayi unsurlarıdır. Genel itibarıyla bakıldığında ise Londra’ya gidenler ilk olarak fabrika bacalarından yayılan dumanın, tüm şehri saran bir kasvet yarattığını, bu haliyle şehrin, dev bir makineye benzetilebileceğini aktarır.<sup>390</sup> Paris hakkında zevk ve eğlenceye düşkün olmakla beraber toplumun her kesiminin, bir çalışkanlık ve tasarruf içerisinde olduğuna değinilir.<sup>391</sup> Almanya’ya gidenler ise,

---

<sup>389</sup> 19. yüzyılın bilim ve sanayi yüzyılı olduğunu anlatan edebî metinlerin başında hiç şüphesiz Sadullah Paşa’nın “On Dokuzuncu Asır” manzumesi gelmektedir. Sadullah Paşa, bu manzumesinde ilk olarak Batı medeniyetinin 19. yüzyılda pozitif bilimler alanında aldığı büyük mesafeyle beraberinde gelen yeni hayat ve dünya görüşünü anlatır. Sonrasında ise, bu medeniyet hamlesi karşısında Doğu medeniyetinin durumunu, yüzeysel ve empatik bir tutumla aktarır. Bkz: Akyüz, *Batı Tesirinde*, s. 78-79.

<sup>390</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa’da Ne Gördüm*, s. 217. Aynı şekilde Mahmut Raif Efendi izlenimlerinde Londra fabrikalarındaki makineleri, dağ parçası büyüklüğündeki demir vücutlu devlere benzetir. Bkz: Engin, “İngiltere Seyahati”, s. 147.

<sup>391</sup> Mustafa Sami Efendi, *Avrupa Risalesi*, s.106.

üretimin eve dahi taşınmasına bağlı olarak evlerde kurulan tezgâh ve atölyelere dikkat çekerler.<sup>392</sup>

Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi'nin sefaretnâmesinde üzerinde durduğu konulardan birisi, sanayi ve tekniktir. Fransız kralına ait olan imalathaneleri gezerken özellikle halı fabrikaları ilgisini çeker. Halı sanatı önceleri Doğu'da ön planda olmasına rağmen, belli bir süreden sonra Avrupa'da da ilgi görmeye başlar. Yirmisekiz Çelebi halı fabrikasıyla alakalı gözlemlerini aktarırken, halıların duvarda asılı olduğu bilgisini de verir.<sup>393</sup> Bu halıları hayretle seyreden Yirmisekiz Çelebi, Doğu'dan farklı olarak suretlerin de nakşedildiğini belirtir. Yine Avrupa sanayisinden bahsederken Mustafa Sami Efendi de fabrikayı, Osmanlı'yı Avrupa mallarının pazarı olmaktan kurtaracak bir yol olarak görür:

Halkımız yaratılıştan zekâ ve ferâset ehli bulunduğu için bu suretle Avrupalıların pek çok zaman ve emek ile vücuda getirdikleri her türlü nizam ve sanayi pek az vakit içinde milletimize dahi yayılacak ve o zaman her yönden karlı olacağız. Böylece bundan başka ecnebi milletlerin ülkesinde üretilen eşya ve erzâka ihtiyacımızın kalmayacağı bu eşya ve erzak için onlara ödediğimiz paralar bütün bütün kendi memleketimizde kalarak, ülkemizin ve halkımızın günden güne mamur olacağı, her bir düzen ve tertibatımızın, ilim ve kemâlimizin, velhasıl her memlekette Avrupalılardan daha çok meşhur olacağı şüphesizdir.<sup>394</sup>

Mustafa Sami Efendi'den sonra, Ahmed Resmî Efendi ile Râtib Efendi gibi sefirler, 18. yüzyılın sonlarında Osmanlı'nın Avrupa'nın bir hammadde pazarı olmaya başladığını fark ederler. Avrupa mallarına karşı yerli imalatı savunurlar. Onların girişimiyle açılan fabrikalar, Avrupa mallarıyla rekabet edemeyince uzun ömürlü olmaz ve kapanmak zorunda kalır.

Osmanlı'daki sanayileşme girişimlerinin başarısızlığına temas edenlerden Ziya Paşa da bu durumdaki en önemli etkenin, Avrupalılara tanınan -1838 Baltalimanı Ticarî Sözleşmesi'ndeki gibi- serbestlikler olduğuna işaret eder: “Ziraatte olduğu gibi san'atta dahi vaktiyle kendi yağımızla kavrulurduk, hemen her ihtiyacımızı ifa edecek destgâhlarımız vardı. Yirmi otuz senede anların cümlesi mahvoldu.” Tanınan ticarî

<sup>392</sup> Türküm, “Alman Hayâtı”, s. 8.

<sup>393</sup> Avrupa tefrişatındaki halıların sergilenmek üzere duvarlara asılması durumu, Batılı seyyahların Doğu coğrafyalarına yaptıkları seyahatlerden sonra edindikleri bir uygulamadır.

<sup>394</sup> Mustafa Sami Efendi, *Avrupa Risalesi*, s.106.

serbestliklerden sonra Avrupa mallarının ülkeye girmesiyle Osmanlı: tüketim yapısı değişmiş, yerli tezgâhları yok olmuş, önemli bir pazar hâline gelmiştir.<sup>395</sup>

1867’de çıktığı Avrupa seyahatinde Sultan Abdülaziz, başta Fransa olmak üzere İngiltere, Almanya, Belçika, Avusturya gibi birçok Avrupa ülkesini dolaşmıştır. Bu seyahatle ilgili bilgiler, Sultan Abdülaziz’in musahiplerinden Ömer Faiz Efendi’nin tuttuğu günlükten elde edilmekle birlikte, metnin orijinali mevcut değildir.<sup>396</sup> Öte yandan sultan, 19. yüzyılda başlayan yüksek dereceli devlet adamlarının birbirlerini ziyaret etmesi geleneğini uygulayan ilk ve tek Osmanlı padişahı olarak da literatüre geçmiştir.

Monarşi ile yönetilen devletlerde daha önceleri böyle bir durum söz konusu değil iken, modernleşmeyle birlikte diplomatik ilişkileri geliştirmek amacıyla böyle ziyaretler gerçekleştirilir. Sultan Abdülaziz’in Osmanlı geleneğinde olmayan bu ziyareti gerçekleştirmesinin iki sebebi vardır: İlki 1867’de Paris’te düzenlenen Dünya Fuarı’nın onur konuğu olması, asıl sebep olan diğeri ise Âli ve Fuat Paşa gibi Osmanlı’daki devlet adamlarının zorlamasıyla, Avrupa’yla olan ilişkileri daha ileri götürmektir. Sanayi Devrimi’nden sonra Avrupa’da, fabrikasyon ürünü malların teşhir edilerek dünya pazarına açıldığı önemli fuarlar düzenlenir. Bu anlayışla düzenlenen söz konusu fuarda, Osmanlı’ya da bir bölüm ayrılmış olmakla birlikte, Osmanlı malları el emeğine dayanan ürünler (halı, kumaş vb.) olmasıyla Avrupa mallarından ayrılır. Ayrıca burada, ülkelerin kendi kültürlerini diğer kültürlere tanıtmaya yarayan platformlar da bulunur. Hatta Osmanlı’da, İstanbul’daki bir kahvehaneyi andıran dekorlar mevcuttur.<sup>397</sup>

Halit Ziya Uşaklıgil ise, *Almanya Mektupları*’nda Almanya başta olmak üzere, Avrupa sanayisi ve toplumu hakkında bilgiler verir. Seyahat metninin ilk satırlarında Bulgaristan’ın her şeyden evvel bir tarım memleketi olduğunu aktaran Halit Ziya, fidanlık ve ormanların bolluğundan hareketle bu ülkede ormancılığa verilen önemden bahseder. Sanayi alanında da komşularıyla rekabet edebilecek düzeyde ileridedir:

---

<sup>395</sup> Kaplan vd., *Antolojisi II*, s. 107-108.

<sup>396</sup> Bununla beraber, günlük hakkındaki bilgiler, Cemal Kutay’ın metnin aslını görerek kaleme almış olduğu *Sultan Abdülaziz’in Avrupa Seyahati* isimli çalışmasından öğrenilir. Metnin yazarı olan Ömer Faiz Efendi, aynı zamanda dönemin İstanbul Şehremini’dir.

<sup>397</sup> Ömer Faiz Efendi, *Sultan Abdülaziz’in Avrupa Seyahati*, haz. Cemal Kutay, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1991, s. 39-40.



Münhasıran ziraat memleketi olan ve asıl kuvvetini topraktan alacağına şüphe bulunmaya Bulgaristan'ın zanaate heveskârlığında, ihtiyac-ı dâhiliyesini ehven şeraitle temin etmek yahut komşularına zemin-i rekabette mağlubiyet görmeyecek şekilde mamulât satmak maksadı tecavüz edilirse daha dâiye-perverâne ümitlerin tahakkuku için beyhude emek sarf edilirse bunun memlekete ait kuvâ-yı hayatı israf demek olacağına hükmetmek lâzımdır.<sup>398</sup>

Halit Ziya'nın metniyle hemen aynı tarihlerde kaleme aldığı *Avrupa Mektupları*'nda Cenap Şahabettin'in, Bulgaristan'daki ziraat faaliyetlerine dair, daha ayrıntılı izlenimleri mevcuttur. Halit Ziya gibi Cenap da seyahat güzergâhında bulunması dolayısıyla, metnin ilk satırlarında Bulgaristan ve Bulgarlardan bahseder. Bulgarların cesur, gayretli ve üretken köylüler olmasına bağlı olarak Bulgaristan'ın gücü, köylülükten gelmektedir. Bulgar kendi saadetini sapandan, Bulgaristan da köy ve köylülerden bekler. Her köylü, devletin kendisine tahsis ettiği toprağını işlemekle mesuldür. Herkes kendi toprağını kazar, kendi malikânesinin rençberidir:

Biz Bulgarlar'ı bahçıvan, sütçü, çoban yahut çiftçi olmak üzere tanırız. Filhakika, Vazov gibi, İslaviyef gibi büyük şâirlarine, şâyan-ı dikkat ressamlarına, mâhir heykeltıraşlarına rağmen Bulgarlar, Maamâfih Bulgaristan'da büyük çiftçilikler aramayınız. Başkalarının alın teriyle sarhoş olmak isteyen çorbacılar burada yerleşemez. Herkes gözü ile bakmak ve vüs'ati ile gururlanmak için değil, çapasıyla hayatlandırmak için arazi edinir. Velez pek küçük olsun bir tarlaya mâlik olmayan Bulgar diyebilirim ki, yoktur. Herkes kendi toprağını kazar, kendi mâlikanesinin rençberidir.<sup>399</sup>

Günlük gıdasını buradan temin ettiğinden toprağını hiçbir zaman boş bırakmayan Bulgarlar, bu hâliyle bir tarım toplumdur. Köylülerin “hayat-ı medeniyyelerinin bir medeniyet-i zirâiyye ol”duğuna inanmalarından ötürü devlet, her fırsatta çiftçi ve çiftliği destekleyen uygulamalara gider. Toprağını ilk defa eken çiftçiden 12 sene vergi alınmaması, resmî ve dinî okullarda ziraat derslerinin zorunlu tutulması, ziraat kredi ve kooperatiflerinde kolaylık tanınması gibi uygulamalar bunlardan bazılarıdır. Kendi çalışkanlıkları ve devletin sağladığı bu kolaylıklar karşısında Bulgar çiftçilerinin tek korkuları doğal afetlerdir:

<sup>398</sup> Arife Aktan, “Almanya Mektupları”, (Mezuniyet Tezi, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü, 1978), s. 5.

<sup>399</sup> Uluant, *Avrupa Mektupları*, s. 11.

Her âilenin gıdâsı birkaç dönüm toprakta olduğundan Bulgar tarlaları, dinlenmek için vakit bulamıyor; her sene her tarla ekiliyor; biçiliyor; kuvve-i inbâtiyye lâyenkatı emiliyor. Bir müddet sonra Bulgar toprağının derin bir yorgunluk ve vahim bir hasat göstermesinden korkanlar sanıyorum ki haklıdır. Bulgarlar, hayat-ı medeniyyelerinin bir medeniyyet-i zirâiyye olacağına imân ettikleri için her vâsıtâ ile çiftçileri ve çiftliği teşvik ve teşci ederler. Devlet ilk defa olarak zer'edilen arâziden on iki sene hiçbir vergi almaz... Mekâtib-i resmiyye ve gayr-ı resmiyyede ve hattâ manastırlar gibi mekâtib-i rûhiyyede ziraat dersleri mecbûrîdir. Mâlûmât-ı zirâiyyenin taammümü sayesinde eski hasis ve nankör çiftçilik unutuluyor ve yerine fennî ve amîm ün nevâl çiftçilik kâim oluyor. Çocuklar dedelerinden gördüklerini değil, hocalarından öğrendiklerini tatbik ediyorlar. Eski sapanlar gittikçe azalıyor, âlât-ı zirâiyye peyder-pey intişar ediyor. Bundan başka hükümet murânahacılara karşı da çiftçilerin himâyesini deruhte etmiştir. Mini mini Bulgaristan'da ziraat bankasının iki yüze karib şubesi olduğunu öğrenenler himâye-i hükûmetin vüs'atini anlarlar. Ziraat bankasının henüz şube açmadığı yerlerde de kooperatif şirket-i mâliyyeleri var ki ayrı şerâitle ziraat bankalarının yerini tutuyorlar.<sup>400</sup>

Ormanların medeniyet ölçütlerinden birisi olmasına bağlı olarak Bulgaristan'da tabiatın tarımsal faaliyetlere müsait olmadığı yerlerde ise ormanlar ziyadesiyledir. Buradaki ormanların çokluğunu belirginleştirmek için Cenap, Osmanlı'dakilerle mukayeseye gider. Osmanlı'daki köylülerin keçi gibi dağlarda yeşillik bırakmadığını ifade ederken, Bulgar köylüleri devletin cezaî yaptırımlarının da etkisiyle ormanlarına sahip çıkar:

Tabiatın tarla yetiştirmeğe müsâit olmadığı yerlerde ormanlar yetiştiriliyor; trenle gelirken Bulgaristan'ın her tarafında orman yavruları gördüm. Ve onlara bakarken hatırına bizim gâfil köylülerimiz geldi, inkâr edemeyiz ki bizde köy sekenesi biraz keçilere benzerler, dağlarda yeşillik yaşatmazlar: Yakmak için keserler; ellerine geçem dağları avuç içi gibi çıplak bırakıncaya kadar keserler. Elimizdeki nazar-firib bir ormandan yalçın ve bî-mürüvvet kayalar yâdigar kalır. Memleketimizin servet-i meşceriyyesi hep böyle gafletler seyyiesi olarak israf olundu. Şüphe yok ki Bulgar köylüleri bizimkilerden ziyâde kadirşinas değildirlen: Onlar da, ormanları ocakların gıda-yı meşrûu addediyorlardı; fakat hükümet her vâsıtaya başvurarak kanun ile, ceza ile, tehdid ile, ikna ile himâye-i meşâcirîne muvaffak oldu; bugün Bulgar ormanları köylülerin dest-i tahribinden kurtarılmıştır. El-yevm Bulgaristan'daki ormanların vesiâsi

<sup>400</sup> Uluant, *Avrupa Mektupları*, s. 12.

üç milyon hektardan aşağı tahmin olunmuyor. Bu pek şâyeste-i dikkattir. Çünkü ormanlar medeniyetim mikyaslarından biri addolunur.<sup>401</sup>

Tarımdan sonra hayvancılık da Bulgaristan'da yine önem gösterilen bir diğer sanayi koludur. Devlet yine bu hususta da destek vermekle beraber köylüler de bu yardımın karşılığını ziyadesiyle öder:

Hayvanatın teksir ve ıslahı da Bulgaristan'ca şiddetle iltizam olunuyor. Bir taraftan mer'alar her nev'i tekâlifden âzâde tutulmuştur. Diğer cihetten hükûmet ıslah-ı hayvanat için hiçbir muaveneti dirig etmez. Her sene müsâbakalar açılır; hayvanlarında en ziyâde âsâr-ı salâh gösterenler mükâfat alırlar. Yalnız teksir ve ıslah-ı hayvanatı talim için açılmış müesseseler, haralar, çiftlikler vardır. Bundan başka, millet de hükûmete muâvenette kusur etmiyor. Câ-be-câ ziraat kulüpleri, ziraat cemiyetleri var ki gazeteler, risâleler, hutbelerle köylüye icab-ı menafini anlatır ve kâr yollarını gösterirler.<sup>402</sup>

Tarım ve hayvancılıkla birlikte Bulgaristan'da, dokumacılık gibi birçok üretim sektörüyle bağlantılı fabrika da mevcuttur. Burada dikkat çeken noktalardan ilki, Bulgarların ihracata her şeyden çok önem verip dış ülkelere bağımlılığın önüne geçilmesi durumudur. Halk, ihtiyaçlarını Avrupa'nın süslü eşyaları yerine, kendi mamulü ürünlerle karşılar. Bu hâliyle Bulgaristan'da üretimin niteliğinden ziyade, millî olması önemlidir.<sup>403</sup> Öte yandan, bu istek ve hızla yapılan üretim karşısında, işçilerin güvenliği de ihmal edilmez. Bilhassa devlet, işçilerin koşullarına dair alınan tedbirleri görmek üzere sürekli fabrikaları denetler:

Ziraat Bulgar hükümetinin bütün sahâbetini massetmez; sanâyi de unutulmamıştır: Memlekette ne vücuda getirmek mümkünse yetiştiriliyor. Ecnebîden bir şey almamak burada esas-ı iktisat ittihaz edilmiş: “Biraz kaba olsun, beis yok; kendimiz yapalım!” diyorlar. Bu meslek semeresi olarak her sene ihrâcat artıyor; ithâlat eksiliyor. El-yevm

<sup>401</sup> Uluant, *Avrupa Mektupları*, s. 13-14.

<sup>402</sup> Uluant, *Avrupa Mektupları*, s. 13.

<sup>403</sup> Bulgarların bu tutumu, Doğu toplumlarından addedilen bilhassa Japonlarda da mevcuttur. Japonya, Meiji Restorasyonu'na kadar geleneklerini büyük ölçüde muhafaza etmiş, restorasyondan sonra da değişen değer yargılarına rağmen bilhassa, Avrupa mallarına gümrüklerde sınır koymuştur. Mehmet Akif Ersoy'un 1905'te Japonların galibiyetiyle neticelenen Ruslarla yaptığı savaşın etkisiyle yazdığı “Japonlar” şiirindeki: “Garbın eşyası kıymeti hâizse yürür / Moda şeklinde gelen seyvie gümrükte çürür” mısraları da söz konusu duruma örnek teşkil etmesi bakımından önemli bir örnektir. Bkz: Mehmet Akif Ersoy, *Safahat*, İstanbul: İnkılâp ve Aka Yayınları, 1963: s. 170-171.

Bulgaristan dâhilinde elli kadar sanayi-i muhtelif için müessesât-ı i'mâliyye vardır. Vaktiyle yün elde bükülür, tezgâhlarda dokunurdu: Yirmi seneden beri iğler durdu, tezgâhlar bozuldu; çünkü bu köhne âletler iflas ediyor ve iflas ettiriyordu. Şimdi sanâyi-i nesciyye fabrikaları yünleri alır, bükür, dokur, kumaş hâlinde pazara gönderir. Fabrikalar birer maktel-i amele olmamak için teftişât-ı dâimeye tâbi tutuluyor. Bâhusus kadınlar ve çocuklar avâkıb-ı tahdid olunmuş. Memûl-i bîh bir himâye-i sanayi've ticaret kanunu var ki mükemmel denilebilir. Bu kanun ile hükümet dâhil-i memlekette terakki ve inkişâfını mümkün ve müfid gördüğü sanayiim himâyesini deruhte etmiştir. Gümrük târifeleri müteyakkız bir karakol vazifesi ifâ ediyor; usûl-i himaye neticesi olarak Avrupa'nın süslü eşyası Bulgaristan'a giremez. İhtiyâcât-ı mahalliye mahsûlat-ı mahalliye ile tehvin olunsun. İşte Bulgarlar'ın hedef-i sanâyii budur.<sup>404</sup>

Söz konusu sanayi ve ticaret kollarındaki bu kalkınma, yurt çapında yürütülen imar faaliyetleriyle genişletilmeye çalışılır. Bu anlamda pek çok liman, demiryolu ve köprü yapılarak imar çalışmaları ihmal edilmez:

Tevsi-i ticaret için Bulgaristan -liman, yol, şimendifer, hiçbir lâzımı ihmâl etmiyor: Burgaz, Varma limanları en müşkülpeşendleri hoşnud edecek kadar mükemmel imiş; şoselerinin ve demiryollarının serveti ise nâ-kabil-i inkârdır. Bugün Bulgaristan'da hepsi devlete âit olmak üzere iki bin kilometre karib şimendifer hutûtu var; şoseleri ise yılan gibi memleketin her tarafını dolaşiyor. Bunların semeresi olarak erkâm-ı muâmelât her sene artıyor ve artacak!<sup>405</sup>

Bulgaristan sonra yine bir Balkan ülkesi olan Romanya'dan bahseden Cenap Şahabettin, buradaki Musevîlerin ticaret faaliyetleri üzerinde durur. Nüfusça haydi kalabalık olan Musevîler ticarete etkin olmalarıyla, Romenlere engel teşkil etmektedirler. Öyle ki çıkarılan kanunlarla Musevîler, elden geldikçe yıldırılmaya ve bazı haklarından mahrum edilmeye çalışılmıştır:

Müseviler mücâdele-i maîşette Romanyalıları yıldırılmışlardır. Evvelâ bu unsur velûddûr. Bereket-i zürriyeti ile tehdid eder. Sâniyen faaliyet-i ticâriyye ve mâliyyeleri mehib birer kuvvettir. Mücâdele-i anâsır açık ve serbest olsaydı hiç şüphe yok kısa bir vâde nihayetinde olacaktı. İşte böylece Ulahlar Müsevilerin şikâr-ı mahâreti olmaktan korktular ve bu

<sup>404</sup> Uluant, *Avrupa Mektupları*, s. 14.

<sup>405</sup> Uluant, *Avrupa Mektupları*, s. 14-15.

koru mesele-i Müseviyeyi tevellüd etti. Yedi milyon Romanyalının üç yüz bini Müsevidir.<sup>406</sup>

Halit Ziya Uşaklıgil, Almanya seyahati güzergâhındaki bir diğer yer olan Romanya'dan geçerken ise, Bükreş'teki petrol ve kereste tesislerinden bahseder. Bilhassa petrol burada bol olmakla beraber saydığı ormanlar, kereste yığınları, ekinler, petrol arabaları kişiyi bir hayal gibi takip eden iktisat sandığıdır:

Sonra, petrol petrol ile kereste... Bu, bütün Romanya'da bir hayal-i muakkib gibidir, sizi bırakmaz. Katarınızın yanından geçip giden yük katarları, uğradığınız demir yolu mevkifleri kereste dağlarıyla, petrol kazanlarıyla doludur. Bunları saymak mümkün değildir, hele petrol mebzuliyeti... Bazen bir mevkifte sıra ile bekleyen petrol kazanlarını muhtevi arabalara saymağa teşebbüs edersiniz; on, yirmi, otuz derken bir ikinci hattâ bir ikinci sıra, daha sonra üçüncüsü, bir dördüncüsü çıkarır; tedâddan vazgeçersiniz; zihninizde küçük kaydiyle yer tutan bu memleketin karnından bu miktarda petrol çıkabileceğine ihtimal vermezsiniz.

O zaman âdeta kendinizi atarak oturursunuz, iki ellerinizle yüzünüzü keper, zihninizi dolduran ormanların, ekinleri, petrol arabalarını, kereste yığınlarını, dumanlarına savuran bacaları ve bunların hepsinin arkasında servet-i halkın muazzam bir timsali şeklinde yükselen iktisat sandığı binasını; yeni mahalleleriyle, şekerlemeden mamul oyuncaklara benzeyen binalarıyla, milyonların taşkın mebzuliyetiyle kaynaşan Bükreş'i görürsünüz.<sup>407</sup>

Yine Avusturya izlenimlerinde ise Batı'nın sanayi, Doğu'nun da ziraat ülkeleri arasında olması dolayısıyla Viyana'nın, tahıl ve hayvan ticareti yaptığını belirtir. Bunun yanı sıra, fabrikalarında ürettiği her türlü sanayi ürünü eşya ve aletlerle bir sanayi merkezi hâline geldiğini aktarır:

Ehemmiyet-i ticariyyesine gelince, Silezya ve Bohemya tarikleriyle Adriyatik'i Baltık'a rapteden hututun nokta-i iltisakında ve garbın memâlik-i ziraiyyesi arasında mebni olmak sayesinde eski samanlardan beri mühim bir merkez olan Viyana bugün bütün Avusturya'da hububat ve hayvanat ticaretinin başlıca zemin-i faaliyetidir. Hayat-ı sanaiyyede de pek yüksek bir mevki işgal eder: Makina ve her türlü âlât ve edevât imâlâtı, tunca, kalaya, altın ve gümüşe müteallik esas ve âvâmı: yün, pamuk, ipek nesciyyâtı; eşya-yı beytiye, mevaddı kimyeviye, meşine

<sup>406</sup> Uluant, *Avrupa Mektupları*, s. 35.

<sup>407</sup> Aktan, "Almanya Mektupları", s. 8.

müteallik imâlat Viyana'yı yalnız ticaret âleminde değil, sanat hayatında da dünyanın en haîz-i ehemmiyet merâkizinden biri hükmüne getirmiştir.<sup>408</sup>

1911 tarihli *Almanya Seyahati* metninde Ahmet Hikmet Müftüoğlu, Almanların hayatlarını, çalışma düzenine göre tertip eden, bir sanayi toplumu oluşları üzerinde durur. Almanlar güzel sanatlardan ziyade sanayiye önem verirler ve bu yönleriyle sanatçı değil, kendilerini sanayiye adanmış faydacı bir millettir. İşçisinden mühendisine eğitilmiş, dakik kadın ve erkeklerden oluşan bu millet, âdeta bir makine hissizliğinde sorgulamadan kazançları için çalışmaktadır. Hatta bu yoğun çalışma temposuna örnek teşkil etmesi için Ahmet Hikmet, çalışmaktan yorulmuş ve olduğu yerde uyuklayan bir genç kızını tasvir eder:

Fabrikalarında, tezgâhlarında en mühim mekteplerden çıkmış amele, mühendisler var ki senelerle her gün sabah altıda işinin başına gelmiş, (12)ye kadar çalışmış, yemekten sonra ancak bir sigara içmiş, saat birde tekrar işine başlamış, etrafına bakmadan bir sigara içmeden (iş başında sigara memnûdur), fazla bir lâkırdı söylemeden akşam dörde, beşe kadar bir ikinci makine gibi makine başında bilâ-hayâl, bilâ-emel çalışmış, çalışmıştır. Bu yirmi, otuz, kırk sene böyle devâm etmiştir. Kadınlar da aynı hissizlik, aynı hayâlsizlikle çalışırlar, demir fabrikalarında eller zeytinyağı içinde demir kütlelerini makine başında delen, karabina, rovelver namlularını tesviye ve imâl ile uğraşan âfet kadar genç, güzel kadınlar gördük. Buralarda amele gündelik değil, yapacakları işin aded ve mikdârı nisbetinde ücret aldıklarından herkes fazla kazanç için vakit zâyi etmemeğe mecburdur.

Berlin sokaklarının birinde güzel giyinmiş, güzel sarı saçlı tâze bir kızın Wertehaim Mağazası civârındaki bir küçük meydandaki iskemlede oturmuş, öğleüstü geçenlere ehemmiyet vermeyerek rikkat-i hüsnünü itibâra almayarak başını kanepenin arkalığına dayamış, al dudaklarını yarı açmış, beyaz iskarpinli, şeffaf çoraplı ayaklarını bî-tâbâne uzatmış, yorgun yorgun uyduğunu gördüm. Kim bilir bu bîçâre bu sabah işine gelmek için kaçta kalkmış ve ne kadar yorulmuş, ki, etrâfına ehemmiyet vermeyecek, işve-i nisvâniyyeti unutacak bir hâle gelerek dalmış gitmiş.<sup>409</sup>

Almanlardaki yoğun ve titizlik içerisinde yürütülen bu iş hayatının ardında, teknolojiyi yakından takip etmeleriyle birlikte, iyi oluşturulmuş bir iş bölümüyle

<sup>408</sup> Aktan, "Almanya Mektupları", s. 17.

<sup>409</sup> Özgül, *Bigâne Durmayın*, s. 210.

çalışmaları önemlidir. Bu anlamda hayatı boyunca sadece bir işi yaptığı için o alanda ustalaşan bir işçi zamanla mucit ve mühendisler fikri verebilecek hâle gelir:

Bütün Almanya’da çekilen ziyâfetlerde sağımıza solumuza tesâdüf eden zevât erasında bize takdîm ettikleri adamlarda yüzlerce muhterî’ mücid vardır. Kimi otomobil için, kimi balon, kimi demir dökmek, kimi demir katlamak, boya yapmak, elektrik istihsâl etmek için yeni bir makine icâd etmiş.

Rivâyete nazaran fikr-i icâdı mühendisler veren amele imiş. Bu fabrikalarda taksîm-i mesâî esastır. Meselâ bir kundura fabrikasında her amele yalnız kunduranın bir parçasını kesmek veyâ yapıştırmak veyâ dikmek ile mükelleftir. Meselâ senelerce makine ile bir potin düğmelerini diken veyâ yalnız bu işle iştilal eden bir işçi bununla uğraşa uğraşa bu amelenin daha sühûletle icrâati için bir kolaylık düşünür ve önündeki makineyi bir iğne daha ilâvesi gibi cüz’î bir tâdil ile hem vakten ve hem amelem sür’at ve sühûleti mûcip olacak bir fikri fabrikanın mühendisine söyler ve mühendis derhâl onu fiile getirerek makineyi ikmâle muvaffak olur.<sup>410</sup>

Halit Ziya Uşaklıgil de sanat ve zanaatla iç içe tarif ettiği Almanya’nın, her şeyin başında bir ticaret ve sanayi şehri olduğunu zikreder:

Zaten Almanya’da hayat-ı sanat ve sînâat yek-diğeriyle o kadar mümtezic ve mütecevirdir ki bunlar arasında bir hadd-i fâsıl bulmak mümkün değildir. Numunegâhlarıyla, mebâni-i atıkasıyla, müessesât-ı ilmiyesiyle müştehir bir merkez aynı zamanda bir şehri sînâat ve ticarettir; en umulmaz köşelerde, en tenha zannedilen köylerde bir galeyan, bir hareket vardır. İmalgâh bacaları bu diyarın bütün sinesinden fişkırılmış nefes boruları gibidir.<sup>411</sup>

Bu anlamda Münih, Regensburg, Augsburg, Würzburg, Nürnberg, Hamburg gibi şehirler üzerinden Almanya’daki ticaret ve sanayi faaliyetlerini geniş çaplı anlatır. İlkin, sanatsal faaliyetlerinin Almanya’nın en büyük ticaret ve sanayi merkezi hâline gelmiş olan Münih’ten bahseder. Toplum ihtiyaçlarına hizmet etmesinden ötürü fabrika bacalarının istila ettikleri kırlardan, güzel kokular yayan bitkiler gibi fişkırıldığı ifadeleriyle dolaylı bir eleştiride bulunur.<sup>412</sup> Yine kereste, hububat ticaretiyle Regensburg’un, dokuma sanayisiyle Augsburg’un, matbaa makinesi imalatıyla

<sup>410</sup> Özgül, *Bîgâne Durmayın*, s. 210-211.

<sup>411</sup> Aktan, “Almanya Mektupları”, s. 113.

<sup>412</sup> Aktan, “Almanya Mektupları”, s. 53.

Würzburg'un merkezî konumlarda olduğundan söz ederken bilhassa Augsburg'un bu minvalde büyük bir şehir olmasına rağmen sessiz oluşunu hayretle karşılar.

Almanya'nın en hareketli şehirlerinden olan Nürnberg, hayat dolu bir zanaat merkezi olması yönüyle en çok üzerinde durulan yerdir. Oyuncaktan kurşun kalem imalatına pek çok hususta ön plana çıkan Nürnberg'de, bilhassa evlerde kurulmuş atölyeler dikkat çekicidir. Bu anlamda evlerdeki atölyelerin hepsinde, ayrı bir oyuncak malzemesi üretilir ve sonunda bunların hepsi birleştirilir. Çıkarılan iş kadar para alındığı için her ev, kapital bir rekabet ortamı hâlini alır.<sup>413</sup> “Teşebbüsât-ı şahsî, fikr-i ihtirâ, kabiliyât-ı zâtiyye” meziyetlerini haiz her işveren böylelikle, çok sayıda kaliteli ürün elde eder.

“Küçük sanayi” şeklinde tabir olunup tahta, toprak, maden ve kumaştan imal edilen oyuncak ve kurşun kalem imalathaneleri, Nürnberg'de yine Halit Ziya'nın dikkatini celbeden hususlardandır. Bu anlamda öncelikle, Nürnberg'in adeta yuttuğu bir kasaba olan Fürth'deki, yüz yıllık kurşun asker imalathanesini gezerken “çocukluğunun sevgililerinin yapılışına şahit ol”ur.<sup>414</sup> Sonrasında “Alman fitratının hasasis-i esasiyesinden başlıca ikisinin belîğ misalleriyle şahit olmak için Johan Faber'in kurşun kalemi imalgâhını gez”er. “Fikr-i tertib ve tensik” ile “ihtiradan hüsn-i kusvâ-ı menafî” hisleriyle tasarlanmış bu imalathanenin, “aletlerin zekâsını görmek, onların insandan daha becerikli, daha zeki mahlûklar için en uygun yer” olduğu değerlendirmesinde bulunur. Buradaki makineler, insana duyulan ihtiyacı ziyadesiyle karşılamakla beraber son derece temiz ve düzenlidir.<sup>415</sup>

Nürnberg'den sonra Leipzig'deki matbaacılık faaliyetlerinden bahsedilir. Osmanlı da dâhil olmak üzere pek çok büyük devlet matbuat işlerini burada hallettiğinden, matbaacılık burada geniş bir sanayi kolu oluşturmaktadır:

Ticaret hayatında, mesela kürkçülük ve dericilikle Londra'nın başlıca rakibi olan Leipzig, bütün tezahürat-ı faaliyetinden tecrit etse yalnız kitapçılıkta mevki-i müstesnasıyla yine dünyanın en mühim bir merkez-i ticareti kalır. Bu noktada onun misli olabilecek bir rakip daha yoktur.

<sup>413</sup> Vildan Hatipoğlu, “Halit Ziya'nın Almanya Mektupları” (Mezuniyet Tezi, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü, 1978), s. 1.

<sup>414</sup> Hatipoğlu, “Almanya Mektupları”, s. 5-8.

<sup>415</sup> Hatipoğlu, “Almanya Mektupları”, s. 9-10.



Yalnız Almanya'nın değil belki bütün cihan-ı tıbaatın yüksek bir tabakayı sanatkârânesinde ahz-ı mevki' eden matbaanın müşterileri devletlerdir, hükümetlerdir. Hatta şu sırada başlıca mühim bir müşterisi biziz. (...) Yalnız bu nokta-yı nazardan bile şayan-ı ziyaret olan matbaanın nefaset-i imalâtına da başka delil istemez. Bu yolda evrakın ne dakik ihtimamat ve takayyüdat neticesiyle elde edildiğine, her biri ayrı ayrı işlenmeğe mütevakıf müteaddit elvan ve hututu, mütenevvi i'dâd ve işareti, hafî ve celî alâmât-ı fârikayı muhtevi olan bir varaka-i nakdiyenin ne kadar ince bir silsile-i ameliyattan geçtiğine, her bir parça için ne uzun bir zincir-i kuyûd ile işlendiğine vukufu olanlarca müsellemdir ki nefaset-i imalde bu derece-i kemâle vusul işte ancak bu matbaa gibi her türlü teçhizat-ı sanatkâraneye mâlik olan bir müesseseye nasip olabilir.<sup>416</sup>

Dresden ve Meissen'deki porselen fabrikalarıyla Dresden sokaklarının porselen eserlerle dolup taşmasından bahsettikten sonra Halit Ziya, Alman ticarî hayatının merkezi Hamburg'da, savaştan ötürü her şeyin durduğunu aktarır. Adeta, uyku şehri hâline gelmiş olan bu liman şehri, düğmesine basınca tekrar canlanmayı beklemektedir. Aynı zamanda tütün fabrikalarının da bulunduğu bu şehrin önemini daha iyi anlatabilmek için Halit Ziya, Hamburg'u Fransa'nın dört büyük limanı Marsilya, Le Havre, Dunkerque, Bordeaux'la mukayese eder. Hamburg'un, bunların iki buçuk misli olduğunu ifade eder.<sup>417</sup>

Cenap Şahabettin, *Avrupa Mektupları*'nın "Almanya'da Sanayi" başlığı altında Alman sanayisinden övgülerle bahseder. Şubelerinden birisi fabrika olmak üzere, dört şubeli bir daire şeklinde tanımlanan Almanya, "ordu-millet" anlayışına bağlı bir sanayi kışlası hâlinde sürekli çalışır. İnsanlar arasındaki bu düzen ve disiplinden gelen birliktelik, kurumlara da yansır. Bilhassa fabrika ve bankalar, iki uyumlu kardeş gibi birlikte çalışırlar:

Banka ve fabrikanın iki birader-i kâfiye olduklarına Almanya'da dikkat ettim; bir keşif bir fennî ile ihtira' beratı arasındaki karâbeti her yerden ziyade Almanya'da görebilirsiniz. Almanya'da bir hakikat-i ilmiyye keşfolundu mu, -tezgâhlar, makineler, ticarethâneler, bütün echeze-i iktisat bu hakikat üstüne atılır; ondan yeni bir suhûlet, bir taze memba-ı kâr çıkarmak isterler.

<sup>416</sup> Hatipoğlu, "Almanya Mektupları", s. 46-47.

<sup>417</sup> Hatipoğlu, "Almanya Mektupları", s. 163-164;169-170.

Bir şule-i terakki muvacehesinde hiçbir Alman lâkayd durmaz. Yalnız ticarete değil, harpte, sanatta, siyasette, her şeyde, aynı intibak, aynı basiret ve aynı intizam ve nizam cereyan eder...  
Uzun hazırlıkları takip eden emin icraat: işte hiç değişmeyen program.<sup>418</sup>

18. yüzyılda fakir bir ülke olmasına rağmen Almanya, 19. yüzyılda Büyük Frederick'ten itibaren hem çalışıp üreten hem de tüketen bir toplum hâline gelmiştir. Söz konusu bu değişimde hiç şüphesiz, bilim ve sanayinin birbirine paralel şekilde gelişmesi önemlidir. Bilimsel araştırmalar neticesinde ortaya koyulan teknolojik ürünler ve bu ürünlerin fabrikalarda kullanılması, Almanya'nın sanayi kulvarında önemli hamleler gerçekleştirmesini sağlamıştır. Böyle düşünüldüğünde Alman sanayisindeki bu gelişmenin temelinde bilim vardır. Tabii, bilim sahasında elde edilen gelişmelerin de arkasında, ülkedeki teknik okullar ile yüksek sanayi okulları etkilidir.<sup>419</sup> Dolayısıyla evlerdeki atölyelerden fabrikalara doğru farklı alanlarda büyüyen Alman sanayisi, bilim sayesinde diğer milletlere rakip olur:

Fransız sanayiinde sevdâ-yı bedâyi' ve hürmet-i an'anat ile, İngiliz fabrikalarında istihkar-ı nazariyyat ile, Amerika tezgâhlarında ifrât-ı teceddüdât ile az çok bulunan fen bütün safvet ve kuvveti ile ancak Alman dârü's-sinaalarında icrâ-yı saltanat eder. Millet güya fenne karşı medyun olduğu minneti ahkâm-ı fenne riâyet-i tamme ile ediye ediyor.<sup>420</sup>

Bu gelişme hızıyla zaman içerisinde büyüyen Almanya'da küçük fabrikalar kalmayıp şatoları andıran büyüklükte fabrikalar kurulur. Bilimi referans alan Almanya'nın bu hızlı büyüüşünde yine: iş bölümündeki hiyerarşik yapı, fabrikatörlerin icatlara ve yeniliklere açık olması ve özellikle Alman işçilerinin düzenli ve fedakârca çalışmaları önemli rol oynar.<sup>421</sup>

Alman sanayisinin endüstriyel kısmından sonra ziraî boyutundan bahseden Cenap Şahabettin, tarım alanındaki faaliyetlerin “garip bir manzara-i terakkî” arz ettiğini aktarır. 18. yüzyıldan sonra yapılan reformlarla toprak sahiplerinin dizginlerinden kurtulan çiftçiler, mülkler kendilerine kalınca ne yapacaklarını bilemeyip zamanla borçlanırlar. Borçlarından ötürü ellerindekileri toprakları kaybedince de tekrar

<sup>418</sup> Uluant, *Avrupa Mektupları*, s. 65-68.

<sup>419</sup> Uluant, *Avrupa Mektupları*, s. 106-107-108-109-110.

<sup>420</sup> Uluant, *Avrupa Mektupları*, s. 106.

<sup>421</sup> Uluant, *Avrupa Mektupları*, s. 113-114.

başladıkları yerlere dönerler. Bu bakımdan “çiftçilik hayatı bilhassa Almanya’da pek acıdır. Tarla sâhipleri gayet cüz’î bir ücrete mukabil rençberlerden öldürücü bir sa’y isterler.”<sup>422</sup> Tarım sektöründeki bu durumdan ötürü de çiftçiler, tarlaları bırakıp fabrikalarda işçi olurlar. Böylelikle güç kaybeden Alman tarımı ve toprağı “ne zengin ne de semih”tir.<sup>423</sup>

Bu manzara karşısında ise Almanlar endüstriyel sanayide olduğu gibi bilime müracaat ederler. Toprağı nadasa bırakma, ürünlerin yetiştirilmesinde sunî gübrelerden yararlanma ve insan/hayvan yerine tarım makinelerinin kullanılması gibi modern tarım teknikleriyle aletlerini tercih ederler. Çiftçilerin endüstriyel sanayiye yönelmesi ve tarımdaki bu gelişmelerle birlikte büyük fabrikaların yanına, onun işleme dağıtım alanıyla alakalı tarlalar ekilir. Böylelikle de tarımsal ve endüstriyel kollar, birbirlerinden istifade ederek ilerler. Ancak tarım, fabrikalara nazaran çok büyük bir gelişme elde edemez.<sup>424</sup>

### 2. 2. 3. Batı’nın İnsanı ve Temsili

“Her Viyanalı saat-ı ciddiyetini saat-i vazifeye hasretmiştir; (...)  
Bütün gün rençber gibi çalışır, fakat akşam olunca bir hak  
gibi eğlencesini arayan bir ‘efendi’dir”

Cenap Şahabettin

15. yüzyıldan itibaren meydana gelen olgu ve olaylarla, Batılı olarak tabir edilen “Avrupalı birey” oluşmaya başlamıştır. Söz konusu bu birey: coğrafi keşiflerle dış dünyayı keşfe çıkmış, içinde bulunduğu dogmatik dünyaya karşı Rönesans ve Reformdan sonra alternatifler üretmiş, Aydınlanma dönemiyle dünyadaki var oluşunu ve toplum içerisindeki yerini sorgulamaya başlamış, bir vatandaş olarak modern devletin yapıtaşlarından birisi olmuş, aklın ve bilimin egemenliğine dayalı bir sekülerliğe ve bu ölçütlerle ilerlemeye “iman etmiş” bir kişilik portresine karşılık gelir. Bünyesindeki tüm bu özelliklerin şekillenmesi ise, 19. yüzyılda mümkün olur.

<sup>422</sup> Uluant, *Avrupa Mektupları*, s. 118.

<sup>423</sup> Uluant, *Avrupa Mektupları*, s. 118.

<sup>424</sup> Uluant, *Avrupa Mektupları*, s. 119-120-121.

Toplumdan bireye doğru seyreden bu değişimin temelinde, Aydınlanma Çağı ve bu çağın arka planındaki “insan projesi” vardır. Yeni bir insan modelini hayata geçirmeye yönelik bu proje dâhilinde Tanrı değil, insan merkezli bir dünyanın ikame edilmesi amaçlanır. Bu surette din yerine bilimi referans alan aydınlar, toplumu metafizik unsurlardan arındırmaya çalışır. Ancak bu dünya söylemi içerisinde insan zamanla, tarih ve toplum içerisinde yer almayan, homojen, üstün, bir modern birey hâline gelir.<sup>425</sup> Aydınlanma dönemi etrafındaki düşüncelerle bu denli şekillenen Avrupalı birey, hatta sonraki süreçte sömürgeci ve kapitalist dünya düzeni arasında bir bağ kurar. Birey, “yeni düzen”le kendisi arasında kurmuş olduğu bu bağla, kapitalizmin dünyaya yerleşmesi için uygun zemini oluşturur. Bu anlamda Aydınlanma felsefesinin “eşsiz insan” kavramları etrafında şekillenen birey, kapitalizmin doğuşunda büyük rol oynar. Bu felsefenin modern birey ve toplum üzerindeki etki alanı hakkında da Samir Amin şu sözleri dile getirir:

Bu felsefe, bir dizi spesifik nedensel belirlenmeleri şart koşan bir mekanik materyalizm geleneğine dayalıdır. Söz konusu spesifik belirlenmelerden en önemlisi, bilim ve teknolojinin, kendi ilerleyişleriyle, süreç içinde toplumsal ilişkileri de değiştirerek, toplumsal hayatın her alanını belirle(r).<sup>426</sup>

Modern bireyin 19. yüzyıldaki kimliğinin oluşumunda bilimin, insana özgürlük, sonsuz barış ve mutluluk vadetmesinden hareketle gelişen düşüncelerin de büyük etkisi vardır. Söz konusu vaatlerle insana yaklaşan bilimin etkisiyle Avrupalı bireyin “yeni dünya” algısında, gerçeklere akıl ve deneyimle ulaşarak “ilerleme”yi hedefleyen, rasyonel bir tarih, toplum ve birey anlayışı oluşur. Aklın, insan hayatının merkezine dâhil edilmesiyle bilimin “tek hakikat” olarak algılanmasının yanında, geleneksel unsurlarla olan bağlar da koparılmaya başlar, seküler bir toplum yapısı meydana gelir.

Oluşan seküler yapıyla alakalı olarak Max Weber, “dünyanın büyüsünü kaybetmesi” olarak adlandırdığı bu geniş hareketin sonucunda, dinsel alanın tamamen yok olmadığını, fakat gündelik hayatın küçük bir parçasında veya marjinal gruplarında

---

<sup>425</sup> Heidegger’den aktaran: Yasin Aktay, “Bir Aydınlanma Projesi Olarak İnsan”, *İnsan Hakları Araştırmaları* 2, (2004): s.15.

<sup>426</sup> Samir Amin, *Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme*, çev. Semih Lim, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1997, s. 134.

donduğunu düşünür.<sup>427</sup> Jean Baechler ise 16. yüzyıldan itibaren dinsel değerlerin etkisizleşmeye başladığına dikkat çekerek, bu kanalla Batılı yöneticilerin kalabalıkları etrafında toplayamadığını belirtir. Ancak geniş kitlelere sesini duyurmayı iki tipin başardığı vurgusunu yapar: “Bütün mümkün toplumsal tipler içinde; rahip, siyasetçi ve askeri gölgede bırakarak, endüstrileşmenin belirli öğeleri olan iki tip öne çıkmıştır: Kendini yalnızca kâr peşinde koşmaya adanmış olan müteşebbis ve kendini bilimsel gelişmeye ve tekniğe adanmış olan teknolog...”<sup>428</sup> Dolayısıyla sanayileşme etrafında birleşen bilim ve sermaye insanları artık, gündelik hayatın dinamiklerinde önemli iki belirleyici olur ve bireyin gelenekten kopuş süreci hız kazanır.

Daha öncesinde hayatı anlamlandırmada yönlendirici bir misyonu olduğu düşünülen gelenek, sanayileşme sürecindeki kapitalist eğilimlerle birlikte bu konumunu yitirir. Kapitalist ruhun bu süreçte öncelikle mücadele etmek zorunda olduğu düşman, “geleneksellik” olarak adlandırılabilir duygu ve davranışlardır. Bu surette insan, kuşatıldığı geleneklerden sıyrılma yeteneği kazanarak ticarî yaşam için uygun bir temel kurar.<sup>429</sup> Emeği, insanlığın maddî gereksinimlerini sağlayan rasyonel bir örgütün hizmetindeki bir güç sayan Weber, geleneksel hayatın yıkılmasının emeğin sınırsız ve fütursuz kullanımına bir meşruiyet zemini oluşturduğunu düşünür. Bununla beraber bireylerin, geleneksel yaşam tarzlarını korumak istemeleri durumunda da kazanma güdüsüne yapılan uyarıyla bu girişim sonuçsuz kalır.<sup>430</sup>

Koruyucu bir zemin olarak kabul edilen geleneğin bilhassa, 19. yüzyıldan sonra reddi ve yıkılmasıyla bireyde aidiyetsizlik duygusu oluşur. Beraberinde gelen bireysel ve toplumsal güven kaybıyla fertler, yeni bir toplumsal sistemle karşı karşıya kalır. Emek, toprak ve paranın sanayi ile sermaye düzleminde metalaşması hâlinde seyreden bu sistemle birlikte de insanî ilişkiler çöker. Bu bakımdan söz konusu iktisadî sistem, “bireysel ve toplumsal mutluluğa karşı bir ilke olarak işçinin sosyal çevresine, mahallesine, topluluk içindeki yerine, zanaatına, tek kelimeyle daha önceleri iktisadî varlığının içinde yer aldığı insan-doğa ilişkisine hasar verir.”<sup>431</sup> Dolayısıyla 19. yüzyılın sonlarından itibaren Avrupa’da, bu denli parçalanma ve kopuşlar neticesinde

---

<sup>427</sup> Max Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, çev. Zeynep Gürata, İstanbul: Ayraç Yayınları, 2002, s. 54-152.

<sup>428</sup> Jean Baechler, *Kapitalizmin Kökenleri*, Ankara: İmge Kitapevi, 1994, s. 141.

<sup>429</sup> Weber, *Kapitalizmin Ruhu*, s. 48.

<sup>430</sup> Weber, *Kapitalizmin Ruhu*, s. 49.

<sup>431</sup> Karl Polanyi, *Büyük Dönüşüm*, çev. Ayşe Buğra, İstanbul: Alan Yayınları, 1986, s. 140.

“yabancılaşma” (alienation) ve “yabancılaşmış birey” (protagonist) kavramları meydana gelir.<sup>432</sup>

19. yüzyıldan sonra Avrupa'ya seyahat eden Osmanlı seyyahlarının metinlerindeki Batı insanına dair bilgilerin bir kısmı, okudukları romanlara ve seyahat yazılarına dayanmaktadır. Doğu insanı bahsinde olduğu gibi genellikle böyle bir tercihe giden seyyahlar, görmedikleri coğrafya ve insanlara dair ön bilgi toplayıp hazırlık yapmak isterler. Ancak bu denli ön bilgiler, ön yargı ve genellemeleri de beraberinde getirir ve metinler, objektiviteden uzaklaşır. Cenap Şahabettin'in Doğu coğrafyalarına dair izlenimlerinde Avrupalı romantiklere ait seyahat metnlerinin, Ahmet İhsan'ın bilhassa Fransa izlenimlerinde ise çevirilerini yaptığı Jules Verne romanlarının büyük etkisi vardır. Bu bakımdan en gerçekçi bilgiler, seyyahların kendi gözlemlerinden oluşur; fakat seyyahın maharetine göre değişmekle beraber bilgilerin yüzeysel ve basit kalması durumu vardır. Kişisel gözlem ve izlenimlere dayalı bu seçenekte de seyahat müddetince veya dönüşü not almak şeklinde bilgilerin niteliğini belirleyen iki kriter vardır. Öte yandan, Halit Ziya Uşaklıgil'in *Alman Hayatı* metninde olduğu gibi, kitabî bilgilerin şahsî gözlemlerle birleştirilmesi de seyahat metinlerine bir inceleme yazısı niteliği katmaktadır.

### 2. 2. 3. 1. Balkan Milletleri ve Macarlar

Avrupa ülkelerine yapacakları seyahatlerde Osmanlı seyyahlarının ilk durakları Balkan ülkeleri olduğu için, millet gözlemlerinde de öncelikle Bulgarlardan ve Romenlerden bahsederler. 19. yüzyılın sonlarında yazılmış seyahat metinlerinde bilhassa Bulgaristan ve Bulgarlar, üzerinde sıklıkla durulan bir konudur. Yunanistan'a benzer şekilde önceleri Osmanlı'ya bağlı olmasına rağmen Bulgaristan, 1908'de özerkliğini ilan eder. Doğu seyahatlerinde olduğu gibi bu hadiseden de hareketle Bulgarlar, seyyahlar tarafından eleştirilir. Bulgaristan'ın sürekli ele alınmasındaki bir diğer etken ise, Avrupa seyahati güzergâhları üzerinde ilkin burasının olmasıdır. Bulgaristan'dan hareketle Bulgarlar, Ahmet İhsan'ın metinlerinde ötekileştirilerek verilirler. Söz konusu

---

<sup>432</sup> Yabancılaşmaya dair ayrıntılı bilgi için bkz: Hakan Sazyek, *Abdülhak Şinasi Hisar'ın Romanlarında Özel Yabancılaşma*, Ankara: Akçağ Yayınları, 2008; Hakan Sazyek, “Türk Romanında Protagonistin Serüveni I-II”, *Adam Sanat* 214, (2003): s. 75-81.

ötekileştirilmenin boyutlarına bakıldığında ise, Bulgarların -Avrupalı romantiklerin Doğu vilayetlerindeki insanlar için kullandığı ifadeler benzer şekilde- tembel, miskin hayvanî vasıflarla nitelenmesi gayretleri görülür. Bu bakımdan Ahmet İhsan *Tuna'da Bir Hafta*'da vapurla İstanbul'a dönerken gördüğü Bulgarları bu denli bir anlatım tarzıyla tasvir eder:

Güğertenin bir kısmıyla yukarı çıkan merdivene nazır olan pencerenin dışarısında, yerler ve merdiven üzerleri adam dolu idi. Bunların kısm-i âzam yüzükoyun hayvan gibi yere yatmış, horlayarak uyuyorlar, bazıları küme küme oturmuşlar konuşuyorlar. Ayaklarında mahut Rumeli çarık veya dolaması, dizlerinde galiba vaktiyle beyaz olan bir pantolon, sırtlarında müstekreh birer ceket vardı. Meğer bunlar hep Bulgar askeri imiş, gece uğradığımız Silistre'den Rusçuk'a gidiyorlarmış! Şu hayvanî manzarayı uzunca müddet temaşa eyledim. Otuz senede ortaya şayan-ı ehemmiyet bir Bulgaristan çıktı diyoruz ama onların esasını teşkil eden halk yine bildiğimiz çobanlardan ibaret! Bu da gösteriyor ki bir millet üç beş senede değil, otuz senede bile tekemmül eyleyemiyor. İşte numune ortada!

Kamaramdan çıktım. Yerde lâşe gibi yatan şu müteaffin asâkirin(!) arasından atlama usulüyle geçtim; merdivene dizilmiş olanların arasından sıyrılıp güğerteye çıktım. Gayet lâtif ve serin rüzgâr esiyor, Tuna dalgalı. İki günden beri kasıp kavuran sıcaktan eser kalmamıştı. Ağzımı rüzgâr tarafına açıp derin derin nefesler aldım. O yerde yatan müstekreh askerlerden çıkan taaffünatın burnumda bıraktığı asarı defe çalıştım. Fakat güğertede oturacak yer yok. Aşağıda rast geldiğim yere kıvrılmış ve yüzükoyun hayvan gibi murdar tahtalar üzerinde uyumuş olan Bulgar asâkirinin zabitanı güğerteyi istila etmişler, kanepelere koltuklara kurulmuşlardı.<sup>433</sup>

Bulgar askerleri üzerinden ortaya koyduğu Bulgaristan izlenimlerinde ilk dikkat çeken nokta, daha evvel gezdiği Avusturya ve Almanya'yla kıyaslıyor oluşudur. Bulgaristan bu ülkelerdeki intizama hiçbir surette sahip değildir. Bunun sebebi ise, Bulgarların "Şark" toplumundan addedilmesidir. Dolayısıyla Bulgaristan her ne kadar Osmanlı'nın "batı"sında bulunsa da yaşam tarzı bakımından Doğu medeniyetine dâhil edilir:

Zabitanın intizamdan eser göremedim. Hiçbirinin pantolonu cekete uymuyor, ayakkabıları eski ve boyasız, göğüsler açık, vaziyetleri gayet bidedabâne, yüksek sesle konuşup bira içiyorlar, hiçbirinde Almanya ve Avusturya'da görülen terbiye-i askeriyenin katiyen eseri yoktu. Bazıları

<sup>433</sup> Ahmet İhsan, *Tuna'da Bir Hafta*, s. 528.

kanapeler üstüne yayılmış, ayakkabılarını çıkarmış! Hülâsa kâmilen bizim Şark!

Ne yapsak nafîle, Şark'ın daha adam olmasına milel-i mütemeddiyiye benzemesine çok zaman ister! Öyle üç beş kişinin kesb-i intizam etmesiyle milyonlarla halk düzelmez.<sup>434</sup>

1911'de Türk-Macar Dostluk Cemiyeti çalışmaları için Almanya'ya giden Ahmet Hikmet de *Almanya Seyahati*'nde Bulgarlardan bahseder. Ancak diğer seyyahların miskin nitelermelerinden farklı olarak o, Bulgarlar köylülerinin çalışkanlığına dikkat çeker. Hatta bu hususta kıyas yapar ve Osmanlı köylerinde bikkınlık ve sefalet, Bulgarlar köylerinde ise azim ve refah olduğunu belirtir:

Her taraf mevrû' herkes çalışıyor. Turlarda bütün kadınlar yerli kırmızı şayaklardan, erkekleri kırmızı baş yemenileriyle tarlalarda çalışıyorlar. Dinç, iri öküzleri sığırtmaçlar tarlalara sevk ediyorlar. Şâirâne menâzır eksik değil. Arâzî pek münbit. Zavallı Türklerin vaktiyle buralarda döktükleri kanlar bura topraklarının kuvve-i intibâtiyyesine hayli yardım etmiş olsa gerek. Yollardaki vagonların mevkîf binâlarının üstlerinde bir kelime ecnebî lisânı yok, cümlesi Bulgarca. Bizim şimendöferlerle mukayese ettikçe yüreğim parçalanıyor. Bütün bu memlekette bir azim, bir refah duyulur. Bizde ise bir bikkınlık, bir sefâlet hüküm-fermâ.<sup>435</sup>

Ahmet Hikmet'e benzer şekilde Bulgarların azimli olduğuna yönelik izlenimler, Halit Ziya Uşaklıgil'in *Almanya Mektupları*'nda da bulunmaktadır. Bu anlamda Bulgaristan sınırından geçerken Halit Ziya, Sofya'daki insanların azimli olduğu üzerinde durur:

Mamafih görülen şeylerin altında me muhtefî olursa olsun hepsinin üzerinde bir şeyin, bir millet için en kıymetdâr bir kuvvet olduğuna bir âmilin hükmettiğine karar vermek lâzımdır: Azim. Kubbesinin yıldızlarından derûnundaki somaki mebzuliyetlerine, bütün tezyinat ve tecmilatında nazarı muhill-i ahenk bir müfritiyyetle bunaltan elvan ihtişamlarına rağmen büyük kiliseyi gezerken diyorsunuz ki uzun senelerden beri milyonlar yutarak hâlâ doymak istemeyen bu bina münhasıran bir Bulgar eseridir. Duvarlarını kaplayan menakıb-ı Hazret-i İsayâ, rivayat-ı İnciliyeye müteallik tesavirin altında Bulgar ressamlarının isimlerini seçersiniz.<sup>436</sup>

<sup>434</sup> Ahmet İhsan, *Tuna'da Bir Hafta*, s. 528-529.

<sup>435</sup> Özgül, *Bigâne Durmayın*, s. 198.

<sup>436</sup> Aktan, "Almanya Mektupları", s. 5-6.



Doğu medeniyeti bahsinde de temas edildiği üzere Cenap Şahabettin de 1917 tarihli *Avrupa Mektupları*'nda Bulgarlara dair, Ahmet İhsan'la paralel ötekileştirici ifadeler kullanır. Bulgarların asla şık ve medenî olamayacağını belirtir. Genel itibarıyla, Bulgarları “Şark” toplumundan addeden ifadelere yer veren Cenap, izlenimlerinde onların köy hayatı ve köylü mizaçları üzerinde durur. Yeme-içme gibi temel ihtiyaçları için yaşayan Bulgar köylüleri, sadece bu hayattan kurtulmak için çabalarlar; fakat bu hayat, bilmeyenlere uzaktan tatlı gelir:

Köy hayatı biraz davul sesi gibidir. Uzaktan tatlı gelir, ağzını şapırdatarak köy hayatının güzelliklerinden bahseden bir adama tesadüf ettiniz mi, emin olabilirsiniz ki... İstanbul'ludur. Her köylünün bir tek emeli vardır: Köyünden kurtulmak!.. Hâmid köylü olsaydı Sahra'yı yazmazdı. İşte karşısından geçtiğim şu Bulgar köylülerinin gıpta ile mayalanmış nazarları katarı süzerken eminim ki kalbleri: “Hani ya bizi köyden kurtaracak gerdûne-i takdir!..” diyor. Hissediyorum ki bütün bu köylülerin göğüslerinde hâhişker-i feyezân, fakat mahbus-ı hiras bir zehr-i isyan var. Batın-ı mahrûmiyet hiç şüphe yok garazla memlûdur.<sup>437</sup>

Cenap'ın bu ifadelerinde dikkat çeken husus, köy hayatının güzelliklerinden bahsedebilecek kişilerin İstanbullular olduğunu belirtmesidir. Bu tercihte Bulgaristan'a en yakın şehrin İstanbul olması bir kenara, İstanbulluları da Bulgarlarla aynı kefeye koyma gayreti olduğu düşünülebilir.

Gözleri daima toprakta ve yiyecekte olan Bulgarlar, birbirlerini kazanç durumuna göre süzerler, kıskanırlar. Toprağının âşığı değil, mahkûmu olarak tasavvur edilen Bulgar köylülerindeki kadınlar çok çalıştıkları gibi, erkekler de onların kazandıklarını yemektirler. Bu hâliyle en çok çalışan kişiler olan kadınlar, boş duranlara kin ve nefretle bakarlar:

Köylerde ufkun genişliği ye's-âver, darlığı, yine ye's-âverdir: Onun için köylüler nâdiren etraflarına bakarlar. Ber-mûtad gözleri toprakta ve akılları yiyeceklerindedir! Bana öyle gelir ki köylerde kadın kocasına dâima “Sen çok yiyorsun” der ve kocasından dâimâ “Sen az çalışıyorsun” cevabını alır. Köylü kadın hasis, köylü erkek tama'kardır. Biri mütemâdiyen masârif vidasını kısmak öteki lâyenkat-ı vâridât musluğunu açmak ister. İkisi de doymak bilmez. Onun için aklıktan şikâyet etmeyen köylüye pek nadiren tesâdüf edersiniz. Köylülerin bir

<sup>437</sup> Uluant, *Avrupa Mektupları*, s. 2.

husûsiyeti de kendileri açlıktan haykırırken bütün civârındakiler müstağrik-ı bereket zannetmeleridir. Bir tarladan ötekine en münteşir his, şüphe yok haseddir. Paradan başka bir şeyde gözleri olmayan köylüler birbirinin gözüne hâsedesiz bakmazlar. Korkulukların kırlarda yekdiğerine karşı duruşlarında bile bir çekememezlik mânâsı istişmam olunur.

Yazın birbirini terler içinde kıskananlar, kışın ocak başına çekiştirirler. Buzlar arasında diller birer keskin kılıç olur. Biraz dikkatlice şu köylü kadının gözlerine bakınız: Nazarınız az çok gazub bir cevap alacaktır. O kadın size ezeli bir garaz besler: Çünkü siz köylü değilsiniz, çünkü itikâdınca o çalışıyor, siz yiyorsunuz! O, çalışmak için toprağı muhit-i yegâne tanır. Onun fikrinde ziraatin hâricinde ne varsa az çok eğlencedir; iş yalnız tarlada görülür. O öyle ister ki her insanın eli, ekmeğı, parası ve hattâ aşkı toprak kokmalıdır... Maamâfih zannetmeyiniz ki köylü toprağın âşığıdır, hayır, âşığı değil, fakat mahkûmu, fakat esiridir. İhtiyaç, kaplan gibi yırtıcı pençesiyle köylünün ensesini tarlaya eğer. İşte köylü diler ki bu pençe her enseyi böyle mağlup etsin.<sup>438</sup>

Cenap Şahabettin, Arap bedevîleri hakkındaki düşüncelerine benzer şekilde Bulgarları hayvan tasvirleri içinde anlatır. Bu bakımdan çekirge sürüsü olarak nitelenen Bulgarlar; fabrika, mağaza ve devlet dairelerinde çalışsa da özündeki köylü mizacının eksiklik veya faziletlerinden sıyrılamazlar. Ancak bu mizaçlarına rağmen “Büyük Bulgaristan” ideali uğruna çalışan Bulgarlar kadar, son yarım asırda istihdam, kalkınma ve beraberinde ilerlemeyi elde etmiş millet yoktur:

Köylerden ve köylülerden biraz uzunca bahsedişimin sebebi şu ki Bulgaristan birkaç bin köyden ve Bulgarlar birkaç milyon köylüden mürekkeptir. Evet, vâkıa bütün Bulgar milleti çekirge sürüleri gibi tarlalara dağınmık değil; fabrikalarda, mağazalarda ve kalemlerde çalışanlar da var, fakat hepsi toprak üstündeki birer köylü cehd ve tevekkülü ile çalışanlar da var, mağazalarda ve kalemlerde çalışanlar da var, fakat hepsi toprak üstündeki birer köylü cehd ve tevekkülü ile çalışıyor. Hepsi gûya sinirsiz birer mecmûa-i adalât! Bir ses ona “Çalış” demiş. Bulgar her yerde ve her işte bu emri hatırlar ve icrâ eder. Bî teessür ve hemen hemen bî-tefek kür, çalışır ve çalışır. Fikir ve hissi, sa’y içinde mevkuf gibidir.

Her Bulgarda -köylülüğün nekais ve fazâlini görüyorsunuz- Onun sa’bü-t-teskin bir iştihası vardır. Ne kadar vâsi’ olursa olsun ellerinin erdiği ve gözlerinin gördüğü toprak kendisine az gelir; ufkun ötesinde vüs’at-i iştihasıyla mütenâsıp vis’atler arar.

<sup>438</sup> Uluant, *Avrupa Mektupları*, s. 2-3.

Bu sevda-yı ittisâ Bulgar'ın ve Bulgaristan'ın mihver-i mesâisidir. Kırk seneden beri bütün millet bu hedefe koşuyor. Bu müddet zarfında terakki nâmına her ne tahakkuk ettiyse sebebi “Büyük Bulgaristan” hayâli oldu. Prusya müstesnâ olmak üzere Avrupa haritasında hiçbir millet yoktur ki, son yarım asır zarfında Bulgarlar kadar çalışmış, Bulgaristan kadar âsâr-ı terakki göstermiş olsun. Balkanlar'da bir kuvve-i galebe olmak için bütün kavim, bütün metân-et-i ırkıyyesini istihdam etti. Ta'b-ı nâ-şinas ve tagayyür-i nâ-pezir bir azim ile kollar sıvandı ve âbide-i milliyenin emr-i inşasına başlandı.<sup>439</sup>

Bulgarların bir köy ve tarım toplumu olduğu üzerinde durduktan sonra Cenap, diğer karakteristik özellikleri üzerinde durur:

Bulgar pek az hayal-perver, pek çok çalışkandır. Nizam ve it'ati sever; göçebelikle asla alâkası hiss olunmaz. Bulunduğu mevkie ilişmez, mihlanır: En hakir ve fakir Bulgar kulübelerinde bile bir manzara-i hazariyyat görülür. (...) Süse, zevahire, nümâyişe mültefit değildir. “Vals”i aramaz, “sırto”su ile iktifâ eder. Elverir ki karnı tok olsun! Ehemm ü elzemi düşünür, ötesine kulak asmaz. Kesb ü kârın âşık-ı fedakâridir. Kazanç yolunda yorulur ve icab ederse silaha sarılır. (...) Bulgar nâdirenen nâdim olur. Çünkü hiçbir işe alelacele karar vermez. (...) İlk nazarda bu cemiyette bir safvet-i hayâtiyye hissedersiniz: Bütün dudaklar zannedersiniz ki sükût içinde İncil-i şerif geveliyor! Fakat ledünniyât-ı mahalliyeyi bilenler iddia ediyorlar ki geveledikleri az çok her şeydir; gündüz işten yorulan kollar, gece maal-memnûniyye kadeh-i bâdeye uzatırlar. Ahlâk nâmına çalışır ve ahlâk paravanası arkasında eğlenirler; midelerindeki ispirotyu cephelerindeki ter gibi göremezsiniz.<sup>440</sup>

Bulgarların iş hayatından sosyal hayata kadarki çizgileri “ilkel” bir düzlemde seyretse de bu durum savunma ve kalkınma projelerine öncelik göstermeleri dolayısıyladır. Bu bakımdan Bulgar sosyal hayatlarını yer yer ihmal etse de seferberlik hâlinde her türlü fedakârlıkta bulunurlar:

Bugün memleket milletin apartmanı halindedir. Bulgaristan'ın saadet ve felaketinde her Bulgar kendi hisse- i saadet ve hisse-i felâketini hisseder. Ve memleketin müdâfaası mevzubahis olunca, tabiidir ki hiçbir Bulgar sinesine esirgemez. Bulgar şimdilik zarâfet ve nezâhati düşünmüyor. (...) Askerini ve rençberini Avrupa askeri ve Avrupa rençberi yapmak: İşte

<sup>439</sup> Uluant, *Avrupa Mektupları*, s. 3-4.

<sup>440</sup> Uluant, *Avrupa Mektupları*, s. 5-6-8.

bütün hedef-i mesâisi bu!.. Bulgaristan'ın şâşa'a-i terakkisini kışlalarda ve tarlalarda arayınız.<sup>441</sup>

Avrupa'ya dair seyahat yazılarında, Bulgarlardan sonra üzerinde durulan bir diğer toplum ise Romenlerdir. Bulgarlara nazaran, çalıştıkları kadar zevk ve sefalarına daha düşkün olduklarını aktardığı Romenler hakkında Halit Ziya Uşaklıgil, bu durumun ırkî sebeplerden kaynaklandığını ileri sürer. Buna göre İslav ve Latin ırklarının tezatlıklarını bünyesinde barındıran Romen toplumu, Doğu ve Batı medeniyetlerinin sentezlenmiş hâlidir:

Bükreş'le Sofya arasında bir ikinci fark da bunlardan birincisinin pek eski zamanlardan beri şark ve garp medeniyetleriyle hâl-i temasta yaşamış olmasıdır. Hele fenar-ı medeniyetin burada beka-yı âsârı sınıf-ı kibar üzerinde derhal mahsustur. Burada, asıl hayat-ı râiyâne ve sahrâviyesiyle yaşayan bir memleketin içinde, başkalarının sa'yinden istifâde tarîklerini bulmuş, hatta pek çok yerlerde toprakların nemâ oluklarını kendi hazinelerine çevirmeğe muvaffak olmuş bir sınıf vardır ki asıl Bükreş Hayat-ı servet ve hareketinin başındadır.<sup>442</sup>

Halit Ziya gibi Bulgarlardan sonra Romenlerden bahseden Cenap Şahabettin de Sofya ve Bükreş şehirleri üzerinden iki milleti mukayese eder. Bükreş halkı, en az Viyana ve Paris kadar şık ve zevklidir. Bu şıklığa rağmen her şey, Cenap'ı bir günah şehrinde olduğu hissine kapılmaktan alıkoymaz. Gösteriş merakının bu toplumda her mertebeye erişmesi, bu düşüncesinde temel etkidir. Öyle ki, fakir tabaka bile dışını turnağına takıp bu merakını tatmin etmektedir. Bütün bu özelliklerinden ötürü Sofya ile Bükreş halklarının arasında büyük bir zıtlık vardır:

Bütün şehir sâhib-i zevk-i selin bir kuyumcu elinden çıkmış sanırsınız, öyle işlenmiş o kadar oynaktır. Burada her şey diyor ki: Bir belde-i günahkâr içindesiniz: Erkeklerin her nazarı davet ve kadınların her tebessümü icâbet, sokaklar birer naz gibi münhani ve binalar gûya ve zenûb-ı aşk ile memlû... Her yerde âşikâr bir pudra ve gizli bir bûse râyihası var. Burada dâimî bir Venüs yortusu yaşıyor. Her tarafta hayat ve sarhoş bir hayat! Ancak itiraf edilmiş günahlarla memlû kiliselerde ölümü tahattur edebilirsiniz. Bükreş'te umûmî bir manzara-i mesudiyet var: Güneş: "Bahtiyâрім! diyor; arz ilâve ediyor: "Ben de!".. Bu mesut

<sup>441</sup> Uluant, *Avrupa Mektupları*, s. 11-12.

<sup>442</sup> Aktan, "Almanya Mektupları", s. 7.

zemin ve bu mesut semâ arasında insanlar birer çiçek gibi süslü ve birer âşık gibi şeydâ, bir meyhâne-i saadetten bir hadika-i şetârete geçiyor ve herkes etrafındaki nûr ve havayı kalbinde bir bâde-i sürûra kalbediyor.

Cenâb-ı Hakk bu günkü Sofya'yı halkettiği zaman sanki: “Çalışınız ve eğleniniz!” emrini vermiş... Sofya'da herkes çalışmak ile eğlenir, burada eğlenmek için çalışır. Bulgaristan'da meyhâneye tarladan avdette uğrarlar; Romanya'da, bir kahvede dinlenmeksizin çiftliğe giden nâdirdir. Neşât orada sa'y ile geliyor, burada sa'yı getiriyor. Sofya'da güneşten yanmış cepheler birer manzara-i tefekkür olur. Burada güneşe çıkacak çehreler birer tebessüm gibi parlar. Fakat itiraf etmeliyim ki süsün mübalâğası her şeyi biraz mevkî-i tabîsinden çıkarmış: Çocuklar bebekleşmiş, kadınlar kuklalaşmış ve erkekler... kadınlaşmış! Nazarlarda umûmi bir yalan mânâsı var: Erbâb-ı mesâî bile öyle zannediyorsunuz ki taklid-i mesâî ediyor.

İtr ü ziynet merakı çocukta ve ihtiyarda, erkekte ve kadında ve belki hepsinden ziyade zâbitlerde bir nisbet-i mecnûnâme almış. Yarabbi, bu zâbitler ne kadar kıvrak! Düşman ordularından evvel memleketin genç kızları için dâimî bir muhâtarâ!..<sup>443</sup>

Cenap Şahabettin'in köylü anlamına “Ulah” kelimesiyle nitelediği Romenler, eğlenceye düşkün olmakla beraber iş hayatında son derece tembellerdir. İşveren, kendileri olmadığı müddetçe çalışmamayı tercih ederler. Osmanlı'ya benzer şekilde, Romenler büyük ölçüde resmî dairelerde çalışırlar. Memuriyetin haricindeki işlerle de azınlıklar meşgul olurlar. Memuriyetteki mesai saatlerini de ellerinden geldikçe kısa tutmaktadırlar. Bu durum bir eğlence şehri olan Bükreş'te, hayatın öğlene doğru başlaması dolayısıyla:

Ulah eğer başkalarını çalıştırıp kendisi kazanacak kadar zengin değilse çalışmaz, kazanmaz ve zengin olmaz. Dükkânlarda, fabrikalarda ve hattâ çiftliklerde çalışanlar hep ecnebidirler. Sanâyi Almanların ve Macarların ellerinde, ticâret Rumların, Fransızların, Avusturyalıların ellerinde; müessesât-ı mâliyye Mûsevîlerin ellerinde... Taşı İtalyan yontuyor; meyhâneyi Arnavut idâre ediyor; bostanları Bulgarlar ekip biçiyorlar. (...)

Ulahlar da bizim gibi hayat-ı memuriyetten hoşlanıyorlar: Her şeyi eyâdi-i ecânibe bırakmışlar; fakat vazâyif-i siyâsiyye kendi ellerinde duruyor ve bütçe kendi midelerine giriyor! Romanya'da herkes geç yatar ve geç kalkar, saat ondan evvel hiçbir dâire-i resmiyye açılmaz, sokaklar ve dâirelerde hayat ancak öğlene doğru başlar ve başladığına nâdim olmuş gibi bir saat sonra mümkatî' olur! Şehrin hummâ-yı faâliyeti guruba yakın başlıyor: Saat beşten itibaren Calea Victoria'nın yaya kaldırımları

<sup>443</sup> Uluant, *Avrupa Mektupları*, s. 25-26.

ayak patırtıları ve fistan hışırtıları ile dolar; süslü câmekânların önünde, mızıkalı bahçelerin içinde tevakkuf etmeyenler caddenin iki tarafında gülen, söyleşen, kaynaşan birer şiryân-ı içtimâî teşkil ederler.<sup>444</sup>

Romen halkına dair bahsedilen dikkat çekici hususlardan birisi, Rusya'dan sınır dışı edilerek Romanya'ya yerleşen, "Lipovan" mezhebine mensup arabacılarıdır. Bu tuhaf insanların erkekleri otuz yaşını geçince ameliyatla kendilerini kısırlaştırır. Bükreş'in arabacıları her akşam şehrin muhtelif tabakalardan insanları gezinti yerlerine taşıyarak, zevk ve eğlence hayatının vazgeçilmez parçalarından birisi olmuşlardır. Ancak bu eğlence hayatı, herkes tarafından hoş karşılanmaz.

Romanya sınırları içerisindeki Eflâk ve Boğdan köylüleri arasında hemen hiçbir fark yoktur. Hepsi de musikişinas, hayalperest ve gösteriş meraklısıdır. Onlar Bulgar köylüsü gibi çalışıp didinmez, kendilerini yormazlar. Hatta 19. yüzyılın sonlarına doğru kendilerine uzanan devlet elini bile görmezlikten gelerek, istifade etmeleri için sunulan nimetleri kabul etmez, tembelliğe devam ederler:

Rûh itibariyle Romanya'da şehirlilerle köylüler arasında şâyân-ı dikkat bir fark yoktur. Bükreş halkını tanıyan Eflâk ve Boğdan köylülerinin rûhuna nüfûz etmiş olur. Vâkıa Eflâk köylülerinin daha vakur, daha asabî, daha zekî ve daha hassas olduklarını ve Boğdan köylüleri ile aralarında şâyân-ı hürmet bir mesafe bulunduğunu iddia edenler oldu. Fakat bu iddia edilen mesâfeyi Romanya mebuslarından bir şuna irca etmiştir: -Eflak köylüleri saçlarını uzatırlar; Boğdan köylüleri saçlarını kesmezler! (...)

Hükûmet büyük çiftliklerin bir kısm-ı mühimmini istimlâk ederek bedelini taksit-i senevî ile yavaş yavaş tediye etmeleri şartıyla parça parça köylülere tevzi etti. Bu sûretle yarım milyon köylü, üç milyon hektar tarlayı paylaştılar. Artık eski rençberler tarla sahibi olmuştu. Fakat, dedik ya Ulah, Bulgar gibi bahçıvan-ı bi-t-tab' değildir: O sapanadan ziyade yıldızları ve kazmadan ziyade şiir ve sanatı sever. Ekseriyet-i azîme borçlarının taksitini ödeyebilmek için tarlalarını kiraya vermeğe mecbûriyet hissettiler. Fırsattan igtinam eden Rum müstecirler oldu.

Bu netice-i iktisâdiyye muvâcehesinde Ulah kendi tembelliğini itham edecek yerde, tarlasının darlığından, elindeki arazinin adem-i kifâyesinden şikâyete başladı. Hükûmet yeniden istimlâk ve tevzi-i araziye mecbur oldu. Maamâfih yine köylü tâmamiyle hoşnud olmadı; zira vefat edenlerin veresesi arasında taksim edilince yine tarla küçülmüş,

<sup>444</sup> Uluant, *Avrupa Mektupları*, s. 27-28.

gayrı kalmış oluyordu.. Ve böylece ne zaman tamamiyle hallolunabileceği malûm olmayan bir mesele-i arazi çıktı.<sup>445</sup>

Hayatın her bölümündeki durumu itibarıyla Bükreş, kelime anlamından başlayarak, halkına varana kadar tam manasıyla bir zevk ve eğlence şehridir. Büyük Avrupa şehirlerinin tesiri altındaki Bükreşliler, Doğu'yu küçümser ve kendilerine köylü anlamına gelen “Ulah” denilmesine kızarlar. Bu bakımdan Avrupa ülkelerinin özelliklerini, kendilerine yakıştırmaya çalışırlar. Avrupa ülkelerinde bir süre kalarak buradakilerin mizacını devşirmeye çalışan Romenler, Cenap'a göre büyük bir uyum yeteneğine sahiptir; fakat yine bu yönleriyle gülünçlerdir:

Buğday ve mısır bereketi kolaylıkla kendilerine zengin etmiş ve servet sâyesinde bit fırka-i mühimmesi Avrupa hayatı yaşamış. Diğer cihetten bu millete büyük bir istidâd-ı temessül var. İki sene Almanya'da tahsil gören bir Romanyalının her tavrından bir salabet-i askeriyye hissedersiniz. Lâtin ruhu Cermen şirâzesiyle derlenip toplanmak için iki senecik kâfi geliyor. Fakat yirmi ay Paris'te oturmuş Bükreş gencinin dudaklarını Fransız istihkarı ile bükülmüş ve sözlerinde bütün Fransız hiffetini yerleşmiş bulacaksınız. Karâbet-i ırkiyye nüfûzunu gösteriyor. Romenlerde henüz Paris zarafeti yok, fakat bulvar gevezeliği ziyadesiyle vardır. Büyük caddelerde, dikkat ediniz, herkes söyler, dinleyen görülmez; nasıl anlaştıklarını anlayamazsınız. Sözleri güldürmese de şuh ve şendir, güller; mâtem siyahlığı içinde gezenlerde bile elem-i mâtem acılığı hiss olunmaz, kederleri sathî olmak gerektir. Romenler cemiyeti ve içtimâ'ı seviyorlar; sokaklarda tek başına giden bir adama tesadüf ettiniz mi, hemen hemen emin olabilirsiniz ki ecnebidir. Yaya kaldırımlarını bir ref'a-i şetâret halinde kat'ederler..<sup>446</sup>

Aşk, yine Romen sosyal hayatının merkezinde yer alan bir vazgeçilmezdir. Cenap'a göre “Don Juan” tabiatındaki Romenler, tüm yeteneklerini aşk için seferber ederler:

Bükreşliler faziletten hatevât-ı mevzûne ile uzaklaşıyorlar. Şark ile yalnız münâsebet-i coğrafiyyeleri kalmış iddiâsındadırlar. Kendilerini artık en ince mânâsıyla Avrupalı ve hattâ Parisli addederler. Ve her Romen bir Parisli gibi bizi, biz şarklıları bıyık altından gülümseyerek gözden geçirir; karşınızda öyle oturur ki size hürmet vazifesini altına sandalye etmiş, diyebilirsiniz. Sizim ayağınıza bastıkça boylarının biraz daha

<sup>445</sup> Uluant, *Avrupa Mektupları*, s. 31-33-34.

<sup>446</sup> Uluant, *Avrupa Mektupları*, s. 42.

yükseleceğine inanırlar. Ne demeli? Gençlik!.. Bükreş'in rûhu birkaç asırlık târihine rağmen henüz yirmi yaşındaydılar. Ve korkarım ki her zaman bu şebâb içinde biraz çılgın kalacak... Burada kılıçlar dantelâ gibi süslü ve poturlar jupon gibi şık... Erkeklerin çoğu sırma bıyıklı ve ipek sakallı markizlerdir; delikanlıların sesi içinde kadınların sözünü dinlersiniz. Ve bu sesler ve bu sözler hepsi bir neşîdeyi tamamlar! Neşîde-i muâşaka!<sup>447</sup>

Doğu'yla olan tek bağlarını coğrafyayla sınırlı tutan Bükreşliler kendilerini Parisli görmelerinin yanı sıra, Paris'in klasik dönemlerindeki yahut *Nedim Divanı*'ndaki aşkları yaşamaktadırlar:

Bükreş bütün mânâsıyla bir "régence" devri yaşıyor. Her köşede Valois hânedanının bir apartmanın hiss olunuyor. Her hatvede bir Drute'ye bir Manon Lescaut'ya, bir Werther'e, yahut bir Armand Duval'e rastgeleceğim zannedersiniz. Bana öyle geliyor ki burada her şeyin biraz aşk ile münâsebeti var: Meselâ şu dehliz, şu otel şu meydanlar ve şu bahçeler hep birer mevki-i telâkidir: Ve meselâ geçen posta arabası münhasıran muhabbet mektupları taşıyor; ve meselâ şu jandarmanın sürüklediği mücrim bir ihtiras-ı aşıkâne uğrunda kanlı olmuştur... Her ağzın her kulağa fisıldadığı, sanıyorum ki ancak bir mâcerâ-yı kalb olabilir. Hangi yaşta olurlarsa olsunlar karşı karşıya gelen bir kadınla Romanyalı bir erkeğe dikkat buyurunuz: Biri bülbül gibi lâyenkatı' söylerken öteki gül gibi dâimâ güler, o kadar ki aralarında bir râbiata-i aşkıyye şüphelenmeğe mecbur olursunuz, burada her nazarda aşkın bütün safahatı okunur; hemen her gencin gözü her tazenin hadekasında hep hayatı ve hep kâinatı arar. Burada her gönül her gönülden heyecan toplar ve dolmak bilmez. Şakaklarda çizgiler ve gerdanlarda bükümler yorucu sevgilerin nişâne-i tahrîbatı ve birer sapan gibi rûhu hafreden giryan ve sûzan bûselerin hâtîrâtıdır. İki cins her hareketiyle birbirine atılıyor; bütün eldivenli parmaklar kadife pençeler gibi birbirini yakalamak istiyor. Erkekler mi daha zen-dost yoksa kadınlar mı daha merd-dost, kestirilemez. Burada aşk bir silâh ve bûse bir zaferdir; felsefe-i hayat bütün sıklet-i ıstîlâhattan âzâde bir râz-ı nisvan hiffeti almış.

Bükreş'te yalnız bir elem tahmin ediyorum. Fedâ etmek istediği kalbi bir kalb-i diğeri atamamak ve istediği ıztırıp ile muztarip olamamak! Burada nereye baksanız sayedilmek hevesiyle vaz'-ı sayyâd alan bir mahlûk görürsünüz diyebilirsiniz ki bütün halk bir umman-ı sevda içinde intihara gidiyor.

Ooh, bu memleketi mîzân-ı fazilet ve hakikatiyle tartmam bir zulümdür! Marki Des Grilleux ve La dame aux camelias'nın günahlarını nasıl aşka bağışlıyorsak, Bükreş halkını da kumrular ve güvercinler gibi telakki

<sup>447</sup> Uluant, *Avrupa Mektupları*, s. 43.



edelim: Ve büyük bir râşe-i ahlâk hissedenler teskin-i âsab için Divan-ı Nedîm'i okusunlar!...<sup>448</sup>

Kendilerini Batı medeniyeti dairesinde görseler de Romenlerin Doğu toplumlarından izler taşıyan argo, rüşvet gibi alışkanlık ve uygulamaları da mevcuttur. Öyle ki bilhassa rüşvetin açamayacağı hiçbir kapı yoktur. Bununla beraber “kazançlı bir sanat” olarak telakki edilen politika da toplumun hemen her kesiminde varlığını hissettirmektedir:

Romenler, Bizans Rumlarından haylice miras yemişlerdir. Rumlardan şikâyet ederken dillerinde Rum küfürleri dolaşır. Bilhassa iki şey var ki Bizans'dan geldiği iddia olunuyor: Rüşvet, politikacılık! Memurlar aza çoğa bakmıyorlar; yerliden alıyorlar, menbâ ve râyihâsını bakmaksızın alıyorlar, alıyorlar; bir memur nezdine girenlerin, bilet gişesine yaklaşır gibi, elleri ceplerindedir. Varaka-i intihan satılır, rey satılır, kanaat-i vicdâniyye satılır, hak ve hakikat satılır, siyâset-i dâhiliyye ve hâriciyye, hepsi satılır. Burada altın anahtarla açılmayacak bir kapı yoktur. Politika çok kazançlı bir sanat gibi telakki olunuyor. Her Romen kadın-erkek, genç, ihtiyar, bir gazete okuyan her Romen bir siyasetin hizmetkârı, cenerali, kahramanı yahut... simsarıdır! Mekâtib, devâir, maâbid içerisinde bir tabaka kâğıt ve bir demir kalem bulunan her yer parti kavgası için münasip addediliyor.<sup>449</sup>

Avrupa seyahat güzergâhında Balkan milletlerinden sonra üzerinde durulan bir diğer millet ise, Macarlardır. Balkan milletleri gibi Macarlar, Doğu Avrupa'da bulunmaları ve yaşam tarzları dolayısıyla Batı'ya dair seyahat metinleri içerisindeki Doğulu milletler arasındadır. I. ve II. Kosova savaşlarından (1389-1448), Niğbolu (1396) ve Mohaç savaşlarına (1526) olmak üzere savaş meydanlarından, tanınan imtiyazlara kadar karşı karşıya gelinen Macarlar, seyahat metinlerinde ele alınan Doğu Avrupa coğrafyasındaki milletlerdendir. *Almanya Mektupları* metninde Halit Ziya Uşaklıgil, Macarların milliyetçi ve muhafazakâr tabiatları üzerinde durur. Avusturya'ya bağlı milletler içinde dil, edebiyat, sanat gibi geleneksel değerlerine sahip çıkan Macarlar, asimilasyon tehlikesine karşı tedbirler alırlar. Bu doğrultuda çoğu Macar, Almanca bildikleri hâlde konuşmadığı gibi, etrafındaki Alman ve Musevî toplumları

<sup>448</sup> Uluant, *Avrupa Mektupları*, s. 43-44-45.

<sup>449</sup> Uluant, *Avrupa Mektupları*, s. 45.

Macarlaştırarak, sosyo-kültürel bağımsızlıklarını muhafaza etmeye çalışır.<sup>450</sup> Bilhassa Macarlaştırma hususuna Cenap Şahabettin de metinlerinde temas eder.

Avrupa'ya dair seyahat metinlerinde Macarlardan bahseden bir diğer kişi de Cenap Şahabettin'dir. *Avrupa Mektupları*'nda Macaristan'a dair ilk satırlarda, Macar çingenelerinden söz eden Cenap, Macar çingeneleri hakkında ötekileştirici ifadeler kullanılır. Cenap'ın Macar çingeneleri hakkındaki bu denli ifadeleri, Doğu coğrafyalarındaki Arap bedevileri için kullandığı ifadeleriyle neredeyse aynıdır. Bu anlamda tembel, hayalperest, serseri olarak çizilen çingenelerin keseleri boş olsa da hayalleri onlara yetmektedir:

Keseleri boştur, fakat hayallerinin dâima hâristan-ı hakâyık fevkinde nihayetsiz bir cevelân gâhı vardır. Her çingene tenbel ve hulya-perver, kuş gibi ser-âzade rüzgâr kadar serseridir, her yerde ikamet eder, hiçbir yerde temel atmaz; çadırını bir pardesü gibi devşirir ve bir kat çamaşır gibi bohçasında taşır. Altında biraz çimen, üstünde biraz güneş, yanında kara gözlü bir yoldaş buldu mu, ufuklar onun olur, dereler onun için terennüm eder, artık bütün cihan onun vatanı, onun mâlikânesidir. Çingeneler bilhassa Macaristan Pusta'sında vâsi bir âlem-i saadet hissederler. Macarların mihman-nüvazlığı onlara kadar şâmil olur.<sup>451</sup>

Macarlar ile Türklerin birbirlerine benzediğini belirten Cenap, bu iki milletin birtakım ortak meziyetlerini sayar. Misafirperverlik ve kahramanlık bu iki milletin ortak hasletlerindedir. Türkler gibi vatanlarına âşık olan Macarlar, ırkları ve tarihleriyle iftihar etmektedirler. Yine Macarlar, Türkler gibi politikada etkin oldukları gibi ticarete geri plandadırlar. Bir başka deyişle “pek az müdür ve pek çok diplomat” olan Macarlar “her teşebbüsü hükûmetten beklerler!”<sup>452</sup> Bununla beraber onurlu bir millet olan Macarlar kadar bağımsızlıklarına düşkün bir millet yoktur:

Macar vakurdur, hayât-ı tâbiyete tahammül edemez; İpek veya Kosova Arnavutu, yâhut çöl bedevisi gibi istiklâlini âşikâne bir itina ile müdafaa eder. Acaba bir kavim hürriyeti böyle meftûnâne sevmek için karargâh sarp dağlık yahut dümdüz ova mı olmak lâzım? Ben sanıyorum ki Macarlardaki meyl-i âzadeğî bir mucibe-i ırkıyyedir. Zira Pusta'nın

<sup>450</sup> Aktan, “Almanya Mektupları”, s. 12.

<sup>451</sup> Uluant, *Avrupa Mektupları*, s. 169.

<sup>452</sup> Uluant, *Avrupa Mektupları*, s. 171.

Macar olmayan sekencesinde hayat-ı rıkkıyyeten nefreti aynı derece-i şiddette bulmayız. Macaristan'da Macarlardan başka Almanlar, Slovenyalılar, Hırvatlar, Sıprlar, Ulahlar, Rutheneler vardır. Macarlardaki sevda-yı istiklâli anasır-ı sâirenin hiçbirinde göremezsiniz.<sup>453</sup>

### 2. 2. 3. 2. Avrupa Milletleri

Coğrafi ve kültürel anlamda Avrupa'nın "doğu"sunda addedilen Balkan milletleri ve Macarlardan sonra Osmanlı seyyahları, Batı insanı müşterek izlenimlerle modeli olarak belirledikleri Fransa, İngiltere, Almanya ve diğer Avrupa milletlerini anlatırlar. Buna göre model olarak kabul edilen bu milletler; düzenli, çalışkan, temiz, kibar, zevk ve görgü sahibidir. Çalışma hayatından sosyal hayata uzanan bu tespitlerde genel olarak, Avrupa insanının birbirleriyle veya Osmanlı insanıyla kıyas edilip olumlanması hâli vardır. Çoğunlukla üzerinde durulan milletlerden Fransızlar zevk ve eğlence hayatlarıyla, İngiliz ve Alman toplumları ise çalışma hayatları ve askerî düzenleriyle ön plana çıkarılırlar.

Model olarak kabul edilen Avrupa milletlerine geçilmeden evvel, Batı medeniyeti dairesinde değerlendirilen, Avusturyalılarından bahsedilir. Metinlerde Viyana şehri üzerinden anlatılan Avusturyalılar, ilkin genellemelerle tasavvur edilirler. *Avrupa'da Bir Cevelan*'ında Ahmet Mithat Efendi, halkın giyim kuşamından hareketle Eski Viyana diye tabir olunan yerde "Şarklılık" izlenimleri olduğunu aktarır:

Şu kadar ki Viyana'nın bu kısmında bile Avrupa şehirlerindeki hâl-i umumîye kıyasen bir başkalık görülür. Âdeta şark şehirlerinden birisi olduğu istişmam olunur. Vakıa ahali alelumum hem de en mükemmel Avrupalıysalar da başı kalpaklı, ayakları çakşırılı hatta çarıklı adamalar da görülür. Fesliler, sarıklılar bile nedret-i kat'îye hükmünü alamazlar. Bazı köşelerde geniş yerlerde saç üzerinde kavrulmuş kestane ve kazanda kaynamış veyahut ızgara üzerinde kebab edilmiş mısır ve suda haşlanmış patates satılması gibi şeyler ve bazı dükkânlarda tahin helvası, sucuk şekeri ve şair Şark'a mahsus mevadd-ı sekriye görülmesi Avrupa'nın sair taraflarında tesadüf olunamayan ve asıl Şark'a mahsus addolunan ahveldir.<sup>454</sup>

<sup>453</sup> Uluant, *Avrupa Mektupları*, s. 172.

<sup>454</sup> Ahmet Mithat Efendi, *Avrupa'da Bir Cevelan*, s. 968.

Avusturya, seyyahlar tarafından Batı medeniyeti dâhilinde değerlendirilse de Ahmet Mithat'ın Eski Viyana gözlemlerinde olduğu gibi Doğu Avrupa'ya yakın yerlerde Doğu medeniyetinden izler görülür. Akşam vakti François Joseph Rıhtımı üzerindeki Viyana halkıyla alakalı gözlemlerinde ise Ahmet Mithat, kadınların erkeklerden daha anlaşılır olduğu üzerine durur. Buna göre Viyana kadınları ve erkekleri, Almanlar gibi kaba olmamakla beraber Fransızlar kadar şen değildir. Yumuşak tabiatları ve neşeleri ortalama bir halktır. İşitilenlerden hareketle de Viyana kadınları, güzellikleri ve kibarlıklarıyla Avrupa kadınlarından üstündür:

Viyana'nın en ziyade ticaretgâh olan yeri Graben olduğu gibi en kalabalık mahalli de François Joseph Rıhtımı'dır ki Viyana Nehri'nin Tuna'dan müfrez kola döküldüğü yerden yani Stubenring Bulvarı'ndan Schottenring Bulvarı'na kadar mümted olur. Buranın da en makbul yeri Ferdinand Köprüsü ile Stephanie Köprüsü'nün arasındadır. Akşamüstü bu rıhtım üzerinde pek çok halk toplanıp gezinirler. Viyana ahali si asıl burada görülür ki kadınlarının erkeklerinin hâl ve şanlarından vaz ve tavırlarından müsteban olan ahlakları Almanlar kadar dürüş olmamakla beraber Fransızlar kadar da münbasit olmayıp hilmleri, neşeleri, şeta retleri mutavassıt bir halktır. Avrupa'da çok gezmiş olan bir Osmanlı'dan işitmişim ki Viyana kadınları boy pos, endam, tenasüb-i hüsn ve nezaket cihetleriyle sait bütün Avrupa nisvanına faik olduklarını rivayet eyliyorlardı. Bu haberi pek doğru buldum. Tenasüpten hatta hüsnünden mahrum hiçbir kadın göremedim desem becâdır.<sup>455</sup>

Halit Ziya, *Almanya Mektupları*'nda bu şehri tatlı ve sevimli yapan şeylerin başında, dostane tabiatlı Viyana halkının olduğunu belirtir. Macarların ırklarına olan bağlılıklarına rağmen Avusturyalılar daha hoşgörülüdür. Yüzyıllardan beri kozmopolit bir şehir olan Viyana, çeşitli milletlere ait özellikleri süzerek bünyesinde toplamıştır. Bu yönüyle İstanbul'a benzemekle beraber her zaman Alman kalmış bir şehirdir:

Viyana halkı nasıl bir halktır? Buna kısa bir cevap vermek, bilmem mümkün olabilir mi? Ebette Viyana halkı her şeyden evvel Almandır. Macaristan'da Macar ırk ve unsuru için tesadüf edilen, her hatvede bir nişâne-i bâhariyle göze çarpan Macarlık merbutiyyeti biraz daha mutedil renklerle fakat esasen aynı salâbet ve kuvvetle burada da hemen hiss olunur; Baltık kenarlarından Ren'e Alplere, Karpatlara kadar bu geniş sahada esen rüzgâr ne ise Viyana'da da teneffüs edilen, cilde temas

<sup>455</sup> Ahmet Mithat Efendi, *Avrupa'da Bir Cevlân*, s. 969.

eden hava odur. Fakat bu geniş sahânın sarp yamaçları, düz ovaları, vadileri vardır. Bu rüzgâr mesela Bavyera'da Prusya'dakinden daha az şiddet-perverdir, alâim-i fârikasında ittidâl kesbetmiş bir hal vardır, Avusturya'da ittidâl daha ziyade nümeyandır. Bu mevzu, şimalden cenuba doğru temayülün tesirinden mütevellit ârızî bir şey midir? Avusturya'nın her yerinden ziyade muadiliyyete mâruz olan Viyana'da asırlardan beri devam eden bir ihtilâtın, muhtelif kavmiyetlere ait hasâisi incelte incelte burada toplayan bir tesirât-ı ahlatiyye altında kalması bir hadise-i zarûriyyedir. İhtilâtın aynı neviden tesirât-ı ahlatiyye altında kalması bir hadise-i zarûriyyedir. Bu nokta-i nazardan Viyana hemen İstanbul'a kabil-i teşbihtir. Fakat buraya her tesir gelir, asla ait evsafi beraberinde getirdiği hasâisle aşılabilir, yalnız aşılabilir kalır, kendisi o aslın külliyyeti içinde massolur. Bunun içindir ki Viyana her vakit Alman kalmış, ve çarkı içine giren her şeyi Alman rengiyle boyamıştır. Macarlar Çekler Slavlar ve Musevilerden hattâ biraz Fransızlıkla İtalyanlıktan bile gelerek bu reng-i aslî ile ihtilât eden aşılabilirin terkip eylediği âhenk İşte Viyana halkıdır.<sup>456</sup>

Viyana halkının en çarpıcı vasıfları hoşluk, misafirperverlik, zevk ve neşeye bağlılık, güzel sanatlara ve ince zevklere düşkünlüktür. Viyana kahveleri, genç kız ve erkekleriyle, hayatı en uygun yönleriyle görme felsefesine bağlılıklarıyla, tüm dünyaya örnek teşkil eder. Bu bakımdan Viyana halkının ruhu Lehar'ın, Strauss'un valslerinde saklıdır:

Şimale sadâkatını tamamen muhafaza ile beraber cenuptan, şarktan, garptan gelen ve hürriyetiyle mümkünü'l-istimal olan şeyleri de almış bir halk ki evsaf-ı mütemâziyesi, hoşluk, dil-nüvazlık, misafir-perverlik, zevk ve neşeye mutedil bir inhimak, hüsn-i mişvâr ve telbise fitrî bir istiddad, sanâyi-i nefisiye hususiyle ince şeylere, gözlerin, parmakların, ruhun zerâfet-i kabiliyyatına mütevakkıf işlere cebli bir meyelandır. Bu nokta-i nazardan Viyana dünyada birinciliğe pek karîb bir mevki işgal eder; hele şetarete, hayatı en muvafık taraflardan telâkki ve kabul etmek felsefesine Viyana kadar mütemayil bir şehre nâdir tesadüf olunur: Viyana kahveleri, Viyana kızları bütün cihanda enmuzec olmak üzere tanınmıştır, fakat her şeyden ziya de Viyana'nın ruhu Viyana tercümanları valslerinde mündemiçtir; denilebilir ki Straus, Lehar bu ruhun en belîğ tercümanları olmuştur.<sup>457</sup>

Metinlerinde Avusturyalılardan bahseden bir diğer kişi de Cenap Şahabettin'dir. Viyana'nın her medeniyetten unsurun rahatlıkla görülebileceği, asil bir yer olduğunu

<sup>456</sup> Aktan, "Almanya Mektupları", s. 16.

<sup>457</sup> Aktan, "Almanya Mektupları", s. 16.

söyleyen Cenap, halkının da bir çiftçi kadar ciddî çalıştığını belirtir. Yalnız halk, çalıştığı kadar eğlenmesini de bilir. Bütün gün çiftçi gibi çalışan Viyana halkı, akşam olunca bir efendi gibi eğlenme hakkını kendinde görür. Öyle ki akşamları, eğlence hayatına dâhil olan kadınların ve erkeklerin kalabalığından, şıklıklarından ve zarafetlerinden ülkenin savaşta olduğu hissedilmez:

Vehleten öyle zannolunur ki bu semâ-yı mağmum altında ve şu beldenin bed-renk duvarları içinde ancak can sıkıntısı ikâmet edebilir. Hayır, semâsındaki manzara-i melâle rağmen burası bir belde-i hazan ü hülya değildir. Viyana halkı bilâkis hafif ve parlak bir şampanya köpüğünü hatırlatır. Her Viyanalı saat-ı ciddiyetini saat-i vazifeye hasretmiştir; iş başından ayrılınca meşakk-i hayatı ve âlâm-ı cemiyatı unutmak kendisi için sanki yeni bir vazife olur. Bütün gün rençber gibi çalışır, fakat akşam olunca bir hak gibi eğlencesini arayan bir “efendi”dir.

Ale-l-ekser guruptan sonra kadınların gerdanları ve omuzları açılır ve erkeklerin sırtlarına “frak” ve boyunlarına “beyaz kravat” geçer. Viyana’nın bu şöhret-i şetâretini bildiğim için içerisinde “harb’in hissedilmediği rivayetini istigrab etmedim. Hayatı geniş bir felsefe-i tebessümle telâkki eden Viyanalıların hudutta harbediliyor diye merkezde âlâm-ı muharebeyi teşhir etmemeleri pek tabiî idi.<sup>458</sup>

Ancak gülen yüzlere rağmen herkes, savaşın burukluğunu cephedeki askerlerle gönül birlikteliği kurmuş bir hâlde hisseder. Avusturyalılar Cenap’ın tıpkı Almanlar için dediği gibi galibiyet ve mağlubiyetlerini fazla yansıtmazlar. Onlar gürültülü mutluluk veya faydasız ayaklanmalar yerine demir sessizliğini ve çelik sağlamlığını tercih ederler:

Avusturyalılar hissiyat-ı harbiyyelerini sahne için hazırlamamışlar, bütün halecan-ı askeriyyeyi kalblerinde mektum tutuyor ve bâde-i zaferden bile hârice bir katre-i mestî sızdırmıyorlar. Burada hattâ ifrat-ı sürer içinde kendini unutan kimseyi görmedim; gürültülü saadet ve bî-fâide nümayiş yerine bir demir sükûtu ve bir çelik metâneti tercih olunuyor. Burada harbi görmek için nâfiz bir nazar-ı dikkat lâzımdır: Filhakika sineler hissiyat ile memlû; her göğüs evlad-ı milletin ölenleri için nâlân bir tabut, ve doğanları için müterennim bir beşik...<sup>459</sup>

<sup>458</sup> Uluant, *Avrupa Mektupları*, s. 146.

<sup>459</sup> Uluant, *Avrupa Mektupları*, s. 147.

Bu anlamda dünyadaki en kibar, en tatlı, en eğlenceli büyük şehirde yaşayan Viyanalılar kadar memleketlerini seven millet yoktur. Hatta Viyana halkı hakkında Şair Nigar Hanım güzelliklerine vurgu yaparken Cenap da terbiye ve nezaketlerinin de yüzeysel değil, içten olduğunu belirtir:

Ben şundan eminim ki Viyanalılar kadar memleketlerini seven, onlar kadar memleketleriyle iftihar eden hiç kimse görmedim. Onlarca Viyana dünyadaki büyük şehirlerin en kibarı, en güzeli, en tatlısı, en eğlencelisidir. Sokaklarını, bahçelerini, civarını, şetâret ve ihtişamını medhmetle bitiremezler. Viyana bu kadar medhe lâyük olmasa bile hiç şüphe yok ki Viyanalılar medâyihin daha yükseklerine bile seza dırlar. Şâire-i muhterememiz Nigâr Hanımefendi ilk Viyana seyahatinden avdetinde, pekiyi hatırlarım, demişti ki: “Viyana’da hiç çirkin yok: Çocuk, kadın, erkek, herkes güzel!” Ben bu doğru söze ilave edeceğim: Ve herkes terbiyeli, ve herkes nâzik, ve bu terbiye ve nezâket zâhirî ve sathî değil, tâ samim-i rûhtan geliyor, kalpte kan gibi tabî...<sup>460</sup>

Nezaket ve gülümseme Viyanalılar da alt kademededen üst kademeye kadar herkese ve her şeye karşı olan genel bir kuraldır. Sokaktan geçen herkes birbirine karşı dostça davranır:

Viyana nezâket falan ve filân sınıflara mahsus değil, fakat umumîdir: Tramvay biletçisi, arabacı, garson, herkeste eser-i terbiye görürsünüz. Abus bir çehre ile haşin bir muameleye burada hedef olmuş bir kimse görmedim ve hattâ işitmedim. Şehrin neresinde gezerseniz geziniz, etrafınızdaki simalarda râkid bir tebessüm kâide-i umumiyedir. Sokaktan geçenler birbirine dost gibi bakar ve dost gibi muamele eder: Meselâ paltonuzun yakası içeri bükülmüş, yahut potinlerinizin bağı çözülmüş, siz farkında değilsiniz; derhal yanınıza birisi sokulur, ve kemâl-i nezâketle sizi selâmladıktan sonra kıyafetinizdeki kusuru kulağımıza fısıldar. Viyana’da tanımadığımız bir zat size bir şey söyledi mi, emin olabilirsiniz ki hayr-hâhâne bir ihtarda bulunuyor, ne dediğini anlamasanız bile hemen teşekkür ediniz.

Halk yalnız eşhasa karşı değil, eşyaya karşı da nâzik ve terbiyelidir. Ezcümle sokakların nezâketine herkes büyük bir arzu-yı muhafaza ile bakar. Bizde sokaklar-lâkırdı beynimizde-biraz enfiye mendili, biraz tükürük hokkası ve biraz da süprüntü teknesidir; şehir emanetinin öteye beriye koydurduğu müzahferat sepetleri müstesna olmak üzere İstanbul caddelerinde nezâfetine hürmet olunmuş bir yer tanımıyorum! Viyanalılar bilâkis şehrin bulvarlarını kendi apartmanlarının salonları

<sup>460</sup> Uluant, *Avrupa Mektupları*, s. 149.

gibi telâkki ederler. İçerisinde oturdukları yer kadar üzerinde gezindikleri kaldırımını da temiz tutarlar.<sup>461</sup>

Viyanalıların diğer hassasiyetlerinden de söz eden Cenap Şahabettin, bu hususta okuduğu yazar ve seyyahların metinlerinden de yararlanır. Buna göre, bir Viyanalı bir diğer Viyanalıdan nefret ettiği gibi, ondan da ayrı yaşayamaz ve sürekli herkes tarafından methedilmek ister.<sup>462</sup> Hayatlarını kibarlık üzerine inşa eden Viyanalılar, bu meziyetlerini toplum içerisindeki tuhaf alışkanlıklarıyla da yansıtır: Şehir kibarlarının arabalarından inerken pantolonlarının çamura bulanmasından hareketle, yoksulların kibar görünmek için pantolonlarına çamur sıçratması, kadınların erkeklerden de fazla olan tütün tiryakiliği bunlardan bazılarıdır. Halkının tüm bu meziyetleri dolayısıyla “Viyana, Berlin’in bir naziresidir”:

Bundan başka bütün Viyanalılarda gizli bir kibarlık iddiası hissedersiniz. Vaktiyle Avusturya’da: -İnsaniyet baronlarla başlat! derlermiş. Şimdi zâdegânlık eski ehemmiyetini kaybetmiş olmakla beraber yine halkın mukallidü’n-bihi erbab-ı asâlettir. Otomobillerin tekessüründen ikdam-ı şehrin büyük caddeleri ve bâ-husus “Prater” yolu bolca sulanır ve âdetâ çamurlatırdı: Süratle geçen kibar arabalarının içindekiler de az çok çamura batardı, pantolonda çamur kibarlık nişânelerinden biri sayılırdı. O zaman züğürt piyâdelerden kibar görünmek isteyen budalalar yolda durur, pantolonuna zifos atarlarmış. Bu münâsebetle bir sefir-i zarifin: “Viyana’da her kibarlık var, hattâ çamur kibarlığa bile! “dediği rivâyet olunuyor.

Burada maa-l-istiğrab gördüğüm kibarlıklardan biri de kadınların sigara içmeleridir. Viyana’nın hemen bütün madamları ve matmezelleri -bâ-husus yüksek sınıfa mensub olanlar hemen kâmilan tütün tiryâkisi olmuşlar; belki yaprak sigarası içen erkeklerden ziyâde sigara düşkünü tâzeler.

Husûsât-ı sâire itibariyle Viyana Berlin’in bir naziresidir, denebilir...<sup>463</sup>

Daha evvelki başlıklarda da temas edilen Fransa ve Fransızlar, Osmanlı’nın Batılılaşma sürecinde model olarak belirlediği ilk Avrupa ülkesi ve topluluğudur. Macarlarla benzer şekilde, Osmanlı’nın Fransızlarla olan ilk münasebetleri de savaş meydanlarından, üstünlük kurma amacıyla tanınan imtiyazlara kadarki bir süreci kapsar. Tabi, bu ilişkilerin başlaması ve gelişmesindeki belirleyici husus, Osmanlı’nın Batı’ya

<sup>461</sup> Uluant, *Avrupa Mektupları*, s. 150.

<sup>462</sup> Uluant, *Avrupa Mektupları*, s. 160.

<sup>463</sup> Uluant, *Avrupa Mektupları*, s. 160.



sefir yolladığı ilk yerin, Fransa olması dolayısıyladır. Bu anlamda Avrupa'ya gönderilen geçici ilk Osmanlı sefiri Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi'nin *Fransız Sefâretnâmesi*, bir devlet raporu olarak Fransızlara dair dikkatleri ihtiva eder.

Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi sefâretnâmesinde Fransız halkının Osmanlı'ya olan ilgisine dikkat çeker. Kırk günlük karantina uygulamasının yarattığı rahatsızlığın ardından karaya çıkan Osmanlı sefaret heyeti, kendilerine tahsis edilen saraya doğru giderken halk tarafından merak ve izdihamla karşılanır:

Paris şehrinin sokakları gayet geniştir. Yan yana beş altı arabanın gitmesi mümkün iken bazı yerlerde kalabalık yüzünden üç atlı güçlükle geçebiliyorduk. Yanımıza altı adet çuhadar almış idik, etrafımızda piyâde ve süvâri askeri yer yer dizilmişti, halk da onar on beşer kat kat toplanmıştı. Sanki şehirde olan cümle halk alay seyrine gelmişti. Şehrin haneleri dörder beşer kat olup pencereleri sokağa nâzırdır. Her pencereye kadın, erkek, çoluk çocuk tıklım tıkış dolmuştu. Osmanlı gördükleri olmadığından acep ne asıl âdemlerdir deyu görmeye tâlip olmuşlar idi. Kral, amcası ve devlet nâibi Orleans Dükü” ve bilcümle Devlet ileri gelenleri ve şehir kibarı birer haneye gelip seyre durmuşlardı. Bizler ise deniz yolundan geldiğimizden gerektiği gibi alay göstermeye hazır olmadığımız halde Allah'ın yardımıyla Paris şehrinde böyle ihtişamlı alay olmamıştır diye itiraf eylediler.<sup>464</sup>

Saraya vardıklarında ise halk, onların yemek yiyişini dahi izlemek ister. Yirmisekiz Çelebi'ye göre bunaltıcı raddeye varan bu durum, Paris halkının daha önce bir Müslüman veya Osmanlı giyim-kuşamını görmemesinden gelen bir hayranlık şeklinde yorumlansa da arkasında, Avrupa'nın Doğu insanı etrafında geliştirdiği mitik insana duyulan merak vardır:

Bir süre sonra, erkekler ve kadınlar, bazıları ziyaret etmek, bazıları meraktan, kalabalıklar halinde gelmeye başladılar. Beni nezaket ve gönül alıcı sözlerle bunalttılar. En çok arzuladıkları şey, beni yemek yerken görmektir. Filanın karısı ya da kızının yemeğimde hazır bulunmak istediği bildiriliyordu bana. Kimi zaman, gelenleri geri çeviremediğim ve içeri girmelerine izin vermek zorunda kaldığım kişiler oluyordu. Fakat Paskalya ayında olduklarından benimle birlikte yemek yiyemiyorlardı. Yalnızca beni seyretmek için masanın etrafını çeviriyorlardı. Benim için çok yeni bir şey olan bu davranışlar beni çok sıkıyor fakat kibarlığım

<sup>464</sup> Akyavaş, *Fransa Sefâretnâmesi*, s. 18-20.

sabırlı olmamı sağlıyordu. Fransızların yemeklerde hazır bulunmak gibi bir alışkanlıkları var.<sup>465</sup>

Karşılama törenlerinden toplum ve şehre dair gözlemlerine geçen Yirmisekiz Çelebi, diğer Osmanlı sefir ve seyyahlarında olduğu gibi bunu, mukayeseli bir üslupla yapar. Bu anlamda ilkin kadının toplum içindeki konumuyla ilgilenen Yirmisekiz Çelebi, “Fransa avratların cenneti” ifadesini kullanarak özgürlüğüne dikkat çeker:

Fransa’da erkekler kadınlara çok itibar ettikleri için kadınlar akıllarına eseni yaparlar ve canlarının istediği yere giderler. En yüksek bir beyzâde en alçak seviyedeki kadına haddinden fazla riayet ve hürmet eder. Avratların sözü geçerü hatta Fransa avratların cennetidir, zira hiç zahmet ve meşakkatleri yoktur, istedikleri her ne ise hemen yerine getirilir deyu söylerler.<sup>466</sup>

Ardından Paris şehriyle alakalı üzerinde durduğu hususlar İstanbul’a nazaran binaların çokluğu, sokakların kalabalığı ve özellikle kadınların sürekli dışarıda gezmesidir:

Paris şehri aslında İstanbul kadar yoktur. Lâkin binaları üçer dörder kat olup yedi kat yapılmış evleri pek çoktur. Her katında bir aile çoluk çocuğuyla oturur. Sokaklarında çok kalabalık görünür, zira avratlar sokaklarda ev ev gezerler, asla evlerinde oturmazlar. Erkeklerle kadınlar bir arada olduklarından şehrin içi ziyade kalabalık görünür. Dükkânlarda oturup, alışveriş edip, pazarlık eden avratlardır ve dükkânları emsalsiz ve görülmemiş şeylerle tıklım tıklım doludur. İstanbul’u göz önünde bulundurmazsak benzersiz bir şehirdir.<sup>467</sup>

*Avrupa Risalesi*’nde “Der-beyan-ı mizac-ı ahali-i Paris” bölümünde Mustafa Sami Efendi, Fransızların genel özelliklerinden bahseder. Paris halkı, zevk ve eğlenceye düşkün olmakla beraber kadın-erkek toplumun her kesimi, bir çalışkanlık ve tasarruf içerisindedir:

Paris ahalisi umumen zevk ve safaya ve ihtişama mâil ve bir taraftan da bây ve geda ve zükûr ve inâs kemal-i tasarruf ve idare ve leyl ü nehar hizmet ve sanatlarına sa’y ve ikdam ile beraber yine her bir zevkten geri

<sup>465</sup> Akyavaş, *Fransa Sefaretnâmesi*, s. 8.

<sup>466</sup> Akyavaş, *Fransa Sefaretnâmesi*, s.8.

<sup>467</sup> Akyavaş, *Fransa Sefaretnâmesi*, s. 43-45.

kalmayan daima küşâde-dil ve her cins kavm ile ülfet ve ünsiyete mütemayillerdir.<sup>468</sup>

Metninin “Der-beyan-ı mizac-ı umumî-i ahali-i Fransa” bölümünde ise Fransız halkının genel meziyetlerini zikreder. Buna göre Fransızlar; zeki, titiz, vatansever, alçakgönüllü ve alaycı olmakla beraber karşısındakilerle edepli bir şekilde alay ederler:

Fransa ahalişi zeki ve tîz-meşreb ve müstehzi olup, ancak lâzım-ü't-teemmül olan maslahatlarında temkinleri ve istihzaları dahi açıktan açığa olmayarak yine üslûb-ı edeb üzre bulunduğu ve bunların hüsn-i ahlâkından olmak üzere ekseriya kemâl-i tevazu' ve meskenet ve hubb-ı vatan ve millet ve vikaye-i gayret misillü şâyân-ı medh keyfiyetleri dahi doğrusu adîmü'l-inkârdır.<sup>469</sup>

Ömer Faiz Efendi de Sultan Abdülaziz'in Avrupa seyahatinde tuttuğu günlükteki gözlerinde Fransız toplumundan bahseder. Başında Sultan Abdülaziz'in bulunduğu devlet ricaliyle Paris'e vardıktan sonra Ömer Faiz Efendi, bir belde halkının ne demek olduğunu burada gördüğünü söyler. İdeal toplum düzeninin bulunduğu Fransızlarda; kadın-erkek, yaşlı-genç, çocuk... hepsi bir aradadır. Bu bakımdan ideal millet, içinde var olan bütün fertlerin bir arada yaşadığı ve kaynaştığı bir yapıya sahip olmalıdır. Bununla beraber Fransızlar, o dönemde Avrupa'ya Doğu'dan gelenlere karşı gösterdikleri ilgiye uygun olarak Osmanlı kılık kıyafetini inceler. Ömer Faiz Efendi Osmanlı kıyafetlerinin kendine has hususiyetlerinin olduğunu belirtirken Fransızların, basitlik içinde ve daha rahat giyindiklerini söyler. Klasik Osmanlı kültüründe her kesimin kıyafeti birbirinden farklı iken Fransız İhtilali'nden sonra Fransa'da, toplum içindeki bütün sınıfların tek tip giyinmesi söz konusudur. Fes-şapka mukayesesinde şapkayı sıcak ve soğuklardan korumasıyla öne çıkaran Ömer Faiz, kadınların yüzlerinin açık olduğunu ve rahat hareket etmelerini sağlayacak fistanlar giyindiklerini söyler. Yine Fransa'daki kadınların aksine Osmanlı kadını, sosyal hayatta fazla yer olmadığı gibi dünyadaki gelişmelerden de haberdar değildir:

Bir beldenin halkı ne demektir, burada gördüm: Kadın-erkek, yaşlı-genç çocuk... Hepsi bu arada kaynaşmış gibi. Bakışlarına dikkat ettim: Evvelâ

<sup>468</sup> Kaplan vd., *Antolojisi I*, s. 77.

<sup>469</sup> Kaplan vd., *Antolojisi I*, s. 77.

kılığımızla, giyim-kuşamımızla alâkalılar. Aradaki farka rağmen, diyebilirimki bizinkilerin hususiyeti onlarda yok. Fakat onlar basitlik içinde daha rahat giyiniyorlar. Meselâ onlarda kafalarındaki şapka, güneşten kendilerini daha iyi koruyor. Biz fesler altında buram buram terliyoruz. Bu şapkalar kışın yağmur ve soğuktan da korur.

Asıl dikkatimi çeken kadınların kıyafeti... Yüzleri açık, bedenleri istedikleri gibi hareket ettirecek fistanlar içinde. Anlaşılan MİLLET denince umumî hayata erkeği kadını, kızı çocuğu beraberce iştirâk edebilen toplulukları kasdetmek lâzım. Bizim kadınlarımız, evlerinin dışında olan-biteni göremiyorlarki yaşadıkları dünyanın eb'adı hakkında fikir sahibi olsunlar...<sup>470</sup>

Kadının toplum içindeki bu denli özgür konumunun yanında Ahmet Mithat Efendi'ye göre, Fransızların aile hayatı düzensiz bir yapı arz etmektedir. Lokantalarda yemek yemeleri, evde dikilenleri değil, dışarında hazır elbise satın alıp giyinmeleri gibi alışkanlıklarıyla ev ve aile ortamından uzaklaşırlar. Bu anlamda, medenî bir toplum olan Fransızlarda aile mefhumu kalmamıştır:

Bu cemiyet-i medeniye içinde evvel-be-evvel matlup olan ictimân familyaya ait ilk suret-i tabiiyesinden de mahrumdurlar. Kendileri böyle olduğu gibi tevellüd eyledikleri bedbahtan dahi böyledirler. Düşününüz kontes hazretleri, düşününüz ki insan denilen mahlûkta ana, baba, evlat, kardeş münasebeti, merbutiyeti, muhabbeti de bulunmazsa onun insanlığı neden ibaret kalır? Hâlbuki doğrudan doğruya mürtebit olmaları lazım gelen bu adamlarda bir de büyük valide, büyük peder, amca, dayı, hala, teyze, eniştem, yenge, yeğen falan münasebetleri de bulunmak şan-ı insaniyetten değil midir? Paris'te gördüğüm medeniyete bakılırsa kamuslardan bu kelimelerim kâffesini tayy etmelidir. Zira hükümleri kalmamıştır.<sup>471</sup>

Ahmet Mithat'a nazaran Ahmet İhsan ise, tespitlerinde Fransızları ahlâken olumlama gayreti içerisindedir. *Avrupa'da Ne Gördüm* metninde Fransızların hâl, hareket ve ahlâkından bahseden Ahmet İhsan, tespitlerini daha evvel okuduğu roman, seyahat yazısı ve gazetelerle mukayese ederek ortaya koyar. Buna göre Fransız toplumu muhtelif metinlerde anlatılanların aksine ciddî değil, hayalcidir; fakat bu tabiatları, yenilikçi yönlerini parlatan bir duruştur.<sup>472</sup> Fransız halkının genel ahlâkı bozuk değil, bütün itibarıyla pek sağlamdır. Hatta bu yüce ahlâk, tüm eserlerine aksetmiş

<sup>470</sup> Ömer Faiz Efendi, *Avrupa Seyahati*, s. 37.

<sup>471</sup> Ahmet Mithat Efendi, *Avrupa'da Bir Cevlân*, s. 770.

<sup>472</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm*, s. 129.

vaziyettedir. Paris ahlâkının bozuk olduğuna dair iddialar da bu şehre uzak olanların ortaya koyduğu delillerden kaynaklanır. Osmanlı aydınını bu delilleri dikkate almaya sevk eden en önemli etken ise, Osmanlı sınırları içinde hüküm süren “düşünce ve ifade özgürlüğüdür(!)”<sup>473</sup>:

Gösterdikleri her hareket ve beyan eyledikleri her fikir ciddidir, o da değil; sath-ı terakkiyatı cilâdar eder efkâr arasında hayal, ciddiyete galebe eylemiş. Roman mütalâsını, bizim gazetecilerin iddialarını nazar-ı dikkate alarak kani olmuşum ki Paris ve Fransa'nın ahlâk-ı umumiyesi her yerden ziyade bozuktur. Hata! Umumiyet itibariyle Paris ahlâkî pek mazbutçadır. Hem ahlâk-ı ulviye asar-ı cümleye yayılmıştır. Nazarları aldatan hâl hep delâil-i hariciye imiş! Meselâ Paris'e girip geceleri bulvarları şöyle dolaşan adamın fikri delâil-i hariciyeye kapılarak gazetecilerimizin iddiasını tasdik eyler; fakat biraz müşkülpesent olur da derin tetkik ederseniz pişhâhınızda bir hakikat tezahür eder ki o da ahlâkın mazbutiyetidir. Bizleri aldatan delâil ise memlekette hükümferma olan azadeginin netaic-i tabiiyesidir.<sup>474</sup>

Ahmet İhsan'ın bu hükümlerinin, önceki dönemlerde yazılmış sefaret raporları<sup>475</sup> ve seyahat metinlerinden bilhassa Ahmet Mithat'ın *Avrupa'da Bir Cevlân*'ındaki eleştirilerine cevap niteliğinde olduğu düşünülebilir. Ahmet Mithat,

<sup>473</sup> 1857 Matbaa Nizamnâmesi, 1864 Matbuat Nizamnâmesi ve 1877 Karamnâme-i Âlî gibi nizamnâme ve karamnâmelerinin Osmanlı kültür ve basın hayatındaki yaptırımları, Ahmet İhsan'ın sahibi olduğu Servet-i Fünûn dergisinin yayın faaliyetlerinin pek çok kez durdurulması ve nihayetinde kapatılması süreçleri düşünüldüğünde söz konusu ifade dikkat çekicidir. Osmanlı'nın son dönemlerindeki kitap ve dergi sansürü uygulamaları için bkz: Ali Şükrü Çoruk, *Örnek Bir Vak'a Işığında Abdülhamit Döneminde Kitap ve Dergi Sansürü*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2014.

<sup>474</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm*, s. 129.

<sup>475</sup> Fransa hükümdarı Napoleon'un 1799'da Mısır'ı işgali ve ardından İngilizler ile Rusların yardımıyla Fransızların buradan çıkarılması Osmanlı- Fransız ilişkilerini bozmuştur. Napoleon'un da girişimleriyle bozulan ilişkileri düzeltmek amacıyla 1803'te Mehmet Said Hâlet Efendi, orta elçi payesiyle Fransa'ya gönderilir. Mevlevî-meşrep tabiatlı Hâlet Efendi, Fransa izlenimlerinde Osmanlı'nın yükseliş dönemindeki “Frenk, Frengistan” genellemelerine yer verir. Bu bakış açısıyla, zamanında Yirmisekiz Çelebi'nin kralın davetlisi olarak gittiği Fransa'daki Pale Royal'i bir genelev olarak tasavvur eder: “Ezcümle her ne kadar dünyada Ermeni ve Rum var ise Müslümanlar mahbub-dostur, bu nasıl ayıp şey, maazallah Frengistan'da olamaz amma olsa o saat ateşe yakarlar, hem pek ayıptır deyu işte cümleliz bu itikatda idik. Meğer hiç andan gayri bir mahal var, ala gayet vüsatli, dört tarafı dükkân, dükkânlarda envai meta var. Üstleri oda, odalarda bin beş yüz karı ve beş yüz oğlan var ki karıları p.....ğa münhasır. Gece gitmek muayibden, gündüz beis olmamağla mahsus temaşasına vardık. İçerü girdikde cevanib-i erbaadan karılar ve erkekler gelene birer basma kâğıt veriyorlar. İçinde yazar ki şu kadar karılarım var. Odam filan yerde, şu kadar akçedir. Biri dahi şu kadar oğlanım var, yaşları şu kadardır, şu kadar akçe narhı var deyu mahsus basılıymış kâğıtları var. Ve karılar ve oğlanlar her bir adamın dört yanını muhasaraya alıp kangımızı beğenür deyu beraber gezerler. Ve kibarı Pale Royal'a vardınız mı, karıları oğlanları beğendiniz mi deyu iftihar ederek sual ederler buracığımı Hoca Abrahamaya okuyasınız el-hamdüllillah memalik-i İslâmiye'de bu kadar oğlan ve gulampara yoktur.” Bkz: Enver Ziya Karal, *Halet Efendi'nin Paris Büyüklüğü (1802-1806)*, İstanbul: Kenan Basımevi, 1940, s. 34.

Madam Gülnar’la<sup>476</sup> Belçika-Fransa treninde giderken rastladıkları bir “geveze Fransız”ın Fransa’daki kumarhane, genelev vb. eğlence yerlerine dair övgülerini dinlerler. “Tam asr-ı hâzır Fransız’ı ve bugünkü günün Parislisi” olarak nitelediği bu adam, Ahmet Mithat’ın hükümlerinin ilk kulvarını oluşturur:

Hayat denilen şey(in) bundan ibaret olduğunu ve o hayatın da ancak Paris’te bulunduğunu ve cihanın etraf-ı sairesinde kazanılmış paraları bihakk yemek için Paris’e gelmek lazım olup sarf edilecek paralara mukabil bihakkın eğlenmek imkânı Paris’ten başka hiçbir yerde bulunamayacağını gayet vâkıfane ve müdekkikane bir surette dizip döküyordu.<sup>477</sup>

Öte yandan Paris’teki eğlence yerlerinin çokluğu ile buralardaki kadın ve erkeklerin ziyadesiyle samimiyeti gibi izlenimlerinden hareketle Ahmet Mithat, Fransızların aşırı rahat, zevk ve eğlencelerine düşkün bir millet olduğu hükmüne varır.

Fransa’nın genel ahlâkî durumunun hiçbir yerden farklı olmadığını belirten Ahmet İhsan, Paris kadınlarının yapılan genellemelerin aksine, düşük ahlâklı olmadığını dile getirir. Bu bakımdan verilen hükümlerde Fransa genelindeki eserlerin ve yeniliklerin bütününe bakılarak, önyargılara gidilmemesi gerekir:

Mesela diyorlar ki Paris’te kadınlarda iffet yok! Evet! Kendilerini halkın malı addetmiş kadınlarda her yerde olduğu gibi Paris’te dahi iffet yoktur, hükümferma olan azadegiden istifade ederek bunlar iffetsizliği taşıyorlar; lâkin haricen ne görüyorsanız bâtınındaki fesâd-ı iffet dahi ondan ibarettir; gizlisi calisi mefkuddur. Yani Fransa iffet-i umumiyesi de her yerden pek farklı değildir. Kezalik Fransa halkını daima hiffet-i meşrep ile itham ederler; vakıa erbab-ı hiffet var; her gün asarı görülen nümayişat-ı hafifmeşrebane dahi hep bu erbab-ı hiffetin işidir. Fakat hafifmeşreban var diye muhakemeyi bilâetkik tevsi ederek umumî ithama salâhiyeti nereden alıyoruz. Asar-ı umumiyelerini tetkik eylerken mahzâ kusûr görmeğe memur imişiz gibi hemen delâil-i hariciyeyi esbab-ı muknia addeyleyerek hüküm vermek reva mıdır ya? Bu terakkiyat-ı hâzıra ve bahirelerini görmeli, bir de meşrep ve iffetlerinde mevcut zannolunan hiffeti derpiş etmeli, acaba hangisi mübalağalı?<sup>478</sup>

<sup>476</sup> Asıl ismi Olga Lebedeva olan Gülnar Hanım, Rus kökenli bir tercüman, dilbilimci ve Oryantalisttir. St. Petersburg'daki Şarkiyat Cemiyeti'nin kurucusudur. Madam Gülnar, Gülnar Hanım, Gülnar Lebedeva ve Olga de Lebedeff mahlaslarıyla yazılar yazmakla beraber, Rus edebiyatını Osmanlı'ya tanıtan ilk kişilerdendir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Ömer Faruk Akün, “Gülnar Hanım”, *DİA*, 14, s.243-248.

<sup>477</sup> Ahmet Mithat Efendi, *Avrupa'da Bir Cevelân*, s. 483.

<sup>478</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm*, s. 129.

Söz konusu ahlâkî durumlarının yanında Fransızlar, birinin yaptığını taklit etmeyi sevmekle beraber uysal milletlerdir:

Fransızlar, birinin yaptığı[nı] taklidi pek sever, yani tabiatları pek uysaldır, bunu birkaç defalar da görüp anladım, burada dahi şen adamlar uysallığı gösterdi, yani kapının açılmakta tehhürünü görüp maye-i dıhk olsun diye mumunu yakan arkadaşşıma herkes tevfik-i hareket etti, arkadaşşımanın hareketini gören huzzâr polis memurlarına kapıyı açmak üzere bir nümayiş olmak için ellerindeki mumları yaktı. Sokağın orta yerinde gündüz birkaç yüz adamın şöyle mum yakması garip bir heyet aldı.<sup>479</sup>

Avrupa coğrafyası içerisinde Fransızlardan sonra sefaret ve seyahat metinlerinde üzerinde sıklıkla durulan milletlerden birisi de İngilizlerdir. Osmanlı'nın yaşantılarından ziyade yönetim anlayışlarını benimsemeye çalıştığı İngilizler; soylu, ciddi, karamsar, muhafazakâr yapılarının yanında, garip alışkanlıklarıyla da metinlerde ele alınırlar. 1793 tarihli Londra'ya dair sefâret raporlarında Mahmut Râif Efendi, İngiliz toplumundan hayranlıkla bahseder. Genel olarak gösterişten hoşlanmayan İngilizler; soylu, mütevazı, ciddi, güzel ve aydın bir insan profiline sahiptir:

Ülkenin insanları ve özellikle soylular genel olarak olağanüstü gösterişten hoşlanmazlar. Mesela bütün soylular sokakta hizmetçisiz ve yaya olarak yürürler. Ayrıca halk gibi giyinirler. Kralın kardeşleri ve oğulları da aynı şekilde hareket ederler. Gal prensi birçok özel toplantılara katılır. Sokakta bir soyluyu diğer insanlardan ayırt etmek mümkün değildir. Fakat merasim günlerinde farklılık ortaya çıkar. Erkekler genellikle yünlü kumaştan elbise giyerler. Kadınlar her mevsimde muslin giyerler. Hiçbir zaman kürk ve canlı renkli elbiseler kullanılmaz. İngilizler ciddi karakterli ve iyi insanlardır. Kadınları Avrupa'nın en güzel kadınlarıdır. Eğitim ve bilim hizmetleri yaygındır. Halk sıradan niteliklere sahip olmakla beraber, diğer milletlere göre daha iyi eğitilmiştir. Aydınlanmış olmalarını gazete okumalarına borçludurlar.<sup>480</sup>

1850'deki Londra Sergisi'ne Osmanlı temsilcisi olarak katılan Mehmed Rauf Efendi *Seyahatnâme-i Avrupa*'sında, İngilizlerin şarap düşkününü ve kalabalık nüfuslarına

<sup>479</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm*, s. 74.

<sup>480</sup> Engin, "İngiltere Seyahati", s. 147.

rağmen sessiz, meşgul, terbiyeli bir millet olduğunu belirtir.<sup>481</sup> Yazarı bilinmeyen *Seyahatnâme-i Londra* isimi eserde ise, İngiliz toplumunun her yönünden geniş ölçüde bahsedilir. Eserde dikkat çekilen ilk önemli husus, İngilizlerin “hiçbir şeyde karar ve sebatı(nın) olmaması” ve yemek yerken kimseyle ilgilenmemeleridir. Bilhassa lokantalarda bütün düşünce ve hareketlerinin ziyadesiyle yemek üzerinde toplanmasından da hareketle Londralıların, Avrupa’nın en şişman insanları olduğu hükmüne varılır.<sup>482</sup>

Çalışkanlık ve mesafeli oluş da yine İngilizlerin diğer meziyetleri arasındadır. Çalışkan bir toplum olan İngilizler, her gün işlerine yatağına koşar gibi gider ve tatil zamanlarında lokanta ve barlarda “hayvan birikintisi” hâlinde toplanıp sadece yer ve içerler. Bir başka deyişle “herkes hastaya çorba götürür gibi acele yürüyerek işlerine giderlerdi.”<sup>483</sup> Bu çalışkan mizaçlarına bağlı olarak da yabancılar bir kenara, kendi aralarında dahi fazla samimiyete yer vermezler:

İngilizler birbirine yâr olmayıp yalnız bir selamdan başka aşinalığa medar ittihaz ettikleri muamele olmadığından başka bir adam bir adamla kırk yıl görüşse arada ânın eazz-ı ehıbbasından bir kimse vesatet edüp bu falan adamdır ve şöyle kişidir deyü anlatmadıkça görüşmek ve sokakta bile uğurlar olsun demek mümkün olmaz.<sup>484</sup>

Doğu medeniyeti bahsinde Montesquieu gibi romantiklerin fikirlerinden hareketle üstünde durulduğu üzere, coğrafyanın ve iklimin, insanların mizacını şekillendirmesi söz konusudur. Bu bakımdan Doğu coğrafyalarında yaşayan insanların miskin tabiatlarının, güneş ve sıcaklıkla paralel olduğu düşünülür. Bir ada ülkesi olması dolayısıyla İngiltere, diğer Avrupa ülkelerinden coğrafî manada uzak bir konumdadır. Öte yandan, ılıman bir deniz ikliminden ötürü sürekli yağmur yağması ve sanayi atıklarının oluşturduğu isler, ülkenin kapalı-karanlık bir manzaraya sahip olmasına yol açar. Bu anlamda coğrafya, iklim ve sanayileşme faaliyetlerinin de etkisiyle İngiliz halkı, metinlerde daima kasvetli bir şehir içerisindeki karamsar insanlar olarak tasavvur edilirler. Öyle ki bu hâl, çalışma hayatından eğlence hayatına hemen her yerde

<sup>481</sup> Mehmet Rauf, *Seyahatname-i Avrupa*, s. 32.

<sup>482</sup> Aktaran: Asiltürk, *Avrupa*, s. 385.

<sup>483</sup> Ömer Lütfî, *Ümitburnu Seyahatnamesi*, s. 36.

<sup>484</sup> *Seyahatname-i Londra*, İstanbul: Ceride-i Havadis Matbaası, 1269, s. 18.



hâkimdir. Âdeta “uğradıkları bir kederi ve gamı def etmeye” yönelik, park ve bahçelerde kimseyle konuşmadan dolaşan halk, sönük ve heyecansızdır. Bu ruh hâlinden uzaklaşmak için, park ve bahçe gezintilerinin haricinde club, balo, ziyafet gibi yer ve etkinliklere katılmaya çalışılsa da gelinen nokta çoğunlukla intihardır.<sup>485</sup>

*Seyahatnâme-i Londra*'da İngilizlere dair temas edilen bir diğer husus, “Asilzâdegân” (Üst Sınıf), “Tüccar-Bezîrgân” (Orta Sınıf) ve “Âhâd-ı Nâs” (Alt Sınıf) sınıflarına dayalı toplum yapısıdır. Bunlardan asilzâdegân, ülkenin en zengin ve aşırı kibar sınıfıdır ve daima yüksek meblağlardan bahsederler. Tüccar-Bezîrgân sınıf, asilzâdegân sınıfına ulaşmak ve gösteriş uğruna sürekli para harcayıp borçlanır, alt sınıfları küçümserler; fakat bu davranışlarıyla asiller alay eder. Son sınıf olan âhâd-ı nâs ise, “her zaman mülevves ve yağlı şapka ve parça parça kundura ile saç sakal karmakarışık” işçi ve yoksul insanlardan oluşsa da vatansever duygularla çalışan kişilerdir.<sup>486</sup>

Yine “Terakki” makalesinde Namık Kemal, “kemâlât-ı medeniyyede birinci değilse, birincilerden sayılan bir millet” olarak gördüğü İngilizlerin “irfan, adalet, terakki” için çalıştıklarını belirtir.<sup>487</sup> Uzun yıllar Londra sefâretinde çalışmış Abdülhak Hâmit Tarhan ise mektup ve hatıralarında, İngilizlerin toplum kurallarına olan bağlılığına dikkat çeker. Bu anlamda üst sınıftakiler davet, tiyatro, balolarda olduğu gibi evlerinde de kılık-kıyafetlerine özen gösterir, selamlaşmalarında bile sınıf ve mertebeye bakarlar:

Bunların sâir akvâma benzemez âdetleri vardır. Sokakta erkekler birbirine selam vermek için şapkalarını çıkarmazlar. Birer aşinalık işareti etmekle yahut nasılsınız diyerek geçmekle iktifa ederler. Bu işaretlerin envâi vardır. Âmirle memur müstesna, memur âmirine şapka çıkarmaya mecburdur. Uşaklar da efendiler arasında kezalik teşrifata az çok riayet olunur. Arabalarda kadınlarla erkekler sağ ve sol taraf bilmezler. Yalnız kral daima sağda ve kraliçe onun solunda oturur. Erkek, bildiği bir kadına rast gelince evvela kadın selam verir ve erkek ondan sonra şapkasını çıkararak iade-i selam eder.<sup>488</sup>

<sup>485</sup> *Seyahatname-i Londra*, s. 18.

<sup>486</sup> Aktaran: Asiltürk, *Avrupa*, s. 387-388.

<sup>487</sup> Kaplan vd., *Antolojisi I*, s. 194.

<sup>488</sup> Aktaran: Asiltürk, *Avrupa*, s. 389.

Ahmet İhsan'ın *Avrupa'da Ne Gördüm* metninde Fransızlardan sonra üzerinde durduğu ikinci önemli topluluk, İngilizlerdir. Diğer seyahat metinlerinde olduğu gibi Londra'nın kasvetli yapısından ötürü halk hazin, karamsar bir mizaca sahiptir. Hyde Park izlenimlerinden yola çıkan Ahmet İhsan'a göre, İngilizlerin şehrin karanlık ve sisli yapısına bağlı olarak çehrelerinde herhangi bir neşe eseri bulunmaz. Eğlenmek için yaptıkları gezintiler bile mahzundur:

Gördüğümüz süvariler sabahları, kendilerine mahsus olan yolda birkaç saat bir aşağı bir yukarı dolaştıkları cihetle heyet-i mecmualarından tahassul eden manzara epeyce sürüyor. Gezenler hep kibar idi; en lâtif kadınlarla, hüsn-i tabiata mutabık esvap, kezalik İngiliz nesline mahsus sakil karırlarla sakil kıyafet, erkeklerin kırmızı ve irileriyle, iri cüsseli kır saçlı ve kır sakallı bed manzaralı ihtiyarlar hep burada müctemi idi; yani süvari yolunun kenarına durup uzunca müddet temaşa eylerseniz İngiltere'de ne biçim adamlar vardır, nasıl giyinirler, ahlâkları ne yoldadır çarçabuk anlarsanız! Yoldaki halk âdeta bir makine ile müteharrik imiş gibi atların üstünde gidip geliyor; içlerinde birbiriyle lâkırdı eden yok! Sanki hepsi atların eğrine mihlanmış, vazifeleri kendilerini doğru tutup aşağı yukarı dolaşmaktan ibaret bulunmuştur!!! Haniya Paris ormanındaki neşe ve neşat! Burada o neşe yerine derin bir hüznün var! Eğlence dahi mahzunane!<sup>489</sup>

Mizaçları ve dil milliyetçilikleri<sup>490</sup> konusundaki hassasiyetlerinden bahsettikten sonra Ahmet İhsan, seyahat metninin “Garâib-i Âdat” bölümünde ise İngilizlerin garip âdet ve alışkanlıkları üzerinde durur. İngilizlerde garip denebilecek âdet ve alışkanlıklar çok olması, her şeyi herkesten daha iyi ve kimseye benzemeyen ölçüde yapacaklarına dair karakterlerinden gelmektedir. Para değerlerinden, yemeklerine kadar millî unsurlarına herkesin uyması veya saygı duymasını bekler, aksi takdirde hareket edenleri de küçümserler:

Garaib-i âdât İngiltere'de pek revaçlıdır. Yani bilâperva denilebilir ki İngiltere'nin hiçbir hareketi kimseye benzemez ve herkesten iyi yaparız davasındadırlar. Bundan dolayı İngiltere'nin nazar-ı ihtiamını kazanmak isteyenler onların âdât-ı garibesine uymalıdır. Hele o âdâttan bihaber olan ecnebilere nazar-ı afv ile bakmak da şanlarından değildir. Meselâ paraları, hele vahid-i kıyasî olan ölçüleri bozuk olduğu hâlde buna

<sup>489</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm*, s. 189.

<sup>490</sup> İlerleyen bölümlerde üstünde durulacaktır.

fevkalâde irtibat göstererek ayrılmak istemedikleri gibi yemekleri de yenir hâlde değildir.<sup>491</sup>

*Seyahatnâme-i Londra*'yla paralel, ama daha ayrıntılı olmak suretiyle Ahmet İhsan da İngilizlerdeki sınıflara dayalı toplum düzeninden bahseder. Buna göre bilhassa toplumun üst kademesindeki kişiler, asaletten doğan bazı unvanlara sahiptir. Her kişi statüsünün özelliklerine göre hareket ettiği gibi, karşı taraf da hareketlerini ona uygun düzenler. Bu anlamda erkeklerin geneline “Mister”, asil olanlarına da “Sir” demek mecburiyeti vardır; fakat yazılıştta unvanların tamamını yazmak ayıp olarak kabul edilir. Erkeklerin geneli için kullanılan “Mister” unvanının “Mr.” şeklinde kısaltılması en uygun olanıdır. Yine kadınlar için “Misis”, kızlar için de “Mis” kullanılması diğer unvanlar arasındadır.<sup>492</sup>

Şehrin genelindeki kasvetli manzaradan ötürü tabiatlarında bir neşe bulunmayan İngilizler âdeta, tek bir ustanın elinden çıkmış gibi hareket eden iki sınıf insan hâlinde sosyal hayatta yer alırlar: “Centilmen”ler ve “Fakir-Dilenci”ler. Bu iki sınıf arasında hiçbir ilişki bulunmamakla beraber herhangi ikisinde de tam manasıyla bir sevince rastlanılmaz. Ticaret ve sanayiyle uğraşmalarının yanında, “muhakkar” bir aile servetine sahip olan centilmenler, terbiyesi gereği ağırbaşlılardır. “Fabrikanın âdî amelesı” olarak addedilen fakirler ise buldukları konum gereği “müstekreh bir zaruret” içindedirler.<sup>493</sup>

Ahmet İhsan'ın İngiliz sosyal tabakasıyla alakalı vardığı bu hükümlerinde, karşılaştığı manzaraların büyük etkisi vardır. Bu bağlamda Manş Denizi'nden geçerken gemide bir grup sefil ve perişan sarhoşa rastlar. Hâllerinden bu kişilerin, fakir işçiler olduklarını tespit ettikten sonra da alkolik insanların genel itibarıyla, en fakir ve en alt sınıftan geldikleri fikrine varır. Hatta Ahmet İhsan'a göre İngiltere'deki sarhoşlar, İstanbul'dakilerden çok daha korkunçtur:

Güğürtede birtakım herifler daha vardı; fark ettik ki cümlesi de zil zurna sarhoş! Heriflerin ayakta durmağa mecali yok! Geceyi soğukta güğürtede geçirmeğe mecbur kalınca şişenin ağzını dudak arasında ayırmamışlar! İngiltere amelesinden olduğu anlaşılan bu heriflerin siması, kıyafetleri pek müstekreh idi! Ehl-i işretin bu derece-i sefâlete gelmişleri elhamdülillâh dizde yoktur. Vak'â Balık Pazarı'nda birkaç böyle

<sup>491</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm*, s. 168.

<sup>492</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm*, s. 168.

<sup>493</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm*, s. 168-169.

müstekreh herifler vardır ama onlar da memâlik-i ecnebiye döküntüsüdür.<sup>494</sup>

Sosyal sınıfa ve unvana bağlı yapılan hareketler; kapı çalma, selam verme, yolda soru sorma rutinlerinde de varlığını devam ettirir. Bu bağlamdaki genel tespitlerde: Dışarıdan gelenler hariç, ev içindeki hizmetçi takımına dâhil alt sınıftan kişiler asillerin kapısını çalmazken, asil erkekler kuvvetle, asil kadınlar da hafifçe beş defa ziyaret ettiklerini yerin kapılarını çalarlar:

Garaib-i âdâtan olarak zikredelim: bir kapı çalacağınız zaman tokmağı kaç defa vuracağınız derecenize göre musarrahtır; dükkân uşaklarının, esnafın, hizmetkârlıkların elhâsıl sunuf-i adiyeden olanların hanelerde efendi kapısını çalmaları katiyen memnudur! O kapıya yalnız postacı müracaata mezundur, o da asla iki defadan ziyade vuramayacaktır! Bir centilmen yani kendini saydırır bir adam kapıya kuvvetlice beş tokmak vurur, kadınlar yavaşça ve süratle beş defa çalar.<sup>495</sup>

Diğer Avrupa milletlerinden farklı olarak İngiliz erkekleri, bir kadına selam vermedikleri müddetçe hiçbir yerde şapkalarını çıkarmazlar:

İngiltere’de şapkanın da manası yoktur çoktur. Evvelâ hiçbir İngiliz kadına müsadif olmadıkça makam-ı selâmda şapka çıkarmaz. Tiyatroda, gazinoda, müsamerelerde dahi kafasındaki kara şapkasıyla gezer, hâlbuki Avrupa’nın sair yerlerinde kaide külliyyen aksidir!<sup>496</sup>

Yine takdim edilmediği sürece sokakta bir kişiye soru sormak da İngiliz toplumunda ayıp karşılananlar arasındadır. Aksi takdirde soru sorulan kişiler sırtını dönüp uzaklaşabilir. Bu durumda ise, nöbetten yeni çıkmamış polislere müracaat edilebilir:

Bir kimseye takdim edilmiş olmadıkça müracaat etmek, söz söylemek hatadır. Sokakta rast geleceğinize yol sormak bile ayıptır, zaten müracaat-ı vakıa üzerine sorduğunuz adam ekseriya size sırtını dönüvermek gibi tahkir asarı gösterir! Binaenaleyh bu gibi hâllerde yalnız polislere müracaat eder, fakat dikkat etmeli! Eğer polisin settesi

<sup>494</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa’da Ne Gördüm*, s. 155.

<sup>495</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa’da Ne Gördüm*, s. 168-169.

<sup>496</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa’da Ne Gördüm*, s. 169.

kolunda mavi bir kordela yoksa müracaat ettiğiniz gibi size kolunu gösterip yürüyüverir. Zira şeritsiz polisler nöbetten çıkmış olanlardır.<sup>497</sup>

Toplum içindeki garip âdetlerin sosyal hayattaki işleyişe de yansımaları bakımından tatil zamanları ve bir kadının çalışma hayatındaki yeri, değinilen diğer konular arasındadır. Kasvetli görünümüyle birlikte kalabalığı, karışıklığı ve gürültüsünden ötürü sıkıntı verici bir şehir olduğu düşünülen Londra’da, pazar günleri tatil olması dolayısıyla terk edilmiş ve ölü bir şehir manzarası oluşur. İş hayatında ziyadesiyle çalışkan bir millet olan İngilizler, pazar günleri asla bir işle uğraşmaz, posta ve telgraf ofisleri dahi çalışmaz:

Garaib-i âdâttan olarak pazar oldu mu Londra ölmüş gömülmüş sayılır. Her taraf kapalıdır, açık dükkân görülmez, postahane bile ne mektup alır ne mektup tevzi eder; sokaklar kâmilten tenhalarıdır. Evlerde yemek pişmez. Meyhaneler lokantalar eczaneler bile açmaz. Cevalâmı yazarken göreceksiniz ya, bir pazar az kalsın aç kalıyorduk! Hatta pazar günleri kimsenin evinde gündüz mutfak kaynamazmış. Zira hizmetkârlardan pazar günü iş istemek olamazmış! Pazar günleri şöyle her tarafı kapamak itikad-ı diniyeden mütevellit değildir; İngiltere garaib-i âdâtı deniyor ki en dinsizler bile müteveyyin gibi görünsün, pazar günü dükkânı kapasın! Yani hareket-i calî olsun! Halk pazar günlerini köylerde geçiriyor. Pazar günü çekecek telgraf, gönderecek mektup varsa cebinizde, namınıza varit olmuşlar ise postahane kalır. Sokaklarda o iri kutulara bile mektubunuzu atsanız pazarertesi gecesini nısfu’l-leyle kadar mektuplar kutuda uyur!<sup>498</sup>

Avrupa ülkelerinden farklı olarak Tanzimat ve bilhassa II. Meşrutiyet’e kadar azınlıklar dışındaki Osmanlı kadını, sosyal hayatta geri planda bir konumdadır. Osmanlı’da şehirli kadınların erkeklerle birlikte çalışması suretiyle kamusal alanda bulunmaları, her ne kadar Tanzimat ve Meşrutiyet’le birlikte hızlansa da kadınlar, I. Dünya Savaşı’na kadar devlet memuriyetinde görev alamazlar. I. Dünya Savaşı’ndan itibaren erkeklerin cepheye gitmesiyle açlık ve sefaletle yüz yüze gelen kadınlar, onların yerini doldurmaya başlarlar. Erkek berberliği, yol yapım ve inşaat işçiliği gibi hizmet sektörünün farklı kollarında çalışırlar. 1917’den sonra çalışmak isteyen kadınlara cephe gerisinde iş sağlamak için kadın işçi taburları kurulur ve kadınlar bu yolla askere alınır.

<sup>497</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa’da Ne Gördüm*, s. 169.

<sup>498</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa’da Ne Gördüm*, s. 169.

Bununla beraber savaş yıllarında başta Enver Paşa'nın eşi Naciye Sultan'ın kurduğu "Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslâmiyesi" olmak üzere kadınların istihdam edilmesi için çeşitli dernekler kurulur. Basın ve diğer süreli yayınlardaki çalışmalar ve bu gibi derneklerin de yardımıyla kadınlar, Osmanlı Bankası gibi devlet dairelerinde ve özel kuruluşlarda memur, Maarif Nezâreti bünyesine bağlı eğitim kurumlarında da öğretmen olarak çalışmaya başlarlar.<sup>499</sup> Hatta dönemin iktidarı İttihat ve Terakki, Partisi savaşta açlıkla boğuşan kadınların çalışması için imalathane ve atölyeler kurarak çeşitli çalışma olanakları yaratır,<sup>500</sup>

Ahmet İhsan'ın da İngiliz kadınının iş hayatındaki yeriyle alakalı değerlendirmeleri de verilen bu bilgilerin paralelindedir. "Association of Ladyes Hair Dresser" salonuna giden Ahmet İhsan burada kadınların erkekleri de tıraş etmesi karşısında gülme krizine girer, ama bir yerden sonra da "garip" bulur:

Kâtibyân Efendi bizi Site civarında bir sokağa soktu; orada sokaktan zemin katına iner bir merdiven kapısı önüne geldik. Kapının üstünde Association of Ladyes Hairdresser yazılı idi. (...) Merdivenden inince bir büyük salona girdik ki etrafa dizilmiş (ây)ineler karşısındaki koltuk sandalyelerine oturan adamları, gayet güzel İngiliz kızları tıraş ediyordu; şu manzarayı görmek beni güldürdü; bir koltuğa da ben oturdum ama muannit bir gülme sinirlerimi taht-ı tesire aldı, arkadaşlarla söz teati ederek bir türlü gülmenin arkasını alamıyordum; kızlar da ellerinde ustura ve sabun fırçası bekliyordardı!

Neyse, gülmenin önünü alarak, sarışın ve latîf kızlara tıraş olduk! Usturanın yüze bir genç kız tarafından sürülmesi, tıraş olurken insanın muttasıl o genç kız tarafından tabii olarak okşaması pek garip oluyordu! Pek cüzî olan ücreti tesviye ile çıktık ama hâlâ gülmekte devam ediyorduk; alehusus güzel kızların usturaları galiba biraz kör idi de yüzümüzü hart! hart! tıraş eyleyerek acıtmışlardı; artık bu kadarcık eziyete tahammül olunmaz mı ya!<sup>501</sup>

<sup>499</sup> Fatma Âliye Hanım, Emine Semiye Hanım, Halide Edip Adivar, Reşat Nuri Güntekin gibi pek çok yazarın romanlarındaki kadın figürleri, bu gelişmelerin birer örneği olarak düşünülebilir.

<sup>500</sup> Osmanlı kadın hayatıyla alakalı ayrıntılı bilgi için bkz: Sema Uğurcan, "Tanzimat Devrinde Kadının Statüsü", *150. Yılında Tanzimat*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992, s. 497-510; Aynur Demiryürek, *Osmanlı Kadınlarının Hayat Hakkı Arayışının Hikâyesi*, Ankara: İmge Kitabevi, 1993; Serpil Çakır, *Osmanlı Kadın Hareketi*, İstanbul: Metis Yayınları, 2011.

<sup>501</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm*, s. 208.

Bu bakımdan bir Osmanlı seyyahı olan Ahmet İhsan'ın, kendi memleketinde erkeklerin bulunduğu bir iş kolunda, İngiltere'de kadınların da yer almasını gülünç ve garip karşılaması normaldir.

Osmanlı'nın Fransızlardan ve İngilizlerden sonra, Batılılaşma sürecinde büyük ölçüde model aldığı Avrupa milletlerinden birisi de Almanlardır. Bilhassa 19. yüzyılın sonlarından itibaren seyahatler düzenlenmiş Almanya'yla olan ilk resmî ilişkiler, 2 Nisan 1761 tarihli Prusya ile Osmanlı arasında imzalanan "Dostluk, Gemicilik ve Ticaret Antlaşması"na dayanmaktadır. Bu tarihten itibaren Osmanlı çoğunlukla, Avrupalı devletlerle olan mücadelesinde yanında bir müttefik oluşturmak maksadıyla Prusya'yla ilişkilerini geliştirmeye çalışmıştır. Avrupa coğrafyasındaki diğer devletlere nazaran birlik ve bütünlüğünü sonradan tesis eden Prusya'nın, sömürgecilik yarışında yeni bir güç olma iddiası ve Katolik Hristiyanlığı yerine Protestanlığı benimsemiş olması gibi özellikleri, diğer Avrupa toplumlarıyla yakınlık kuramamasına sebebiyet vermiştir. Prusya'nın söz konusu bu özellikleri de Osmanlı'nın müttefik olarak onu tercih etmesinde belirleyici olur. Öte yandan, Prusya'nın da Osmanlı'yı yakınında tutmak istemesinin ardında İngiltere, Fransa ve Rusya'yla girmiş olduğu sömürgecilik yarışında, Osmanlı tahakkümündeki Akdeniz'e ve Arap coğrafyalarına daha rahat ulaşabilme gayesi vardır. Bu bağlamda 1871'de Alman millî birliği kurulduktan sonra yapılan siyasî-ticarî antlaşmalar (26 Ağustos 1890 Ticaret Antlaşması) ve birlikte yürütülen demiryolu projeleri (21 Ocak 1902 Anadolu-Bağdat Demiryolu Projesi) Almanya ve Osmanlı arasındaki ilişkilerin daha çok gelişmesini sağlar. Kurulan bu ilişkilerin de etkisiyle bilhassa II. Meşrutiyet'ten sonra Osmanlı'da, "Alman hayranlığı" ekseninde bir devlet politikası izlenir. 20. yüzyıla kadar kurulan ilişkiler ve izlenen politikalar nihayetinde ise bu iki devlet, I. Dünya Savaşı'nda ittifak ortağı olmuştur.

Sefaret raporlarının haricinde Almanlara dair seyahat metinleri 19. yüzyılın sonlarından itibaren kaleme alınmaya başlar. Ancak bu yüzyıldaki seyahat metinlerinde *Fransa Sefâretnâmesi*'nden beri süregelen Fransız hayranlığından dolayı Osmanlı seyyahları Almanlardan yüzeysel bahseder. 20. yüzyıldan sonra ise Almanya merkezli devlet politikaları ekseninde oluşan "Alman hayranlığı" dolayısıyla Almanya, merak edilen bir Avrupa ülkesi hâline gelir. Tabii, bireysel meraktan ötürü gidenlere nazaran, resmî görevlerle Almanya'ya giden kişilerin sayısı daha fazladır. Bu etkenler doğrultusunda kaleme alınan seyahat metinlerindeki izlenimlerden Almanların;

çalışkan, düzenli, disiplinli ve bunların neticesinde “millet-i müselleha/ordu-millet/solidarist” toplum anlayışına uygun bir millet oldukları yönünde ortak tespitlere varılır.

Osmanlı seyyahlarının metinlerinde İngilizler ile Almanlar çoğunlukla, düzen toplumu olmaları yönleriyle ele alınıp mukayese edilirler. Ancak hangi ulusun bu hususta daha iyi olduğu, söz konusu seyyahın bulunduğu döneme bağlı olarak değişkenlik gösterir. Bu bakımdan Osmanlı seyyahları, düzen bahsi etrafında 19. yüzyılın sonlarına kadar İngilizleri, 20. yüzyıldan itibaren ise Almanları örnek olarak gösterirler. Seyyahların bu tercihinde, Osmanlı'nın üzerinde durulan Almanya'yla olan ilişkileri etkilidir. Dolayısıyla her seyahat metninin arka planında olduğu gibi Almanlara dair izlenimlerde de öznel tespitler vardır.

1763'te Sultan III. Mustafa tarafından Berlin sefiri payesiyle Prusya'ya gönderilen Ahmed Resmî Efendi, sefâret raporlarında Prusya izlenimlerini anlatır. Metninde ağırlıklı olarak Prusya askerî sisteminden bahseden Ahmet Resmî Efendi, askerî okullardaki üniformalar, eğitimler ve diğer hususlar hakkında geniş ölçüde bilgi vererek sonraki süreçte, Nizâm-ı Cedit reformlarına da yön vermiş olur. Askerî düzenin yanında saray ve eğlence hayatı çerçevesinde katıldığı opera ve maskeli balolara da temas eder. Bilhassa Prusya maskeli balolarında kadınlar ve erkeklerin rahat hareketleri Hâlet Efendi gibi sefirlerde olduğu gibi dikkatini celbeder.<sup>502</sup>

19. yüzyılda odak noktasının Fransa ve İngiltere'de toplanmasına bağlı olarak Ahmet Mithat Efendi 1891 tarihli *Avrupa'da Bir Cevlân*'ında Almanya'dan yüzeysel söz eder. Şehircilik ve mimarî özelliklerinden sonra Almanya sanayisinden bahseden Ahmet Mithat, Berlin'in Avrupa ticaretinde önemli bir konumda olduğunu belirtir:

Berlin'de en ziyade ilerlemiş olan sanayi, makineler inşası ve bira imali ve yün ve ipek mensucatu ve bunları boyamaktan ibaret olan boyacılık ve hazır elbise ve kundura ve süse müteallik eşya imali olup bu sanayiinin mahsulatı bütün Almanya'ya münteşir olduktan maada bütün Avrupa'ya kadar da intişar eylemektedir. Zira Berlin şehri başlıca on şimendifer hattının mecmaı olup Almanya kıtası Avrupa'nın göbeğinde bulunduğu gibi Berlin dahi bu merkezियeti haiz olduğundan Avrupa'nın her tarafıyla müraselat-ı ticariyesi berkemaldir.<sup>503</sup>

<sup>502</sup> Ahmed Resmi Efendi, *Viyana ve Berlin Sefaretnâmesi*, haz. Bedriye Atsız, İstanbul: Kirvan Kitapçılık, 1980, s. 71-72.

<sup>503</sup> Ahmet Mithat Efendi, *Avrupa'da Bir Cevlân*, s. 393.



*Avrupa'da Ne Gördüm* metninin Almanya bahsinde Ahmet İhsan, ilk izlenimlerinden hareketle Almanların, askerî düzen içerisinde bir millet olduklarını belirtir.<sup>504</sup> Ancak kamusal alanlarda çevrelerine aldırma yüksek sesle konuşmaları, dillerinin kabalığı ve sık sık kullandıkları “Ya! Ya!” haykırışları, Almanların düzenli millet çizgileriyle çeliştiklerine işaret eden hususlardır. Ahmet İhsan’ın bilhassa Almancaya dair ithamlarında, konuşabildiği tek yabancı dil olan Fransızcanın kendisine daha yakın gelmesinin payı büyüktür. Bu anlamda Hanovere istasyonundaki Alman memurlarla girdiği münakaşa, Almanca bilmemesinden kaynaklıdır:

Ömrümde başıma gelmemiş sıkıntı burada zuhur eyledi. Londra'dayken hiç olmazsa birkaç kelime İngilizce sarf eyleyerek meramımı anlatabiliyordum. Burada Almancanın harf-i vahidinde agâh olmadığım için ecnebîlik beliyesi pek büyük oldu. Elimdeki çantaları gösterecek emanethaneyi konsiyini (.) büro depo kelimeleriyle anlatmak istedimse de ifhama muktedir olamadım. Müracaat ettiğim memurların garip garip yüzüme bakarak bir şey anlamayınca:

-Nayn! Nayn!

demesi yahut meramımı intikal eylemiş gibi:

-Ya! Ya!

kelimelerini sarf eyleyerek ters yerler işaret etmesi pek müdhik oluyordu. Nihayet oradaki bir kahvehane garsonu imdadıma geldi; bildiği biraz Fransızca sayesinde derdimi anladı, emanet mahallini gösterdi.

Uf! Amma beliyeye imiş ha!<sup>505</sup>

Ahmet İhsan’ın seyahat metninin devamında; bira, tütün ve yemek düşkünü, neşesiz, bir millet olarak aktardığı Almanlar hakkında Ahmet Hikmet Müftüoğlu ise, 1911 tarihli *Almanya Seyahati* metninde, onların ciddî ve çalışkan bir millet oluşlarına vurgu yapar. Ahmet Hikmet’in, Ahmet İhsan’dan farklı bu izlenimlerinde Osmanlı’nın bu zaman diliminde Almanya’yla daha yakın temas hâlinde olması etkilidir. Buna göre ciddî, güzel sanatlardan ziyade sanayiye önem veren, kendilerini sanayiye adanmış faydacı bir toplum olan Almanlar, hayatlarını yemek-çalışmak ve kazanmak-harcamak üzere belirlemiş bir millettir.

En başta Prusyalılar olmak üzere Almanlar kâffeten ciddî adamlardır. Meyilleri sanâyi-i nefiseden ziyâde sanâyi-i maddiyyedir. Sanâyi-i

<sup>504</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm*, s. 270.

<sup>505</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm*, s. 271.

nefîseye, inceliğe temâyül eden Saksonya gibi, Vorthburg gibi aksâmı varsa da onlarda da İtalyanların hayâlini bulmak mümkün değildir. Meselâ Almanya’da bir, Geneve’deki santocampo vücut bulmaz. Berlin’de Ziget Alle ile Geothe’nin heykelinin katılığı, kalınlığı, hayâlsizliği buna şâhiddir. Almanlar incelikte bile bir fayda ararlar. Sanat için sanat tarafdârı değildirler, nef’ için hünere daha mâildirler. Rivâyete nazaran Amerika’nın bugünkü maddiyetinin sâiki Alman muhâcirleridir. Berlin bir Amerika şehridir. Almanlar iki işe hayatlarını hasretmişler: Yemek, çalışmak. İrad, masraf; her ikisi de mübâlâgakârâne.<sup>506</sup>

Bu çalışma tempolarına rağmen Almanlar, çocuk sahibi olmayı ve yetiştirmeyi ihmâl etmezler. Yoğun çalışma hayatına rağmen Almanya’daki işçi mahallelerinde çocuklar bol olmakla beraber hepsi fakir, ama tertiplidir. Netice itibarıyla Alman nüfusunu olumlu anlamda etkileyen bu durum, Ahmet Hikmet’e fazlasıyla garip gelir:

Almanların gündüz saat altıdan akşam beşe kadar bir makine gibi muntazaman çalışarak meydâna âsâr-ı san’at ve ticâret getirdiği gibi gece evine gittiği zaman dahi boş durmaz. Âsâr-ı hayât ü muhabbet vücûda getirir, çocuk yetiştirir Berlin’de amele mahallesinin sokakları yalın ayaklı fakat yüzü gözü ve üstü başı temiz çocuklarla doludur. O hâlde ki Almanya nüfusu her sene bir milyon miktar bu gece mesâisi sâyesinde servet-i umûmiyye dehşetle arttığı gibi, Almanların ciddiyeti, mesâîi, nâmusu bize pek muvâfık geldiği hâlde bu hissizlik, bu ibtilâ-yı dünyâ bize bir parça fazla geliyor. Bilâkis İtalya’nın hassas, bir parça hayâl-perver sîmâları daha hoş geliyor. Alman kadınları dahi süsle güzellik ile bu kadar meşgul olamazlar. Gaye-i hayâliyyeleri vazife-i tabîiyeleridir. Yani (Tecemmül)e bedel (tenasül)e hasr-ı emel ü evkat ederler.<sup>507</sup>

I. Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı’nın, Almanya’yla müttefik olmasından sonra seyahat metinlerindeki Alman yaşantısına dair garipseyen, tasvip etmeyen tutumunun yerini, övgü ve hayranlık alır. İttihat ve Terakki yönetiminin görevlendirmesiyle Almanya’ya giden Halit Ziya Uşaklıgil, seyahat yazılarında ve makalelerinde önceki metinlerden çok daha farklı izlenimlerde bulunur. Metinlerinde daima Almanların örnek alınması gereken bir toplum olduğunu vurgulayan Halit Ziya, bu yönüyle bilhassa Ahmet İhsan’dan apayrı bir duruş sergiler. Bu anlamda ilk olarak *Almanya Mektupları*’ndaki Landshut halkıyla alakalı gözlemlerinde burada gördüğü her sınıftan

<sup>506</sup> Özgül, *Bigâne Durmayın*, s. 209.

<sup>507</sup> Özgül, *Bigâne Durmayın*, s. 211.

insanın, hiçbir surette çirkin sesine ve gürültülü sohbetine rastlamadığını belirtir. Herkes gazetesini okumakla beraber, birbirine karşı saygılı ve lütufkârdır.<sup>508</sup>

Yine Ahmet Hikmet'in tespitlerini hatırlatacak düzlemde Halit Ziya, Münih halkının çalışkanlığını ve mesai saatlerinden sonraki dinlenme vakitlerinde tamamen ailesiyle meşgul olduklarını belirtir. Münih halkıyla ilgili ilk izlenimlerinde onların, sadece çalışan ve para biriktiren maddî insanlar olduğu hükmüne varan Halit Ziya, iş dışındaki hayatlarını gözlemlediğinde yanıldığını fark eder. Halit Ziya'nın bu yanılgısına dair yaptığı açıklamalarında dikkat çeken en önemli husus, "Şarklı" olarak aktardığı kendi toplumunun Almanlar hakkında yanlış bilgilere sahip olduğunu belirtmesidir. Tabii bu "yanlış bilgilerin" en önemli kaynaklarından birisi, Almanya'dan bahseden daha evvelki seyahat metinleridir. Bu anlamda mesai saatlerinden sonra Almanlar, ailesiyle ve özellikle çocuklarıyla meşgul oldukları gibi kültürel ve sosyal faaliyetlerine de vakit ayırırlar:

Biz şarklılar Alman unsuru hakkında nasılsa edinilmiş yanlış birtakım fikirlerle mahmulüz, onun için Almanya'da seyahat ederken her şeyden ziyade gayr-ı muntazır birtakım müşahadat muvacehesinde bulunuyoruz ve her şeyden evvel bizde uyanan his, hayrettir. Biz, yahut kendi hesabıma söyleyeyim, ben Almanı bî-nihaye bir azim ile mücehhez, çalışmak ve muvaffak olmak için ta'b-ı nâ-pezir bir cehd ile daima işleyen, fakat bütün hazz-ı hayatı işte yalnız çalışmaktan ve işlemekten ibaret bir âlet zannedirdim. Hayatta bu âlete hep hariçte tecellî eden tezâhürât faaliyetini nazar-ı dikkate alarak bakardım, bu derece şâyân-ı hayret ve bütün dikkati masseden bir temaşa idi ki âletin içine girmeye, onda muhtevî olan ruha, hisse infaz-ı nazar etmeğe vakit kalmazdı. Bu tarz-ı telakkîyi lâyıkiyle izah için diyebilirim ki biz Almanı yalnız imâlgâhında yahut ticarethanesine görmüş, onu hayat-ı hususiyesinde, işinin hâricinde, evinin huzur ve rahat köşesinde tanımamış idik. Hattâ Alman bizce, çalışır, kazanır, kazandıktan sonra biriktirir yine biriktirir küçük bir dükkândan büyük bir mağaza, ufak bir tezgâhtan müthiş bir imâlgâh icat eder ve hayatta başka takip olunacak bir maksat, vâsıl olunacak bir gaye gözetmez. Velhasıl tam mânâsıyla faal ve muktesid bir numune-i beşer idi.

Ufak bir tebessümle muhatabımın beni takip ettiğine dikkat ettim, nihayet sözümü keserek: hülâsa maddî bir adam.. dedi, halbuki hakikat-i hâlde Alman dünyanın belki en hayalî bir numûnesidir. Şu fark ile ki o hayatta mefkûrelerin tahakkukunu tesadüfün lütfundan, talihim yaverinden beklemez, onu kazanmak, kendi eliyle kendi baha-yı sa'yıyla

<sup>508</sup> Aktan, "Almanya Mektupları", s. 46.

ihzar etmek ister. Gündüz gider imâlgâhında, ticarethanesinde çalışır, fakat akşam olunca, o hayat-ı maddiyye, çıkarılıp çengele asılacak bir iş gömleği mesabesindedir; asıl hayatı ondan sonra başlar. Mûsikîye, nakşa, fenne, edebiyata nispeti vardır. Ya operaya gidecek, Wagner dinleyecek, ya bir müsamere-i irfanda hazır bulunacak yahut bir meşhere uğrayacak yeni âsâr-ı sanatı temaşa edecek. Evine, ailesine, çocuklarına meftundur; hayatının işe giden saatlerinden sonra bunlara zamanının Ya operaya gidecek, Wagner dinleyecek, ya bir müsamereye irfan da hazır bulunacak yahut bir meşeli uğrayacak yeni âsâr-ı sanatı temaşa edecek. Evine, ailesine, çocuklarına meftundur; hayatının işe giden saatlerinden sonra bunlara zamanının hadd-i azamisini verir, en büyük hazzı bunları etrafta toparlayarak beraber, her kayıttan âzâde, her düşünceden vâreste, yaşanabilecek bir köşeye mâlik olabilmektedir.<sup>509</sup>

Halkının büyük bir kısmı müzik kültürüne hâkim olan Almanya, Avrupa ülkeleri içindeki müzik âleminde, en yüksek mevkie sahiptir. Bu bilinçle Münih'teki J. Strauss'un "Fledermaus" operetine giden Halit Ziya burada, sanatçı ve seyircileri gözlemlerken Alman halkına dair bazı çıkarımlarda bulunur. Her toplumda olduğu gibi Almanlarda da güzel ve çirkin pek çok fizikî özellik vardır; fakat cinsiyetten cinsiyete bu durum, değişken bir yapı arz eder. Bu bağlamda kılık-kıyafet, hâl ve hareket vasıflarındaki noksanlıklarından ötürü "hüsn denilen âhenge ne kadınlarda ne erkeklerde pek nâdir tesadüf etmek mukakkaktır." Erkekler genellikle genç, yakışıklı olmakla beraber "fena açılmış bir ağız, sakat bir çizgiyle kıvranan yahut müfrit bir çıkıntıyla biten bir burun, çıkık bir çene, velhasıl mecmuanın hüsn-i tesirini imha ediveren bir bozukluk" da mevcuttur. Kadınlar ise "bir levha-yı sevdaya konacak ince bir numune-i şiir, yahut zarif bir heykelçeye esas ittihaz edilecek hurde bir enmuzec-i hayalden" ziyade anaçlıklarıyla toplumda yer alır.<sup>510</sup>

Kişi, Almanlarla beraber bulunmaktan, temas etmekten, görüp konuşmaktan tiyatro gibi umumî yerlerde bir süre aralarında yaşamaktan haz duyar. Bilhassa tiyatrolarda büyük bir sessizlik ve dikkat içinde oyuna odaklanan hoş durumlarına rağmen oyun aralarında, büfelerdeki yemeklere saldırmalarıyla hoş olmayan hareketler sergilerler. Çünkü "musikiden, edebiyattan sonra yeme"ğe kıymet veren Almanlar "fikir ve ruhunun itminanından sonra midesinin temin-i hazzına teşebbüs ederler." Bu hâl

<sup>509</sup> Aktan, "Almanya Mektupları", s. 62-63.

<sup>510</sup> Aktan, "Almanya Mektupları", s. 75.

“belki o kadar zarif, güzide ince bir manzara değil, fakat gayet tabîi, gayet beşerî”dir. Dolayısıyla Almanların bu samimî hâlleri Halit Ziya’ya “sevimli” gelir:

Onlarla beraber bulunmaktan, temas etmekten, görüşüp konuşmaktan, sonra böyle umumî mahallelerde bir müddet sıralarında yaşamakta bir haz duyarsınız. Mesela perde kapanır, o zaman herkes yerinden oynar, siz de kalabalığın arasına karışır ve kendinizi hiç bigâne bulmayarak arkalarına düşersiniz; halkın delâletiyle vâsıl olmayacak yer büfesidir. Musîkîden, edebiyattan sonra yemek. Herkes fikir ve ruhunun itminanından sonra midesinin temin-i hazzına teşebbüs eder. Köpüklerini saçan bira kadehlerinin yanında sucuklar, soğuk kızartmalar, pastırmalar, Johann Strauss’un musikisiyle kazılan mideler doldurmakta isticâl gösterir, kadınlar görürsünüz ki dudaklarının kenarlarından bira sızarak geniş bir tebessüm-i memnuniyetle bardaklarını dikerler, genç kızlar görürsünüz ki beyaz ve küçük dişlerinin testeresiyle muannid bir sucuğu yakalamış kesmeğe çalışıyor, hattâ kibardan erkeklere tesadüf edersiniz ki saklamağa lüzum görmeyen bir vaziyet-i lâkaydâne ile cebinden kâğıda sarılmış bir ekmek parçasıyla bir kaz göğsü çıkarmaktadır. On dakikalık bir perde fasılası içinde gayet faal boğazlar ve dişler burada gelecek perde için kuva-yı taze iktisab eder ve vaktin geldiğine delâlet eden zil çalmağa başlar başlamaz derhal bütün mideye müteallik olan işlere hâtme verilir, herkes yine kemal-i sükûn ile, sessiz ve gürültüsüz yerlerine giderler, ziya söner, kapılar kapanır, bütün bu halk, hattâ nefes almayan bir yığın gölge şeklinde zulmetin içine gömülerek vicdanî bir meftuniyetle musikisini dinler.

Ben bu manzaradan sonra zihnimiz içinde kalan teessürü yokladım, şimdi bunu zaptederken yine o tesiri tahlil ederek hüküm vermek istiyorum. Şu neticeye vâsıl oluyorum ki bunu katiyyen çirkin bulmuyorum, belki o kadar zarif, güzide ince bir manzara değil, fakat gayet tabîi, gayet beşerî. Sonra, bu herhalde mesela bir facianın müessir elvahi sahnede cereyan edip dururken peynirle simit yemekten, sucuyu çağırmaktan nispet kabul etmeyecek derecede uzaktır.<sup>511</sup>

Sevimli mizacından sonra Almanlar; hâllerinden, mesleğinden, mevkiinden, dünyadan bir millet olmalarıyla ele alınır. Çocuğundan yaşlısına, her şeyden memnun bir millet olarak vazife aşkıyla ilerler ve yine bu durum, onların geleceğe ümitle bakmalarını sağlamaktadır:

Mizacı kavmîyi tasvîre medâr olacak bir nokta olmak üzere işaret edeceğim, Alman unsurunda bir hasisa var: Memnûniyet; hâlinden, mesleğinden, mevkiinden, velhasıl kendinden ve dünyadan memnuniyet;

<sup>511</sup> Aktan, “Almanya Mektupları”, s. 77.

ve bittabi bu memnuniyet neticesinde neticesiyle işine bir merbutiyet ve meftuniyet. Her tabakadan, her sınıftan, heyet-i umumiyenin kürr-i tecelliyatından, en küçüklerden en büyüklere kadar hemen bir ferde tesadüf etmedim, diyebilirim, ki işine karşı onu hatır için yapıyor vaziyetinde olsun. Kahvelerde müşteriler için araba çağırın çocuklardan, dükkânlarda satıcılardan, devâirden küçük memurlardan, yüksele yüksele en mühim silsile-i meratibe kadar kime rastgelinse: - Bugün bu işimden memnunum, fakat yarın için de ümîd ile bakmaktayım; diyen bir göz vardır; hâlden memnuniyet hiçbir zaman âtiden feragate de delalet etmez.<sup>512</sup>

*Alman Hayatı* metninin bütününde Almanların çocuk pedagojisine dair tüm düşünce ve uygulamalarından bahseden Halit Ziya, çocuklara her şeyden çok kıymet verildiği üzerinde durur. Bu gayretlerinin arka planındaki sebepler incelendiğinde ilk olarak çocukların, Almanya’da “servet-i milliye nin tenmiye ve esmâr edilecek bir sermayesi hükmünde” addedilmesi vardır. Çocukların millî servet olarak görülmesinde, Alman ırkının devamını sağlayacak olmalarının yanında, farklı işgücü alanlarında yer alarak millî kalkınmayı devam ettirecek olmaları önemli etkenlerdendir. Almanların çocuklara verdiği değer de bu gibi maddî etkenlerle beraber, manevî etkenler de söz konusudur. Çocuklara verilen değerdeki bu manevî etkenler hakkında, Halit Ziya “Alman unsurunun çocuğa karşı tarz-ı telâkkisinde ona âdeta mâ-fevk-el-beşer bir mâhiyet veren bir akide-i hurâfiye vardır. Asırların arasından takattür ederek zihniyet-i milliye teressüb etmiş bir akîde ki, mevcudiyeti hissedilemez, fakat tesirâtında âşikârdır.” sözlerini dile getirir.<sup>513</sup>

Hâlihazırdaki Almanya, fabrika dumanlarıyla çevrili bir sanayi toplumu olmasına rağmen, toplumsal hafızasında şiir ve müzik bulunmaktadır. Bu bakımdan Almanya’daki sayısız fabrika bacasından tüten dumanlar, matematik ve mühendislikle meşgul Almanların şiir ve hayal ufuklarını örtememiştir. *Nibelungen Destanı*’ndaki “üstün-insan” unsurları yüzyılların maddî çarkları arasından hususiyetini kaybetmeden geçip gelerek Wagner gibi musiki sahasına dair örneklerde tezahür eder. Edebiyat ve müziğe dair unsurlarının sentezinden doğan telkin gücüyle Alman ırkı, tarihî süreçte pek çok hezimete uğrasa da binlerce senenin enkazı altındaki küllerinden daima yeniden

<sup>512</sup> Hatipoğlu, “Almanya Mektupları”, s. 136.

<sup>513</sup> Türküm, “Alman Hayatı”, s. 8-9.

var olur. Yine Halit Ziya'nın tabiriyle "ırkının kasâid-i şîir ve hayâlini inşâd ve terennüm ederken bu (musiki) ses(i) bütün Almanlık âleminin sesi olmuştur."<sup>514</sup>

Halit Ziya gibi İttihat ve Terakki yönetiminin görevlendirmesiyle Avrupa'ya giden Cenap Şahabettin de seyahat yazılarında, Almanlara dair gözlem ve tespitlerine genişçe yer verir. *Avrupa Mektupları* metninin bütününe bakıldığında Cenap'ın, Almanların "ordu-millet" mizacına sıklıkla vurgu yaptığı dikkat çeker. Seyahat metinlerinde çoğunlukla düzen ve uyuma dayalı mizaçlarıyla öne çıkı(rıl)an Almanlar, bu yönleriyle "millet-i müselleha" (Ordu-Millet/Solidarist Toplum) olarak tanımlanırlar. Halkın bütünüyle devleti için çalışmasını, fertler arasında sınıf farkı gözetilmeksizin, bir ideal etrafında toplanmasını savunan bu anlayışın Avrupa'daki en önemli örneği, Alman topluluğudur. Bu anlamda millî marşlarında dahi bulunan "Almanya, her şeyin üzerindedir!"<sup>515</sup> şeklindeki topyekûn kalkınma anlayışıyla Almanya 1871'de millî birliğini kurar. Kurulduktan kısa bir süre sonra ise, İngiltere ve Fransa gibi sömürge imparatorluklarıyla eşdeğer bir Avrupa devleti olur. 19. yüzyıldan itibaren söz konusu devletlerle sömürge yarışı içerisinde olan Almanya, bu yarış merkezli sebepler neticesinde 1914'te, Avusturya-Macaristan ile Osmanlı gibi devletlerin içerisinde bulunduğu İttifak Bloğu'yla I. Dünya Savaşı'na girer. Bu savaşı kaybettikten sonra ağır bir yıkım yaşayan tarafta olmasına rağmen Almanya, solidarist anlayışını ağır sanayi ve ordu reformlarıyla devam ettirir. 1930'lardan itibaren Adolf Hitler'in "Fuehrer" (tek lider) olarak iktidara gelmesinden sonra izledikleri politikalarla da Almanlar, bir başka dünya savaşının başlamasına yol açarlar.

Devlet ve toplumun belirlediği daha evvel temas edilen yasaklar ve kurallar düşünüldüğünde<sup>516</sup> yönetmek ve itaat etmek fitratında olan Almanlar, âmir oldukları kadar memurlardır. Bunda, küçüklükten itibaren emir ve itaati öğrenmeye başlamaları etkilidir ve yine bu mizaçlarının etkisiyle kendi sorumluluklarının haricine karışmazlar. Söz konusu mizaçları, Alman sosyal hayatında olumlu karşılanırsa da Osmanlı seyyahları tarafından eleştirilir. Karakterlerinde "millet-i müselleha" anlayışı bulunan Almanların bu bakımdan, sosyal hayat içinde dahi mertebelerden oluşan bir emir komuta zinciri vardır:

---

<sup>514</sup> Türküm, "Alman Hayâtı", s. 9-10.

<sup>515</sup> "Deutschland uber alles!"

<sup>516</sup> Uluant, *Avrupa Mektupları*, s. 89.

Alman, denebilir ki, hüküm ve itaat istidâdıyla dünyaya gelir. Hilkatene âmir ve hilkatene memurdur. Sarhoşken bile mâ-fevkine karşı hürmeti unutmüş bir nefer bütün Alman ordusunda bî-misal bir ucube gibi telâkki olunur, her Alman beşikten itibaren vazife-i inkıyadı öğrenmeğe başlar. Alman icab-ı vazifesi emir ise emreder, itaat ise itaat... Bir başkasına hoş görünmek, medhedilmek veya tekdirden kurtulmak gibi mülâhazalar zihnine vârid olmamaksızın her Alman kendi işini görür, çünkü kendi işidir, Âmiri hazır olsun olmasın, memurun kendi işine karşı vaz'ı değişmez; ifâ-yı vazife ânında pekâlâ hiss olunur ki menfaat-i zâtiyyesini düşünmüyor, mükâfât ümidi aklında değil, kayd ü vazifeden başka mücbiri yok... Fikr-i vazife ile Almanı karşılaştıranlar bir tek vesile-i muâhaeze buluyorlar. Alman vazifesini yapar, fakat ondan ziyade bir şey yapmaz.<sup>517</sup>

Ardında millî kalkınma ve ilerleme misyonları bulunan ordu-millet anlayışına bağlı düzen ve uyum, Almanların tabiatında olan bir durumdur. Almanya'nın en faydalı meziyetlerinin, kendi milletini ailesi gibi kabul etmesi olduğunu ifade eden Cenap Şahabettin, Almanlar arasındaki toplumsal dayanışmaya dikkat çeker. Toplum içi yardımlaşmadan zevk alan Alman halkının millî kalkınması da bu zihniyet etrafında kurdukları şirket ve cemiyetlerle mümkün olmuştur:

Almanya'nın en müsmir meziyeti kendi milletini kendi ailesi gibi telâkki etmesidir. Vasiyetnâmesiyle evlâdına bıraktığı miras kadar ihvan-ı millete miras bırakmayan ashâb-ı servet Almanya'da pek nâdiren görülür. Orada büyük zenginlerin "Büyük hayırhahlar" denebilir. Teâvünden bu memleket halkı âdeta zevk alıyor, zira menfaat-i umûmiyyenin ancak efrad arasında cereyân-ı teâvünle temin edilebileceği anlaşılmalı. Bunun için âlemde şirketlerin en mezbul yeri Almanyadır: Karteller, sendikalar, verein'ler verbandlar imparatorluğun her tarafında mantar bereketiyle türer. Tasavvur ediniz ki yalnız Berlin şehri dahilinde iki bin beş yüzden ziyade şirket ta'das olunuyor: İdâme, alım, satım, mahsulât, istihlâk, mevadd-ı masnua ve daha bilmem ne şirketleri... Ve bunların yanında cemiyetler: Fennî, edebî, siyasî, içtimaî, bedîî, ilelahira, çeşit çeşit cemiyetler... Ve bunların garipleri de var: "Neşr-i nasrâniyet cemiyeti", "Islıkçılar cemiyeti" ve en tuhafı bu "Cemiyetler aleyhinde olanların cemiyeti!"

Berlin'de bir iki şirket ve birkaç cemiyetle alâkadar olmayan Alman bir nâdire gibi gösteriliyor.<sup>518</sup>

<sup>517</sup> Uluant, *Avrupa Mektupları*, s. 90.

<sup>518</sup> Uluant, *Avrupa Mektupları*, s. 93.



Cenap Şahabettin gibi Halit Ziya Uşaklıgil de Almanya'daki toplumsal dayanışma fikrine değinir ve zenginlerin yardım ile bağışlarda birbirleriyle yarıştığını aktarır. Sağlık alanındaki yardımları bir yana, vasiyetlerinde de hayır müesseselerini unutmazlar. Hatta mütevazı bir aile dahi yardım etme zevkinden uzak değildir.<sup>519</sup>

Toplumsal dayanışma mizacıyla alakalı olarak yine Cenap, Almanların çalışma hayatlarındaki rekabet ortamlarına değinir. Asrın bilimsel gelişmelerini yakından takip eden Almanlar, kendi hesaplarına çalışırlar; fakat bir Alman asla diğerinin gayretlerini engellemeye çalışmaz. İki Alman arasındaki tek rekabet, yabancı milletlere karşı verilen mücadelede ortaya çıkar. Çünkü bir Alman'ın kazancının, diğer bir Alman'ın kazancına fayda sağlayacağına inanmaktadırlar. Bundan ötürü Almanların birbirleriyle ilişkileri karşılıklı fayda amaçlı, daimî bir iyilik sözleşmesi ve kesintisiz bir alışverişe dayanır.<sup>520</sup>

Seyahat metinlerinde düzen, disiplin gibi toplum özellikleriyle doğrudan yahut dolaylı yoldan İngilizlerle mukayese edilen Almanlarda da sınıflara dayalı bir toplum düzeni vardır. Ancak İngilizlerde olduğu gibi Almanlarda da sınıflar arasında çok farklılık yoktur. Hatta toplumsal dayanışma mizacına bağlı olarak Almanlarda bir sınıf diğerini asla küçümsemeyip destekler. Başka deyişle, bir tabaka diğer bir tabakaya dayanarak birbirlerini aydınlatır. Âdeta, ele ele tutuşmuş bir vaziyette birbirlerini destekleyen her Almanın baş ve pazıları, tek iş için gayret eden bir makine gibidir:

Almanya'da hiçbir sınıf diğerini istihkar etmez. Bir tabaka bilakis öteki tabakaya istinad eder. Bir zümrenin dimağı için öteki zümrenin dimağı cüz'-i küllü aydınlatan bir menbâ'-ı ziyâdır. Altmış beş milyon Alman elele tutuşmuş, tasavvur ediniz; aldanmazsınız... Milyonlarla Alman müşevvik-i cürettir; milyonlarla Alman nasih-i basirettir; milyonlar düşünür ve milyonlar hazırlar. En küçük işin tafsilâtı yüzlerce dimağa tevzi olunur. Her ferdin teşebbüsünü bütün cemiyet-i muhite himâye ve teşkil eder; her Almanın hareket-i müfidesine bütün Almanya yakından ve uzaktan, doğrudan doğruya veya dolayısıyla habbe-i fikrini ve katre-i sa'yını getirir; bir sürü kuş bir yuva yapar gibi bir ordu Alman "iş" görür. Her Alman başı ve her Alman bâzusu bir âlettir ve Almanya bu âletlerden mürekkep bir cesim makinedir; kat'iyet-i ri'yâziyye ile işler.<sup>521</sup>

<sup>519</sup> Türküm, "Alman Hayâtı", s. 14.

<sup>520</sup> Uluant, *Avrupa Mektupları*, s. 66.

<sup>521</sup> Uluant, *Avrupa Mektupları*, s. 66-67.

Bu bakımdan şan ve şeref uğruna yaşayan Almanlar, “hayat-ı câriyye ve âdiyyenin fevkinde bin kere daha güzel ve bin kere daha uzun bir hayât-ı iftihar temin etmek için Almanya uğrunda fedâ-yı hayat ederler. Her Alman genci nefesine ‘diri köpek olmaksansa ölü arslan ol!’ der.”<sup>522</sup>

Sınıfsal düzenlerinin niteliği bakımından ayrışmalar da seyahat metinlerindeki tespitlerden hareketle, İngilizler ile Almanların diğer tüm karakteristik özelliklerinde benzerlikler olduğu görülür. Sokaklarda çoğunlukla yalnız, nadiren de çift hâlinde gezinen Almanlar durup birbirleriyle sohbet etmedikleri gibi rastlaşan iki dost birbirlerine sadece, kuru bir “Guten Tag!” (İyi Günler!) der. Bu hâlleri kibirli bir millet oldukları yönünde yorumlansa da ağırbaşlılıklarından kaynaklanır. Yine bu ağırbaşlı mizaçlarının etkisiyle Almanlar, diğer milletlere nazaran lakayt değillerdir. Espritüel yanları bir tek, mizah gazetelerinde mevcuttur; fakat buradaki mizahî unsurlar sokak selamlaşmalarında olduğu gibi gayet kurudur:

Evzâ-yı hariciyyelerine nazaran hükmetmek lâzım gelse demeliyiz ki koca Almanya’da bir tek nekre-perdâz adam yoktur. Filhakika hiçbir yerde bir dudaktan gürültülü bir handenin sudûrunu işitmezsiniz; Alman tuhafılığı ancak çehrelerde tebessüm tevlid edecek kadar ağır ve derindir! Bu diyarın menâbi-i şetâretini seyr için en müsait yer olmak üzere mizah gazetelerini tetebbu’ edebilirsiniz: Gerek Simplizissimus gibi, Kladderadatsch gibi maksad-ı siyâsî takib edenler ve gerek Fliegende Flatter gibi, Magandu Refrbleter gibi gayrı siyasî olanlar arasında bir tek risâle-i mizah yoktur ki âile masasına vaz’ında mahzur hissölunsun. Tuhafılık masum lâtifelerden harice taşmaz. İşte birkaç nümûne:

1- İki dost konuşuyorlar:

- Nereden geliyorsunuz?
- İçkiden. Siz nereye?
- Sizin geldiğiniz yere!

2- Bir fakir serseri aynada kendisine bakıyor: -Ne garip hal! Başımda bir baronun şapkası, sırtımda bir bankerin redingotu, bacağımda belediye âzâsından birinin pantolonu, maamâfih yine üstümde bir sefil manzarası var!...

3- İki Alman seyyahı arasında bir lokantada. -Buranın tabii güzelliklerini nasıl buldunuz? -Geldim geleli lokantadayım, daha karnımı doyurup çıkamadım ki!...<sup>523</sup>

<sup>522</sup> Uluant, *Avrupa Mektupları*, s. 77.

<sup>523</sup> Uluant, *Avrupa Mektupları*, s. 94.

Almanların buraya kadarki ağırbaşlı, disiplinli ve uyumlu tabiatlarında, tarihî süreç içinde benimsedikleri farklı felsefî anlayışlar da etkilidir. Eski Yunan’da Epiküros, İngilizlerde Bacon, Faraslarda Zerdüşt, Araplarda İbn-i Rüşd etkili olduğu gibi Almanlarda Kant felsefesi hâkimdir. Daha öncesinde hayalperest bir toplum olan Almanlar, bilhassa 1850’li yıllardan itibaren fen ve tekniğe “iman ederek” Büchner’in materyalist felsefesini takip ederler. Bir müddet sonra yaşanan ekonomik buhranlardan ötürü ise Schopenhauer’in kötümser, sevgiden mahrum felsefesine gidilir. Buhrandan sonra Nietzsche’nin “üstün-insan” kavramı etrafındaki düşünceleri kitleler üstünde etkili olsa da Almanlar daima Kant’ın mefhumları, vicdan muhasebesiyle ilişkilendiren felsefesine giderler. Dolayısıyla hiçbir felsefî anlayış, Kant kadar Alman ruhuna uygun gelmemiştir.<sup>524</sup>

Osmanlı seyyahlarının dönem ve koşullara göre Avrupa milletlerine duyduğu ilgi de değişiklik arz eder. Bu anlamda belirlenen yıl aralıklarından hareketle oluşturulan örnekleme ele alınan seyahat metinlerinde Fransız, İngiliz ve Alman toplumlarından sonra Hollanda, İsviçre, İtalya halklarının da üzerinde durulduğu görülür. Söz konusu diğer Avrupa milletleri, her seyyahta yüzeysel de olsa mevcut iken bilhassa Ahmet İhsan tarafından daha geniş ele alınırlar. Diğer seyyahlara nazaran seyahat metinlerini kaleme alırken okumuş olduğu romanlar ve seyahat rehberleriyle de destekleyen Ahmet İhsan, diğer Avrupa ülkelerine ve insanlarına hakkında daha fazla bilgiler verir.

Gerek Doğu gerek Batı coğrafyalarına dair seyahat metinlerinde Ahmet İhsan, gittiği her ülkeyi ve milleti bir sonrakiyle kıyaslayan bir metotla anlatır. Bu dikkatle bakıldığında, *Avrupa’da Ne Gördüm* metninde de kıyaslamalar ziyadesiyledir. Avrupa ülke ve milletleriyle alakalı mukayeselere bakıldığında, şu vasıflar ortaya çıkar: Yaşanacak bir yer olması düşüncesine bağlı olarak Fransa’da, her şey ve herkes zarafet içindedir. İngiltere’de her şey kurşunî ve siyah, sisli yağmurlu, insanlar da ciddî ve melankoliktir. Belçika, özgünlük yoksun ve halk kendini Parisli addetme iddiasındadır. Almanya her tarafta üniformalı subayların olduğu bir asker memleketidir. Hollanda cana yakın, neşeli, ama kaba görünümlüdür. İsviçre daima neşelidir. İtalya Türklere

---

<sup>524</sup> Uluant, *Avrupa Mektupları*, s. 123-124-125-126-127.

benzeyen fizik ve mizaçlarıyla öne çıkmasının yanında, Batı ve Orta Avrupa ülkelerine göre geri kalmış bir hâldedir.

İzlenimlerini mukayeseli bir şekilde aktarması anlayışına bağlı olarak Brüksel-Amsterdam trenindeyken Ahmet İhsan, milletlerin trenlerdeki tütün tüketmelerine ve yasaklarına uyma durumlarını karşılaştırır. Buna göre, “Fransa’da yirmi vagonunda ikisi tütüncülere münhasır iken, Londra’da beşi, burada on sekizi tiryakilerin”dir.<sup>525</sup> Daha evvel de belirtildiği üzere diğer seyyahlardan farklı olarak tütün kullanmayan Ahmet İhsan, ziyadesiyle tütün kullanılmasından Hollanda trenlerini ötürü mahalle kahvesine benzettir. Hatta Osmanlı’da kâğıt sigara kullanılırken Hollandalıların “sopa gibi sigaraları garibine gider.”<sup>526</sup>

Ahmet İhsan Hollandalıları genellikle neşeli, saf ve şirin bir halk olarak anlatır. Şehrin genel yapısı ve halkının kılık kıyafetleriyle “bir köylülük âlemi” taşıdığını belirttiği Rotterdam halkında bu neşeli tabiatı ziyadesiyle bulur. Yardımsever ve cana yakın hareketleri Ahmet İhsan’a Parislileri hatırlatır.<sup>527</sup> “Mütevahhişane değil, munis bir surette” olan Amsterdam halkında da Hollandalıların samimî mizaçları görülmektedir.<sup>528</sup> Yine “asr-ı saadet ve neşe hükümferma” diye bahsedilen İsviçreliler de Hollandalılara benzer şekilde tasavvur edilir.<sup>529</sup>

Seyahat metinlerindeki izlenimlerinde Ahmet İhsan, Doğu ve Güney Avrupa ülkelerine karşı eleştirel bir tutum sergiler. Bu bakımdan İtalyanlar her ne kadar kültür-sanat anlamında zengin bir şehir olsa da sosyal hayatlarındaki alışkanlıkları dolayısıyla diğer Avrupa ülkelerine nazaran geri kalmış bir hâlde tasavvur edilirler. İtalyanlara dair ilk izlenimlerinde Ahmet İhsan, dillerinin âhenkli yapısından ötürü -gar gibi toplu alanlar hariç- sohbetlerini dinlemeyi sevdiğini belirtir. Fransa, Hollanda, İsviçre halkları gibi neşeli olmalarının yanı sıra, Almanya’daki gibi her tarafta asker bulunur. Avrupa’nın güneyinde bulunan İtalyanlar, fiziken Osmanlı halkına benzemektedirler: “Hep kara gözlü, esmer levnli, kara saçlıdır. Yani bizim memleket halkına benzerler, bu

---

<sup>525</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa’da Ne Gördüm*, s. 248.

<sup>526</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa’da Ne Gördüm*, s. 250.

<sup>527</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa’da Ne Gördüm*, s. 253.

<sup>528</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa’da Ne Gördüm*, s. 259.

<sup>529</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa’da Ne Gördüm*, s. 369.

müşabehet de beni memnun ediyordu.” Gar memurlarının Fransızca bilmesiyle paralel bir şekilde aktarılan aşırı nezaketli tavırları da yine bir başka dikkattir.<sup>530</sup>

Cinevra (Cenova)<sup>531</sup> gözlemlerinde ise Ahmet İhsan, bu şehirde Avrupa’daki diğer yerlere kıyasla yokluk ve sefaletin hâkim olduğunu, kadınların da manavlık ve kasaplık gibi hizmet sektörünün en meşakkatli alanlarında kullanıldığını ve bu itibarla İtalya’nın eğitimde geri kalmış olduğunu belirtir:

Cinevra’nın ahali ve çarşılarının heyet-i umumiyesinde Avrupa’nın sair mahallelerinde gördüğüm asar-ı refah ve servet yoktu, fukaralarda sefilâne kıyafetli adamlar çok idi, geçtiğim sokakta öyle mükellef zevat görmüyordum, herkes koşuşuyor, ve işiyle meşgul oluyor ama yüzlerinde müzayaka asarı var idi. Kadınların alışveriş âleminde büyük hizmeti bulunması nazar-ı dikkatimi davet eyledi, meydanlarda kurulmuş gördüğüm pazarlarda kasaplık, manavlık, sebzevatçılık hep kadınlarda idi. Kadınlar amal-i şâkkada kullanılıyordu. Bunlar kırmızı suretli, iri vücutlu behre-i maariften hissemend olmadığı vehleten intikal olunur köylüler idi, anlaşılıyordu ki İtalya tamim-i maarifçe şimdiye kadar geçtiğim Avrupa memleketlerine nispeten geridedir.<sup>532</sup>

Yine Cenova’dan trenle La Speza’ya geçecek olan Ahmet İhsan, burada ilginç bir hadise yaşar. Bilhassa tren gibi kapalı ve yasaklı alanlarda tütün içilmesinden rahatsız olan Ahmet İhsan, kompartımanda tütün içmeye yeltenen yolcuları uyarır. Karşılığında ise kompartımandaki bir yolcudan aldığı: “sizin memlekette beşikteki çocuklar bile o âlâ Osmanlı tütününü içmez mi” tepkisi, Ahmet İhsan’ı ziyadesiyle rahatsız eder. Daha evvel de üzerinde durulduğu üzere Doğu coğrafyalarına dair seyahat metinlerinde, Doğu insanının nargile, sigara gibi tütün mamullerini çok tükettikleri aktarılır. Batılı seyyahların seyahat metinlerindeki bu ortak gözlemleri nihayetinde kurgusal veya tarihî metinlerde bir genelleme olarak yer alır. Dolayısıyla Ahmet İhsan’ın muhatap olduğu yolcunun kurmuş olduğu cümlede bu genelleme etkilidir.<sup>533</sup>

Tarihî, dinî ve sanatsal silütiyle öne çıkan Roma’da ise halk, sıcak iklime bağlı olarak günlük hayatlarını diğer milletlerden farklı sürdürür. Öyle ki bu durum çalışma hayatını dahi doğrudan etkiler. Bu anlamda öğle vakitleri çok sıcak olduğu için

<sup>530</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa’da Ne Gördüm*, s. 404.

<sup>531</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa’da Ne Gördüm* metni boyunca Cenova şehri için Cinevra ya da Cineva tabirlerini de kullanmaktadır.

<sup>532</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa’da Ne Gördüm*, s. 411-412.

<sup>533</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa’da Ne Gördüm*, s. 416.

Romalılar, yazları sabahları erkenden kalkıp işlerini görür, akşama dek uyurlar. Akşam uyandıktan sonra ise gece yarısına kadar kalan diğer işlerini hallederler.<sup>534</sup> Mesai saatlerindeki bu esneklikten de hareketle yine, iklimin coğrafya ve insanı ne kadar etkileyebileceği görülür.

Servet-i Fünûn topluluğuna mensup, öne çıkan romancılardan Mehmet Rauf'un da<sup>535</sup> İtalya'nın güneyinde yer alan Napoli şehrine dair izlenimleri mevcuttur. 1 Kasım 1921- 2 Mart 1922 tarihleri arasında *Vakit* gazetesi yazarı sıfatıyla Napoli'de bulunan Mehmet Rauf, burayla alakalı tespit ve gözlemlerini 1922'de "Napoli Tahassüsâtı" başlıklı yazı dizisiyle, *Vakit* gazetesinde neşreder. Napoli halkından hareketle İtalyanlar hakkında genel hükümlere varan Mehmet Rauf, yazı dizisi boyunca çoğunlukla olumsuz izlenimlere yer verir. Ahmet İhsan'dan tamamen farklı düşüncelere sahip olan Mehmet Rauf'un, İtalyanlara dair dikkatini çeken ilk husus, gürültülü konuşmalarıdır.<sup>536</sup> Şehrin kalabalığı, gürültüsü ve pisliğinin yanında "seyyar şarlatanlar" olarak nitelenen seyyar satıcılar da Mehmet Rauf'un dikkat çektikleri arasındadır. Sokaklarda ve arabaları üstünde kurdukları tezgâhlarda insanları kandırarak yiyecek ve eşya satan bu "seyyar şarlatanlar" mağazalardan daha fazla kazanç elde ederler.<sup>537</sup>

Napoli izlenimlerinin "İç Sokakların Manzarası" başlığı altında da Mehmet Rauf, bizzat gidip gördüğü kenar mahallelerdeki insanların yaşayış tarzlarına dair izlenimlerini aktarır. Bu izlenimlerde dikkat çeken ilk husus; sefil, kaba cahil insanlar olarak tasavvur edilen Napoli halkı üzerinden, İtalyanlar hakkında genel bir hükme varılmasıdır. Bir diğer husus ise, dağınıklık ve pislik içinde yaşayan Napoli halkının her şeye rağmen "şen ve şâtır, handân ve nağmekâr" bir hâlde hayatlarını sürdürmekte olmasıdır:

Halk hayatını evlerinin önünde, sokakta geçiriyor, sonra avam arasında saç tuvaletine son derece itina olunuyor, bukleler, merdivenler,

<sup>534</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm*, s. 432.

<sup>535</sup> Muîn-i Zafer, Avnullah Korvetleri; Tarabya Karakol Gemisi; Bozcaada ve Süreyyâ gemileri, Necmfeşan Gambotu Deniz Eri ve Denizci Yüzbaşı (1895-1899), Şat Gambotu (1902), Protokol Memurluğu (1904), Mekteb-i Bahriyye Kitâbet Muallimliği (1905), Sol Kolağası (1908). Mehmet Rauf hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Rahim Tarım, *Mehmed Rauf (Hayatı, Sanatı, Eserleri)*, Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları, 1998; Rahim Tarım, *Mehmet Rauf'un Hayatı ve Hikâyeleri Üzerine Bir Araştırma*, Ankara: Akçağ Yayınları, 2000; Mehmet Törenek, *Roman ve Hikâyeleriyle Mehmet Rauf*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1999.

<sup>536</sup> Mehmed Rauf, "Napoli Tahassüsâtı I: Napoli-Vâsi' Bir Has Köy", *Vakit* 1399, (1337): s. 2.

<sup>537</sup> Mehmed Rauf, "Napoli Tahassüsâtı III: Napoli'de Caddeler ve Dükkânlar", *Vakit* 1431, (1337): s. 2.

şehnişinler alelacayıp bir şey ki, yağlı, tutkallı camlarla pek latif ve (kerîh!) bir manzara irade ediyor. Evlerin kapısının önünde, bitler kırılmakta veyahut, saçlar yağlanmakta iken çiğnenmiş elma, kestane kabukları, sebzevât muzahrefâtından mürekkep bir mezbele halinde olan sokak ortasında yarı çıplak çocuklar, yuvarlana yuvarlana oynuyorlar; bütün bu aile sahnesinin letafetini ikmal için, sokak sürücülerin de ilave etmek lazım. (...) O kadar ki mesela bir sokaktan geçerken başınızdan aşağı bir kova pis su boşalttığını gördüğü halde, afv dileyeceğine küfür eden kadınlara tesadüf olunuyor. Cehalete gelince, belediye dairesinde bir kâtip bana İstanbul'un hangi memlekette olduğunu sordu desem fazla söylemeğe fırsat kalmaz. Türkçeyi Fransızca zannediyorlar, Napolili olmayan bir insanın nasıl yaşayabildiğine hayret ediyorlar!...<sup>538</sup>

Mehmet Rauf'un Napoli seyahati izlenimlerinde özellikle üzerinde durduğu hususlardan birisi de İtalyan kadınlarıdır. Çalışma hayatı içerisinde değerlendirdiği kadınlara olan bakışı, yazı dizisinin bütününde olduğu gibi olumlu değildir. Şehre gelmeden evvel, zihninde farklı güzellik beklentileri olan Mehmet Rauf, fiziken hoş bir manzarayla karşılaşmadığı için hayal kırıklığına uğrar. İç sokakların anlatıldığı bölümde burada yaşayan ve çoğu “en büyük bir boğaz âhengi ile, kırıtarak bayılarak mal satan ekserisi şişman, kısa boylu, at derili, saçları, tabii ve zarurî olarak, yağlı, tutkallı satıcı kadınlar” çirkin, kaba, görgüsüz ve küfürbaz olarak nitelendirilir.<sup>539</sup>

#### 2. 2. 4. Batı Medeniyetinde Şehir

“Paris’e git bir gün evvel, akl u fikrin var ise  
Âleme gelmiş sayılmaz gitmeyenler Paris’e”

Hoca Tahsin Efendi

Şehir kavramına ve şehircilik anlayışına dair unsurlar, her devir, çevre ve koşulda farklı nitelik ve niceliklerle kendisini gösterir. Değişken bir yapı arz etmesindeki temel sebep, şehirlerin kendisini meydana getiren özneyle, yani insanla şekillenmesi dolayısıyla. Bu anlamda insanların yaşam tarzlarının, ihtiyaçlarının ve zevklerinin değişmesine paralel bir şekilde, şehir kültürü etrafındaki değer yargıları da değişir. Bir başka deyişle şehirler, insanların mizaçlarıyla sınırlı, değişken bir bütünlük arz eden, medeniyet

<sup>538</sup> Mehmed Rauf, “Napoli Tahassüsâtı IV: İç Sokakların Manzarası”, *Vakit 1437*, (1337): s. 2.

<sup>539</sup> Mehmed Rauf, “İç Sokakların Manzarası”, s. 2.

yapıtaşlarından birisidir. Seyyahlar, medeniyet parametrelerinin çeşitlilik göstermesine bağlı olarak gittikleri ülkelerin şehircilik anlayışıyla alakalı farklı tespitler ortaya koyarlar. Böyle düşünüldüğünde Doğu coğrafyalarına dair seyahat metinlerinde; seyrek rastlanılan asfaltlı yollar ve meydanların yanında, tek cadde ve dar sokaklar, az sayıdaki resmî binalar, biçimsiz ve hayvan barınağı hâlinde tasavvur edilmiş evler, girift çarşılar ve minimal bahçeler gibi şehircilik unsurları öne çıkar. Avrupa merkezli Batı coğrafyaları hakkındaki seyahat metinlerinde görülen şehircilik unsurları ise; hemen her yerdeki büyük yollar, caddeler, sokaklar ve meydanlar, süslü binalar ve evler, büyük mağazalar, parklar, botanik ve hayvanat bahçelerinden oluşmaktadır.

Avrupa toplumunun modernleşme sürecini yansıtan en önemli unsurların başında, başkent ve diğer şehirlerde yaşanan değişim ve dönüşümler gelir. Şehirlerin modernlik vasfını kazanarak yaşadığı değişim ve dönüşümlerde bilhassa, Fransız İhtilali'nden sonra imparatorlukların azalmaya başlayıp ulus devletlerin kurulması etkilidir. İmparatorluklara nazaran daha dar sınırlara sahip olan ulus devletler, bu yapısının sağladığı hâkimiyet rahatlığıyla, başkent ve diğer şehirlerini modernleştirebilirler. Avrupa ülkelerinin çalışmalarında özellikle başkentleri üzerine yoğunlaşmalarıyla da modern şehircilik anlayışında Avrupa, emsal alınacak bir uygarlık coğrafyası hâlini alır. Bu bakımdan Osmanlı seyyahları metinlerinde Paris, Londra ve Berlin olmak üzere üç Avrupa başkentini, birer cazibe merkezi olarak öne çıkarırlar. Daha evvel yüzeysel de olsa temas edildiği üzere, bu merkezler arasında belirgin farklılıklar bulunmaktadır: Paris zarif, hareketli, siyasal anlamda durağan, ama cazip salon kültürüyle; Londra sisli, kasvetli, parlamenter demokrasi ve (Ziya Paşa gibi isimlerin görüşleri istisna olmak üzere) basın hürriyetinin merkezi olmasıyla; Berlin ise askerî ve felsefî etkinliklerin en yoğun yaşandığı Avrupa başkentleri hâlinde seyahat yazılarında ele alınırlar.

Kronolojik olarak incelendiğinde Osmanlı seyyahlarının şehircilik anlayışı noktasında üzerinde durduğu ilk Avrupa şehri Fransa'dır. Sefâret raporlarından seyahat metinlerine ve makalelere pek çok yerde ele alınan Fransa ve başkenti Paris, 19. yüzyılın sonuna dek şehir imarında Osmanlı'ya emsal teşkil eder. Bu anlamda Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi'nin *Fransa Sefâretnâmesi* Fransa'nın şehircilik anlayışına dair önemli metinlerdendir. Fransız hükûmetinin, Osmanlı sefaret heyetine tahsis ettiği saraya doğru giderken her seyyahta olduğu gibi Yirmisekiz Çelebi'nin ilk



dikkatleri arasında sokaklar ve evler vardır. Osmanlı şehircilik anlayışından farklı olarak Paris şehrinin sokakları, gayet geniştir ve hatta yan yana beş altı arabanın burada gitmesi mümkündür. Her ne kadar İstanbul'dan küçük olsa, Paris'teki evler gayet düzenlidir. Dört-beş katlı, sokağa bakan, apartman cinsi bu evler, yine Osmanlı'daki müstakil evlerden ayrı bir yapı arz eder.<sup>540</sup> Şehir ve ev mimarisinin yanında saray, köşk ve bahçe mimarîsi ile tefrişatında Versay Sarayı ile Kâğıthane arasında mukayeseler yapar. Fikirleriyle önemli alternatifler sunan Yirmisekiz Çelebi, sefâret raporundaki tespitleriyle Lâle Devri'nden itibaren, İstanbul'un Batı tarzında imar edilmesinde önemli etkileri olur.<sup>541</sup>

Hayrullah Efendi de *Avrupa Seyahatnamesi* metninde Paris şehrine dair izlenimlerine yer verir. Buradan hareketle, bir şehirde nelere dikkat edilmesi gerektiği hususunda kendinden sonraki Osmanlı seyyahlarına fikir vermiş olur:

Paris şehrini görmeyenlere muhtasar olarak beyan edebiliriz ki sekiz on saat vüs'atı olan muntazam bir bahçenin içinde gayet güzel meydanlar ve doğru yollar açılıp, kenarlarına dahi sanayi-i mi'mariyyenin her nevinden olarak nizam üzere birkaç bin cesim ve mükellef sarayları, sıravari dizip hâsıl olan sokaklarını tuhaf gaz fenerleri ile tenvir edip mezkur sarayların en aşağı katını dahi umumen müzeyyen ve mükellef dükkanlar yapıp, eşkal-ı muhtelif nice bin arabalar ile karı erkek her an ve dakika mesirelere ve sokaklara çıkıp iyab ve zihab ederler. İşte bu tarifi icmalidir.<sup>542</sup>

Paris'in yol, cadde, meydan gibi şehir unsurlarını hayranlıkla aktaran Hayrullah Efendi sonrasında Madeline Bulvarı, Capucines Bulvarı, Italien Bulvarı, Montmarte Bulvarı Sant Danis Bulvarı, Concorde, Bastille Meydanı gibi bulvar ve meydanları hakkında bilgi verir.

Ömer Faiz Efendi'nin Sultan Abdülaziz'in 1867'deki Avrupa ziyaretini anlattığı günlüğünden derlenen tespitler de hâlihazırdaki Osmanlı belediyeçilik anlayışına dair bilgi vermesi bakımından önemlidir. Sultan Abdülaziz'in yanında musahibi sıfatıyla bulunan ve aynı zamanda İstanbul Şehremini olan Ömer Faiz Efendi, Paris Belediyesi'nin Osmanlı heyetinin gelişi şerefine tertip ettiği yemeğe katılır. Bu ziyafette

<sup>540</sup> Akyavaş, *Fransa Sefaretnâmesi*, s. 18-20.

<sup>541</sup> Akyavaş, *Fransa Sefaretnâmesi*, s. 54-55

<sup>542</sup> Hayrullah Efendi, *Avrupa Seyahatnamesi*, s. 192.

Paris belediye başkanı, İstanbul Şehremini olan Ömer Faiz Efendi'ye, yazları İstanbul sokaklarının nasıl sulandığını sorar. Bunun üzerine Ömer Faiz Efendi alaycı bir cevapla, mahalle esnafının dükkânlarının önüne döktükleri kirli sularla sokakları suladıkları için belediyenin ayrı bir uygulama izlemediğini belirtir. Ömer Faiz Efendi'nin bu cevabına nazaran Avrupa'da ise bu durum, asfaltla kaplanan yolların at arabalarındaki su fiçileriyle sulanması şeklinde seyrederek:

Ziyafet sırasında bana Paris Belediye Reisi İstanbul sokaklarını nasıl suladığımızı sordu. Samimiyetle itiraf edeyim ki, Paris'i görünceye kadar belediyelerin şehir sokakları muayyen zamanlarda sulamalarının aslı vazifeleri arasında olduğunu bilmiyordum. Hatta geldiğimiz ilk günün sabahının çok erken saatlerinde tekerlekleri fazla patırtı yapmasın diye tedbir alınmış tek atlı arabalarla büyük fiçilerin iki tarafındaki hortumlardan fişkırarak sularla caddeleri bir temiz yıkıyorlardı. Bu manzarayı görmemiş olsa idim, ziyafetin geç saatlerinde ve arzettiğim gibi başım oldukça hoş iken Paris Belediye Reisinin “-İstanbulun sokaklarını nasıl sularsınız?” sorusuna muhatab olsa idim kim bilir görmüş olduğumdan hatırıma derhal bizimkisi ile mukayese geldi, sükûnetle cevap verdim:

“-Bizim İstanbul sokaklarını belediye olarak sulamamıza ihtiyaç yoktur. Çünkü sokaklarımız kendiliğinden sulanır.”

Paris Belediye Reisi hayret etmişti. Merakla sordu:

“-Çok enteresan... Bu vazifeyi kim ifa ediyor?”

Artık olan olmuştu. Hakikatı söylemek, fakat bu acı gerçeği pek anlayamayacakları şekilde izah etmek icab ediyordu. Karşımda oturan Fuad Paşanın dahi vereceğim cevabı merakla beklediğini hissettim. Fütursuz ve tabii bir edâ ile dedim ki:

“- Efendim... Bizim bütün caddelerimiz ve sokaklarımız iki keçeli kahve, berber, bakkal, aşçı dükkânlarıyla doludur. Bakkal meselâ peynir tenekesinin zeytini içine bastığı fiçinin, aşçı temizlediği sebzelerin, kahveci yıkadığı fincanlarının ve nargilelerinin, berber traş öncesi ve sonrası kalan sularını sokağa döker. Bu sular içinde meselâ berberlerinki çok zaman sabunludur. Bu sebeple ayrıca bizim koku giderici ve temizleyici madde kullanmamıza lüzum da kalmaz!”<sup>543</sup>

*Avrupa'da Ne Gördüm* metni boyunca Ahmet İhsan, medeniyet karşılaştırmaları yaparken Fransa, İngiltere ve Almanya şehirleri üzerinde özellikle durur. Muntazam, sanatsal ve askerî olmak üzere her bir şehir, ayrı bakış açısıyla değerlendirilir: “Muntazam şehir görmek ise onun âlâsını Fransa'da seyreyledim. Faaliyeti sanatkârane ise onu da Londra'da temâşâ ettik. Almanya'ya kendine mahsus ahvaliyle intizam-ı

<sup>543</sup> Ömer Faiz Efendi, *Avrupa Seyahati*, s. 45.

askeriyesinden başka bir şey kalmıyor gibi idi.”<sup>544</sup> Daha önce de belirtildiği üzere Ahmet İhsan’ın seyahat metinlerinde Paris ısrarla üzerinde ısrarla durduğu bir şehirdir. Hatta Avrupa seyahati müddetince Paris’i, gittiği her beldede gördüklerinin yanında İstanbul’a dair unsurlarla karşılaştırır. Bu bağlamda Paris’teyken Lüksemburg Bahçesi’ne yakın bir otelde kalan Ahmet İhsan, gördüğü zarif ağaçlar ile işittiği bülbül seslerinden hareketle kendisini Boğaziçi’nde hisseder.<sup>545</sup> Yine Sen Nehri’yle alakalı izlenimlerinde de burayı “dünyanın hiçbir tarafına makis olmayan Boğaziçi” kadar güzel bulur.<sup>546</sup>

*Avrupa’da Ne Gördüm* metninin “Paris’te İkametgâh” başlığı altında Ahmet İhsan Paris’teki ev kültürü üzerinde durur. Paris halkı otellere benzeyen büyük apartmanlardaki kiralık dairelerinde yaşamayı tercih ettiği için, çoğunlukla kimsenin müstakil evi yoktur. Daire sakinleri sürekli birbirlerine gidip geldikleri gibi her apartmana hizmet eden bir kapıcı vardır. Bu hâliyle her apartman bir mahalle, kiracılar mahalle sakini, kapıcılar ise mahalle muhtarı gibidir:

Paris’te kimsenin kendine mahsus evi olmadığı, âlemin büyük ebniyeler derunundaki birçok odalarda veyahut dairelerde ikamet eylediği malûmdur. Paris’in şu halini roman okuyanlarla Paris hakkında malûmat veren gazeteleri mütalâa eyleyenler öğrenmiştir. Yani umum Paris halkı âdeta otelde yaşıyor. Evlerin yahut otellerin birer büyük kapısı var, kapının yanında daima bir kapıcı oturuyor. Merdivenlerin etrafına dizilmiş olan oda ve daire kapılarının önü sokaktan madûddur. İsteyen girip yukarı çıkar, bildiği adamların oda veya daire kapısına vurur. İşte bu kapıdan itibaren, insanın evi başlar, sokak kapısından buraya kadarı sokaktan madûddur. Postacı da mektupları getirir kapıcıya verir. Kiracılar mektupları; kendilerini aramış varsa onu hep kapıcıdan haber alır.

Hülâsa derununda yüzlerce oda ve daireleri ayrı ayrı kiraya verilen bu evleri birer mahalle addetmek muvafık düşer, beher evin kapıcısı da mahalle bekçisi sayılır. Bundan dolayı değil midir ki mahallelerin muhtarı yoktur, herkes hakkındaki malûmat oturduğu evin kapıcısından sorulur.

Kapıcı dairesinin yanında, oda ve dairelerinin anahtarı ile bir şamdanı havi gözler vardır. Bu hâl otel tarzındaki evlerde görülür: ev tarzında olmayanlarda herkes odasının anahtarını hamildir, yahut çıkarken

<sup>544</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa’da Ne Gördüm*, s. 273.

<sup>545</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa’da Ne Gördüm*, s. 33-34.

<sup>546</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa’da Ne Gördüm*, s. 76.

kapıcıya bırakır, otel tarzındaki evlerde her odanın numerosu hem göz üzerinde hem anahtar üstünde muharrerdir.<sup>547</sup>

Ahmet İhsan, bu yaşam tarzını Osmanlı toplumunun beğenmeyeceğini belirtmekle beraber buradaki büyük binaların bir benzerinin Beyoğlu'nda da olduğunu aktarır:

Zira tavanları alçak olmak üzere lâakal dört ve ekseriya beş altı hatta yedi sekiz kat olan binalar içinde iki yüzden aşağı kiracı yoktur. Tavanların alçak olması yer kazanmak içindir, yoksa Paris'te yedi kat bina varmış diye ebniyeleri eflâka serçekmiş sanmayasınız. En yüksek binalar gibisinden az alçakçası bizim Beyoğlu büyük caddesinde vardır, ancak oradaki ebniyeler nihayet dört ve beş katı muhtevi iken burada yedi kattır. Bir de damlar kiremitle mestur iken burada ekseriyetle siyah arduaz taşı ile kapanmıştır.<sup>548</sup>

“Sokaklar ve Vesait-i Nakliye” bölümünde ise Ahmet İhsan sırasıyla Paris'in; bulvarları, caddeleri, sokakları, meydanları ve ulaşımından bahseder. Bu şehirde temizlik, letafet ve intizamın hakkıyla korunduğunu belirterek söz konusu unsurlara dair genel bilgiler aktarır. Dezitalyen (Boulevard des Italiens) Bulvarı, Monmartr (Monmartre) Bulvarı, Hosman (Haussmann) Bulvarı, Sivastopol (Sébastopol) Bulvarı ve özellikle Şanzelize (Champs-Elyseés) Bulvarı Paris'in en mükemmel bulvarlarıdır. Dört yüz metreyi geçen Champs-Elyseés Bulvarı, ağaçlar, çiçekler ve havuzlarla süslüdür. Konkordya (Concorde) Meydanı'nından başlayıp Tâk-ı Zafer'e uzanan Champs-Elyseés, “muteber bir tenezzüh mahallidir.” Paris bulvarlarındaki kaldırımlarda ilanlarla süslü kulübeler<sup>549</sup> bulunmakla beraber temiz bevlhâneler de mevcuttur. İntizamı, etrafını kaplayan büyük binaları ve mağazalarıyla Paris bulvarları, dünyanın bütün bulvarlarına tercih edilmekle beraber tasavvur edilemez genel hareketliliği dolayısıyla kendisine mahsus bir hayata sahiptir, emsalsizdir.<sup>550</sup>

Bulvarlarından sonra Paris'in caddeleri de (*avenue*) gayet süslüdür ve göz zevkine hitap eder. Bulonya (Boulogne), Opera ve Grand Armée Fransa'daki en iyi caddelerdir. Bunlardan bilhassa Opera Caddesi hakkında her seyyah Paris'in en sevimli

<sup>547</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm*, s. 30.

<sup>548</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm*, s. 31.

<sup>549</sup> *Colonnes Morris*, adlı bu yapılar çoğunlukla reklam sütunları olarak kullanılmaktadır.

<sup>550</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm*, s. 35-36-37.

caddesi olduğu fikrinde birleşir. Henüz ıslah edilmemiş yerleri olmakla beraber bilhassa Vojirar (Rue Vaugirard) ve Rivoli, Paris'in en düzenli, geniş ve uzun sokaklarıdır. Yine Paris'in meydanları da güzellik ve büyüklük anlamında Avrupa'nın hiçbir yerinde görülemez. Bulvarları gibi Paris meydanları da dünyadaki diğer meydanlara tercih edilebilir. Bunda tarihî olaylarla örülü heykeller ve dikilitaşlar ile bahçe ve havuzlarla süslü olması etkilidir.<sup>551</sup>

Ev, bulvar ve sokaklardan sonra Ahmet İhsan, Paris'teki ulaşım usullerinden bahsederek bunların mükemmeliyetine dikkat çeker. “Paris'in arabalarıyla omnibüsleri kadar Avrupa'nın hiçbir tarafında muntazam vesait-i nakliye göremezsiniz.” diyen Ahmet İhsan, Paris'te şehir içi seyahatlerin çok ucuz olduğunu belirtir. Otuz santim ücret mukabilindeki korrespondans (*correspondance*) adlı biletlerle sağlanan bu ucuzlukla kişiler, omnibüs ve tramvaylarla şehrin bütününde gezinebilme imkânına sahiptir. Toplu ulaşımında bu şekilde tek bilet kesilmesi yolculara büyük kolaylık sağlamaktadır. Yolun her kısmında bu araçlara binmek mümkün olmakla beraber erkekler araç durmadan atlayıp binerken kadınlar, araçların durmasını beklerler. Tramvay ve omnibüsler kalabalık fazla olduğu vakitlerde yolculara “marka” isimli yer numaraları verilir ve herkes duraklara geliş sıralarına göre araçlara binerler. “Omnibüs Vapuru” da denilen Sen Nehri vapurları da güzel, ucuz ve hızlı olmalarından ötürü Paris'te en çok tercih edilen toplu ulaşım vasıtaları arasındadır. Toplu araçlardan sonra müstakil kira arabaları da Paris'in methedilebilecek vasıtaları arasındadır. Şehir içinde on beş binden fazla bulunan ve gece yarısına kadar hizmet veren, tek atlı, kira arabaları iki veya dört kişiliktir. Yolcuların gidecekleri yer ve verecekleri ücret sabit olduğundan yer tarif etme veya ücret sorma abes karşılanır. Burada dikkat edilmesi gereken bir diğer husus ise, Paris'teki sokak tabelaları iri ve parlak yazılarla yazılmış olduğundan yolculardan arabacılara herkes gidecekleri yerleri rahatlıkla bulabilirler.<sup>552</sup>

Paris'teki ulaşım vasıtalarını tüm yönleriyle anlatan Ahmet İhsan, haberleşmedeki olağanüstü kolaylığa da dikkat çeker: “Her yerde olduğu gibi Paris'te telgrafla muhabere kabil ise de sonradan tesis edilen telefon hututu, bunun şehir dâhilinde istimalini hükümsüz bırakmıştır.” Telgrafın yanında bilhassa telefonun da kullanılması, toplum hayatındaki işleri kolaylaştırmaktadır:

<sup>551</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm*, s. 36-37-38.

<sup>552</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm*, s. 40-41.

Fabrikalarla t ccaran, d kk nlarla m stehlikler her an telefon vasıtasıyla konuşarak istediğini celp ediyor, arzu ettiği malûmatı alıyor. Meselâ telefon hattına merbut bilcümle dükkân ve mağazaya telefon şubesinden yahut o hatta merbut ev veya otelden müracaat kabil olduğu gibi bizzat gitmeğe ihtiyaç hiss olunmayarak nagamat-ı musikiyeleri, tiyatroları dinlemek de kolaydır.<sup>553</sup>

Telefon ve telgraftan sonra Paris'te en çok kullanılan haberleşme şekli “tazyik-i hava ile” mektup yollamam usulüdür. Kart telegram (*Carte tel gramme*) olarak da adlandırılan bu haberleşme usulüyle alakalı Ahmet İhsan ayrıntılı bilgiler verir:

Paris'in her mahallesinden diğerine nihayet bir çeyrek zarfında gerek mazruf gerek gayrimazruf evrakı, dediğim tazyik-i hava usulüyle sevk kolaydır.  creti dâhil elli parayı tecavüz etmez. Hele muhabere vakası olursa otuz paradan dahi az tutar. Bu mektuplar zemin tahtına ferş olunmuş su borusu gibi borularla arkadan hava tazyiki verilerek sevk olunmaktadır. Yazdığınız mektubu yahut muhabere varakasını pullayarak tazyik-i hava ile sevk olunan evraka mahsus kutuları attığımız gibi bir çeyrek sonra iki saat ileri bir mahallede mukim m rsel nileyhin yedine mektubunuz vasıl olur.<sup>554</sup>

Bunlara ek olarak komisyoner (*commissionnaire*) isimli ücret karşılığında haber getirip götüren kişiler de vardır; fakat diğer posta hizmetlerinin sağladığı kolaylıklardan ötürü bu kişilere gün geçtikçe ihtiyaç duyulmaz.

Ahmet İhsan seyahat metninin ilerleyen kısımlarında, Fransa'daki haberleşme-posta sistemlerini İngiltere ve Almanya'yla mukayese eder. Fransa hakkındaki genel kanaatlerinde daima olumlu yorumlarda bulunsa da İngiltere ve Almanya'nın bu konuda Fransa'dan ileride olduğu hükmüne varır. Ancak Ahmet İhsan,  zellikle Almanya'daki posta hizmetlerinin bu iki ülkeden de gelişmiş olduğunu belirtir. *Briefkasten* isimli özel tasarlanmış posta kutularının fazla olması ve sağladığı pratikliklerin yanında, Hamburg ile Hannover'de büyük postanelerin bulunması Almanya'daki postacılık hizmetlerinin ileride olmasında belirleyicidir.

Paris'teki şehircilik unsurlarının bu denli gelişmiş olmasını Ahmet İhsan, belediye hizmetlerinin m kemmел intizamıyla açıklar. Avrupa başkentlerinin hiçbirisinde Paris belediyesindeki intizamı göremediğini belirten Ahmet İhsan, yolların

<sup>553</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm*, s. 42.

<sup>554</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm*, s. 43.

düzenli olarak süpürülüp temizlendiğini ve bakım-onarım işlemlerinin yapıldığını aktarır:

Paris sokaklarının intizam ve nezafetini, hüsnümühafazasına vakıa evleri de Avrupa gazetelerinde okur idiysem de reyü'l-ayn gördüğüm zaman derece-i hâzırasını hayalime muvafık buldum. Sokakların hâlini size faslı mahsusunda anlatmıştım; bir kere orasını fikrinizde teecessüm edersiniz. Sonra biliniz ki intizam-ı umur-ı belediyeyi Paris'ten maada Avrupa payitahtlarının hiçbirinde bu kadar ekmel görmedim. Paris'te bulvar olmazki üzerinde her gün tamirci bulunmasın, meselâ gayet erken Şanzelize'den geçerseniz o koca caddenin tahta kaldırımı üstünde birtakım tebeşir çizgiler görürsünüz, dikkat ettiğiniz gibi tebeşirle ufak bir daire içine alınmış olan parçanın cüzi aşındığını fark eyleseniz, işte hemen her gün böyle muayene ile müstevilikten cüzî ayrılmış parçaları tamirciye çıkartmak üzere müfettiş-i mahsus tebeşirle çizer, sonra da tamircileri gelip oraları değiştirir. Kezalik hemen her gün gibi olan yağmuru müteakip süpürge arabaları çıkar, bunlar sokakları hem süpürür, hem çamurunu alır, onun arkası sıra arabanın alamadığı çamurdan bakiyeyi toplamak üzere ellerinde: bir sapa merbut büyük lastiği hamil sürücüler gelir, sokakların sathını o lâstikle sıyrarak kenara getirirler, derhâl kenarlardan dahi ufak çay gibi su koyverirler, böylece yaya kaldırımının dibine biriken çamur akan su ile mündefi olur gider, her taraf yine heyet-i asliyesine alır.<sup>555</sup>

Belediyelerin şehir hizmetlerinde yoğunlaştığı bir diğer alan da parklar, millet bahçeleri, mesire alanları ve ormanlardır. Paris belediyesinin verimli çalışmalarıyla buradaki ormanlar, hayvanat-botanik bahçeleri ve mesire alanları, temizliğini ve güzelliğini muhafaza eder. Seyahat metninin Paris'teki şehircilik unsurlarıyla alakalı kısımlarında Ahmet İhsan bilhassa, Boulogne Ormanı üzerinde genişçe durur. Boulogne Ormanı Paris'i dünyanın en mühim, en güzel, en harikulâde, şehirlerinden olmasını sağlayan yerlerdendir. “Medeniyet merkezi Paris'in” içindeki doğal ve yapay eş görülmemiş bir manzaraya sahip olan Boulogne Ormanı, pek çok güzelliği bünyesinde barındırır:

Tabiatın, letafetin, sanayiın ve fûnûnunun da muaveneti hem çokça bir muaveneti katılarak tarif ile anlatılması güç bir mevki-i letafet ve hayret-efzâ vücuda getirilmiştir. Bulonya Ormanı adî orman, çam ormanı, çayırılık, mükemmel tenezzühgâh, su kenarı, çağlayan başı, rıhtım üstü,

<sup>555</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm*, s. 134.

fevkalâde gazino, mecma-ı zurefâ ve eshâb-ı servet, Afrika çölü, deniz içi, dağ başı, Hint ormanı, kuş kafesi, koyun ağılı, her cins hayvan yeri ve daha çok birçok şeyler addolunabilir.<sup>556</sup>

Balta girmemiş adı ormanları ile Anadolu'daki ormanlara benzeyen çamları, zümrüt renkli çayırıları, yapay gölleri ve gazinolarıyla Boulogne Ormanı, halkın her tabakası için emsalsiz bir gezinti yeridir. Boulogne Ormanı'nın bir kısmını da mükemmel bir hayvanat bahçesi oluşturmaktadır. “Orada file binmek, deve ile gezmek yahut deve kuşu, ren geyiği, yaban hayvanatı koşulmuş arabalarda dolaşmak kabildir. Kezalik deniz altında seyahat ediyormuşunuz gibi envai esmâkı kendi âlemlerinde görmek de kolaydır.” Bu geniş hayvanat bahçesinde “maymunhane, yarasahane, enva-i su kuşları, deve kuşları, her türlü kuşu havi kuşhaneler, kümesler, ağıl ve kangurular” mevcuttur. Özellikle akvaryumlar dikkate değer yerlerdir: “Deniz balıklarıyla sair hayvanatına mahsus olan akvaryumda balıkların kendi yuvalarında imiş, âdeta ka'r-ı deryada bulunuyormuş gibi yaşadıkları seyrolunur.”<sup>557</sup>

Gezmek için iki güne ihtiyaç olduğunu belirttiği Boulogne Ormanı'ndan sonra Ahmet İhsan, Fontenblo (Fontainebleau) Ormanı üzerinde durur. Sen Nehri'nin düzensiz mecrasıyla etrafı çevrili ve zemini gayet arızalı olmasına rağmen Fransa'nın en güzel yerlerinden birisi de Fontainebleau Ormanı'dır. Ormanın içindeki “doğal boğazlar, korular, inişler ve çıkışlar, sarp güzergâhlar gezmekle doyulur şeylerden” olmamasının yanında, buradan elde edilen kum ve taşlardan şehirdeki kaldırım taşları imal edilir. Bununla beraber Fontainebleau Ormanı'nda yabancı seyyahların en çok rağbet ettiği yerin, Hırsız Mağarası olduğu belirtilir.<sup>558</sup>

Fransa'daki şehircilik bahsiyle alakalı Ahmet İhsan'ın üzerinde durduğu bir diğer yer ise Haller Pazarı (Les Halles)dır. Eminönü'nden daha kalabalık olmasına rağmen daha düzenli bir yer olarak tarif ettiği Les Halles, “dâhiyane bir mimarî eser” olan Borsa Dairesi'nin arkasında bulunur. Her türlü yiyeceğin alınıp satıldığı bu pazar, günlük dört milyon frangı aşan bir alışveriş potansiyeline sahiptir.

Paris şehri hakkındaki izlenimlerinden sonra Ahmet İhsan, şehir gözlemlerinde dikkat çektiği hususlara dair genel bir değerlendirme yapar:

<sup>556</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm*, s. 63.

<sup>557</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm*, s. 63-64-66.

<sup>558</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm*, s. 84-85.



Yalnız şurasını diyelim ki Paris’i cevelân ederken şu tadat ettiğim hâller birdenbire nazar-ı dikkatinize vurmaz, zira insan nerede olursa olsun iyiyi kolay fark etmez, fakat kötü çabuk nazar-ı dikkate vurur. Binaenaleyh pişgâhımızdaki manzarayı tabî bulursunuz, lâkin azıcık tetkik ettiğiniz gibi daha doğrusu o intizamın mefkud bulunduğu sair memleketlere gittiğiniz gibi işin farkına varırsınız. Nezafet ve intizam-ı esvak bu derece ehemmiyetle telâkki edildiği hâlde o nezafet ve intizamı istihsal de düşvar bir hizmete mütevakkıf değildir; cüzî himmet intizamı meydan getirir.<sup>559</sup>

Avrupa coğrafyalarını anlatan seyahat metinlerinde, Fransa’dan sonra çoğunlukla üzerinde durulan şehirlerden birisi de İngiltere ve başkenti Londra’dır. Büyük bir sömürge imparatorluğunun başkenti olan Londra, 19. yüzyıldan itibaren gerçekleştirilen modernizasyon çalışmalarıyla bilhassa şehircilik bakımından hızlı bir değişim ve yenileşme yaşar. Eski ahşap evlerin yerini görkemli taş binaların alması, yeni ve büyük caddelerin yapılması, toplumdaki her sınıfın yan yana bulunduğu, bahçeli ve müstakil evlerin inşa edilmesi gibi yenilikler, değişimin yanında karmaşayı da beraberinde getirir. Londra şehri, girift bir görünüm kazanır. Girift yapılanmalar şehrin yapısını değiştirmesinin yanı sıra, insan mizacının şekillenmesinde de etkili olur. Bu anlamda Londra’da sanayi alanında da önemli hamleler gerçekleştirilmesiyle halk, yoğun bir çalışma temposuna kapılır. Karmaşa ve koşturmaya içerisinde geçen bu sosyal hayat, ülke genelinde bir kasvet ve kaygı atmosferinin hâkim olmasına sebebiyet verir. Dolayısıyla yaşanan bu karmaşa içerisindeki değişimlerin neticesinde de Londra, kozmopolit bir sanayi metropolü hâline gelir.

Londra’ya bir devlet adamı perspektifinden bakan Mahmut Raif Efendi, sefaret raporlarında İngiltere’nin şehircilik unsurlarından bahseder. Avrupa’nın en büyük ve en zengin şehirleri arasındaki Londra, bulunduğu enlem ve meridyen dolayısıyla dünya üzerinde önemli bir konuma sahiptir. Genellikle güzel, geniş ve temiz olan caddelerinde yayalara yürüyüş kolaylığı sağlamak için yontma taştan kaldırımlar mevcuttur. Bununla beraber İstanbul’daki binalardan farklı olarak kamu binaları hariç her bina eşittir:

Avrupa’nın en büyük ve en zengin şehirleri arasında bulunan Londra 51 derece kuzey enleminde ve Greenwich’den geçen birinci meridyenin yakınında kuruludur. Şehrin çevresi yaklaşık 27 mil, uzunluğu 7,5 mil ve

<sup>559</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa’da Ne Gördüm*, s. 135.

eni de 3,5 mildir. Londra, üzerinde üç muhteşem taş köprüünün bulunduğu Times Nehri tarafından ikiye bölünmüştür. Köprülerin birincisi ve en güzel Westmünster'dir. İkincisi Black Friars Bridge ve üçüncüsü London Bridge olarak bilinir. Şehir üç kısma bölünmüştür: Londra şehri, Southwark ve Westmünster. (...)

Şehrin caddeleri genellikle güzel, geniş ve çok temizdir. Hepsinde yayaların yürüyüşlerine yönelik yontma taştan kaldırımlar mevcuttur. En uzun caddeler; Oxford Street, Picadilli, Strand ve Fleet Street'tir. Ticaretin en yoğun olduğu yer, zengin ve güzel mağazaların bulunduğu ve büyük vitrinlerde malların sergilendiği Cheapside'dir. Gece bütün şehir ve mağazalar ışıklandırılmaktadır. (...)

Şehirdeki ev sayısı 130 bindir. Evler tuğladan yapılmış olup küçüktürler. Hemen hepsi aynı tarz dağılmışlardır. (...)

Times üzerinde sayısız gemi yer almaktadır. Bunlar çok güzeldir. Buna rağmen İstanbuldakiler kadar güzel ve şirin değildir.<sup>560</sup>

Yine bir diğer devlet adamı olan Mustafa Sami Efendi de *Avrupa Risâlesi*'nde, daima bulutlu, karanlık ve sisli bir şehir olarak tasvir ettiği Londra'nın sosyo-ekonomik gelişimi hakkında bilgi verir.

İşbu Londra şehri Avrupa'da en cesim ve mamur bir vilayet olmağa meşhur ve kesret-i ticaret bir hadde bâliğ olmuştur ki yalnız vapur sefinesi olarak Londra ve sair İngiltere iskelelerine âmed ü şüd iden altı yüz elli kıt'aya ve sair yelken tüccar gemisi yirmi üç bin kadara reside olduğu kizb ü mübalağadan berî ve dürdür. Şu kadar ki havası her bâr duman içinde olarak, ecnebiye begayet muzır ve ne hâl ise Avrupa'nın her bir mahallinde bulunduğu vechile, gaz tabir eyledikleri kandillerin Londra'da her diyardan ziyade kesreti cihetiyle geceleri gündüzünden rûşen bulunduğu, mahal-i mezburu seyahat edenler indinde bedihî ve zâhir olup, lâkin bu vehamet-i havanın içinde yine Londra'nın hasnâ-yı perî-sima ve nazik-edâları Avrupa'nın bir diyarında görülmüş şey değildir.<sup>561</sup>

Zarif ve muntazam bir şehir olarak tarif ettiği Paris'ten sonra Londra şehriyle alakalı ilk intibalarında Ahmet İhsan, burada garip bir kasvetin hâkim olduğunu belirtir. Fransa kırlarındaki doğal güzelliklere karşılık İngiltere toprağında bir siyahlık vardır ve kişinin kalbini istilâ eder. Bilhassa Londra'ya yaklaştıkça kasvet artmakla beraber kemerler üzerinde kurulan mahalleleri dolayısıyla burası Bozlağan Kemeri'ni hatırlatmaktadır:

<sup>560</sup> Engin, "İngiltere Seyahati", s.148-150.

<sup>561</sup> Kaplan vd., *Antolojisi I*, s. 75-76.

Katar süratle kat-ı mesafe ederken gittikçe sıcak artmağa başladı, hep mezru vadilerden geçiyoruz ama etrafta bir hüznün var. Bir kasvet-i garibe hükümferma! Fransa'nın kırlarında olduğu gibi her yerde mevcut letafet-i tabiiyeye mukabil İngiltere toprağında bir siyahlık var. İnsanın kalbini kasvet asarı istilâ ediyor.

Asar-ı kasvet Londra'ya takarrüp eyledikçe arttı, hele Londra'ya takarrüp eyleyip kara manzaralı köyler önünden geçerek o şehir-i azîmin bir ucundan içeri daldığımız gibi asar-ı kasvet daha ziyade oldu, şömendöferimiz birtakım kemerler üzerinden gidiyordu ki bu kemerler de mahalleler arasında evlerin üstüne kurulmuştur, âdetâ bizim Bozlağan Kemerî'ne benziyordu. Yani biz yol alarak ilerledikçe iki tarafımızda sefilâne ve kara manzaralı fukara mahallâtının damlarını, evlerin manzarayı dâhiliyelerini seyreyliyorduk!

Hayır! Londra'da duhûl bir hiss-i lâtif hâsıl edemedi. Kırlar kasvetengiz, köyler kasvetengiz, şehrin methali sefalet ve kasvetâmîz idi.<sup>562</sup>

Kasvetli ve siyah manzarasının yanında kalabalığı, Londra sokaklarından Taymis (Times) Nehri'ne ve parlamento binasına kadar her yerde hâkim manzaradır. Tabi, söz konusu manzaranın oluşumunda, fabrika bacalarından yayılan dumanların tüm şehri kaplaması etkilidir:

Aa! Asar-ı kasvet her tarafta hükümferma!

Mevkif bile siyah manzaralı idi; sokaklarda, caddelerde evlerde hep bir siyahlık var. Vay, üzerinden geçtiğimiz Taymis Nehri'nin bile suyu kara! Suyun kenarına heybetle kurulmuş Parlamento Sarayı da dehşetli binası altında kirlî bir siyah renge bürünmüş.

Gözlerimiz şehrin siyahlığına alışmağa başladı; hatta sokaklardaki büyük galebeliklere de itilâf hâsıl eyliyorduk. (...)

Geniş merdivenlerde hayli yorulduktan sonra tepeye varıp etrafa nigâhendâz olduğumuz zaman bizi bir şaşkınlık istilâ etti. Zira Londra şehir-i müthişinin hududu yok, kül yüzü ufuk üstünde uzanıp gitmiş haneler, fabrika bacaklarıyla birleşerek müdevver bir muhit teşkil eyliyordu! Şehrin üzerine kesif bir de duman sarmıştı, kubbenin etrafında birer köşelere oturup müthiş şehri, üzerinden geçen vâsi Taymis'in kara suyunu, etrafın kara manzaralarını vâlihane seyrettik.<sup>563</sup>

Şehrin genelindeki bu manzara karşısında ise Ahmet İhsan, bu “dehhaş, hüznengiz, karanlık” memleketten kurtulmak ister:

<sup>562</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm*, s. 158-159.

<sup>563</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm*, s. 159-166.

Hemen bir şu karanlık memleketten harice fırlasam diye isticalimden şaşırılmışım. Âdeta bu gece uykum kaçtı, bir aralık kalktım, mum yakarak biraz yazı yazmak istedim; gözlerim odamın çerçevesine matuf oldu, orada siyah lekeler gördüm; yaklaşım baktım; meğer pencerenin sağır olan çerçevesi ile söke arasını ocak içerisi gibi kurum ihata etmiş imiş! Londra'nın havasını istilâ eden vapur dumanı ile sisin derecesi anlaşıldı mı? Odamın penceresini böyle görünce sanki ruhum dahi kurum tutmuş kadar sıkıldım, sabahı güç ettim.<sup>564</sup>

Genel itibarıyla ilk izlenimlerde bir hüznün ve kasvet şehri olarak tasavvur edilen Londra'daki şehircilik unsurları, seyyahlar tarafından sanayi hayatıyla paralel bir anlayışla aktarılır. Londra'nın sokakları ve evleri gibi şehir unsurlarıyla alakalı ilk tespitlerinde Ahmet İhsan, bu anlayışı yansıtmamasının yanında, Fransa'dan sonra gittiği her yeri Paris'le mukayese eder. Bu anlamda Ahmet İhsan'ın Londra şehrine dair ilk dikkatleri arasında, buradaki ev ve dükkânların Paris'tekilere benzememesi vardır. Paris'teki evler müstakil olmayıp dairelerden meydana gelen apartman şeklindeki büyük binalardan oluşurken, Londra'daki ev ve dükkânlar ikişer katlıdır. “Kimi büyük, kimi küçük, kimi alçak, kimi yüksek” olmak üzere hepsi birbirinden ayrıdır. “Büyük binalar ise ticarethaneler, hükümet daireleri, oteller ve kibar yataklarıdır. Fakat cümlesi de Londra'yı istilâ etmiş binlerce fabrikaların dumanı ve devamlı olan sisi ile esmer bir renk almıştır.” Ahmet İhsan bu şehir düzen(sizliğin)in İstanbul'da da olduğunu aktarmakla beraber, Londra'daki bu ev ve dükkânların bir mahalle hayatı oluşturmadığını belirtir.<sup>565</sup>

Şehir planlamasındaki düzensizliğin yanında Londra; evlerden, caddelere ve toplu ulaşım araçlarına kadar bütünüyle kalabalık ya da başka deyişle “kozmpolit bir şehirdir. Öyle ki burada oturanla kalabalığa alışmaya muhtaçtır. Kaldırımlarda yürünemeyecek bir hâl yaratan bu durumla alakalı olarak Ahmet İhsan şu sözleri dile getirir:

Aman yarabbi, ne galebelik! Sokakta ilerledikçe yaya kaldırımları adam, orta sokak araba almaz oluyordu; yaya kaldırımında mütehayyirane nigâh-endâz olarak ilerlerken bir meydana vardık. Meydan insanla dolmuş. Cûş ü hurûştan başka bir şey nazar-ı dikkatimizi celp etmiyordu;

<sup>564</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm*, s. 217.

<sup>565</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüms*. 157-164.

meydanın dört tarafı büyük ebniyelerde işgal olunmuş, cümlesi kara renk altında kalmıştı.<sup>566</sup>

Londra'daki şehir düzenlemesinden bahsettikten sonra Ahmet İhsan buradaki meydan, cadde, bina ve diğer yapıları anlatır. Bu bakımdan ilk olarak Mansiyon Havz (Mansion House) Meydanı'ndan bahseder. Londra'nın merkezinde bulunan Mansion House Meydanı; "önü sütunlarla müzeyyen, rengi siyah" Borsa binası, sade, tek katlı ve meydanda penceresi bulunmayan Londra Bankası ve Mansion House gibi büyük binalardan oluşan gayet kalabalık bir yerdir. "Londra'nın ruhu şu meydandır, buraya Site'nin (*City*) merkezi derler." Meydana ismini veren Mansion House'de Londra belediye başkanı yaşar ve "İngiltere'nin en büyük yevm-i milliyesini teşkil eder."<sup>567</sup> Bir diğer meydan olan Trafalgar Skuvar (Trafalgar Square) ise Londra'nın en güzel meydanı ve şehirde bulunan yabancıların buluşma yeridir. Mansion House gibi kalabalık olan bu meydanda, Paris'in Grand Otel'i tarzında büyük oteller, heykeller ve havuzlar bulunur. Ancak Trafalgar Meydanı Paris'in Concorde Meydanı'na benzetilmeye çalışılsa da "burada Paris manzarası, Paris neşesi yerine derin bir hüznün ve kasvet ve siyahlık mevcut"tur. Bununla beraber Trafalgar Meydanı'ndan London Briç'e (London Bridge) giden yolda, Londra'nın en zengin mağazaları ve en süslü binaları vardır.<sup>568</sup>

Kalabalığı ve özellikle siyah manzarasıyla öne çıkan Londra Köprüsü, Londra'da yüz sene boyunca nehir yakalarını birbirine bağlayan tek vasıta olması dolayısıyla diğer tüm köprülerden mühimdir:

Dikkatle sarf-ı nazar eylerseniz görürsünüz ki üzerindeki adam, araba, omnibüs galebeliği öyle tasvir olunacak hâlde değildir; fakat köprünün yanları da siyah! Taşları da siyah! Etrafındaki binaları da kirli siyah! Altından akan Taymis Nehri'nin suyu da siyah! Rıhtımları da siyah! Elhâsıl siyah! Siyah! Her tarafta kasvet! Her tarafta hüznün!<sup>569</sup>

<sup>566</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm*, s. 173.

<sup>567</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm*, s. 173-174.

<sup>568</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm*, s. 194-195.

<sup>569</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm*, s. 175.

Antrepo mağazaları, fabrika ve vapur bacalarından çıkan duman heybetli bir manzara oluşturmakla beraber köprünün bulunduğu yerdeki istasyon bir dağ veya ejderi andırır:

Köprünün üzerinde ilerledik; sol tarafımız vapur direkleri, vapurlara her katının pencerelerinden yük veren büyük antrepo mağazaları, işleyen fabrikaların vapurların bacasından çıkan duman ile heybetli ve mahûf bir manzara teşkil etmişti. O yanda bir çalışkanlık gürültüsüdür gidiyor; sağa baktık, az ileride bir demir köprü var, yalnız şömendöferlere mahsus olup sahilde ve köprüye mültesik noktada kâin olan büyük mevkif dahi âdeta bir dağ gibi duruyor, ve dehşat ağzını açmış ve dil diye köprüye çıkarmış bir ejderi andırıyordu; o dilin üstünde gelip giden katarların haddühesabı yok; katarlar mevkife bir yandan giriyor, bir yandan çıkıyor mebhûtane baktık; bu köprünün üzerinde durduğumuz bir çeyrek müddetle diğer köprünün üstü, daima müteharrik katarlardan hali kalmadı!<sup>570</sup>

Londra Köprüsü'nden bahsedilirken üzerinde durulan Times Nehri de Ahmet İhsan'ın farklı şehirlerde gözlemlediklerini Paris'tekilerle karşılaştırması anlayışına uygun olarak Sen Nehri'yle mukayese edilir. Sen Nehri'nin yanı sıra Galata Köprüsü'yle de karşılaştırılan Times Nehri'nin üzerinde daha fazla vapur bulunmaktadır:

Taymis Nehri Paris'teki Sen Nehri'nden büyük ve çukur idi; fakat rengi siyah; bir de meddücezre tâbi olduğundan biz köprüden geçerken sular alçalmış, sol tarafta duran vapurların pervaneleri tekneleri meydana çıkmıştı. Vapurların nehir derununda bulunanlarından maada az ileride nehrin iki tarafına ihata etmiş büyük doklar dahi lebalep vapurla dolu bulunmalı ki o cihet lâyuad direklerle işgal olunmuştu; bizim Galata Köprüsü'nden geçerken sola bakanların müşahede eylediği lâyuad yelken direkleri yerine burada sayısız büyük vapur serenleri mevcut idi.<sup>571</sup>

“İki yüz yıllık tesisat-ı sarrafiyeden” Londra Bankası'nın karşısında bulunan King Vilyam Strit (King William Street) de Londra'daki caddelerinin başında gelir. Caddenin genişliğine, kalabalığına ve etrafındaki büyük mağazalara dikkat çeken Ahmet İhsan, bir adam nehrinin sokağın her tarafını istila ederek akıp gittiğini ifade eder. Ancak kalabalığa şaşılması gerektiğini, caddenin normal hâli olduğunu da belirtir.

<sup>570</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm*, s. 175.

<sup>571</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm*, s. 176.

King William Caddesi'nin altında bir geniş cadde daha bulunur. En üst ile en alttaki *metropolitan* şimendiferiyle (metro hattıyla) bu cadde, dört katlı bir sokak oluşturur ve bu kısımlar da diğer her yer gibi kalabalıktır.<sup>572</sup>

Londra'daki ulaşım bahsi hakkında, caddelerde sıklıkla görülen keb (*cab*) ile kupe (*coupé*) isimli kira arabaları ve renkli omnibüsler, Ahmet İhsan'ın dikkatini çeken hususlardır. Kira arabaları iki tekerlekli faytonlar hâindedir ve seyisleri körüğün arkasındaki yükseklikte otururlar. Paris'teki kiralık araçları hatırlatan ve hızlı gitme amacıyla tasarlanan bu arabalarda iki kişiden fazla yolcu taşınmamaktadır. Soldan gidip sağdan gelme şeklinde ulaşımın sağlandığı Londra sokakları tahtalarla döşendiğinden, gürültü çıkarmaması için *cab* tekerleklerinin demirine lastik geçirilir.<sup>573</sup> Paris'teki omnibüsler ve tramvaylar kumpanya malı olmasına rağmen Londra'daki omnibüsler, üretim serbestliğinden ötürü şahıslara aittir. Bu sebepten herkes kendi arabasını istediği renge boyayabilir; fakat genel olarak kanarya sarısı gibi açık boyalar tercih edilir. Sarı renkli bu omnibüslerde Paris'tekilere nazaran dikkat çeken bir diğer hususlar ise, her yerinin ilânlarla kaplı olması ve seyislerinin, kıyafetleri ile aldıkları ücretlerin birbirinden farklı olmasıdır.

Seyahat metninin "Vesait-i Nakliye" başlığı altında Londra'daki taşıtlar üzerine bir değerlendirme yapan Ahmet İhsan, özellikle *metropolitan* isimli yer altından giden şimendiferler üzerinde durur. Şehir içinde hizmet veren şimendiferler, her üç dakikada bir istasyonlara gelir ve fazla beklemeden hareket eder. Londra'nın kalabalık nüfusuna bağlı olarak daima dolu gelen şimendiferler, halkı şehrin bir ucundan öbür ucuna süratli bir şekilde götürmesi bakımından kişiyi hayran bırakır. Bu durumu hayranlıkla anlatan Ahmet İhsan, kalabalığı ve hızı dolayısıyla biniş ve inişlerde dikkat edilmesi gerektiğini belirtir:

Hava gazlarıyla muzi mevkife indiğimiz zaman evvela karşı yakaya bir katar geldi; bir saniye kadar tevakkufla geçti gitti, biz ona bakarken bizim katar dahi geldi, gördüğümüz kapıdan içeri atladık. Hangi mevki olduğuna bakmadık; şömendöfer hareket etti, hisımla tünele daldı, bir dakika sonra diğer mevkifte durduk. Derhâl dışarı atladık; malum ya ağız açılıp aheste davranılırsa katar kalkıp gidiyor, düdük filân yoktur!<sup>574</sup>

<sup>572</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm*, s. 174-175.

<sup>573</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm*, s. 163.

<sup>574</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm*, s. 163.

Yine ulaşım bahsi etrafında şehir vasıtalarından söz edilen bir yerde San Pankras (Saint Pancras) İstasyonu'dur. Londra'nın en büyük istasyonu olan Saint Pancras, şehrin arka tarafında Liverpool ile Manchester yolu üzerindedir. "Müthiş denebilecek derecede büyük" olan bu bina Ahmet İhsan'a yeni yapılmış olan Sirkeci Garı'nı hatırlatır:

Omnibüsten inip karşımıza çıkan binaya bakınca mütehayyir kaldım; zira karşımızda müthiş denecek derecede büyük yüksek bir bina vardı ki ismine Mevkif demişler. Mevkifin cephesi bizim yeni yapılan Sirkeci mevkifinin önü kadar vardı; arka tarafı ise binanın irtifaında olmak ve katarların dizildiği mahalli seyretmiş bulunmak üzere yuvarlak dehşat kubbe altına alınmıştı.<sup>575</sup>

Ulaşım hizmetlerinden sonra Londra'daki park ve bahçelerden bahseden Ahmet İhsan'ın üzerinde durduğu ilk önemli yer, Hayd (Hyde) Park'tır. Londra'nın Boulogne Ormanı olarak tarif edilen Hyde Park, "Londra kibarlarının en muteber mahall-i tenezzühüdür." Hyde Park'a büyük araçlar girememekle beraber *cab*'ler bir kısmına kadar girebilir. Parkın en güzel yeri etrafı sık korularla çevrili olan Serpentin (Serpentine) Gölü'dür. Londra kibarları yazın bu göl civarında gezinirler. Arabayla gezmek isteyenler akşam, atlarıyla gezmek isteyenler ise sabahın ilk saatlerinde parka gelirler. Hayd Park'ın Oksfort Strit'e (Oxford Street) yakın süvari yolunda oluşan manzara, Avrupa'daki emsalsiz manzaralardandır:

Hayd Park süvariler âlemi Avrupa'da görüleceği umulmayan bir manzaradır. Oksfort Strit'e muvazi araba yolundan başlayıp Serpentin'e muvazi giderek ta Kensington Bağçesi'ne muntahi bulunan süvari yolu iki tarafı yüksek ağaçlarla muhat, müstakim ve geniş bir caddedir ki üzerinde atlılardan maadası gezemez, yayanlara memnudur. Zaten bir baştan başa bu yola derin ve ıslak kum dökülmüş, atların ayaklarıyla muttasıl eşilmiş olduğundan yayanlar için üstünde yürümek usretlidir. Arkadaşımızın verdiği malûmata nazaran her gece süvari yolunun üstündeki beygir gübresi toplanarak taranıyor, daha kum ilâve olunup çokça sulanıyor ferdaya hazırlanıyormuş. Serpentin Gölü isminden dahi anlaşılacağı üzere yılan gibi eğri büğrü idi; bu gölün lâtif sahilinden ayrılıp süvari yolunun pişgâhına geldiğimiz zaman o yolu bir baştan bir başa yedi sekiz sıra ihata etmiş kadın ve erkek atluların teşkil ettiği manzara bizi şaşırttı. Yolun üstü serapa kadın ve erkek süvari ile örtülmüş bir takım gidiyor, bir takımını geliyordu.<sup>576</sup>

<sup>575</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm*, s. 214.

<sup>576</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm*, s. 188-189.



Hayvanat ve botanik bahçelerinden oluşan Rejants Park (Regent's Park) da Londra'nın en büyük bahçesidir. Ahmet İhsan'ın bu yerle alakalı dikkat çektiği ilk husus devlet değil, şirketler tarafından yapılmış olmasıdır. Hayvanat ve botanik bahçeleri her ülkede devlet tarafından yapılırken burada şirketler tarafından yapılır ve bu durum Londra'da her işin şirketler tarafından görüldüğü düşüncesini de beraberinde getirir. 189 hektar büyüklüğünde olan parkta her çeşit hayvan bulunmakla beraber Regent's Park, Paris'teki hayvanat bahçesinden daha büyüktür.<sup>577</sup>

Şehircilik anlayışı bahsinde temas edilen üçüncü büyük Avrupa şehri ise Almanya'dır. 20. yüzyıldan önceki seyahat metinlerinde ele alınmasının yanında Almanya, örnek alınması gereken bir Avrupa şehri olarak bilhassa bu yüzyıldan itibaren üzerinde durulur. Seyahat metinlerindeki şehircilik unsurlarına dair yapılan tasvirlerde dikkat çeken husus, Avrupa ülkelerinde başkentler üzerinden, Almanya'da ise başkent yanında diğer şehirlerin de bu konuda örnekler dâhiline alındığı görülür. Tabii, bu durumda millî birliğini diğer Avrupa ülkelerine nazaran çok daha sonra tamamlayan Almanya'da merkezî gelişimin ağırlıkta olmaması önemli bir etkidir. Kronolojik olarak incelendiğinde, 20. yüzyıldan hemen öncesindeki seyahat metinlerinde Almanya'dan bahsedenlerin başında Ahmet İhsan Tokgöz gelmektedir.

1891 tarihli *Avrupa'da Ne Gördüm* metninde Almanya'ya dair ilk izlenimlerinde Ahmet İhsan, Fransa ve İngiltere'den sonra buraya adım atar atmaz kendisini bir asker memleketinde hissettiğini belirtir.<sup>578</sup> Almanya seyahati güzergâhında başkent Berlin'den evvel üzerinde durduğu ilk önemli şehir Hamburg hakkında Ahmet İhsan, doğal manzarasını bütün Avrupa şehirlerinden hoş bulur. Hamburg, Almanya'nın Hansa Birliği içindeki şehirlerin en büyüğü olmasının yanı sıra Londra ve Liverpool'dan sonra Avrupa'daki en büyük ticaret şehridir. Çoğu şehir gibi Hamburg da eski ve yeni kısımlardan oluşmakla beraber şehrin en güzel manzarasına sahip Alster Havzası, düzenlenmiş bir yerdir. 1842'deki büyük yangından sonra yeniden imar edilmiş olan Hamburg'da, eski ve büyük binalar yoktur. Bu bakımdan genel manzarası Avrupa'nın muntazam memleketlerine benzerdir. Ancak şehrin kuzeyindeki iki havzası ile havzanın etrafını çevreleyen bahçe ve korular, Hamburg'a başka bir güzellik katar. Amsterdam gibi sulak bir yer olan Hamburg aynı zamanda, geniş bir liman şehridir. Bununla

<sup>577</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm*, s. 210.

<sup>578</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm*, s. 270.

beraber Ahmet İhsan, tüm nitelgelerine rağmen, daha evvelki gördüklerinden hareketle bu şehirde yeni bir şey bulamadığını aktarır:

Diyordum ki şu karşımdaki limanı, Londra'yı, Anvers'i görmeden seyretseydim pek şayan-ı dikkat bulurdum, Hamburg'un muntazam mahallelerini de Paris'i seyretmeden müşahede etseydim hissiyatım lâtif olurdu: artık muntazam şehirlere girdikçe evvelki gibi hissiyat hâsıl eylemiyorum; büyük faaliyet-i sanatkârane gördükçe ilk defa olduğu gibi mütehayyir kalmıyorum; yani havârik-ı medeniyeyi göre göre kanıksadım; uğradığım yerlerde yeni şeyler görmek istiyorum; eğer bundan sonra devam eyleyecek uzun seyahatte şöylece aradığım yenilikleri bulamazsam pek sıkılacağım.

Vakıa hâl bu merkezde idi. Meselâ Hamburg en mühim liman iken ben lâkayitâne seyreyliyordum; yalnız Alster havzalarını güzel bulmuştum, hâlbuki Amsterdam'daki İy Nehri'nin teşkil ettiği mecralara civar olan yerler dahi bundan pek aşağı kalır şey değildi.<sup>579</sup>

Seyahat metinlerinde Hamburg şehriden bahseden bir diğer kişi de Halit Ziya Uşaklıgil'dir. *Almanya Mektupları* ve *Alman Hayatı* metinlerinde diğer seyyahlara nazaran Almanya üzerinde daha geniş duran Halit Ziya Hamburg'a dair Ahmet İhsan'a yakın izlenimlerde bulunur. Büyük havuzu, binlerce gemisi, ambar ve depolarıyla her şeyden önce büyük bir liman şehridir. Sanayi ve ticaret faaliyetlerinin etkin olduğu liman şehri vasfının yanında güzel sanatlara dair faaliyetler de vardır. Öte yandan yüzeysel olarak bahsetse de burada temiz ve düzenli bir hayvanat bahçesi olduğundan bahseden Halit Ziya, Hamburg'un diğer Alman şehirlerinden farklı olmadığını belirtir.<sup>580</sup>

Almanya'ya dair tüm seyahat metinlerinde özellikle üzerinde durulan şehir başkent Berlin'dir. *Avrupa'da Ne Gördüm* metninde Berlin'den bahseden Ahmet İhsan, bir buçuk milyona yakın nüfuslu bu şehrin "Paris ile Londra'dan sonra Avrupa'nın üçüncü derecede mühim şehri" olduğundan söz eder. Berlin, pek çok demiryolunun birleşim noktasında ve Rusya'ya giden büyük yol üzerinde olmasından ötürü Almanya'daki ticaret merkezlerinin en başındadır. Kısa süre içerisinde büyüyerek önem kazanan bu şehrin genel manzarası düzenli olsa da imar edilen sokaklarında övünç

<sup>579</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm*, s. 275-276-277-278.

<sup>580</sup> Hatipoğlu, "Almanya Mektupları", s. 163-164-165.

kaynağı olabilecek büyük binalar bulunmadığından Paris ve Londra'yla mukayese edilemez.<sup>581</sup>

Berlin'deki ulaşım vasıtalarını diğer şehirlerle karşılaştıran Ahmet İhsan, buradaki şimendiferlerin de Londra'daki gibi *metropolitan* ismini taşıdığını belirtir. Ancak Londra'daki şimendiferler yer altından gitmekle beraber, Berlin'dekiler yer üstünde kurulan hatlar ve garlarla birbirlerine bağlanırlar.<sup>582</sup> Bu genel izlenimlerinden sonra Ahmet İhsan, daha evvel görmüş olduğu büyük şehirlerden sonra Berlin'in de kendisinde özel bir his yaratmadığını belirtir:

Hamburg'tan vâsıl olduğum mevkiften otele gelinceye kadar araba ile büyük caddelerden geçmediğime nazaran şimdi yürüdüğüm sokakla Berlin'de büyük caddeleri ilk defa görüyordum. Müşahedatım Berlin hakkında hüsn-i tesir hâsıl eylemedi. İşte burası da bir memleket idi, sokakları geniş ekser yerleri tahta döşeli, etraf mağazalar büyükçe fakat öyle nazarıma harikulâde gelecek raddede değil. Belki de Berlin'in nazar-ı dikkatimi celp etmemesi evvelce yazdığım üzere büyük şehirleri göre göre geldiğimdendir; şimdi kendi kendime diyordum ki ben Berlin'e varmadan mütemeddin şehir görmekten kanıksar isem bundan sonra İsviçre müstesna olmak üzere İtalya'da, Avusturya'da ne yapacağım?<sup>583</sup>

Ahmet Hikmet Müftüoğlu da 1911 tarihli *Almanya Seyahati* metninde Almanya'nın Berlin, Dresden ve Münih gibi şehirlerindeki belediyeçilik hizmetlerinden bahseder:

Berlin'in caddeleri günde iki defa yıkanır. Bu hâli Dresden gibi, Münih gibi sokakları asfalt olan büyük şehirlerde de gördük. Bu gibi şehirler, bilhassa Berlin Sketining Palas'tır. Her sabah ve her akşam Berlin'in merkezinde çalışan onbin kadar amele ya kızaklarla kaya kaya veyâ velocipede'lerle şehir hâricindeki evlerine giderler. Hattâ on iki yaşında kadar bir çocuk bizim otobüsleri tâkîp ederek Berlin'i ve Charlottenborg'u bizimle ve kızakla gezdi. Berlin'in ortası ormanda muhâttır. Ormann Tier Garten cihetine tesâdüf eden cihetinde câ-be-câ av ve avcılığa âit heykeller dikilmiştir.<sup>584</sup>

<sup>581</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm*, s. 292.

<sup>582</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm*, s. 293.

<sup>583</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm*, s. 293.

<sup>584</sup> Özgül, *Bigâne Durmayın*, s. 201.

Yine Halit Ziya 1915 tarihli *Almanya Mektupları*'nda, Berlin başta dâhil olmak üzere Almanya'daki tüm sokak ve caddeler hakkında genel bir değerlendirme yapar. İngiltere gibi istisnaları olmakla beraber Avrupa ülkelerindeki cadde ve sokaklar büyük ölçüde aynı plan üzerinde kurulmuştur ve binalar birbirleriyle eşit boyuttadır. Halit Ziya'ya göre Almanya'da ise "sokaklar âdeta şive meşheri"dir. Her sokakta birbirinden farklı üslupla inşa edilmiş binalar mevcuttur; fakat bu farklı yapılar arasında garip bir uyum söz konusudur. Bunun yanında şehir içindeki şimendiferler emsalsizdir.<sup>585</sup>

Avrupa seyahat metinlerinde Berlin şehrinden en geniş bahseden kişilerden birisi Cenap Şahabettin'dir. 1917 tarihli *Avrupa Mektupları* metninde Cenap, Berlin izlenimlerinin ilk satırlarında bu şehri, şeffaf, ince ve hayalî bir manzara içerisinde tarif eder:

Bütün gece Park otelinde dinlendikten sonra şimdi büyük şehri gezmeğe çıkıyordum. Gümüşi ve eflâtun bir sabah içinde Berlin şeffaf bir tabaka-i sedefle örtülü gibi hiss olunuyordu; renksiz camları ve beyaz taşları ile rakik ve hafif bir serab-ı elvan altında biraz hercâilemiş buluyordunuz. Rutûbet-i leylin bakıyyesinden aldığı bir cilâ-yı kâzible asfalt parlıyor, ebniye parlıyordu; parlaklık hakikat-ı belde üstünde bir nesc-i hayaldi...<sup>586</sup>

Avrupa'daki diğer büyük şehirlere nazaran sonradan başkent statüsünü kazanan Berlin genç bir şehirdir. Daha öncesinde pis bir şehir iken hâlihazırda dünyanın en temiz şehri hâline gelmiş olan Berlin sanayi ve şehircilik anlamında ön plana çıkar:

Brandenburg eyâletinin ortasında, kumlu bir arz üstünde Berlin büyük şehirlerin en genci sıfatıyla ihtirâat-ı snâiyyenin en turfandalarını kendisine cem ediyor: Vesâit-i nakliyye, vesâit-i tenviriyeye, vesâit-i teskiniyye, posta, idâre-i belediye, intizam-ı zâbıta, velhâsıl her türlü teshilât-ı hayâtiyye itibariyle Berlin'e karşı hiçbir pâyitaht iddia-yı tefevvuk edemez. Hemen her hakikat-ı fenniyye ilk şekl-i âmâlini burada alır. Elli sene evvel mülevves ve muzırr-ı sıhhat denilebilecek bir belde-i merkeziyye iken şimdilik dünyanın en temiz yeri olmuştur.<sup>587</sup>

<sup>585</sup> Aktan, "Almanya Mektupları", s. 146.

<sup>586</sup> Uluant, *Avrupa Mektupları*, s. 71.

<sup>587</sup> Uluant, *Avrupa Mektupları*, s. 72.

Genç ve değişime müsait bir şehir olan Berlin’de Almanya’nın diğer şehirlerinde olduğu gibi tarihî bina fazla bulunmamaktadır. Öyle ki binaların en eskisi, şehirdeki yaşlılardan daha yaşlı değildir. Bu hâliyle Berlin, bayramlıklarını giymiş bir toy genç gibidir:

Filhakika Berlin değişmiş, değişiyor ve daha pek çok değişeceğinden şüphe yok. Çünkü gençtir. Bir şehirde biraz mâzi arayanlar Berlin’den hoşlanmayabilirler; burada ruhunuzu biraz faâliyet-i târihiyyeye sevkedecek asır-dîde bir tek bina yok gibidir. Burada ebniyenin en yaşlısı ihtiyarca bir adamdan daha yaşlı olmasa gerek. Halbuki diyâr-ı medeniyet emâkini için bir insan ömrü pek hakir bir rakımdır. Bu cihetle Berlin’de biraz-bayramlıklarını giymiş bir toy genç hâli hiss olunur.<sup>588</sup>

Avrupa şehirlerinden farklı olarak Berlin bir tarih veya şiir değil, süslü ve güzel bir gazetedir. Manzarasının bugünün güzellik ve çirkinliği içinde, günlük hayatın sınırları içerisinde hapsedmesine bağlı olarak kişi, hatıra ve hayallere gömülmez:

Ber-mu’tad büyük Avrupa şehirlerinin ilk tesiri daima füsünkârdır. Bir sokaktan ötekine geçerken bir mükemmeliyetten diğerine intikal ettiğinizi zannedersiniz!... İbtidâ-yı emirde insan hiçbir tarafta şâyân-ı işâret bir nakîse göremez; beldenin simâ-yı hakikatı ancak ilk sihr-i nüfuzdan kurtulan nazarlara münkeşif olur. Berlin, bilâkis, bir toy genç gibi ilk nigâh-ı müşâhedenize râmoluyor. Bunun sebebi de, sanıyorum ki, gençliğidir. Berlin bir târih değil, bir şiir de değil, fakat bir gazete, süslü ve güzel bir gazete: Manzarası dimağınızı bugünkü hüsn ü kubhu içinde, sanki hudûd-ı ceride ile hapsediyor; ne bir hâtıra ile evâile çekiyor, ne bir hayal içinde afâk-ı âtiye götürüyor; burada hemen hemen tahattursuz ve tahayyülsüz, münhasıran bir dâire-i meşhûdât ortasında kalıyorsunuz. Bu şehir artık çocukluktan çıkmış ve henüz şeyhûhete girmemiş; çocuğa bakarken insan biraz gelecek zamanı ve ihtiyarı görünce biraz geçmiş zamanı düşünmek ihtiyâcını duyar; ancak genç simâlardır ki dimağımızı bugünkü manzaralarıyla massederler. Berlin de sefahat-i şebâbi ile o nüfuzu icrâ ediyor; sizi hayât-ı hâzırasından öteye ve beriye salıvermiyor; ve bu tesir bir nevi gizli tahakküm gibi meleke-i intikadınıza bir müsaade-i cereyan veriyor; şehrin müzeyyenâtından evvel nekâyısından bahse bir ihtiyaç hissediyorsunuz.<sup>589</sup>

<sup>588</sup> Uluant, *Avrupa Mektupları*, s. 72.

<sup>589</sup> Uluant, *Avrupa Mektupları*, s. 73.

Halit Ziya'nın tespitlerine benzer şekilde Cenap Şahabettin, Avrupa sokaklarındaki inatçı düzene nazaran Berlin'deki binaların birbirine benzemediği üzerinde durur. Paris'teki evler “aynı nakarat-ı şekl ile” yan yana inşa edilir ve bu hâliyle insanı sıkmakla beraber geçit resmine hazır bir taburu andırır. Berlin'de ise aynı üslup yoktur. Frederick ve Leipzig sokakları gibi ticarethane caddelerinden Tiergarten civarındaki kibar mahallelerine kadarki her bina âdeta birbirinin kardeşidir, ama eşi değildir. Ancak binalardaki mimarî unsurlar şiir ve hayalden ziyade matematiğe ve gerçekçiliğe hitap etmektedir:

Benim büyük Avrupa sokaklarında sevmediğim hâl o muannid ve mütemerrid ittirâdır. Ez-cümle Paris'te aynı nakarat-ı şekl ile evler evlerin yanına dizilmekte o kadar ısrar ederler ki bahîl-i tenevvü' manzaraların verdiği usançla esneyeceğiniz gelir; bir caddeye bakarken geçit resmine hazırlanmış bir taburu hatırlarsınız. Berlin'de bu ifrât-ı nesak yoktur. İster Frederick ve Leipzig sokakları gibi ticâret-gâh caddelere, ister Tiegarten civarındaki kibar mahallelerine bakınız: Teslim edeceksiniz ki harita-i belediyede pergel ancak vezin ve tenâsübü muhâfaza edecek kadar istîmâl edilmiştir. Ve bir bina ötekinin belki kardeşi, fakat eşi değil-Maamâfih bilmem neden, silsile-i ebniyede bahr-ı tâvîli andıra ağır bir âhenk var. Düz, geniş temiz sokaklar iki keçeli taş ve kaya sigalarını tasrif ediyorlar. Bina hemen daima sıklet ve salâbet altında istidâd-ı mûsikîsini ezdiriyor. Bu fâni ikâmetgâhlarda birer âbide iddiası istişmam ediyorsunuz. Grek, Roman, Bizans, Composite, Art-nouveau bütün üslûblar bir sevdâ-yı azametle mermerleri, maltaları, tabîî ve sînâî kayalattı şişiriyor; eğerçi birer pirâye-i mimârî olmak için tahta, demir, saç, çinko, çimento, alçı, hepsi kıvranıyor: büklümler, ebrûlar, oyalalar ve oymalar teşkil etmek için bütün malzeme her türlü evzâ-ı veca' ü ızdırabta burkuluyor ve bunlar belki süs oluyor, fakat şiir olmuyor. Her tarafta hayalden ziyâde hesap görüyorsunuz. Sanayî-i nefisede madde kullandığınız hissedilmemeli, edebiyatta elfaz kullandığınız hissedilmemek lâzım geldiği gibi...<sup>590</sup>

Almanya'daki cadde ve meydanlar da yine seyyahların sıklıkla üzerinde durduğu şehir unsurlarıdır. Bu bakımdan Ihlamur Altı Caddesi Ahmet İhsan'ın Almanya izlenimlerinde özellikle üzerinde durduğu yerlerdendir. Seyyahlar tarafından Champs-Elyseés'e tercih edilen Ihlamur Altı Caddesi (Under denlinden/Unter den Linden), Brandenburg (Brandenburg) Kapısı'ndan kraliyet sarayına kadar uzanır. “Güzel, lâtif, müzeyyen ve muntazam” olarak tarif ettiği bu cadde hakkında Ahmet İhsan, yine daha

<sup>590</sup> Uluant, *Avrupa Mektupları*, s. 73-74.

evvel gördüğü yerlerden pek farklı olmadığı ifadesine yer verir ve Paris bulvarlarıyla “zorla” mukayese eder:

Fakat ne yapayım ki bu gözler lâtif görmeye, muntazam seyretmeğe alıştı; mütehayyir kalmıyor, takdire düşmüyor, binaenaleyh hissiyatını toplayıp kaleme tercümanlık ettirecek iktidarı kendimde bulamıyorum. Size Paris bulvarlarını tarif etmedim mi? İşte onlar gibi fakat ağaçları seyrek ve yapraksız bir cadde daha! Ağaçlar her ne kadar dört sıra yapılmış ise de dediğim gibi seyrek ve yapraksız olduğundan caddede koruluk hâli yok; cadde şehrin galebeliğine göre pek geniş olduğundan içinde büyük cûş ü hurûş mefkud. Asıl araba yolu dört sıra ağacın iki tarafında bırakılmıştır; beher iki sıranın ara yerinde kalan mesafe dahi yayanlara mahsus bırakılmıştır; ağaç sıralarının haricinde kalan asıl caddenin bir tarafı büyük dükkânlar ve bir tarafı da bağçelik kısma hadd-i fâsıl mermer kısa direkler ve zincirlerle işgal olunmuştu. Ihlamur Altı evvelâ iki cenahtan büyük saraylar, tiyatrolar ve cesim binalar ile başladığından mağazadan mahrumdur.<sup>591</sup>

“Âsâr-ı nefise”den addedilen Şato Köprüsü’nü geçtikten sonra başlayan Ihlamur Altı Caddesi üzerinde seyrek ağaçların yanında İmparator II. Frederick’in heykeli gibi pek çok heykel mevcuttur. Lutsgarten ile Şato Meydanı hakkında yüzeysel bilgi verdikten sonra Ahmet İhsan, Ihlamur Altı Caddesi’ne dair ağaçları seyrek, kalabalığı az ve zeminin muntazam olduğu hükümlerine varır.<sup>592</sup>

Ihlamur Altı Caddesi’nin bitiş noktasından sonra Ahmet İhsan, Brandenburg Kapısı ve Tiergarten başta olmak üzere Berlin’deki meydanlardan bahseder. Berlin’in girişi olarak kabul edilen Brandenburg Kapısı Paris’teki Tâk-ı Zafer’e, Tiergarten ise Boulogne Ormanı farz edilebilir. Ihlamur Altı Caddesi ile Brandenburg Kapısı arasında gazinolar, Fransız Sefarethanesi gibi yapılar bulunduğu burası “Paris Meydanı” olarak da adlandırılır. Muzafferiyet Sütunu (Siegessäule) ve inşa edilmekte olan Reichstag meclis binasından sonra Brandenburg Kapısı’nın batısında Tiergarten bulunur. Berlin’in en önemli gezinti yeri olan Tiergarten’da, Boulogne Ormanı’daki taze ağaçlara nazaran doğal, eski ve iri ağaçlar mevcuttur. Sık bir ormanla kaplı olduğu hâlde içindeki caddelere gezinti yerleri eklemek suretiyle doğal güzelliği artırılmıştır.

<sup>591</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa’da Ne Gördüm*, s. 295.

<sup>592</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa’da Ne Gördüm*, s. 296.

Havuzlu ve bahçeli yollarıyla Aleksander ve Bel Alyans meydanları da yine Ahmet İhsan'ın beğendiği yerler arasındadır.<sup>593</sup>

Ahmet İhsan'dan sonra Cenap Şahabettin de Almanya'daki cadde, meydan ve diğer yapılardan bahseder. Her anlamda ölçülü binalar Berlin'in batısında bulunmakla beraber Brandenburg Kapısı ile Tiergarten kusursuz bir sanat manzarası seyretmek için gidilmesi gereken yerler arasındadır:

Her itibarla mütevâzin binalar görmek için şehrin garp mahallesine ve kusursuz bir manzara-i sanat seyretmek için Brandebourg kapısından çıkarak Tiergarten civarına gitmelisiniz. Tiergarten -su, gölge, çiçek ve ağaç-bütün tabii güzellikleri cem'etmiş bir ormandır. Oraya girmeden evvel herkes- Sieges-alle dedikleri muzafferiyet caddesinden geçmenizi tavsiye ediyor: Bu bî-nazir cadde baştanbaşa bî-nazir bir dehliz-i sanat ve nafâsettir. Tasavvur ediniz: Tiergarten kenarında yeşillikler arasında gömülmüş geniş, doğru, pür-sâye ve pür-terâvet bir şeh-râh; iki keçe, dallar ve yapraklar içinde süt gibi beyaz mermerden trâşide otuzaltı Hohenzollern heykeli. Brandebourg emirleri, Prusya kralları, Almanya imparatorları, salon kadar cesim tahtlar içinde kraliçeler... Ve caddenin nihâyetindeki vâsi meydanda bir tarafına Bismarck'ın diğer tarafına Moltke'nin dev-nisbet heykellerini almış âbide-i zafer ve meydanın ka'ında muazzam ve muhteşem Reichstag binâsı!.. Sieges-alle'nin kıymet-i bediası het tahminin fevkindedir. Burası ruhnevaz bir sadâ-yı nefâsetle bütün bir silsile-i hükümdârânın kevkebe-i şân-ü şükûhunu terennüm ediyor: Bu şeh-rah mermer ve tunç ile, heykel ve mimarî ile nazmedilmiş bir kaside-i galibiyettir!... Âbide-i zaferin kaidesinde Paris muhâsara ve fethinin Fransızlar için en elim ve Almanlar hesabına en şanlı hâtıratı ne mağrur ve ne müthiş bir belagat-i sanatla ifâde edilmiş: Fransa'nın silâh ve sancağı -hurdahaş ve lime lime- Guillaume'un atının ayakları altında sürünürken General Rey, -hakir, meyus ve bîtab- Paris'in teslimnâmesini uzatıyor: Bir Fransız için bu levha kim bilir ne elim bir rü'yettir.<sup>594</sup>

Seyahat metinlerinde başkent Berlin'den sonra Almanya'nın diğer şehirleri üzerinde de durulur. Bu anlamda Ahmet İhsan 1911 tarihli *Tuna'da Bir Hafta* metninde yüzeysel de olsa Passau şehrinden bahseder. Tuna ile Inn derelerinin birleşme noktasında bulunan Passau, üçgen şeklindeki tarihî bir şehirdir. Bu bakımdan şehir içinde 14. yüzyıldan kalma binalarla beraber sokakları Orta Çağ gelenekselliğinde ve

<sup>593</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm*, s. 296-297-300-302-306-307.

<sup>594</sup> Uluant, *Avrupa Mektupları*, s. 76-77.



dardır.<sup>595</sup>Almanya'nın büyük şehirlerinin yanında diğer şehirlerine değinen Halit Ziya da Ahmet İhsan gibi Passau'nun tarihî dokusundan bahseder; fakat eski binaların yanında yeni binaların oluşuna da dikkat çeker. Bu bakımdan Passau'da eski ile yeni arasında bir uyum vardır:

Zamanın açmağa cesaret edemediği sokaklar, yıkmağa kuvvet bulamadığı binalar, güneşin nazar-ı cüst ü cûkârından asırlardan beri saklanabilmiş pencereler arasından geçerken size Avrupa hayat-ı kadimesine ait bir serencam nakleden bir kitap okuyor gibisinizdir. Nagehan bu cihan-ı atıktan sizi asrınıza çıkarıveren bir köşeyi dönersiniz, geniş caddeler, muntazam hadikalar, sâyedâr şehrâhlar, mükellef binalar, zengin mağazalar görürsünüz. Burada ezmine-i mutavassıtaya yirminci asır kollarını dolamış onu sinesine çekmiştir ve onu sinesinin üzerinde dindarâne bir merbutiyyet ve muhabbetle saklar. Zamanın dest-i tahribinden kurtulan bu yadigârlar bugünün fikr-i sanatkârânesiyle ibtilâyı kadimperestânesiyle halelden muhafaza olunan birer servet-i tarihiyyedir.<sup>596</sup>

Passau'dan sonra Halit Ziya, kereste ve hububat ticaretinde öne çıkan Regensburg'dan ve güzel sanatlar ile sanayinin bir arada bulunduğu Nürnberg'den söz eder. Passau gibi eski ve yeni binaların bir arada bulunduğu bir şehir olan Nürnberg'de hisar ve surlar büyük ölçüde muhafaza edilmiştir. Ancak bu durum şehrin eski binalar arasında sıkışmış olmasına da sebebiyet verir:

Nürnberg Almanya'nın büyük şehirleri içinde eskiliklerini muhafaza edenlerin birincilerindedir, bu itibar ile müntesibîn-i sanat ve tarihten olan seyyahîn için bir cazibe-i mahsusaya maliktir. Şehre bu hususiyeti bahşeden ve onu hâlâ eski imparatorluk edvârının bir bakiyyesi halinde gösteren asıl, hâlâ fevkinde mehîb mânâsıyla duran hisarı ve etrafını kuşatan eski surudur. Alman şehirlerinin teceddüt ve tevessü için surların yıkılarak yerine bahçeler, korular ikame edilmesi bir kaide-i umumiyye iken Nürnberg'de bu usulü tatbik mâni olan birtakım esbab bulunmuştur. Şehrin eski şehir denilen kısmı o kadar sıkışık ve açılmasına imkân bulunamayacak mebani ile doludur.<sup>597</sup>

Bununla beraber özellikle Münih'in en süslü yerlerinin; muhteşem binaları, eşsiz bahçeleri ve heykelleriyle “âdeta bir meşher-i nefâis” hükmündeki meydanları

<sup>595</sup> Ahmet İhsan, *Tuna'da Bir Hafta*, s. 506.

<sup>596</sup> Aktan, “Almanya Mektupları”, s. 31.

<sup>597</sup> Aktan, “Almanya Mektupları”, s. 123.

olduğunu<sup>598</sup> belirten Halit Ziya bunların dışında: Bavyera, Landshut, Augsburg, Rothenburg, Würzburg, Bamberg, Rothenburg gibi Almanya'nın diğer şehirlerinden de bahseder.

Berlin'in, Paris ve Viyana gibi güzelliğiyle meşhur olmuş Avrupa başkentlerine benzemediğini belirten Cenap Şahabettin, Berlin'den sonra Almanya'nın Potsdam şehri üzerinde genişçe durur. Potsdam yolundayken ağaç ve suyun harika beraberliğini temsil eden Grunewald Ormanı ile Havel Nehri buradan çıkarılırsa bu şehrin solgun ve çıplak kalacağını ifade eder. Zarif ve sakin bir şehir olarak tarif ettiği Potsdam hakkındaki ilk izlenimlerinde ise Cenap, bu şehrin şiirle alakası olmayanı bile şair yapacak kadar güzel bir yer olduğunu belirtir. Şairane ifadelerle tasvir edilen Potsdam'a girince kişi kendisinin, hayatın gerçeklerinden uzaklaştığını hisseder ve burada tabiata dair her şey, belagat ipliğine sarılı bir şiirdir. Öyle ki her tarafı gayet sessiz bir mutluluk manzarası içinde olan şehirdeki her şey, güzelliğinin cazibesinden emin bir taze gelin gibi tebessüm etmektedir. Bu anlamda insan, buradaki her şeyin biraz hayranı ve âşığı olur:

Filhakika bu şeh-i müstesnaya girerken hissediyorsunuz ki hakâyık-ı hayâtiyye yavaş yavaş kolunuzu terk ediyor. Burada su, toprak ve nebat sanki bir rişte-i belâgatle birbirine sarılmış vezin, kâfiye ve hayaldir. Şehrin her tarafında gayet âsûde bir manzara-i mesûdiyyet var; her şey câzibe-i hüsnünden emin taze bir gelin gibi memnun, tebessüm ediyor. Burada muharebe çılgılığında uzak, bütün keşmekeş-i beşeriyetten uzak, şâyân-ı hürmet bir âsâyış içindediniz... Potsdam'da esâlib-i mimâriyyeyi, rasânet-i ebniyyeyi, hendese ve hesabı düşünemezsiniz. Su içinde bir güzel beldenin aks-i menâzırını seyrederek gibisiniz. Mevcûdâtın mı, yoksa hayâl-i mevcûdâtın mı karşısındasınız? Her zaman bilinmez. Yeni ve eski parklara, eski ve yeni saraylara, kaylûde-i hazan içinde sararan yeşilliklere, yeşillikler ortasında pür-hayal havuzlara baktıkça çöllerin ka'r-ı vüs'atinde hüsn-i bî-misalinini titreten seraplar hatırımıza geliyor; burada her şeyin biraz hayranı ve biraz âşığı oluyorsunuz... Şarklı bir şâir, rüyasında hükümdar olsa, sanat-ı nazmına böyle pâyitaht yapardı.<sup>599</sup>

Paris için Versailles neyse Berlin için de Potsdam odur; fakat burası sadece Büyük Frederick'ten<sup>600</sup> kalma bir zevk ve sefa dönemi hatırası değil, bir ilim ve irfan

<sup>598</sup> Aktan, "Almanya Mektupları", s. 56.

<sup>599</sup> Uluant, *Avrupa Mektupları*, s. 81-82.

<sup>600</sup> 1740 ile 1786 yılları arasında Prusya hükümdarı olmuş II. Friedrich (24 Ocak 1712 -17 Ağustos 1786), askeri alandaki başarıları ve ülkesinin kalkınması yolundaki çabalarından dolayı "Büyük Friedrich "

merkezi de olmuştur. Bununla beraber Berlin'in yenilik haykırışları karşısında Potsdam, abartılı bir asil gayretle geleneklerini göğsüne bastırarak kulaklarını tıkamış ve geçmişin güzelliklerini anlatan şiirlerle yaşayan muhafazakâr bir prenses olarak kalmıştır:

Burada Maupertuis'nin fenni, Voltaire'in edebi, Marki d'Argence'in zarâfeti, Mendesshon'un felsefesi, Lessing'in vüs'at-i irfanı birleşerek Frederick'in dehâlet-i harbiyyesi etrafında bir hâle-i kemâl olmuştur.

Potsdam'ı bugün eski bir hummâ-yı zekânın nevm-i nekahatinde sanırsınız; her bina bir Voltaire'in mumyası için yapılmış türbe zannolunur. Burada bir rüyâya avdet eder gibi ayaklarımın ucuna basarak gürültüsüz, muhteriz ve biraz hürmetkâr yürümek lüzumunu hissediyor gibiydim. Potsdam sanki müfrit bir gayret-i asâletle an'anesini göğsüne bastırarak Berlin'in gangama-i terakkisinde kulaklarını tıkamış ve geçmiş bir devr-i meserretin yâdigâr-ı şiiriyle yaşayan biraz mutaassıp bir prenses gibi muhâfazakâr kalmıştır. Burada nazarınıza karşı gûya her köşe bir saadet-i târihiyyeyi tahatturla mütehassir ve müteessir başını sallıyor: "Ah, o geçmiş zaman..."

Bu tahassür ve teessür bilhassa esli şatoda bir nisbet-i belige almış: Orada mazi kırık bir heykel gibi sanki mahzun ve mütefekkindir. Saray târihe geçen Frederick'in biraz dul bıraktığı bu sarayda zengin ve muhteşem bir melâl, gûya bir melâl-i tac hiss olunuyordu.<sup>601</sup>

Berlin'deki koşturmacanın aksine Potsdam'da hayatın kanunu şiir ve hayaldir. Potsdam'ın bir hayal ve şiir şehri olmasından hareketle herkes, hayallere kapılmış bir şekilde gölgelerin ardından sessizce yürür. Koşan ve gülen yalnızca çocuklardır:

Berlin'deki âcil yürüyüş burada hiç kimsede görülmüyor. Burada her fert bir dâmen-i nazı takib eder gibidir. Kadın, erkek, hepsi biraz hayal-zede hatvelerle bir sâye-i istiğrak içinde yürürler. Burada uyuyan bir güzelliği insan ayak patırtısı ile bî-huzur etmekten âdeta korkar. Sükût içinde koşan yalnız çocuklar ve gülen yalnız çocuklardır.

Bu beldenin kânun-ı hayatı şiirdir. Burada muhayyileniz en şûrîde ve şeyda tayeranlarla lâyenkat'ı semâvât-ı teşbihâtı dolaşılıyor; pür-zevk ve zekâ mebusumuzun dediği gibi şâir oluyorsunuz. Meselâ duvarları sarmaşık dalgalarıyla köpüren şu yeni saray size ummân-ı nebat içinde bir sefine, heykel ve mimari şeklinde yüzlerce ve yüzlerce güzellikler yükletilmiş, bir sefine-i sanat gibi geliyor; duvarlarında yapraklar ve dallar arasında taşlar öyle yoncalanıyor ve öyle sünbülleniyor ve taşlar üstünde yapraklar ve dallar iftirak telâkkileriyle öyle işlemeler, öyle

(Friedrich der Große) olarak da anılır. Ayrıntılı bilgi için bkz: Kemal Beydili, "Prusya" *DİA*, 34, s. 354-358.

<sup>601</sup> Uluant, *Avrupa Mektupları*, s. 82.

oyalar, öyle dantelâlar ibdâ ediyorlar ki karşılarında siz alelâde bir şâir değil, bir şâir-i Hind ü İran oluyorsunuz, belki de işleme, oya ve dantela birer zâde-i Hind ü İran oldukları için!<sup>602</sup>

Potsdam'ın bu tabiatına bağlı olarak halk arasında kimse, birbirine kin ve küçümsemeyle bakmaz. Çünkü burada yaşayanlar, herkesten ve her şeyden memnundur. Potsdam'a dair manzara tasvirlerinde dikkat çeken ilk husus, Cenap Şahabettin'in insan ve tabiatı Doğu seyahatlerinde olduğu gibi birlikte tasvir etmesidir. Bir diğer husus ise Cenap'ın, bu mutlu manzara içerisinde bir Bosfor (İstanbul Boğazı) melaline kapılmasıdır. Cenap'ın serzenişle aktardığı bu ruh hâlinde, Servet-i Fünûncu şairlerinin tabiat ve akşam tasvirlerinde gittikleri melankolik tavır görülür:

Bana öyle geldi ki Potsdam'da hiçbir göz mânâ-yı kine ve hiçbir dudak çîn-i istihkara mültefit değil. Herkes ve hattâ her şey memnun: Yan yana duran süslü binalar kolkola giden süslü gençleri tanzir ediyor. Evler toprak üstünde taştan birer çiçek gibi, insanlar kaldırımlar üstünde hayattan birer çiçek gibi... Balkonlar sanırsınız ki evlerin ruhsarında bu sabah açılmış birer goncadır ve bu akşam güneş batarken vüreykatı dağılarak solacaktır; o kadar nazik ve nâzenin... Sis ve yalnız şehrin semâsına uğruyor; yerde ve göklerde daimî bir güneşin ziyâ ve harâreti var. Öyle hissediyorum ki şu anda Potsdam'da bir hüznün gezdiren benim. Bosfor'un hüsnünden aldığım melâl burada bile işte kalbimde yaşıyor. Yarabbi, Türk şâirane Potsdam'da da bir meseret mev'ud değil mi? Bakmışız şu gölgeler ruhuma ne kadar yaltaklanıyor. Şu çiçekler ve şu oymalar nasıl hissiyâtıma sarılıyor, nasıl kalbimi sarıyor ve nasıl okşuyor; bütün şu belde ve bütün şu park sükûtunu ağrıyan şakaklarıma bir yüz yastığı gibi uzatmış.. Fakat, hayır, hiçbir nevâziş ve hiçbir teslimiyet Türk'e mağmumiyyet-i fitriyyesini unutturamaz; ona sürûr ancak ka'r-ı âlâmında mev'uddur.<sup>603</sup>

Şehircilik anlayışı bahsinde seyyahların örnek alınması gerektiğini belirttiği Fransa, İngiltere ve Almanya'dan sonra Avusturya da yine metinlerde üzerinde sıklıkla durulan şehirlerdendir. Bu bağlamda *Avrupa'da Ne Gördüm* metninde Ahmet İhsan, başkent Viyana'ya dair ayrıntılı tespitlerde bulunur. Keltler ve Romalılarından kalma bir şehir olan Viyana; bulvarları, halkı ve etrafını çevreleyen büyük binalarıyla hâlihazırdaki Avrupa şehirleri arasında en önde gelen yerlerdendir. Graben Caddesi şehrin en geniş caddesi olmakla beraber süslü mağazaları ve dar sokaklarıyla

<sup>602</sup> Uluant, *Avrupa Mektupları*, s. 83-84.

<sup>603</sup> Uluant, *Avrupa Mektupları*, s. 84-85.

Beyoğlu'nu anımsatır. Cadde üzerindeki Sen Etiyen (Stephansdom Katedrali) Kilisesi de Viyana'nın en büyük binasıdır. Graben'den sonra; Kohlmarkt, Şadpark (Stadtpark), Çotteniring (Schottenring) caddeleri ile Belediye Dairesi (Reichstag) önemli cadde ve binalar arasındadır. Ahmet İhsan, Viyana bulvarlarını ufak ve geniş ağaçlar, süslü binalar, kaldırım ve şose döşeli caddeleri dolayısıyla Paris bulvarı kadar beğenir.<sup>604</sup> Yine Avusturya seyahatini anlattığı 1917 tarihli *Tirol Cephesinde Ateş Hattında* metninde ise Ahmet İhsan, Tirol'e bağlı Innsburck'taki modern ulaşım vasıtalarından bahseder. Şehrin iki yakasından elde edilen elektrikle çalıştırılan tramvaylarla modern bir ulaşım sağlanmaktadır.

Halit Ziya Uşaklıgil de *Almanya Mektupları*'nda Viyana'dan heyecanla bahseder. Graben ve Gartner Strasse (Kärntner Straße) caddelerindeki mağazalardan halkın dalgalar hâlinde geçmesi, Prater Mesiresi'nin orman ve korularının bir büyük şehir kadar geniş olması, Schönbrunn Kraliyet Sarayı ve bahçesi, Reichstag Binası, şehir konakları ile millet bahçeleri Halit Ziya'nın, üzerinde bilhassa durduğu Viyana şehrine dair önemli hususlardır.<sup>605</sup>

“Viyana'da biraz Paris ve biraz Beyoğlu râyihası olduğunu söyleyen Cenap Şahabettin'e, bu şehir “bir Türk ruhuna Avrupa şehirlerinin hepsinden ziyade munis gel”ir. Viyana'da bir dostluk manzarasının hâkim olduğunu ifade eden Cenap, burada hiçbir yabancılik çekmediğini belirtir. Tabi bu düşüncelerde, I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı'nın Almanya ve Avusturya-Macaristan'la müttefik olmasının da etkisi vardır. Viyana, Habsburg Hanedanı'nın kıdemli asaleti dolayısıyla “sonradan görmüş” bir şehir olmasının yanı sıra “eyyâm-ı hâzıranın takdir ve tahsininden müstağni”, “mâzinin uzun alkışları hâlâ kulağındadır.” “Ebniye üstünde taşlar, senelerin necâbet verdiği ihtiyar taşlar bir âhenk-i iştiyak ile âsâr-ı sâbıkayı hatırlatırlar. Güyâ kornişler birer ebrû-yı hâtıra ve pencereler birer dîde-i hâtıradır.” Bu surette Viyana; dinden sanata, savaştan aşka, siyasetten fenne ve felsefeye evvelden beri her alanda gelişmiştir.<sup>606</sup>

Viyana sokaklarında Romen, Alman, gotik her üslûp yan yana yaşamasına bağlı olarak Venedik tâklarından Floransa kavislerine fikir, his ve hayalle alakalı her şeye rast gelinebilir. Berlin'de ve Fransa'da olduğu gibi burada bulvarların uç noktaları boş

<sup>604</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm*, s. 473.

<sup>605</sup> Aktan, “Almanya Mektupları”, s. 15.

<sup>606</sup> Uluant, *Avrupa Mektupları*, s. 144-145.

değildir. Her yer de bir sanat eserine rastlanılır.<sup>607</sup> Diğer seyyahlar gibi Gartner Strasse'den bahseden Cenap Şahabettin, burasının “şehrin süs ve zekâ meşheri” olduğunu belirtir. Caddedeki çamaşırçı, çiçekçi, kumaşçı dükkânlarının yanında kadınların erkekler üzerindeki etkisine dikkate değerdir:

Viyana'da bulunduğum müddetçe ayaklarım sık sık Gartenerstrasse'ye giderdi. Bu cadde şehrin süs ve zekâ meşheridir. Gördüğünüz her şeyi Viyanalıların bir vesika-i dimağı gibi telâkki edebilirsiniz: En hurda ve en kemine şeye düşünülmezsizin şekil ve mevzi tahsis olunmaz... Gartenerstrasse'de biraz kenarı gölgelenmiş bir yakalık, göğsü biraz buruşuk bir gömlek, diyebilirim ki, göremezsiniz. Bütün zevâhir, çamaşırçıların himmeti ve terzilerin gayreti sayesinde birer kuyumcu cemekânı ışıldar. İnsan elbisenin kerâmet-i setriyyesini bilhassa buralarda öğreniyor. Medeniyyet evvel-be-evvel dışını parlak tutmayı emretmiştir: Yaya kaldırımından daha kirli bir kalp taşıyabilirsiniz, bâ-an şart ki gömleğiniz nâ-kâbil-i muâheze bir nezâfetle parlasın. Ooh, şu kola'yı ve ütüyü icad eden dâhi âlem-i medeniyyete ne büyük lütfetmiş!.. Gartenerstrasse'de iştiâ-yı umumîyi gıcıklayan cemekânlar birbirini takib eder: İşte bir çiçekçi cemekânı aynında bir kumaşçı cemâkını, ve iki manzara birbirine o kadar müşâbih ki çiçekler nerede bitiyor, kumaşlar nerede başlıyor, pek kolaylıkla kestirilemez; işte çakır göz kadar firuzeler, gözyaşı gibi pırlantalar, kan damlası renginde yakutlar, ve pek derin denizleri hatırlatan zümrütlerle memlû kuyumcu cemekânları; işte yarım düzinesi bir avuç içine sığacak kadar ince nansouk çamaşırlar; işte balmumu kuklalar üstünde titreyen fistanlar ve kostümler... Ve hepsi birer nazar-ı davet gibi nevâziş-kâr ve birer uçurum gibi hatar-nâk! Bilmem niçin bu tehlikeli menazır bilhassa sürmeli gözleri cezbediyor.

Viyana'nın büyük caddelerinde rastgeleceğimiz kadınlar ve erkekler size sık sık şâire-i muhterememiz Nigâr Hanımefendinin sözünü hatırlatır: Yarabbi, bu şehirde hiç mi çirkin yok? Bâ-husus kadınlar, hemen hepsi seher gibi penbe ve ma'sumiyyet kadar beyazdır, eyvah ki, ehl-i hibrenin rivayetine nazaran o penbelikle beyazlık birleşince yekûnu hemen daima bir maraz-ı sâri oluyormuş.

Gartenerstrasse'ye bir nazara göre “şeh-râh-ı muhabbet'tir.” diyebilirsiniz. Hiç şüphe yok Avusturya pâyitahtının güzergâh-ı fezâili burası değildir. O kadar değildir ki caddenin hemen her mağazası fettân-ı aşka “pusu” hizmeti görürmüş, diyorlar. Fakat ne beis var? Caddenin son binası büyük bir ibadet mağazasıdır: Avrupa'nın en mürtefi mabedi olan Stephan kilisesi! Caddede günaha girenler burada istiğfar edebilirler!<sup>608</sup>

<sup>607</sup> Uluant, *Avrupa Mektupları*, s. 145.

<sup>608</sup> Uluant, *Avrupa Mektupları*, s. 152-153.

Cenap Şahabettin'in Viyana izlenimlerinde dikkat edilmesi gereken önemli bir nokta da şehrin genel manzarasını tarif ederken dikkat çektiği kapalı havasıdır. Şehrin güzden sonraki hava durumu, Londra'daki sisli, karanlık kasvetli manzaraya benzerdir:

Eyvah, ki Viyana'da zeminin güzelliğine sema pek nâdiren iştirak ediyor. Bâ-husus ağustostan sonra şehir daima yağmur korkusuyla hâki paltosunu giymiş ve kukuletasını başına geçirmiş gibidir. Eylül'den kış nihayetine kadar aylar birbiriyle mukaffa: September, oktober, november, dezember! İsimlerdeki bu ittirad-ı âhenge gökyüzü de ittirâd-ı kasvetiyle gûyâ izhar-ı hürmet eder:

Sis hemen her sabah kül rengi bit boyun atkısı gibi sokaklara ve binalara sarılıyor, bulanık Terkos suyu renginde bir sima şehrin damlarına kadar iniyor. Böylece kapanık havalı günlerde kirli bir ziya her şeyi ve herkesi biraz kirli gösterir: Uzaktan her gördüğünüz adam öyle zannedersiniz ki, henüz yüzünü yıkamamıştır. Yağmur bile, bazen bana öyle geliyor ki, bulanık yağıyor: Sema o kadar çamur renginde!

Güneş sonbahar ve kış aylarında Viyana için bir turfanda kıymeti alır. Ahyânen siz yarılıp da şemsin bir parçasını gösterdi mi, sanıyorsunuz ki, güneş gökte bir mahbestan kurtuldu, siz yerde bir zindandan âzâd oldunuz; ve mest-i necat birbirinize atılıyorsunuz. Kalbiniz bir hiss-i bahar ü şebab ile süslenmiş gibi oluyor.<sup>609</sup>

Batı Avrupa şehirlerinden Belçika hakkında ise Ahmet İhsan, ülkeye dair ilk izlenimlerinde; arazisine nispeten nüfusunun kalabalığı, sayıca dünyanın en fazla ve en ucuz şimendiferlerinin bulunması gibi bilgiler aktarır. Belçika sınırının ortasında bulunan başkent Brüksel'de; kraliyet sarayı ve bahçesi, belediye ve elçilik binaları, büyük oteller ve asilzade ikametgâhları, Paris tarzı yapılmış bulvarlar bulunur. Bu hâliyle Brüksel çoğunlukla Paris'e benzetilir ya da bir başka deyişle "Paris'teki hâlin Brüksel'de yavrusuna müsadif ol"unur.<sup>610</sup> Taht-ı Kralî (Place Royal), Kongre (Congrès) ve Sen Güdül (Saninte Gudule) meydanları, Kral Caddesi (Rue Royale) ve Nebatat Bağçesi (Jardin Botanique) gibi yerler şehirdeki önemli yerlerdir.<sup>611</sup> Brüksel'den sonra Belçika'nın liman şehri olan Anvers de Ahmet İhsan'ın gözlemlediği yerler arasındadır. "Avrupa'nın en müstahkem şehri" şeklinde tabir olunan Anvers'te sokaklar düzenli, binalar güzeldir ve limanın manzarası Boğaziçi'ni andırır. Havr, Londra ve Marsilya limanlarına nispeten burası hem büyük hem de güzeldir. "Avrupa'nın her şehrinde

<sup>609</sup> Uluant, *Avrupa Mektupları*, s. 145-146.

<sup>610</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm*, s. 231.

<sup>611</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm*, s. 234-235-236-237.

umumî bahçe bulunma”sı kaidesine bağlı olarak Anvers’te belediyenin yapmış olduğu millet bahçeleri mevcuttur. Belçika’da dikkati celp eden bir husus da taşımacılık ve minimal ulaşımlarda köpeklerden istifade edilmesidir. Belçika’ya mahsus bir ırktan gelen köpeklerin her yerde bu gibi işler için kullanılması Ahmet İhsan’a garip gelir:

Ostand’da olduğu gibi burada dahi dikkatimizi epey bir şey celp eyliyordu. Satıcılar ufak el arabalarını kendileri götürecek yerde hep iri köpeklere çektiriyorlar hatta o arabaya bazen kendileri de biniyorlardı. Yalnız yokuş geldiği zaman köpek ifa-yı hizmet edemediği için arabanın sahibi cer hizmetini kendisi görüyor, bu zaman köpek arabanın altında elinden geldiği kadar yardım ederek yürüyor idi. Ostand’da bundan birkaç tane görüp meseleyi garip bulmuştuk. Fakat burada her sokakta müsadif olmağa başlayarak alıştık.

Bir satıcının ufak arabaya bir iri köpek koşup düz yerlerde kendisi de binerek sokak sokak dolaşması garip manzara teşkil eyliyordu, bundan dolayı bir fotoğrafçıdan aldığım köpekli arabaya binmiş sütçüler resmini hakkettirerek nazar-ı dikkatinize arzı münasip buldum. Tuhaf değil mi? Aldığım malûmata nazaran bu köpekler bir başka nesilden imiş; yani Belçika’ya mahsus bir ırk imiş. Keşke her yerdeki köpekler böyle işe yarasa!<sup>612</sup>

Bir diğer Batı Avrupa şehri olan İsviçre’yle alakalı izlenimlerinde Ahmet İhsan, Zürih’in seyahati boyunca gördüğü en tatlı şehir olduğunu belirtir. İsviçre’nin en zengin, en sanatkâr beldesi olan Zürih’te; güzel meydanlar, büyük mağazalar, heykeller, tramvay hatları, ipek dokuma fabrikaları, okullar, üniversiteler de mevcuttur. Zürih gibi bir gölün bitiş noktasında ve Rös (Rotsee) Nehri’nin iki sahilinde bulunan Lüsern şehri de İsviçre’nin en güzel manzaralı şehridir. Buradaki Rotsee Nehri, Lüsern sahilinde bulunan Dört Kantonlar Gölü’nden (Vierwaldstättersee) çıkıp şehrin ortasından gider ve dünyanın en güzel derelerinden addolunur. Ahmet İhsan’a göre bu nehrin suyu emsalsizdir:

Dünyada Rös Deresi’nin suyu gibi lâtif bir renk görmek kabil olamaz! Suyun rengi zümrüt gibi yeşil ve gayet berraktır, birinci köprüye ayak atınca göl tarafına dönüp gölün manzara-yı fevkâlâdesiyle suyun levnini temaşa etmekten hangisini tercih etmek lâzım geleceğini tayinde mütehayyir kaldım. Gözüm gayriihtiyari olarak kâh ileri matuf oluyor; çiseleyen yağmurla bir başka kisve almış gölün rakit ve berrak suyuna,

<sup>612</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa’da Ne Gördüm*, s. 232-233.



dört tarafı sarmış gayet yüksek ve yeşil ağaçlara mevzu olmuş sath-ı maillere, uzaklarda yüksek ve karlı zirvesini âsmâna katmış heybetli dağlara velhâne bakıyordum; gözüm bir de derenin suyuna münatîf olunca daha ziyade mebhût kalıyordum. Âdeta suyu öpmek okşamak istiyordum!<sup>613</sup>

Yine Lüsern’de Boğaziçi’ndeki gibi sahile nazır evler bulunmakla beraber vapurların fevkalâdeliği de dikkat edilenler arasındadır: “Bilahare sürat-i fevkalâdesinin de hayranı kaldım. İsviçre göllerinin mahreci olmadığına nazaran bu vapurların göle civar şehirlerde yapıldığı nazar-ı dikkat alınınca irae eylediği mükemmeliyeti ve tertibe hayran kalmamak kabil olamaz.”<sup>614</sup>

İsviçre’nin başkenti Bern’e adım atmasından itibaren “o köy âlemi”nin bittiğini ifade eden Ahmet İhsan, bu şehre dair gözlemlerini bir bütün hâlinde ve sırayla aktarır. Bern’in postane ve istasyona yakın olan yerlerinde sokaklar diğer Avrupa şehirlerinde olduğu gibi geniştir; fakat düzenli yerlerden uzaklaşıldığında Bern’in kendisine mahsus manzarası ortaya çıkar. İki tarafında da direkler bulunan sokaklar, İstanbul’daki Direklerarası mevkiini andırmakla beraber yüksek binalarla çevrilidir ve ulaşım elektrikli tramvaylarla sağlanır. Şehrin simgesinin ayı olmasına bağlı olarak dükkân, kıyafet, gazete, sanat eseri ve diğer ürünlerde ayı resimleri olmasının yanında sokaklarda farklı şekillerde yapılmış fiskiyeli çeşmeler vardır.<sup>615</sup>

İsviçre-İtalya sınırındaki bir şehir olan Ceneve’den (Cenevre) de söz eden Ahmet İhsan, “garda sokaklarda âlemin Fransızca söylemesi, dükkânların mağazaların Fransızca levhaları haiz olması”ndan ötürü kendisini Fransa’da hisseder. Saatçilikle zanaatıyla ön plana çıkan Cenevre’de, dünyanın en güzel ve en ucuz saatlerinin olduğu mağazalar ziyadesiyle bulunur ve buradan her yere saat ihracatı yapılır. “Ceneve’nin Bulonya’sı olan” Batr (Batre) Ormanı da dağ sırtında olduğu için “Ceneve şehrine, göle ve önünde birleşen derelere güzel nezaret hâsıl ed”er.<sup>616</sup>

Avrupa coğrafyalarının anlatıldığı seyahat metinlerinde Kuzey ve Batı Avrupa ülkelerine nazaran İtalya, Romanya, Macaristan ve Bulgaristan gibi ülkeler, şehir kültürü bakımından daha geride kalmış bir şekilde tasavvur edilirler. Bu eğilimde, söz

<sup>613</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa’da Ne Gördüm*, s. 350.

<sup>614</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa’da Ne Gördüm*, s. 351-352.

<sup>615</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa’da Ne Gördüm*, s. 385.

<sup>616</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa’da Ne Gördüm*, s. 393-398-399.

konusu ülkelerin Avrupa'nın güneyinde ve doğusunda bulunan ve Doğu medeniyetinden addedilen ülke ve milletlere yakın oluşları etkilidir. Ancak ülkelerden sadece İtalya, bilhassa tarihî silueti ve Türk mizacına yakın halkının da tesiriyle eleştiriye en az tâbi tutulan ülkedir. Hâlihazırda incelenen seyahat metinleri içinde İtalya'dan bahseden iki seyyahtan birisi Ahmet İhsan olup *Avrupa'da Ne Gördüm* metninde gözlemlerine genişçe yer verir. Bu anlamda Cenevre'den İtalya'nın Turin (Torino) şehrine geçerken ilkin, Mon Seni (Mont-Cenis) Tüneli hakkında bilgi verir. Mont-Cenis Tüneli, dünyanın en büyük tünellerinden biri olarak Fransa'yı Alp Dağları altından İtalya'ya bağlar ve tünelin içi, Galata Tüneli gibi kemerlidir. Öte yandan, buradaki şimendifer vagonlarının ziyadesiyle düzensiz olması Ahmet İhsan'da, İtalya trenlerinin Avrupa'nın en geri kalmış vasıtaları olduğu genellemesine sebebiyet verir. Hatta Torino şehrine vardıktan sonra da bu düşüncesini sürdürür. İtalyan birliğinin bu şehirde ortaya çıkması ve Eski Roma harabelerinin burada olmasına rağmen Torino'daki sokaklar ve ulaşım yolları “âdeta dama tahtası gibi hep amûden yekdiğerini kateyl”er. Bu bakımdan “Turin'den Cinevra'ya kadar olan seyahatte yolun müşkülât ve maharet-i imaliyesinden başka görececek bir şey yoktu”r.<sup>617</sup>

İtalya'nın en önemli liman şehri olan Cinevra (Cenova) bulunduğu yer ve mermer saraylarıyla “hakikaten fevkalâde tabirine layıktır.” İtalya'nın bütün meşhur şehirlerinde olduğu gibi Cenova'da da pek çok büyük yapı bulunur. Ancak yapıların, kale gibi sağlamlaştırılmak suretiyle parmaklıklılı pencereler ve demir kapılarla kaplı olması dikkat çekicidir. Tarih boyunca yaşanan savaşlar ve iç isyanlardan kaynaklı güvenlik tedbirlerine dayalı “şu hâl İtalya şehirlerine garip bir heyet ver”ir. Süslü ve temiz giyimli kişilerin azlığına karşılık yoksulların çokluğu, sokak ve dükkânların dar, düzensiz ve kalabalık hâlleri, meyhanelerin çirkinliği, saray gibi sağlam binaların güzellikten yoksun olması Ahmet İhsan'a göre Avrupa şehirlerindeki refah ve servetin Cenova'da olmadığını gösteren emarelerdir.<sup>618</sup>

İtalya yarımadasındaki nehirlerin en büyüğü olan Tiber Nehri'nin iki sahili üzerindeki, başkent Roma ufak tepelerle çevrilidir. Tepelerin çokluğuna bağlı olarak bulunan seyir noktaları, İstanbul'dakilerle rekabet etmekle beraber manzara bakımından ayrılır. Bu bakımdan süslü dükkânların ve dar sokakların bulunduğu Corso (Corso)

<sup>617</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm*, s. 403-405-407.

<sup>618</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm*, s. 408-409-411-412.

Caddesi ile tarihî Ahali Kapısı ve Ahali Meydanı Roma’da ilk dikkat edilenler arasındadır. Özellikle Ahali Meydanı’nda dikilitaşın altındaki dört heykelden dökülen sular, mükemmel bir havuz oluşturur ve bu gibi havuzlar Roma’da suyun bol olduğuna işaret eder. Tarihî ve dinî yapıların ziyadesiyle bulunduğu Giadoni Laterano (Giovanni Laterano), Venedik meydanlarından sonra “kaldırım ve havuzları” olan Sen Piyer (Saint Pierre) Meydanı, Roma’daki en önemli meydanların başında gelir.<sup>619</sup> Bununla beraber Ahmet İhsan’ın Roma’daki şehir unsurlarına dair dikkat çektiği bir diğer husus, şehirdeki elektrikli tramvaylardır. Roma’daki elektrikli tramvayların bağlantısı diğer şehirlerdeki emsallerinden farklıdır. Avrupa şehirlerinin pek çoğunda tramvaylara elektrik, alt kısımdan düzenli ve kolay bir şekilde verilirken, Roma’da kötü telgraf hatlarında olduğu gibi üstten verilir. Bu durum, “tuhaf fakat eziyetli görünür.”<sup>620</sup>

Cadde ve meydanlardan sonra Roma bahçeleri de Ahmet İhsan’ın dikkatleri arasındadır. Roma’daki bahçeler çoğunlukla zenginlere aittir; fakat genişliklerinden ötürü bahçeler, yine sahipleri tarafından halkın kullanıma sunulur. İtalya’nın nüfuzlu ailelerinden Pinçyo (Pincio)lara ait olan Pincio Bahçesi de bunlardan biridir. Güzel bulunduğu Avrupa bahçelerini Boulogne Ormanı’yla kıyaslayan Ahmet İhsan, yine bu anlayışına uygun olarak “Paris için Bulonya Ormanı ne ise Roma’nın Pinçyo’su da o imiş” der. “Akşamları, hele kış günleri Pinçyo’nun hâsıl ettiği manzara pek şayan-ı dikkat”tir. “Roma’nın teknil kibar halkıyla memalik-i ecnebiyeden mevsim-i şitayı geçirmek üzere gelmiş zengin ecnebilerin takım takım buraya gelir, bağçenin uzun yollarında geşt ü güzâr eder.”<sup>621</sup> Bir diğer bahçe olan Pamfili (Pamphili) Bahçesi ise yine öncesinde bir şahsa ait olmasına rağmen Pincio’dan daha doğaldır.

Roma’dan sonra Bolonya ve Floransa şehirlerinden yüzeysel söz eden Ahmet İhsan, Venedik şehrine dair ayrıntılı bilgiler verir. Adriyatik Denizi’ndeki ufak adalar bütününden oluşan Venedik’in adalar arasındaki sokakları denizdir; fakat sokaklarda kenar rıhtımları mevcut değildir. Garip bir manzara oluşturan bu hâliyle Göksu’ya benzetilen Venedik şehrinde, en temel ulaşım vasıtası gondollardır. Venedik’in kira arabaları olan, iki veya dört kişilik gondolların hepsi siyah renklidir. 15. yüzyıldan kalma bir kanun gereğince olan bu garip uygulama, gelenekleri muhafaza etmek adına

<sup>619</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa’da Ne Gördüm*, s. 444-445.

<sup>620</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa’da Ne Gördüm*, s. 419-424-425-437.

<sup>621</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa’da Ne Gördüm*, s. 433-434.

değiştirilmemiştir. Ancak bu durum ulaşım vasıtalarının, daima mateme bürünmüş bir manzarada taşınmasına sebebiyet verir. Kalli (*calli*) isimli dar, dolambaçlı ve sayısız su sokaklarından meydana gelen Venedik, bu yapısından ötürü seyyahlar tarafından karışık bir şehir olarak tarif edilir. Yine en büyük caddelerinden, bir başka deyişle su bulvarından birisi Gran Kanal'dan (Canal Grande) sonra Venedik'in "en birinci mevki" Sen Mark (Saint Marco) Meydanı'dır. Venedik'in merkezi addolunan bu meydandaki kahve ve gazinolarda toplanan halk, ziyadesiyle eğlenir.<sup>622</sup>

Ahmet İhsan'dan sonra seyahat metnine İtalya üzerinde duran bir diğer seyyah da Mehmet Rauf'tur. 1922 tarihli "Napoli Tahassüsâtı" başlıklı yazı dizisinin ilkinde Mehmet Rauf, İtalya'nın güneyindeki Napoli'nin yüksek ve büyük binalarla çevrili bir taş yığını olduğu vurgusunu yapar. Liman, tersane ve fabrika üçgeni içerisinde kaybolan şehir ilk izlenimlerde; dar, pis ve karanlık sokakları, satıcı ve tramvayların gürültüsü ve havanın sıcaklığından ötürü kötü bir manzara içinde tasavvur edilir.<sup>623</sup> Ancak sonraki yazılarında Napoli'nin güzelliğinin "şehir güzelliği, çarşı, sokak güzelliği değil, iklim, hava, mevki güzelliği" olduğunu belirterek bilhassa sıcaklık hususunda önceki izlenimlerinde çelişen ifadeler yer verir. Dünyanın en güzel güneşinin, gökyüzünün ve havasının burada olduğunu belirtmesi söz konusu çelişkili ifadelerinden bazılarıdır.<sup>624</sup> Yine metinlerinde Corso ile Napoli'nin en temiz ve zengin caddesi Via Roma'dan yüzeysel bahsettikten sonra Mehmet Rauf, Napoli halkının atlı araba ile otomobillerden ziyade ucuz olduğu için tramvayı ulaşımında tercih ettiğini belirtir.<sup>625</sup>

Seyahat metinlerindeki Doğu Avrupa gözlemlerine bakıldığında ise seyyahların şehir kültürüne dair olumlunun yanında, olumsuz izlenimlerinin ağır bastığını söylemek mümkündür. Bu bakımdan Avrupa'nın doğusunda bulunan ülkelerden Macaristan'la alakalı Ahmet İhsan, seyahat metinlerinde pek çok tespiti yer verir. Başkent Budapeşte iki bölüme ayrılmaktadır: Buda kısmında dağlar, Peşte kısmında ise medenî Avrupa şehirlerine mahsus faaliyetler hüküm sürer. Peşte'de her taraf ışıklı caddeler üzerinde giden tramvaylar, nehir kenarındaki rıhtımlar, büyük oteller ve resmî binalarla kaplıdır.<sup>626</sup> "Peşte'nin en birinci medar-ı ziyeti" ise, asma köprüsüdür ve bu köprüde

<sup>622</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm*, s. 447-448-449-454-456.

<sup>623</sup> Mehmed Rauf, "Bir Has Köy", s. 2.

<sup>624</sup> Mehmed Rauf, "Napoli Tahassüsâtı V: Napoli'nin Güzelliği", *Vakit* 1440, (1337), s. 2.

<sup>625</sup> Mehmed Rauf, "Napoli Tahassüsâtı II: Napoli'de Hayat Masrafı", *Vakit* 1421, (1337), s. 2.

<sup>626</sup> Ahmet İhsan, *Tuna'da Bir Hafta*, s. 519-520.

“cesamet, rasânetle beraber bir de letâfet vardır.” Bununla beraber gittiği Avrupa şehirlerini sürekli Paris’le kıyaslayan Ahmet İhsan, su bahsi etrafında yaptığı mukayesede bir istisnaya gider. İsviçre, Roma ve Peşte’de içtiği suları enfes, Paris’i bu konuda en fakir ve zavallı yer olarak görür.<sup>627</sup> Seyahat yazılarında Macaristan’a dair izlenimlerini aktaran bir diğer kişi Cenap Şahabettin de bu ülkede şehrin az, köylerin pek çok olduğunu belirtir. Köylerde Hristiyan, Musevî ve çingeneler karışık bir şekilde yaşamaktadır.<sup>628</sup>

Avrupa seyahat metinlerindeki Romanya gözlemleri seyyahların buldukları yere göre değişkenlik arz etmektedir. Rumeli ve Müslüman halkının bulunduğu yerler ilkel, başkent Bükreş’e yakın yerler ise medenî addedilir. Bu anlamında Ahmet İhsan, *Tuna’da Bir Hafta* metnindeki izlenimlerinde Romanya’nın halk, manzara, bina ve sokaklar bakımından Bulgaristan’dan ileride olduğunu belirtir.<sup>629</sup> *Avrupa Mektupları*’nda ise Cenap Şahabettin Romanya’ya Bükreş perspektifinden bakmış olduğu için gözlemleriyle daha farklı sonuçlar ortaya koyar. Daha evvel ilkel bir yer olmasına rağmen, 19. yüzyılın sonundan itibaren “Ulahlar” bu şehri imar eder ve âdeta küçük bir Viyana meydana getirirler. Hatta Bükreş’te, Berlin ve Paris’te dahi bulunmayan binalar mevcuttur:

Ulahlar elli senede bu virâne üstünde bir küçük Viyana ilân ettiler. Bükreş Viyana gibi şık, Viyana’dan ziyade şen ve şuhur. Küçüklüğü gençliğine bağışlanabilir. Burada her şey yeni, her şey taze görünüyor. Şehrin etrafında ormanlar yeşil, içerisinde bahçeler yeşil, bulvarlarında ağaçlar yeşil, ve bu muhit-i sebzîn içinde binalar birer tâş-ı tebessüm gibi zarif ve mesuttur. Bükreş’in ebniyesi arasında öyleleri var ki Berlin’de ve Paris’te bile nazar-ı dikkati celbeder: Millî banka, mebûsan dâiresi, hâriciyye nezâreti, adliye nezâreti, postahâne... Bâ-husus postahâne vüs’ati ile peri hikâyelerinde bizim çocukluğumuzu alıklaştıran sarayları hatıra getiriyor.<sup>630</sup>

Viyana’nın Prater’i, Paris’in Champs Elysées’si varsa Bükreş’in de Kisselev Şosesi vardır. Şosenin iki tarafı büyük ıhlamur, kestane ve salkım ağaçlarıyla süslü geniş ve uzun bir gezinti yeridir. Ancak “her akşam Şose’ye yüzlerce ve yüzlerce

<sup>627</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa’da Ne Gördüm*, s. 483-484.

<sup>628</sup> Uluant, *Avrupa Mektupları*, s. 169.

<sup>629</sup> Ahmet İhsan, *Tuna’da Bir Hafta*, s. 529.

<sup>630</sup> Uluant, *Avrupa Mektupları*, s. 24-25.

arabalar şehrin bütün şıklarını ve bütün ... şılıklarını topla”ması bakımından uygunsuz bir yerdir.<sup>631</sup> Kisselev Şosesi’nden sonra At Meydanı da Avrupa’nın Epsom Longchamp’i<sup>632</sup> gibi büyük yarış yerlerinin küçük bir modelidir. Bükreş’in her tabakasından kişiler burada toplanırlar.<sup>633</sup>

Dolayısıyla bir bütün olarak bakıldığında Bükreş, her anlamda bir “sevinç beldesi”dir:

Bükreş “Belde-i sürûr” demekmiş. İsim ile müsemma arasında bu kadar mutâbakat pek nâdiren görülür. Filhakika Bükreş’in seknesi birer sürûr-ı zî-rûh ve Bükreş bir sürûr-ı bî-rûhtur. Fakat Bükreş bütün güzel dışlerini göstererek görünmek için güneş ister. Güneş altında büyük ve geniş caddeler sanki hep bir hadîka-i telâkiye açılan mücevher geçitler oluyor. Ve bilâkis yağmur başladı mı, o zaman “belde-i sürûr” bütün cemaati girye-i istiğfar ile ağlayan bir savma-i mâtem hâlini alır: Sokaklardaki süsler ve handeler saçakları yaş döken evlere çekilirler, artık kalbler birer dimağ gibi müfekkîr ve sineler birer baş gibi endişenâkdir: Kül rengi süngerler gibi bulutlar semada sıkıldıkça aşağıda memleket kül rengi bir hiss-i mevt içinde sıkılır; birer tabut-ı sükût kasvetiyle birbirini takib eden siyah arabalardan başka eser-i hareket ü hayat görülmez. Yağmur şen ve şuh şehirlerde bir kat daha müzic oluyor.<sup>634</sup>

Avrupa’nın Balkan uluslarından olan Bulgaristan da şehir anlayışı bahsi etrafında üzerinde durulan ülkelerdendir. Daha evvel de üstünde durulduğu üzere seyahat yazılarındaki Bulgaristan izlenimlerinde, dönem şartlarına ve coğrafyaya bağlı gelişen birtakım öznel ifadeler vardır. Yine Cenap Şahabettin, *Avrupa Mektupları*’ndaki Bulgaristan izlenimlerinde eski hâline nazaran başkent Sofya’da artık altın kaplı kubbelerin, büyük ve muhteşem yapıları ve resmî binaların olduğunu belirtir. Ancak Cenap, şehirde gerçekleştirilen imar faaliyetlerine rağmen halkının yaşayış tarzından ötürü, Bulgaristan’ı her manasıyla bir “belde-i avam” olarak tanımlar. Bu anlamda Sofya, ne Doğu ne de Batı medeniyetine dâhil edilebilecek bir yerdir:

Sofya her mânâsıyla bir belde-i bilmem nasıl diyeyim? Bir belde-i avamdır. Her köşesi -hali vakti yerinde bir köy delikanlısını hatırlamıza getirir: Süslenmeyi öğrenmiş, fakat giyinmeyi bilmiyor. Parklarında gizli

<sup>631</sup> Uluant, *Avrupa Mektupları*, s. 29.

<sup>632</sup> Longchamp: Marsilya’daki bir müze ismi.

<sup>633</sup> Uluant, *Avrupa Mektupları*, s. 47.

<sup>634</sup> Uluant, *Avrupa Mektupları*, s. 41.

bir çiftlik kokusu var. Saraylarını görünce yataklı vagon kumpanyasının büyük otelleri aklınıza gelir... Sofya şüphe yok ki, artık bir şark şehri değil, henüz bir garp şehri de değildir. Simâ bir adamın âyine-i rûhu olduğu gibi bir şehrin manzarası da sekenesinin ma'kes-i hayatıdır: Sofya'nın çehresinde Sofyalılar'ın his ve fikrini seyredersiniz.<sup>635</sup>

### 2. 3. Batı Medeniyetinde Kültür ve Sanat

“Sanatın mâderi ilimdir. Teşvik-i sanatı ancak neşr-i fünundan sonra müsmir olur.”

Cenap Şahabettin

Doğu coğrafyalarıyla alakalı seyahat metinlerine nazaran Batı coğrafyaları hakkındaki metinlerde kültür ve sanat hayatına dair unsurlar daha geniştir. Doğu vilayetlerinde olduğu gibi Avrupa ülkelerinde de anıt, saray, ibadetgâh, müze, edebî eser gibi unsurlar seyyahların gözlemleri arasında temas ettikleri başlıklardır. Avrupa'daki kültür-sanat hayatına dair dikkat çeken bazı hususlar tarihî-mimarî eserlerin Doğu ülkelerinden farklı olması ve muhafaza edilebilmesinin yanı sıra müze kültürünün Avrupa ülkelerinde gelişmiş olmasıdır.

#### 2. 3. 1. Tarihî Yapılar -Müzeler- Sergiler

Avrupa'ya seyahat eden Osmanlı seyyahlarından Ahmet İhsan Tokgöz, *Baedeker Rehberi*'nden de yararlanarak kaleme aldığı *Avrupa'da Ne Gördüm* seyahat yazısında gördüğü yapıtlar ve müzelerle gittiği sergileri ayrıntılarıyla anlatır. Bu anlamda ilk olarak Paris izlenimlerinde Ahmet İhsan, Paris'te görülmesi gereken ilk yapının Fontainebleau Sarayı olduğunu belirtir. Güzel bahçesi ve havuzuyla beraber manzarası mükemmel bir yer olarak tarif edilen Fontainebleau Sarayı; mabet, I. Napolyon'un odası, XV. Louis'nin meclis odası, XVI. Louis'nin eşi Marie Antoinette'nin odası, Diana Divanhânesi ve Tabak Divanhânesi gibi daha pek çok bölümden oluşur.<sup>636</sup>

<sup>635</sup> Uluant, *Avrupa Mektupları*, s. 7.

<sup>636</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm*, s. 72-77-78.

Fontainebleau'dan sonra "Paris ebniyesinin en mühimi ve en sanatsalı" olan Luvr (Louvre) Sarayı, içindeki heykeller, tablolar, denizci eşyalarıyla "Paris'in hatta Avrupa'nın en büyük sarayı"dır.<sup>637</sup> Paris'te en sık gidilen saray da; bahçesi, havuzu, ormanı, müzesi ve bunların neticesindeki eğlenceli tabiatıyla Versay (Versailles) Sarayı'dır. Bilhassa "Versay'daki tarih müzesi dünyada emsalsizdir, meziyet-i tarihiyesi olan her eşya Lui-Filip (Louis Philippe) zamanından beri Versay saraylarına cemedildiği ecilden bugün dünyanın emsalsiz müzesi sırasına geçmiştir."<sup>638</sup> Bununla beraber şehirdeki Trokadero (Trocadero) Köşkü ve Müzesi de Doğu mimarîsinden izler taşımasıyla dikkat çeker.

Bünyesindeki tarihî eserler dolayısıyla saraylar, bir müze ve sergi niteliği taşımakla beraber Paris'te, müstakil müze ve sergi yerleri ziyadesiyledir. Sergi alanlarının en başında ise Eyfel Kulesi (Tour Eiffel) gelmektedir. Sen Nehri kenarında bulunan kulenin ilk katlarında resim ve matbuat sergileri olmakla beraber en tepesinde bir büyük çarşı ve avlu vardır ve bütün bir Paris buradan müşahede edilebilir:

Kule Paris'in bir kenarında olduğu için ihale olunan nazarla şehrin her ciheti ihata olunamıyordu; evvelâ gözüm Bulonya Ormanı'nı ihata etti, gözümü yere doğru eğerek ilerleyince ormanın yanındaki mahalleleri beyaz ve şerit gibi kalmış Sen Nehri'ni, üstünde işleyen ufacık vapurları, mini mini köprüleri, hele köprüler üzerinde gölgesini garip surette yere aksettirip dolaşan adamları gördüm, manzara hoşuma gitti, ürkmedim. Tepeye takarrüp ederken bu kadar mürtefi yerde tevahhuş eyledim, hâlbuki mevkiin heyeti minareye çıkıldığı zaman hâsıl olan hâl kadar bir heyecanı müstevcip olmadı, yürümekte devam ettim. Sen Nehri'nin üstüne atılmış kemerli büyük köprüyü, içinde icra olunan ameliyatla etrafa ateşler saçan bir demirhaneyi, tamamen damları koyu mavi arduaz taşıyla mestur mürtefi haneleri, sokakların müstevi olmasından dolayı hâsıl hutut-ı müstakimeyi, araya karışan Envalid Sarayı'nın serapa yaldız içindeki kubbesini, Lüksemburg Bağçesi'ni, Panteon tekrar Sen Nehri'ni, nehrin hâsıl adaları, Notrdam Kilisesi'nin mürtefi çan kulelerini, daha sonrada heybetli Opera'yı, Per Laşez ve Monmartr mezarlıklarını, Şanzelize'nin diğer caddelerle beraber vücuda getirdiği uzun ve geniş hatt-ı müstakimi, Tak-ı Zafer'i, yine Sen Nehri'ni gördüm, nokta-i harekete dahi vardım. Kulenin yakınındaki damların üstü hep iri harfli ilânlarla mestur idi.<sup>639</sup>

<sup>637</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm*, s. 87-88.

<sup>638</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm*, s. 126.

<sup>639</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm*, s. 94.



Yine Marsilya'daki müze ve bahçeden oluşan Lonşan (Longchamp) Müzesi ile Boulogne Ormanı içindeki İlm-i Teşrih-i Amelî (İlmî Eserler Müzesi) diğer müzeler arasındadır.

Paris'te kiliseler çok olmakla beraber Ahmet İhsan'a göre içlerinde en mühimleri Madlen (Madeleine), Sent Şapel (Saint Chapelle) ve Notre Dame kiliseleridir. Bunlardan Madeleine Kilisesi kibar düğün ve cenazeleri burada gerçekleştirilmesinden ötürü en meşhurları olmakla beraber, Notre Dame Kilisesi Victor Hugo'nun eserlerinde mevcuttur.<sup>640</sup> Kiliselerden sonra mezarlar ve mezarlık mimarîsi de Ahmet İhsan'ın Paris izlenimlerindeki arasındadır. Paris'te Umumî Lahitler (Toplu Definli), Muvakkat (Geçici Definli) Makber ve Müebbed (Daimî Definli) Makber olmak üzere üç türlü mezar bulunur ve etrafları daima demirlerle çevrilidir. Per Laşez Mezarlığı (Peré La Chaise) Paris'teki üç büyük mezarın en büyüğü ve en dikkat çekenidir. Fransız halkının defin işlemlerinin haricinde bu mezarlığa gezmek veya eğlenmek için de gelmesi Ahmet İhsan'ın garibine gider ve Fransız mezarlıkları hakkında şu hükümlere varır:

Fransızların mezar âlemini büyük bir sefahatten ibaret buldum, Evvelâ her familya servetine göre büyük masraflar ihtiyar eyleyerek cenazesini kaldırıyor, saniyen şayet mezarlıkta yeri yoksa çokça para vererek mezar alıyor, salisen cenazenin akraba ve taallukatı defn-i müteveffadan sonra lâakal iki üç sene mezarlığa mahsus yaptırılmış çiçekler getirip bırakmak ve beher mezarı âdeta türbe gibi hüsn-i muhafaza eylemek mecburiyetinde kalıyor.<sup>641</sup>

Genel şehir mezarlıklarından sonra yer altı mezarlıklarının ürkütücülüğü de Ahmet İhsan'ın dikkatleri arasındadır:

Paris'in yer altı mezarları hakikaten şayan-ı dikkat, fakat müthiştir. Zira mezar sözümüzü görüp de tahtü'z-zemin makberler görünecek zannolunmamalı, burası üç milyondan mütecaviz eski mezar kemiklerinin muntazam surette istifinden müteşekkil uzun yer altı yollarından ibarettir. (...) Bu yollar geldiğimiz iki buçuğu cesametinde geniş ise de cenahına istif olunmuş ölü kemikleri arzı eski hâle getiriyor. Kemikler hep kirli sarı renktedir. Gayet itina ile istif olunmuş, istife letafet vermek (!) için yarım metroda bir kere kafalar, kafalar arasında

<sup>640</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm*, s. 102.

<sup>641</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm*, s. 115.

kollar ve bacaklar dizilmiş, sath-ı hariciyesine de yine kollardan süsler yapılmış! İşte bu hâl ile Paris'in altında birkaç mahallenin meşgul olduğunu düşününce ürkmemek insan için kabil olamıyor. Hatta yanımdaki bir arkadaş fena hâlde ürktü.<sup>642</sup>

Paris'ten sonra İngiltere izlenimlerinde ise Albert Memorial ve Albert Hall'dan sonra Londra'daki Vestminster (Westminster) Sarayı'ndan bahseden Ahmet İhsan, şehir manzarasına dair hükümlerinin etkisiyle: "saraya üç milyon İngiliz lirası masraf edilmiş ise de elan derece-i mükemmeliyete gelememiştir; hele manzara-yı hariciyesi Londra'nın her tarafı gibi kapkaradır." der.<sup>643</sup> Ancak Westminster Kilisesi büyük ve mükemmeldir. 1851'de I. Dünya Fuarı için tasarlanmış olan Londra'daki Kristal Palas (Crystal Palace) ürkütücü bir yapıdır. İçinde tiyatrolar, lokantalar, dükkânlar, havuzlar ve kış bahçeleri bulunan saraydan dahi "hiss-i hüzn" aldığı için Ahmet İhsan, "letafetten ari fakat muhayyiru'l-ukûl bir yer" olduğu yorumunda bulunur.<sup>644</sup> İngiltere'deki sergi yerlerinden Bahriye Sergisi, Louvre Müzesi'ndeki deniz bölümünden çok daha geniştir ve İngiltere'de yapılmış ticaret ve savaş gemilerinden mükemmel örnekler vardır.<sup>645</sup>

Seyahat metninde Londra'daki birbirinden farklı ve büyük müzelerden de bahseden Ahmet İhsan'ın değindiği yerlerden birisi, Madam Tousoud (Madame Tussauds) Müzesi'dir. Hükümdar, siyasetçi ve yazar ünlü pek çok kişinin balmumu heykellerinin bulunduğu müze, Paris'teki Greven (Grévin) Müzesi'nden daha büyüktür.<sup>646</sup> Dünyanın önde gelen müzeleri arasında olan Britiş Muzeum (British Museum) da matbuat, hat yazısı ve mühür, Şark, İngiliz, Roma ve Yunan nadir eserleri ve paralar gibi kısımlardan oluşur.<sup>647</sup> Yine bir başka seyyah Ahmet Hikmet Müftüoğlu ise Londra'nın genel yapısından bahsederken burada heykellerin nadir olduğunu belirtir. Ancak olan heykellerin de Londra'daki büyük bankerlerin ve tüccarların suretlerinden olması, ticaret ve ekonomiye verilen değeri gösteren ironik bir durumdur.<sup>648</sup>

Almanya'daki anıtlar, müzeler ve sergilerden de bahseden Ahmet İhsan'ın özellikle üzerinde durduğu yapılardan birisi Berlin'deki Muzafferiyet Sütunu'dur

<sup>642</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm*, s. 73-75.

<sup>643</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm*, s. 193.

<sup>644</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm*, s. 214-215-216.

<sup>645</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm*, s. 198.

<sup>646</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm*, s. 203.

<sup>647</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm*, s. 212-214.

<sup>648</sup> Özgül, *Bigâne Durmayın*, s. 168.

(Siegessäule). Granit taşları, mermer ve altın yıldızlı demirden meydana gelen sütun, Prusya zaferi anısına tasarlanmış olmasının yanı sıra, Albert Memorial ve Beyazıt Kulesi'ni hatırlatır. Bunun yanında Berlin'deki Eski Müze, Yeni Müze, Resim Müzesi ile Frankfurt'taki Elektrik Sergisi söz ettiği diğer yerlerdendir.<sup>649</sup>

Diğer seyyahlara nazaran Halit Ziya Uşaklıgil *Almanya Mektupları*'nda, Almanya'daki kültür-sanat unsurlarına hakkında ayrıntılı bilgiler verir. Saraylar, müzeler, sergiler, kiliseler ve diğer yapılar olmak üzere pek çok hususa Almanya'nın her bir şehirden hareketle temas eder. Bu bakımdan Münih, Bavyera, Würzburg, Nürnberg ve Dresden'deki hükümdar sarayları, üzerinde ayrıntılarla durduğu başlıklardandır. İlk olarak Münih saraylarından bahseden Halit Ziya, gördüğü mimarî eserleri, süslemeleri ve bahçeleri büyülenmiş bir edayla tasavvur eder:

Gözlerimi yumarak bütün bu görülen şeylerden bir hülâsa-i mazbuta çıkarmak, tahassüsâtıma bir suret-i mütekarrie vererek onları tasnif etmek istedim, fakat hayalhanemde yaldızdan, nakıştan, renkten, mermerden geniş sahalar içinde açılan müzehhep duvarlarla şişerek yükselen tavanlardan, sonra bunların arasında yerlerinden oynayıp koşan, birbirlerine karışan, gûya mütelâtım dalgalar üstünde yüzen dolaplardan, kanepelerden, aynalardan, sobalardan, masalardan, camekânlardan mürekkep bir hâlita vardı...<sup>650</sup>

İç tezyinatından bahsetmekle beraber bahçesi itibarıyla Versailles'in küçük bir modeli kabul ettiği Nymphenburg Sarayı hakkında da şairane tasvirlerde bulunur:

Etrafı sık ağaçlarla muhât yollar, bül-hevesâne dolaşan ayaklarınızı mahfi korular arasında oyulmuş yuvalara, yeşillikler içinde hâbide havuzlara ufak fısıltılarla çimenlere muhteriz bir neşide-i sevda mırıldanan çeşmelere, câ-be-câ gözleri beyaz uryanlıklarının hulyâ-perver hutûtuyla okşayan esâtirî heykellere, gayr-ı muntazır noktalarda bağteten açılıveren tarhlara, râkit sularının üstünde kuğuların girişme-dârâne edalarla yüzdükleri gölcüklere götürür.<sup>651</sup>

18. yüzyıl Rokoko mimarîsi örneklerinden ve Beylerbeyi Sarayı'nın bahçesini hatırlatan Würzburg Kraliyet Sarayı; odaları, merdivenleri, yağlı boya tabloları,

<sup>649</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm*, s. 304-321.

<sup>650</sup> Asiltürk, *Avrupa*, s. 308.

<sup>651</sup> Asiltürk, *Avrupa*, s. 309.

heykelleri ve bahçesiyle Würzburg'daki en önemli binalardan birisi olmakla beraber Nürnberg'deki İmparatorluk Sarayı, bilhassa içindeki tahta oymacılığına dair eserleriyle ön plana çıkar.<sup>652</sup>

Saraylardan sonra Almanya'daki önemli yapıtları anlatan Halit Ziya, üstündeki sulh perisine dikkat çektiği Münih'teki Âbide-i Sulh'den, Bavyera'nın sembolü Bavyera Heykeli'nden ve İskandinav mitolojisi tanrılarında Odin'in sembolik mezarı Walhalla'dan bahseder. "Avrupa şehirlerinin hemen umumunda, hususıyla Avusturya ve Almanya'da en şayan-ı ihmal addedilen kasabalardan bile mükellef bir kiliseye tesadüf edildiğini" belirten Halit Ziya, mimarî hususunda özellikle kiliseler üzerinde durur. Passau Kilisesi, Bamberg Katedrali, Dresden Saray Kilisesi, Linz'deki Alte Domkirche, Stadtpfarkirche, Hazret-i Meryem Kilisesi, Regensburg'daki Dom Kilisesi, Münih'teki Sankt Michael Hoffkirche ve Frauenkirche, Nürnberg'deki Sankt-Lorenzkirche ve Sankt-Sebaldkirche değinilen kiliselerdendir.<sup>653</sup>

Mimarî eserlerden sonra Almanya'nın sergi ve müzeleri üzerinde duran Halit Ziya da dikkat çeken ilk husus, diğer seyyahlardan farklı olarak "resm" yerine "nakş" kelimesini tercih etmesidir. Almanları resim sanatında ileri bulan Halit Ziya, adına meydan, anıt, müze tertip edilmiş Albrecht Durrer başta olmak üzere Holbein, Wohlgemuth gibi ressamlardan bahseder. Bu bakımdan; Bavyera'daki Kunstausstellungs-Gebaeude Sergi Salonu, Nürnberg'deki Albrecht Durrer Sergisi ve Güzel Sanatlar Sergisi, Leipzig'deki Sanayi-i Nefise Nümunegâhı, Dresden'deki "Dehliz-i Nukuş" şeklinde tabir ettiği resim galerisi gezdiği yerler arasındadır.<sup>654</sup> Resim sergilerinde sonra Deutsches Museum ile Germanisches Nationalmuseum da yine gezdiği tarih ve bilim müzeleridir.

İncelenen seyahat metinleri içerisinde İtalya'nın kültür-sanat varlığından bahseden seyyahlardan Ahmet İhsan, Roma'nın bütünüyle bir tarih şehri olduğu vurgusunu yapar:

Vakıa Roma'ya gelen seyyahın 3000 seneden beri mevcut ve tarihin esasını teşkil eden bu şehirde bulunduğu için hissiyatı muhtelif ve büyük olur. Roma muhtevi olduğu ebniye-i atika-i âliyeden başka Avrupa tarih-i

---

<sup>652</sup> Asiltürk, *Avrupa*, s. 309.

<sup>653</sup> Asiltürk, *Avrupa*, s.293-294.

<sup>654</sup> Asiltürk, *Avrupa*, s.344-345.

vakayinin çıkabildiği devr-i malûmdan beri merkez-i medeniyet olduğundan naşi mühimdir. Roma dünyâ-yı kadime kavânîni tanıttırır, kurûn-ı vustâdan itibaren umumî bir kuvve-i cismaniyenin merkezi idi, Roma’da gezdikçe, insanın her hatvede nazarına bir yadigâr-ı kadim müsadif olur, Roma’ya sathî bir nazar atıp gezmeğe gelenler bile tarihe irca-i nazara mecbur kalır.<sup>655</sup>

Kadim Roma İmparatorluğu zamanında pazar olarak kullanılan *Forumlar* ile dünyadaki en büyük tiyatro olan Koliz’dan söz ettikten sonra İtalya’nın dinî-mimarî cephesi hakkında bilgi veren Ahmet İhsan, bilhassa Vatikan Sarayı ve Roma’daki pek çok kiliseden bahseder. Dünyanın en büyük sarayı olarak öne çıkan Vatikan Sarayı, Latran ve Castel-Gondolfo sarayları gibi Roma yasalarına tâbi olmayan yerlerdendir. Saray içindeki Sikstin (Sistine) Kilisesi’nin tavanında bulunan ressam/heykeltıraş Mikelanj’a (Michelangelo) ait şapel, “resim müntesiplerini, maharet ve letafet-i vakiadan dolayı saatlerle tetkikata düşürecek şeyler”dendir. Yine bir diğer ressam/heykeltıraş Rafael’e (Raffaello) ait olan ve Vatikan’ın kabul salonundaki duvarlarda bulunan levhalar da İtalyan resim sanatında birinci mertebede addolunan eserlerdendir. Ahmet İhsan bu iki ressam/heykeltıraşın eserlerini karşılaştırırken “elyevm-i ruh-ı medeniyet addolunan sanat-ı resmin banileri addolunur dâhilerin badema misli yapılamayacak bir eserini müşahede” ettiğini belirtir.<sup>656</sup> Bununla beraber; Cenova’daki San Lorenzo Kilisesi ile Roma’daki Santa Marya Magyori (Santa Maria Maggiore), büyüklükte emsalsiz olan Sen Piyer (Saint Pierre), Sen Jan (Saint Jean), San Pol (Saint Paul) kiliseleri ile Şark usulü mimarîsiyle öne çıkan Venedik’teki San Mark Kilisesi İtalya’daki önemli ibadetgâh ve mimarî harikalarındır.<sup>657</sup>

Avrupa’nın “doğu”sunda addedilen Macaristan ve Bulgaristan gibi ülkeler de tarihî-mimarî dokularına temas edilen diğer yerlerdir. Seyyahların bilhassa Macaristan izlenimlerinde dikkat çeken ortak nokta, ülkedeki Gül Baba Türbesi’ne değinmeleridir. Halit Ziya’ya göre Macaristan’ın Buda beldesi, Türk istilalarını tarihin hoş bir menkıbesi olarak yâd etmekle beraber istila zamanında hizmetlerde bulunmuş Gül Baba’ya sonsuz bir sevgi ve hürmet gösterir. Hatta Gül Baba, bütün Macar sanatkârlarına ilham vermiş ve bu suretle “esirî bir hüviyet kazanmıştır:

<sup>655</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa’da Ne Gördüm*, s. 421.

<sup>656</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa’da Ne Gördüm*, s. 440.

<sup>657</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa’da Ne Gördüm*, s. 410-411-428-436-440-460.

Bu hissin en beliğ ifadesi Gül Baba'dır. Macarlık Gül Baba'yı merkadiyle değil manen de muhafaza eder; bu, bir sevimli simadır ki başında sarığı, sırtında cüppesi, ayaklarında yemenisiyle ve daima güller arasında, beyaz sakallı, nurâni yüzlü, mütebessim bakışlı, hayal-i muhib şeklinde küçük çocukların, genç kızların, ihtiyar kadınların ruhunda dolaşır; şairleri, ressamı, muharrirleri işgal eder; onun için hikayeler yazılmış, efsaneler tertib edilmiş, melih ve beşûş çehresinin etrafı şirin hurâfattan müteşekkil bir hale-i şiir ile kuşatılmıştır. Bestekârlar bile onu teganni eder, edebiyat-ı temaşa bile onu sahne-i izâzına alır.

Bu suretle Gül Baba âdeta esirî bir vücut olmuştur ki nesimden ve ziyadan örülmüş gibidir. Macarlık istila devresine bakarken tarihinin o senelerini Gül Baba'nın bu menşûr hayali arasından bir tayf-ı rengin şaşasıyla görür.<sup>658</sup>

Yine Gül Baba Türbesi'nden bahseden Cenap Şahabettin ise, türbenin bakımsızlığına üzülmekle birlikte Peşte Şehbenderliğinde bulunan Ahmet Hikmet Müftüoğlu'nun türbenin imarı için gayretlerini işiterek teselli bulur:

Buradaki hâtırât-ı Osmâniyye'nin en mühimi şüphesiz Gül Baba'nın müşerref-i harb olmuş türbesidir. Gül Baba Budin'de doğmuş ve orada irtihal etmiş bir zattı; tarîkat-i bektâşiyeye nisbeti rivâyet olunur. Karloyic müsallâha-nâmesinin bir madde-i mahsusasıyla devlet-i aliyye Hacı Gül Baba türbesinin hüsn -i muhâfazasını temine çalışmıştı. Fakat böyle taahhütler ber-mutad kâğıt üstünde ölü kalır. Şimdi Hacı Baba'nın türbesini gören;

Çeşm-i ibret-bîn çerâ ber kasr-ı şâhân nengered  
Tâ çesân ez hâdisât-i devr,i gerdûn şûd harâb  
Perde-dârî mîkûned ber tâk-ı Kısra ankebûd  
Bûm novbet mizened der tarom-ı Efrasiyâb

kıt'a-i meşhûresini hatırlamakta muztar'dır. Bizce mûcib-i teselli olan bir şey var: Muhterem baş şehbenderimiz ve aziz edibimiz Hikmet Bey türbenin tamir ve ihyâsı için çalışmaktan geri duruyormuş. İnşallah züvvar-ı türbe kariben Gül Baba'nın şâni ile mütenasib bir makam bulurlar.<sup>659</sup>

Macaristan'dan sonra Bulgaristan'daki tarihî-dinî yapılar ve nitelikleri üzerinde duran Cenap Şahabettin, Sofya'daki; Sobronya (Bulgar Millî Meclisi), saray postanesi ve özellikle Aleksandr Nevski (Alexandre Nevski) Kilisesi'nden bahseder. Kiliseyi

<sup>658</sup> Aktan, "Almanya Mektupları", s. 14.

<sup>659</sup> Uluant, *Avrupa Mektupları*, s. 177-178.

“Kremlin Sarayı’ndan koparılmış bir parça”ya benzeten Cenap, Bulgarların “zevksiz” mizacından ötürü abartılı bulur:

Sofya’nın emâkin-i mühimmesi, Sobranya, saray, postahâne ve bâ-husus âhiren inşâ edilen” Aleksandr Nevski” kilisesidir. Kremlin sarayından koparılmış bir parçaya benzeyen bu mâbede bakınca hatırınıza din ve ibâdetten evvel duvarcılar, bankerler ve... şekerciler gelir. Manzara-i hâriciyyesi itibariyle mermerden bir Moskof pastasıdır. Altın kaplı kubbeleri çil lira gibi parlıyor. Bir büyük bankanın kasaları boşalmış zannedersiniz. Duvarları teşkil eden mermer parçaları öyle birbirine intibak etmiş ki, hey’et-i umûmiyyeye yakpârelik iâre ediyor. Bakana san’attan ziyade kudreti hatırlatıyor. Güzelliği bilhassa metânette arayan Bulgar zevkini burada da bulacaksınız: Eğer cemâda ebediyet-i hayat mev’ud olsaydı bu savma’aya bir abîde-i lâyemut diyebilirdim, o kadar sağlam... Fakat metânet bir binâyâ beraberinde sıkleti getirmemeli. Hâlbuki bu kilisede mermerin bütün ağırlığı hiss olunuyor. Altındaki toprak sanki ezilmiş! Binânın nakisei dâhiliyesi de pek ziyade müzeyyen olmasıdır. Mübâlaga-i ziyet paranın çokluğundan ziyâde zevkin azlığına delâlet eder: San’ata tasarruf yaraşır, israf değil. Mermer, altın oyma o kadar mebzûl ki binanın şi’r-i mimârisini kaçırmış. Bu teşhir-i serveti ben kuyumcu camekânlarda görmek isterim. Bir âbide-i san at bana darbhâneyi hatırlatmamalı; bir hüsn-i mimarî karşısında ben ancak şi’r-i mehâsini düşünebilmeliyim. Bundan başka inşaatta-bina öyle gelir ki, malzemenin bir rûhu vardır. Tahta biraz avamı, tuğla san’atı, mermer banket vezninde bankerleri yâdettirir. Bu mermer kilise gûyâ her geçene” Bana baksana! “diyor, her gözden bir selâm-ı nigâh istiyor.<sup>660</sup>

### 2. 3. 2. Matbuat-Eğitim-Dil ve Edebiyat

Batı coğrafyalarına dair seyahat metinlerinde matbuat, Doğu coğrafyaları hakkındaki metinlerde olduğu gibi, meslekî bir ilgiden ötürü gözlemlerde yer alır. Ancak Doğu’ya dair metinlerden farklı olarak, eğitim, dil ve edebiyat başlıkları hakkında doğrudan veya genişçe bahsedilir. Tabi, ortaya çıkan bu farklılıklar da Osmanlı’nın Batılılaşma sürecinde Batı’ya olan ilgisi, önemli bir etkidir. Bu bakımdan metinlerde bilhassa Avrupa eğitim sisteminden daha geniş bahsedilmesinde, Avrupa’nın Doğu vilayetlerinden daha ileride addedilmesi etkilidir. Yine bu doğrultuda, Avrupa ülkelerindeki edebiyat ve özellikle dille alakalı unsurlar da doğrudan temas edilen bir

<sup>660</sup> Uluant, *Avrupa Mektupları*, s. 10-11.

alan olmalarının yanı sıra seyyahlar, gözlemlerinde şiirin telkin gücünden de yararlanırlar.

*Servet-i Fünûn* dergisinin sahibi olan Ahmet İhsan Tokgöz, dergisinde kullanabileceği resimli yeni baskı tekniklerini incelemek maksadıyla Avrupa seyahatine çıkar. Seyahatinin Fransa kısmında matbuat sergilerine gitmekle beraber Paris'teki matbaaları gezer. 1891'de Paris'teki Eiffel Kulesi'nde düzenlenen sergiye giden Ahmet İhsan, bilhassa buradaki matbuat sergisiyle ilgilenir. Burada gördüğü yabancı ülkelere ait gazete ve dergilerin arasında Osmanlı süreli yayınlarını az bulmakla beraber *Servet-i Fünûn* dergisinin de sergilenenler arasında olması onu sevindirir. Ancak burada dikkat edilmesi gereken husus, bir Osmanlı dergisinin Balkan ve Arap süreli yayınları arasında yer almasıdır:

Matbuat sergisinde ru-yi zeminde intişar eden bücümle evrak-ı havadis ve resail-i mevkute-i musavvere ve gayrimusavvereden birer veya ikişer nüsha gördüm, seyrettim. Servet-i Fünun'da dahi yazdığım üzere Amerikalıların neşriyat-i musavveresini cümleye faik buldum; ondan sonra Almanlar, İngilizler ve Fransızlar geliyordu. En büyük gazete olmak üzere kezalik Nev York Herald ve Tayms'ı buldum. Nefaset-i tabiye ve kesret-i tezyinatça Almanlar, sadelikçe Amerikalılarla Fransızlarda muvaffakiyet var idi. Aded-i matbuat ise Amerika ve Almanya'da Fransızcadan ziyade idi. Hususa ki sergide Fransız matbuatının kâffesi mevcut, Amerikan ve Alman matbuatı kısmen noksan idi.

Matbuat-ı Osmaniyyeye gelince, duvara muallâk bir Tarik nüshasıyla, bir Kosova gazetesinden ve masa üstünde üç dört yere vazolunmuş Servet-i Fünun'dan başka Türkçe gazete görmedim. Servet-i Fünun sair neşriyat-ı musavvere meyanında Memalik-i Osmaniye mahsulü olduğundan dolayı bir mevki-i ihtiram kazandığına ve züvvârın merakını davet etmekte bulunduğuna sevindim. Beyoğlu gazetelerinin birçoğu ile Ermenice ve Rumca birkaç gazete daha matbuat-i Osmaniye meyanında mevcut idi; kezalik Suriye ve Mısır neşriyatından hayli Arapça dahi gördüm.<sup>661</sup>

Sergide gördüğü süreli yayınların haricinde Paris'teki matbaaları gezen Ahmet İhsan, ilk izlenimlerinde Osmanlı'ya nazaran buradaki baskı sayısının çok daha fazla olmasını hayretle karşılar:

---

<sup>661</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm* s. 91-92.



Matbaacı arkadaşlarla mahsus olmak üzere bir de şunu söyleyeyim ki Paris'te ve alelumum Avrupa matbaalarında cüzü tartib olunmamış yani tav verilmemiş kâğıda basıldığı yoktur; İstanbul'da birkaç senedir ittihaz olunan kuru kâğıda tab usulüne pek sakin nazarıyla bakıyorlar, kuru kâğıda tabedildiği zaman müşteriden ücreti fazla ahzeyliyorlar.<sup>662</sup>

Matbaa gezisinin devamında modern basım tekniklerinden bahseden Ahmet İhsan gezi boyunca Paris'teki basım teknikleriyle Osmanlı'dakileri mukayese eder. Hatta gördüğü tekniklerden bazılarını sonrasında *Servet-i Fünûn* da uygular:

Binaenaleyh ben avdetten sonra neşriyat-ı musavvere müstesna olmak şartıyla kuru kâğıda kitap basmak usulünü matbaamızda lağvettim. Neşriyat-ı musavvere için de gazete ve şu seyahatnamemde gördüğünüz kolasız kâğıdı imal ettirdim. Tabîdir ki şimşir üzerine hakkolunmuş “kalem-i derin” resim levhaları bizim kullandığımız çinko levhalara benzeyemez, binaenaleyh şimşirli resimlerde ratıp kâğıt kullanmak zarar vermez.<sup>663</sup>

En son ise, Tampl'daki (Temple) Paris Millî Matbaası'na giden Ahmet İhsan burada, dünya üzerindeki her lisana ait gazeteden bir örneğin bulunduğunu, ama matbuat tekniklerinin geride olduğunu belirtir. Millî matbaaya dair izlenimlerinde dikkat çeken bir husus, Avrupa insanının köylüsünün dahi matbaaları zevkle gezdiğini ifade etmesidir:

Dünyada mevcut her lisan hurufatından numune bulunan bir odaya girdik, burada Türkçe, Arapça, hatta Çince hurufat bile var idi. Bundan sonrası matbaanın imalhane, mürettiphane ve makine dairelerine gezmeğe münhasır kaldı, mürettip ve makine haneleri hep otuz sene evvelki eski usulde idi, yenilik görmek isteyen bizim gibi mütecessis için şayan-ı dikkat bir şey yok idi.

Matbaa-yı milliye kendine ait her şeyi kendisi yapıyor; hurufatını döküyor galvanosunu yapıyor; sahife yapmak için sair antrlini ve gar nitür gibi kurşun edevatı dahi kendisi döküyor idi, mücellithanesi pek mükemmel bulunuyor idi. Amelesi üç bin kişi raddesinde idi; içlerinde çok kadın var; garip olarak söyleyeyim ki amelenin hepsi götürü ve iş başına işliyormuş. Buraya bizi gezdiren adamdan aldığım malûmatı yazıyorum; zira Matbaa-yı Milliye'yi gezen sair zevat hep Fransa köylülerinden ve lâf söylemez bir İngiliz karısından ibaret olduğu için herif benim biraz müşahedatı tetkik ettiğimi görerek yanımdan

<sup>662</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm*, s. 107.

<sup>663</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm*, s. 107.

ayrılmamıştı. Zavallı köylülerin ise hayretlerinden ağızları bir karış açık idi; bir kere daha dedim a, Avrupa demekle köylüsünü de âlim farz etmeyeceğiz; yalnız hatırda tutacağız ki oranın köylüleri bile şehre geldiği zaman matbaa-yı resmîyeyi ziyaret arzusunu izhar edecek kadar behre-i maariften hissemendir, resmî matbaa dahi onlara maal memnuniye vazife-i delâleti arz eyliyor.<sup>664</sup>

Avrupa matbuatına dair gözlemler yapan bir diğer kişi de Halit Ziya Uşaklıgil'dir. *Almanya Mektupları*'nda Halit Ziya, matbaa makinesi imalatıyla tanınan Würzburg'den ve matbaa faaliyetlerinin gelişmiş olduğu Leipzig'den bahseder. Söz konusu şehirlerden Leipzig, kitap yayıncılığıyla beraber halkının okur-yazarlığıyla da öne çıkar. Buna göre, kadınlarla genç kızlar çarşı ve pazarlarda çalışırken, köylüler saman yüklü arabalarında yarı uzanmış bir hâlde giderken daima kitap okurlar.<sup>665</sup>

Seyahat metinlerindeki Avrupa kültür hayatı bahsi içinde, eğitim modelleri ve faaliyetleri, üzerinde en çok durulan konulardandır. Seyyahların özellikle bu konu üzerine eğilmesinde “pragmatist bir modernizatör” olma vasıfları etkilidir. Buna göre seyyahlar; Avrupa'daki okullar, eğitimciler ve müfredat hakkında yaptıkları gözlemlerle Osmanlı eğitim sistemine katkıda bulunacakları düşüncesindedirler. İncelenen seyahat metinlerinde Avrupa'da eğitim bahsiyle alakalı ilkin, Ahmet İhsan'ın tespitleri dikkat çeker. *Avrupa'da Ne Gördüm* metninde Ahmet İhsan, Paris'teki hukuk, tıp ve ticaret okulları ile bu yerlerdeki eğitim sisteminden bahseder. “Fakülte” isimli okulların hepsinde derslerin halka açık olması, öğrencilerin derslere ve sınavlara katılımı, eğitimcilerin ders anlatımları gibi pek çok hususta ayrıntılı bilgiler verir. Bununla beraber Ahmet İhsan tıp fakültesinde katıldığı bir anatomi dersinde kadavra görünce, korku ve hayret içinde kalır:

Bu mekteplerde dersler umumîdir, herkes gider gelir; bizim saatimize Hukuk-i Düvel rast gelmiş ve Hukuk-i Düvelin Gasb ve Gareth faslından bahsedilmekte bulunmuştu. Paris'te Mekteb-i Hukuk gibi Mekteb-i Tıbbiye ve Ticaret'i de gezdim. Cümlesi şayan-ı bast ve temhiddir. Evvelemirde Fakülte sayılan bu mekteplerde dersler umumîdir. Mukayyet talebeleri yalnız imtihan vermekle ispat-ı ehliyet eder, hafta zarfında gelip gelmediği nazar-ı dikkate alınmaz. Binaenaleyh nisf-ı daire şeklinde kat kat mürtefi kanapelerle müzeyyen cesim dersanelerde hocalar her gün başka talebe görebilir. Âdât-ı kadimeden olarak hocalar

<sup>664</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm*, s. 108-109.

<sup>665</sup> Hatipoğlu, “Almanya Mektupları”, s. 54-55.

dershaneye kurûn-ı vustâda giyilen kırmızı cüppe ve kırmızı külah geliyor. Avukatlar dahi mahakim-i adliyede bu heyetle ifa-i memuriyet eyliyor. Hele İngiltere’de siyah saç perukası takıyorlar.

Cesim dershaneler nısf-ı daire yani anfiteatri şeklinde olduğu için hocanın sedası dershanenin her köşesinde işitiliyor. Muallimin yerinde yaylı siyah tahtalar, renk renk tebeşirler vardır. Bunlar en ziyade teşrih ve hayvanat fenlerinde kullanılıyor.

Mekteb-i Hukuk dershanesi gibi bir gün de teşrih mektebini ve teşrihhaneyi ziyaret eyledim. Mektebin kapısından girip sol cenaha bükülerek bir kapıdan daha girince karşıma çıkan manzara-yı müstekrehenin karşısında mebhût kaldım. Gayet uzun bu divanhanede iki yüzü müteceviz naaş talebenin âlâtı altında parça parça bir hâlde bulunuyordu.<sup>666</sup>

Eğitim bahsi etrafında özellikle Almanya, seyyahların metinlerinde en fazla üzerinde durduğu ve emsal alınması gerektiğini belirttikleri ülkedir. Bu anlamda Ahmet Hikmet Müftüoğlu *Almanya Seyahati*’nde, ülkedeki hasta, yoksul veya zengin çocukların gittiği orman içinde kurulmuş okuldan ve buradaki eğitim faaliyetlerinden bahseder:

Otobüslerle Berlin hâricinde çam ormanları içinde üstü örtülü bir çardak altında ders verilmek usûlüyle tesis olunan mektebi gördük. Buraya zayıf, hastalıklı, nekahetteki çocuklar gönderilir. Haftada ancak altı yedi ders verilir. Çocuklar kız- erkek sabahtan akşam kadar açıkta, çamlar altında gezerler, oynarlar. Küreklerle çukurlar kazarlar, adım atlama oynarlar, ipten atlarlar, yalınayak koşarlar, erkek çocukların çırılçıplak soyunup yalınayak önlerine birer mayo takmışlar, iki taraf olmuşlar. Bir ipin beher iki ucuna onar çocuk yapışmış, iki takım kuvvetlerinin tefâzulünü tecrübe ettiler, çekiştiler. O kadar kuvvet ve inat sarfettiler ki bâzısının çıplak bilekleri çam ağacına tesâdüf etti, sıyrıldı, aldırmadı. Bâzı gayet temiz giyinmiş, temiz, kibar yüzlü küçük kızlar ince kumlar üstünde yalınayak koşuyorlardı. Her talebenin ayrıca bir metre murabbaında bir bahçesi vardır. Bir değneğin ucuna asılmış bir yaftada adı yazılıdır. Kızlar o bahçeyi bellemek, tesviye etmek, küçücük tarhlarını süslemek, evden getirdiği tohumları, fidanları dikmek, sulamak mecbûriyetindedirler. En güzel bahçe yetiştirene her sene mükâfat verilir ve müddet-i tahsîlinde âsâr-ı itinâ gösterenlere bir de bahçıvanlık diploması i’tâ olunur. Diğer tarafta bir adam boyu derinliğinde bir iki kuyu kazmışlar, bir resme bakıp oraya istihkâm nümûnesi yapan iki erkek çocuk gördüm. Bu mektep hâl-i nekahetteki zengin çocuklar için hem kış ve hem yaza mahsus olan bir mektep daha vardı. Bu da yine o civarda çamlar arasında olmakla berâber kış için kapalı bir dâiresi vardır. Bunun talebe ve tâlibâtı toplandılar. Bize

<sup>666</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa’da Ne Gördüm*, s. 101-102.

vatan-perverâne şarkılar söylediler. Muallimleri kumanda ediyordu. Bunların cümlesi uçuk benizli, cılız çocuklardı.<sup>667</sup>

Halit Ziya Uşaklıgil, Almanya'dan döndükten sonra yayınladığı *Alman Hayatı* başlıklı makale dizisinde, Alman eğitim sistemi ve çocuk pedagojisine dair ayrıntılı bilgiler verir. *Almanya Mektupları*'nı tamamlayıcı nitelikte yazmış olduğu bu makalelerinde Halit Ziya, Almanların toplumun her kesiminden gelen çocukların eğitimi için gösterdikleri gayreti, hayranlıkla okuruna aktarır. Osmanlı'daki karışık, çirkin yapıya nazaran Almanya'daki okullarda temizlik ve düzen hâkimdir. Çok küçük yaştan itibaren bu gibi değerlerle yetiştirilen Alman çocukları, Kindergarten Çocuk Bahçesi isimli okul öncesi eğitim kurumuna gönderilir. Buradaki çocuklara temel eğitim ve görgü kurallarının haricinde bilhassa kız çocuklarına biçki-dikiş gibi pratik ev işleri öğretilir.<sup>668</sup> Bir ülkenin kudret ve marifetini gösteren en iyi yerlerin eğitim kurumları olması düşüncesinden hareketle Halit Ziya, Osmanlı ve Almanya'daki eğitim hayatını karşılaştırır. Osmanlı'daki okullar basık tavanlı, dar ve girift merdivenli bir harabe; öğretmenler haşin; öğrenciler ise kıyafetleri itibarıyla fakirliğin bir numunesi gibidir. Temiz, düzenli ve süslü olan Alman okullarındaki öğretmenler şefkatli, öğrenciler ise sağlıklı ve temiz giyimlidir. Yaptığı bu mukayese neticesinde de Halit Ziya, üzüntü ve kıskançlık arasında bir ruh hâletine kapılır.<sup>669</sup>

Alman eğitim sistemi “sınıf-ı ibtidaiyye, idadiye ve âliye” olmak üzere üç kısımdan oluşur. Almanya'da sınıftaki öğrenci mevcudu otuz kişiyi geçmemekle beraber dersler ezberci değildir ve soru-cevap yöntemiyle işlenir. Derslere hazırlanmış bir şekilde gelen öğrencilere, öğretmenler boş vakitlerinde dahi sorular yöneltirler. Okullarda okutulan kitaplarda da aynı metotlarla yazılmasından gelen bir uyum vardır. Görülen bu genel hâliyle Almanya'daki okullar, kaliteli bir eğitim-öğretim vizyonuna sahiptir.<sup>670</sup> Bununla beraber Almanya'da engelli çocukların eğitimi için de Körler, Sağır ve Dilsizler okulları gibi ayrı eğitim imkânları mevcuttur. Hatta bunlardan Körler Okulu'nda, görme engelli kişilere eğitim verildikten sonra iş bulup onları evlendirme gibi toplum hayatına kazandırma faaliyetleri vardır.<sup>671</sup>

<sup>667</sup> Özgül, *Bîgâne Durmayın*, s. 207.

<sup>668</sup> Asiltürk, *Avrupa*, s. 488.

<sup>669</sup> Asiltürk, *Avrupa*, s. 488.

<sup>670</sup> Asiltürk, *Avrupa*, s. 489.

<sup>671</sup> Asiltürk, *Avrupa*, s. 493.

Alman eğitim sistemini panoramik bir şekilde ele alan Halit Ziya Uşaklıgil'den sonra Cenap Şahabettin de Almanya'daki ziraat ve sanayi okulları üzerine eğilir. Halit Ziya'yla paralel fikirlerle Cenap'a göre Almanya'da "ilk adımlarını atmağa başlayan çocuklar hiç yorulmaksızın bir ana mektebi bulur ve sonra dersanelerde, ceridelerde, risâlelerde ve kitaplarda ömürlerinin nihayetine kadar okur ve öğrenirler."<sup>672</sup> Bu bakımdan bir sanayi ve tarım toplumu olan Almanya'nın temelinde ilim vardır ve her alandaki kalkınma, halkın mekteplerde aydınlatılmasıyla mümkündür. Öyle ki köylerdeki evler dahi çocukların eğitimi için daima mekteplere yakın yerlerde bulunur:

Sanatın mâderi ilimdir. Teşvik-i sanatı ancak neşr-i fünundan sonra müsmir olur. Bunun için Almanya her şeyden evvel halkın tenvir-i efkârını temine tevessül etti; tarlaya tohum serpilir gibi memleketin her tarafına mektepler serpidi; tahsil-i ibtidâiye mecburiyet-i kanuniyye şekli verildi. Şimdi Almanya'da hiçbir çocuğun mektepsiz kalmaması için bütün serpinti hâlinde şehirlerden ve karyelerden uzak evler göremezsiniz; orada insana beğendiği ve gözüne kestirdiği yerde ev yaptırmazlar. Oturacağınız yer bir mektebe mücâvir olmalı ki çocuklarınızın tahsil-i ibtidâiyyesini işkâl etmesin. Mektepsiz köy yoktur. Bu cihetle bi-eyyi-hal bir şehre veya bit köye yakın oturmağa kanunen mecbursunuz. Şehirlerden uzakça mevâkideki fabrikaların sahipleri amele çocuklarını civardaki mekteplerden birine göndermek için lâzım gelen vesâiti tedarikle mükelleftir. Bu esbâb-ı tâlim hazırlandığı içindir ki mektebe muntazaman devamda bilâ-mâzeret kusur eden çocuğun velisi takib ve te'dib olunur. Bu tedâbir semeresiyle Almanya'da evvel-be-evvel cehl kaldırıldı, denebilir ki okuma yazma bilmeyen orada el-yevm bir ucûbe gibi telâkki edilir.<sup>673</sup>

Köylerde dahi eğitime gösterilen bu önemden hareketle dünyanın en bilgili köylülerinin Alman köylüleri olduğu düşünülebilir. Çocuğundan yaşlısına Alman köylülerinin bu aydın mizaçlarında, ilkokuldan itibaren okuma-yazma öğretilmesinin yanı sıra ziraat, sanayi gibi alanlarında eğitim verilmesi etkilidir. Verilen bu yoğun eğitim neticesinde de daha ilkokuldan itibaren Alman köylüleri, zanaatlarıyla para kazanmaya başlar:

Alman köylüsünün zekasını iddia etmek belki biraz müfrit bit tarafgirlik olur. Bütün Alman zâbitlerinin taht-ı itirâfındadır ki köylüler orduya pek

<sup>672</sup> Uluant, *Avrupa Mektupları*, s. 123.

<sup>673</sup> Uluant, *Avrupa Mektupları*, s. 108-109.

uyanık gelmezler. Maamâfih bilâ-tereddüt diyebilirim ki cihanın en mâlûmatlı köylüsü odur; ve mâlûmatı bilhassa ziraate veya sanayi'e aittir. Zira ziraat ve sanayi've bilhassa amelî ve nazarî sanayi köy mekteplerinde programın mihverini teşkil eder. Mekâtib-i ibtidâiyyede ziraat ve sanayi'e müteallik tablolar, âletler, koleksiyonlar ve hattâ ameliyathâneler, elhâsıl ziraatın veya sanayi'in tahsilini teshil edebilecek vesâitin hiçbirini ihmal edilmez. Çocuk kıraata bed'ettiği gün, ileride intihab ve icrâ edeceği sanat hakkında ilk dersi de alır. Dershânelerde başlayan bu terbiye-i sanat her fırsatta iğtinam olunarak takviye edilir: Muallim sık sık şâkirdlerini alır, civardaki tezgâhları ve fabrikaları gezdirir, dershâne anlattıklarını oralarda gösterir, her dârü's-sinâa muallimlere küşâde bir tatbikat mektebidir. İbtidâi tahsilini ikmal edenler akl-ı maaş ile sulûk edecekleri sanata müteallik malûmatı hemen kâmil istisnâh etmiş bulunurlar. Sanatını yalnız ustasından öğrenen amele Almanya'da şimdilik enderdir, yarın hiç bulunmayacak. Almanya köylüsü işitse ki, meselâ bizim memleketimizde olduğu gibi, hiç mektep görmeksizin çilingirlik yahut marangozluk eden adamlar vardır. Emin olunuz ki bu haberi sem-i itimat ile telâkki etmez. Onun itikadınca bir sanata ancak bir dershâne başlanırsa nüfûz edilebilir.<sup>674</sup>

Bununla beraber ilkokulu bitirenler sonrasında; programları bulunulan yerin iktisadî ihtiyacına (bira, tekstil, seramik, elektrik, kimya) göre değişiklik gösteren "Technikum" isimli sanayi okullarına ve burayı bitirenler de sanayi mühendislerinin yetiştirildiği "Poly-Technikum" isimli yüksek sanayi okullarına giderler.<sup>675</sup>

Matbuat ve sanayiden sonra Avrupa kültür-sanat hayatına dair seyahat metinlerinde üzerinde durulan bir diğer husus ise, dil ve edebiyattır. Seyyahlar bu konuda Avrupa milletlerinin edebiyatlarından ziyade ilkin, dillerine dikkat çekmektedir. Söz konusu bu tercihte, "öteki"yle karşılaşan seyyahların, iletişim kolaylığını tesis etmek adına muhatabının dillerini merak etmesinin etkili olduğu düşünülebilir. *Avrupa'da Ne Gördüm*'de Ahmet İhsan'ın, karamsar mizaçlarından sonra İngilizlere dair üzerinde durduğu ikinci önemli nokta dil milliyetçiliği hassasiyetleridir. I. Dünya Savaşı'na kadar evrensel dil Fransızca iken, savaşla birlikte diplomaside kullanılmaya başlanan İngilizce, evrensel bir boyuta ulaşmıştır. Dillerini yeryüzünde en fazla yayılmış medeniyet dillerinden addeden İngilizler, kendi dillerinin haricinde bir dili konuşmayı reddederler. Diğer milletlere nazaran İngilizler konuşma ve de yazıda kendi lisanlarına sonuna kadar bağlılardır:

<sup>674</sup> Uluant, *Avrupa Mektupları*, s. 109-110.

<sup>675</sup> Uluant, *Avrupa Mektupları*, s. 110-111.

İngiltere’de seyahat etmek için velev sathî olsun İngiliz lisanına aşına olmak lâzım! Vakıa Londra’da bazı oteller var; mezkûr otellere müracaat eyleyince bir kelime bile İngilizceye vâkîf olmadan yaşamak kabil ama insan ayağını sokağa attığı gibi ifade-i meramdan külliye mücerret kalıyor. Binaenaleyh İngilizce bilmediğiniz hâlde sokakta bulunduğunuz zaman size arz-ı hizmete gelenlerden mücanebet lâzımdır; Londra’da yevm-i muvasalatta nasıl sıkıntı çektiğini gördünüz. İngilizlerin bu hâli kendi lisanlarından gayrısını öğrenmemek hususundaki inat ve iddialarından bir de elsine-i ecnebiye tahsiline olan kabilyet-i lisaniye mahrumiyetindedir. İngilizler diyorlar ki ‘lisanımız küre-i arzda en ziyade münteşir olmuş elsine-i medeniyededir, bizimle muamelesi olan öğrensin! Ve illâ bize lisanımızı bilmeyenlerin lüzumu yoktur! Hodpesendane olan şu fikirden fena şey tasavvur olunamaz ise de teessüf olunur ki umum arasında kaide-i umumiye olmuş bulunan fikrin önüne geçilemez. Meselâ Almanya’da, İtalya’da gezilirken Fransızca lisanla daima hall-i müşkil kabil olduğu hâlde Fransızcanın lisan-ı beynelmilel bulunduğuna ehemmiyet vermeyen İngiltere’de Fransızca ile değil İngilizceden gayrı lisan ile matlubu isaf ettirmek mümkün değildir!<sup>676</sup>

İngilizce bilmeyen seyyahlar, otellerden sonra restoranlarda da sıkıntılar yaşarlar. Özellikle lokantalardaki müşteriler, Fransızca bilmeyen garsonlardan ötürü sipariş vermede zorlanırlar. Kendisi de bu zorluklara maruz kalan Ahmet İhsan, bunu bir anekdotla belirginleştirip aktarmaya çalışır:

Vaktiyle bizim gibi lisan bilmez Londra’da böyle bir lokantaya girmiş; listeyi ele alır; baştan başlar; üçer dörder atılarak gösterir ısmarlarım elbette bir şey çıkar demiş; garsona ilk gösterdiği vak’a çorba çıkmış, ba’de beş kalem atlayıp göstermiş, başka bir çorba gelmiş, bunu sineye çektikten sonra üç kalem daha atlayıp göstermiş, üçüncü defa olarak bir çorba daha vürûd ettiğini gördüğü gibi kaşığı bırakıp sokağa uğramış! Biz de şu hâlde bir mudhike geçirdik.<sup>677</sup>

Daha evvel yüzeysel de olsa üstünde durulduğu üzere Ahmet İhsan, Avrupa milletlerinden Almanların dillerini ve kamusal alanda yüksek sesle konuşmalarını kaba bulur. Öyle ki bunda, yabancı dil olarak sadece, hayran olduğu Fransa’nın lisanını bilmesi de önemli bir etkidir.

Avrupa milletlerinden Fransızlar ve İngilizler lokanta, otel gibi umumî yerlerde alçak sesle sohbet ederlerken Almanlar tamamıyla bu nezaket ölçüğünün dışındadır.

<sup>676</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa’da Ne Gördüm*, s. 166-168.

<sup>677</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa’da Ne Gördüm*, s. 169.

Ahmet İhsan'ın tabiriyle Almanya'da "dört kişi bir araya geldiği gibi ortalık kadınlar hamamına dön"mektedir. Almanların bu denli sohbetleri bir yerde, Doğu medeniyetine dair seyahat metinlerindeki Arapların, birbirleriyle "kavga ahengiyle söyleşme"lerini hatırlatır vaziyettedir. Bu anlamda "medenî" bir Avrupa toplumu addedilen Almanların, "ilkel" addedilen Araplarla bu yönde birbirlerine benzemeleri, dikkate değer bir detaydır. Gittiği lokantada kulağına takılan sohbetlerdeki "Ya! Ya!" ve "Zo! Zo!" nidaları Ahmet İhsan'ı fevkalade rahatsız eder:

Fransa'da İngiltere'de halk lokanta, otel gibi umumi mahallerde alçak seda ile mükâleme eder. Hâlbuki burada külliye bir aksi surette hareket ediyorlar. Dört kişi bir araya geldiği gibi ortalık kadınlar hamamına dönüyor idi. Almancada evet manasına olan ya kelimesi milyon kere tekrarlanıyor. Bir de makam-ı istifsar ve taaccüpte kullanılan zo'larla kulak patlıyordu. Sofrada bulunduğum bir buçuk saat müddetçe huzzârın sarf eylediği:

- Ya ya: ya ya!

larla:

- Zo! Zo! Zo!

ları sayacak olsaydım behemehâl milyona çıkardım. Meselâ birisi diğerine bir söz söylüyor; karşısındaki adam eğer tasdik eyleyecekse;

- Ya! Ya!

ları hiç olmazsa yirmi defa tekrarlayarak (ya ya ya ya ya!!!) nağmesine başlıyor. Eğer söze tasdik yerinde asar-ı hayret ve taaccüp yahut tariz irae hevesinde bulunuyorsa kulağa pek sakil gelir bir eda ile:

- Zo! Zo! Zo!

lar tekerlenip gidiyor. Almanya'nın Ya ve Zo şemâtetini Almanya toprağından çıkmadan kulağımda, eksilmediği için İsviçre hududunda bana:

- Almanya'da ne gördünüz?

sualini irat eden bir yolcuya:

- Ya'lar, zo'lar dinlemekten bir şey görmeğe vaktim olmadı!" dedim de herifle birçokluk gülüştük! Feryat Almanya'nın ya'sından zo'sundan!<sup>678</sup>

Lokanta ve otellerden sonra Ahmet İhsan, Frankfurt'tan Heidelberg'e giderken trende de yine aynı durumla karşılaşır:

Frankfurt'tan hareketten itibaren 88 kilometroda kâin Haydelberg'e vâsıl oluncaya kadar iki saat vagonda kafam:

- Ya!

<sup>678</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm*, s. 281.



larla patladı; tahammül olunmaz bir hâlde idim; tasavvur ediniz ki vagonda on kişinin dokuzu birbirini tanıyor, altısı asker zabiti ve üçü kadın, ben ise eser-i nuhûset olarak bir sırada orta yere düşmüşüm; umumiyet üzere cereyan eden mükâlemenin gürültüsü (,) birbirine şemâtle çarpan ya'ların tekerrürü beynimi o kadar tazyik altına almıştı ki olmaz; olduğum yerde etrafı seyr kabil olamayacağı için Frankfurt mevkisinde bulduğum Fransızca gazeteleri okuyordum; bilmem belki bundan dolayı olmalı, tekmil yolcuların nazar-ı husumeti üzerimde idi yahut bana öyle geliyordu, her hâlde son derecede sıkıldım.<sup>679</sup>

Ahmet İhsan'ın Almanlara ve Almancaya dair bu fikirlerine yakın bir şekilde Mehmet Rauf da İtalyanların alçak sesle konuşmayı hiçbir şekilde bilmemelerine dikkat çekmektedir. Daima yüksek sesle konuşan İtalyanlar, sıradan sohbetlerini bile bir kavga edasıyla sürdürür, kavgalarında kopan gürültü de daha fenadır.<sup>680</sup>

İngilizce ve Almancayla alakalı izlenimlerinden sonra Belçikalıların dil ve edebiyatları üzerinde duran Ahmet İhsan, burada Flamanca ve bilhassa Fransızca konuşulduğundan bahseder. Flamanca, Felemenk lisanıyla aynı surette bir dil olmakla beraber Belçika'da devlet ve edebiyat dili Fransızcadır. Bunların yanında konuşulan Valonca da Fransızca, Almanca ve Flamancadan müteşekkil bir dildir. Flamanca ile mukayese edildiğinde ise Valonca, gramer ve edebiyat kurallarından yoksundur.<sup>681</sup>

*Avrupa Mektupları* metninde Cenap Şahabettin, geçmişten hâlihazıra kadarki Alman edebiyatından geniş ölçüde bahseder. Öncelerinde Eski Yunan'ı taklit etmekten öteye gidemeyen Alman edebiyatı, 19. yüzyılın başından itibaren Goethe ile hayat bulur. Edebiyat dünyasının Kant'ı ve en derin şairi olan Goethe; duygu ve fikir ile hayal ve hakikat derinliğinden meydana gelen bir zekâ olarak öne çıkar. Almanların estetiğinde güzellik, fayda ve hakikat ezelden beri bir birliktelik içerisinde olmasına bağlı olarak bilhassa güzellik ahlâk ve bilgiyi düzenleyip temin eder. Söz konusu anlayışı benimseyen Goethe de edebiyatın tabiat ve hakikatten ibaret olmadığını belirtir. Ancak o Victor Hugo gibi kuru bir romantizmi değil, Fransız romantizmi ile Eski Yunan klasizmi arasında bir görüşe itibar eder. Bununla beraber Goethe'nin şiir anlayışında şiirin sınırları olmayıp anayasası hayaldir ve bir sözün şiir olabilmek için en şiddetli ihtiyacı, ahenktir. Hatta Goethe'nin bu "terâne-i elfaz moda"sını sonraki süreçte

<sup>679</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm*, s. 321.

<sup>680</sup> Mehmed Rauf, "Bir Has Köy", s. 2.

<sup>681</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm*, s. 221-222.

Novalis, Heinrich Heine, Hoffmann ve Nietzsche yazılarında benimseyen seçkin kişilerdir.<sup>682</sup>

Sonraki yıllarda yapılan tercüme faaliyetleri ve Orta Çağ'dan kalma Alman sanat eserlerinin gün yüzüne çıkarılmaları sürecinde Schlegel, Nibelungen Destanı'na dikkat çeker. Almanlara millî-hamasî duygular aşıl原因an bu destana ait şiirlere Wagner, "Tetraluj" isimli dört büyük operasında yer verir. Milliyetçi cereyanlara uygun bu gibi eserlerinden ötürü de Wagner, daha ilk zamanlarından itibaren herkes tarafından beğeniyle karşılanır. Bu anlamda bahsi geçen edebî faaliyetler ile sanayi alanındaki millî kalkınma hamleleri Almanları, edebiyatta "muhayyellikten hakikate" taşır. 19. yüzyılın sonundan itibaren farklı milletlerin edebiyatlarından beslenmeleriyle de Almanlar "timsaliyye" (sembolizm), "intibaiyye" (egzistansiyalizm) ve "rûhiyye" (ispiritizma) gibi anlayışlara yönelmişlerdir.<sup>683</sup>

#### 2. 4. Batı Medeniyetinde Sosyal Hayat

"Kışın ve sonbaharın soğuk günlerinde Berlin'in hayat sefahati kahvelere ve birahânelere kapanır. Bu çalışkan memlekette, bilmem nasıl oluyor, kahvehâneleri ve birahâneleri her an dolu buluyorsunuz."

Halit Ziya Uşaklıgil

Batı ülkelerindeki kahvehane, lokanta, yemek ve eğlence kültürü gibi sosyal hayata dair unsurlar da bulunulan şehrin insan üzerindeki etkisine göre değişiklik gösterir. Doğu'ya nazaran "medenî", çalışkan, "dinamik", "âkil", gerçekçi", "gayretli" nitelemeleriyle ön plana çıkan Avrupa insanı, sosyal hayatında da bu mizacına uygun hareket eder. Bu bakımdan Avrupa ülkelerindeki kahvehane ve lokantaların yanı sıra park, bahçe, tiyatro, gazino, sirk ve şenlik gibi alanlar, halkın sosyalleşmesindeki önemli yerlerdir. Söz konusu mekânlarda sosyalleşen halk, gündüzün yanında gece vakitlerinde de dışarı çıkmaya başlar. Böylelikle Batı'da, Doğu ülkelerinde çoğunlukla bulunmayan bir gece hayatı meydana gelir.

<sup>682</sup> Uluant, *Avrupa Mektupları*, s. 134-135-136.

<sup>683</sup> Uluant, *Avrupa Mektupları*, s. 136-137-138.

#### 2. 4. 1. Kahvehane-Lokanta-Yemek Kültürü

Avrupa ülkelerindeki sosyal hayatı tesis eden yerlerin başında kahvehaneler gelmektedir. Bu hususta ilkin Ahmet İhsan Tokgöz, Paris'teki kahvehane ve yemek kültüründen bahseder. Paris'teki her bulvar ve sokakta dört-beş bin civarında kahve bulunur ver sayıca çok olması itibarıyla “pek şayan-ı dikkattir.” Kahve sayısının çok olması ilkin niteliği düşürebileceği akıllara getirirse de bu yerlerde her çeşit dinlenme yeri, özellikle “alafranga kahve” gibi içecek, gazete mevcuttur ve tezyinatı mükemmeldir. Kahvehaneler gün doğumuyla birlikte açılır ve gece yarısından bir saat sonra kapanır. Ancak gerek gündüz gerekse de gece genellikle yemek bulunur. Kahvehanelerdeki fiyatlar yerine göre değişmekle beraber garsonlara bahşiş verme şartı vardır ve bu durum Paris'teki bütün kahvehane, gazino, lokanta ve tiyatrolarda görülür. Öyle ki bu gibi yerlerde anlatılanlara göre ücret almadıkları gibi topladıkları bahşişin bir kısmını çalıştıkları yerin sahiplerine verirler. Hava durumuna göre kahvehane önlerindeki yaya kaldırımlarının yarısına kadar sandalye ve masa dizilir:

Hava güzel olduğu zaman her kahvehane önündeki yaya kaldırımının yarısına kadar sandalye ve masa dizildiğinden oraları kâmilen seyirciler ile dolar. Hakikat-i hâlde bulvardaki kahvehanelerden birisinin önüne oturup geleni geçeni seyretmek kadar bir ecnebînin nazar-ı dikkatini celp edecek şey azdır. Kahvehanelerin Bulvar dezitalyen, Bulvar Monmartr, Pasaj Jufrua, alehusus Bulvar Sen Mişel, yani talebe caddesindeki kahvehaneler her sınıftan kadınlar ile doludur. Hele Bulvar Sen Mişel'dekilere nısfü'l-leyle karip bir zamanda ihale-i nazar etmek ecnebîler için vehle-i ûlâda hayreti müstevcip olur. Meselâ Bulvar Sen Mişel'in sol cenahında Panteon'un bulunduğu sokak içindeki kahvelere nısfü'l-leylde nasb-ı nazar-ı teccüs ederseniz kadın ve erkeklerin pek karmakarışık bir hâlde zaman geçirdiklerini mütehayyirane görürsünüz. Bu neviden olan kahveler Opera'nın yanında dahi çoktur. Bâlâda tasrihatını ettiğimiz Mullen Ruj, Foli Berjer gibi oyun yerleri boşaldıktan sonra içindeki halk şu garip kahvelere dolar, medenî pazarlık ile alışveriş sabaha kadar devam eder gider.<sup>684</sup>

Fransa'dan farklı olarak İngiltere'de ise alkol mamullerinin satıldığı ve sokaklara masaların dizildiği kahvehaneler bulunmamaktadır. Ancak bunun yerine,

<sup>684</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm*, s. 52-53.

kahve, çay, süt, yumurta, gevrek, biftek ve dondurmanın servis edildiği *kofi hauz* (*coffe house*) isimli gazinolar mevcuttur.<sup>685</sup>

Viyana kahveleri ve yemek kültürü de incelenen metinlerde seyyahların üzerinde ayrıntılı olarak durdukları yerlerdendir. *Avrupa Mektupları*'nda Viyana kahvelerinden bahseden Cenap Şahabettin, buradaki kahvelerin dinlenme yerleri olmakla beraber İstanbul'dakilere benzemediğini belirtir. Viyana kahveleri "biraz kütüphane, biraz kulüp, biraz lokanta ve biraz salondur. En iyi âilelerin genç kızlarına varıncaya kadar herkes bir kahvehanede sıklıksızın yer bulur."<sup>686</sup> Bu yerlerde; kahve, süt, konyak, pasta, rafadan yumurta, peynir, soğuk et gibi her çeşit yiyecek-içecek mevcuttur. Viyanalıların yakınlarıyla buluşup yemek yeme ve sohbet etme yerlerinin başında kahveler gelir; fakat herkes tarafından tercih edilen bu yerler daima kalabalıktır, rezervasyon yaptırmak gerekir. Bu bağlamda Viyana kahveleri, özellikle hâli vakti yerinde kadınların birbirlerini "kabul salonu" hâline gelir. Viyana'da moda olan bu duruma göre kadınlar, birbirleriyle evlerinde değil, onlara mahsus ayrılan bu salonlarda görüşürler. Bununla beraber müzikli kahvelerde yer bulabilmek gerçekten zordur. Müşterilerin dip dibe oturmasının yanı sıra garsonlar, üstlerinden atlayarak geçme mecburiyetinde kalırlar. Hâlihazırdaki bu izdihamı da yemek ve parfüm kokuları destekler:

Şu köşede meselâ Madam Müller cumartesi günü, öteki masada Madam Rosendhal salı günü muhibbelerine saat beş çayı verirler. Bu cihetle akşama doğru kahvehâneler biraz dedikodu çığırtilarıyla doluyor! Meselâ "Cafe Zaher" gibi bazı kahvehânelerde fazla olarak mûsıkî de var: böyle kahvehânelerde yer bulmak bir hakiki muvaffakiyettir. Oralardaki izdihamın derecesini anlatmak için bizim Fâtih-Harbiye tramvayının saat beşten sonraki hâlini hatırlatacağım! Ez-cümle "Cafe Zaher"de müstehlikler mânâ-yı hakikisi ile diz dize, omuz omuza ve sırt sırta oturuyorlar, garsonlar biraz üzerinizden atlayarak geçerler. İzdiham, harareti artırır; hararet de yumurta, janbon, çukulata, bira ve likör kokularını teşdid eder; ve bunların hepsinin fevkinde her râyihayı örtbas etmek isteyen itriyyat iddiaları hiss olunur: Yarabbi, bu memlekette ne kadar misk ve ne kadar anber sarfolunuyor!.. Bilmem hangi kibar kadın: "Lavanta kibarlık gibidir: üzerinde taşıyan varlığını hissetmez" demişti: Viyana'nın izdihamlı kahvehânelerinde sık sık o sözü hatırlıyor, ve en

<sup>685</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm*, s. 170.

<sup>686</sup> Uluant, *Avrupa Mektupları*, s. 153.

başımda hafif bir ağrı duyduğum dakikalarda: “En güzel koku... hiç bir şey kokmamaktır!” diyen mütefekkir tasdik ediyordum.<sup>687</sup>

Kahvehanelerden sonra özellikle lokantalar, Avrupa sosyal hayatının takip edilebildiği en önemli mekânlardır. Lokantalardaki tezyinatın haricinde yiyecek-içecek ve servis usulleri ülkeden ülkeye değişiklik arz eder. Bu bakımdan Paris lokantalarındaki bilhassa yemek fiyatları ve servis usulleri, Ahmet İhsan’ın *Avrupa’da Ne Gördüm* metninde deneyimlerinden hareketle ve ayrıntılarıyla bahsettiği bir husustur. Genel itibarıyla temiz ve şık olan Paris lokantaları ucuz olmakla beraber “akla hayret edecek bir meblağın tesviyesiyle lokantadan çıkmak da kolaydır.” Ancak Paris’te “ekseriyet üzere çok masrafla iyi karın doyurmamak beliyesine düş”en yabancılar, buradaki yemeklerin pahalılığı hakkında insanları yanlış fikirlere sevk ederler. Paris lokantaları dört kısma ayrılır: “Gayet meşhur ve pahalı olup ehl-i servetin büyüklerine, süfehanın meşhuruna mahsus lokantalar”, “Büyük otellerdeki *tabl dot (table d’hotel/ tabldot)*”, “Evsat lokantalar” ve “Ucuz lokantalar”.<sup>688</sup>

Bunlardan ünlü ve pahalı lokantalar, Boulevard des Italiens ve Bulvar Kapusin (Boulevard des Capucines) gibi zengin yabancıların olduğu yerlerde mevcuttur ve hoş süslemeleriyle hayranlık uyandırır. Ancak yemekler ve şaraplar pek nefis olsa da fiyatlar çok pahalıdır. Hatta Ahmet İhsan, bu tarz lokantalardaki fiyatların, müşterinin giyim-kuşamına göre belirlendiğini ve bu yerlere kadınlarla gidildiğinde masrafın daha da arttığını ifade eder:

Yemekleri vakıa pek nefis ise de bir şile şarabın 30 franktan bir sahan yemeğin beş franktan dîn bulunmaması, her türlü masrafın da buna göre olmasından dolayı mükemmelce karın doyurmak beş Fransız lirasından aşağı düşemez. İngiltere’den, Amerika’dan ve sair yerlerden gelen ehl-i servet bu lokantalarda daimî karın doyurur, vasat hâldeki seyyahin ise bir defa olsun göreyim diye merak ederek başvurur. Vallah ben o merakta bulunmadım, içinde beş liraya karın doyan Breban, Mezon dore’yi hariçten bir seyredip sarf-i servet hususunda fevkalâde yardımına, bir de Viktor Hügo’nun dediği gibi mübadele-i servete hizmetinden dolayı makbul olabileceğine kanaatle geçtim. Bu lokantalarda listeler fiyatı havi değildir, lokanta sahipleri müşterinin kıyafetine göre fiyat vazederlermiş. Mevsukan biliyorum ki üç arkadaşım taamı galiba Mezon dore’de 235 franga balığ olmuştur, hesap pusulasında şarap 70, ıstakoz 20, peynir 7,

<sup>687</sup> Uluant, *Avrupa Mektupları*, s. 153-154.

<sup>688</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa’da Ne Gördüm*, s. 54.

üzüm 35 ve sigara 50 frank olarak muharrer idi. Hele bunlara, kadınla gidilirse, o kadın da Paris'in masrafçılarında olursa liralara tenceredeki tereyağı gibi eriyip gideceğine kanaat-ı kâmile hâsıl etmelidir.<sup>689</sup>

Büyük otellerdeki tabldotlar ise zengin, ama çok para harcamak istemeyenlere mahsus, Paris'teki diğer lokantalardandır. Tabldot usulünde fiyatlar, sabit ve uygun olmakla birlikte yemekleri müşteriler seçmez, herkese aynı yemek servis edilir. Kısa süreli seyahatlerde güzel yemek yiyebilmek için bu usul gayet uygundur.<sup>690</sup>

Herkes için elverişli ve *alakart* usullü “evsat lokantalar” ise diğerlerine nispeten daha ucuz, temiz ve fevkalade süslüdür. Duval (Bouillon Duval), Bulan (Boulan) ve Léon gibi örnekleri olan bu lokantalar Ahmet İhsan'a göre, Muhafazacılar'daki lokantalar, Beyoğlu'ndaki Santral (Central) ve Yanni birahaneleriyle mukayese edilebilir. Yine bu lokantalarda fiyatlar uygundur; fakat müşterilerden havlu parası (kuver) alınır. Böylelikle “her müşterinin önüne havlunun temizini vazederler. Buradaki gibi (İstanbul) on kişinin ağzını sildiği paçavrayı sakala dayamazlar.”<sup>691</sup> Bu tarz lokantalara dair izlenimlerini Ahmet İhsan şu şekilde aktarır:

Ben nadiren oturduğum mahalledeki Duval lokantasında karnımı doyururdum, sonra o fiyata fakat yemeğini daha iyi bulduğum Bulan ve Leon lokantasında karın doyurur oldum, daha sonra dahi Mazarin Sokağı'nda pek temiz ucuz lokanta keşfettik, orada taam eder olduk, bunun tafsilâtını atide vereceğim. Gerek Duval gerek Bulan'da yemek yediğim zaman bir çorba, bir et, bir sebze, bir meyva bir balık yemek şartıyla meşrubatıyla beraber on üç kuruştan fazla para verdiğim olmazdı. Hâlbuki orada yediğim temiz yemeği buradaki bezm-i mükemmel (!) lokantalarda yiyecek olursam lâakal bir meci diye itasına mecburum. Duval idarelerinde kapıdan girilince bir matbu kâğıt almak, o kâğıt üzerine yediğinizi hep kadın olan hizmetçilere işaret ettirmek, sonra parasını verip kâğıdı damgalatmak, çıkarken kâğıdı kapıdaki memura vermek şarttır, Duval usuldeki Bulan, Leon ve daha birçoklarında da hep bu kaide caridir. Aldığımız kâğıtta ondan yüze kadar santimler dizilmiştir, yediğiniz yemek kaç paralık ise miktarına göre matbu rakamlardan biri önüne hizmetçi kız işaret vazeder, işaret her sahanda tekrar eyler, hesabı işaretlerle yaparlar. Hizmetçilere kırk para kadar bahşiş itası kaide hükmündedir.<sup>692</sup>

<sup>689</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm*, s. 55.

<sup>690</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm*, s. 55.

<sup>691</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm*, s. 56-57.

<sup>692</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm*, s. 58.

Son olarak ucuz lokantalarda ise fiyatlara her şey dâhil olmakla birlikte “bunlarda temizlik aramak icap eylemez. Yediğimiz etin inek eti mi yoksa at eti mi olduğunu anlayamazsınız.” Yemeklerin temiz ve iyi olduğu, ama lokanta tezyinatının bulunmadığı ucuz lokantalar da vardır. Öte yandan yine bu kategoriye dâhil edilebilecek, Paris’te sayıca çok olan Rumlar için Yunanlılar tarafından açılan Şark lokantaları da Ahmet İhsan’ın dikkatleri arasındadır. Bunların ise fiyatları uygun, yemekleri güzel olmasının yanında servisleri kötüdür:

Şimdi size bir de Paris’teki Şark lokantasından bahsedeyim, Şark lokantası Paris’te adetleri çok olan Rumlar için bir Yunan tarafından dez Ekol Sokağı’nda tesis edilmiştir. Fiyatı ehvendir, hele abone olanlar günde on beş kuruşla iki öğün karın doyururlar, pilâv, yalancı dolma, şiş kebabı, karnıyarık, piruhi, fasulye piyazı, çiroz, silkme, pilâki gibi bize mahsus yemekleri buluyorlar ama yağlar iyi değildir, hizmet muntazam olmaz, bir sahan getirtmek için biricik olan garsonu yüz defa pul! nidasıyla çağırmak icap eder, hele Beyoğlu meyhanelerine mahsus gürültü daima şu lokanta içinde hükümfermadır. Paris’te iken ara sıra canım pilâv yemek, hemşeri görmek isterse, buraya başvururdum.<sup>693</sup>

Paris’ten sonra Ahmet İhsan, Londra’daki lokanta ve yemek kültüründen daha az ve memnuniyetsiz bir şekilde bahseder. Londra lokantalarında yabancılara mahsus birkaç yerin dışında daima İngiliz yemeği çıkar ve biberli, baharatlı olan bu yemekler iştahla yenilecek şeyler değildir: “Mesela önünüze koydukları et suyu âdeta siyah olduktan başka baharattan ağıza alınmaz. Hele kaplumbağa çorbası, kurbağa yahnisi gibi şeylerini zikretmek bile istemem.” Bu bakımdan İngiliz mutfağından memnun olabilmek için İngiltereli olmalı ve İngiltere’de yaşamalıdır. Yine *giril rum* (grill room) isimli ızgara lokantalarında da müşteriler getirdikleri etleri kendileri pişirirler. Fransızlar yemeklerin yanında şarap içerlerken İngilizler *eil* (*ale*) isimli biralardan tüketirler ve İngiliz halkı arasında şarap tüketimi pek yaygın değildir. Fransa’da yemek esnasında sadece su içerek karnını doyuran garipsenmesine karşılık İngiltere böyle bir dikkat yoktur. Lokantaların sırasında bir de istiridyeciler vardır.<sup>694</sup> Bununla beraber Ahmet İhsan’ın İngiltere’deki lokantalara dair üzerinde durduğu bir diğer konu ise pazar

<sup>693</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa’da Ne Gördüm*, s. 59.

<sup>694</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa’da Ne Gördüm*, s. 170.

günleri öğleden sonra açılmasıdır. İngiltere'deki bir köye giderken deneyimlediği bu durumu bir lokantada garsonla girdiği diyalogdan hareketle şu şekilde aktarır:

Evvelemirde akşam öğrendiğimiz Fransız lokantasına geldik. O ne ya, ortada taama dair emare bile yok; garsondan liste istedim. Fransız olan garson garip tarzla dedi ki:

- Efendi galiba İngiltere âdetini bilmiyor?
- Ne âdeti?
- Pazar günü vakt-i zuhru geçmeden lokantalar yemek veremez.
- Ne? Lâkin karnımız aç!
- Ne yapayım ki mazurum. Vakıa pişmiş yemeklerimiz var, ama polis görürse mücazata düçar oluruz.

Bu muhavere bizi mebhût bıraktı! olur mu? Köye yemek yemeden gitmek olur mu? Sonra orada lâf anlamaz İngilizlere nasıl meram öğretir de karın doyururuz? Çare-i eslem olarak garsona yalvarmağa başladık; herif merhamete geldi.

- Kâtibyan Efendi ile gelmiş olduğunuz içi sizlere emniyet eder taam veririm ama kilit altında oturacağız.
- Adam karnımızı doyuralım da ne olursa olsun.

Garson kapıyı içeriden kilitledi; perdeleri indirdi; bizim yemekler de geldi; en mudhik cihet kapının önünde tarassutta duran garsonun ikide birde işaret eyleyip sofraya üstündeki yemekleri şişeleri altına saklamak isticali idi !!!!!<sup>695</sup>

Ahmet İhsan'ın dikkat çektiği önemli bir husus İngiltere'de, masaların sokaklara dizildiği ve özellikle alkol mamullerinin olduğu kahve ile gazinoların bulunmamasıdır. Londra'da alınan bu önlemin ardında, içki tüketen sayısının artması etkilidir. Alınan bu tedbirler üzerine, İngiltere'de alkol tüketimi için halk, farklı alternatifler geliştirir. Söz konusu alternatiflerden birisi, ayakta içki içme usulüne göre tasarlanmış olan barlardır. Barlara giden müşteriler posta şubesine benzer bir delikten içkilerini alıp tüketirler. Böylelikle buralarda vakit kaybetmeyen İngilizler, tembellik ve işsizliğin önüne geçerler. Bir diğer alternatif ise lokantalardaki müşterilerin garsonlara dışarıdan içki aldırmasıdır.<sup>696</sup>

Lokanta gibi kamusal alanlarda dahi yüksek sesle konuşmaları ve ziyadesiyle bira tüketmeleriyle seyahat metinlerinde öne çıkan Almanlarda da İngilizler gibi bar kültürü vardır. Ancak İngiltere'dekilerden farklı olarak bu barlar, içinde oturma

<sup>695</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm*, s. 200-201.

<sup>696</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm*, s. 170.



yerlerinin olduğu kapalı alanlardır. Bu bilgilerin yanında Ahmet İhsan, Almanya'daki lokantalardan çok, yemek yeme kültürü üzerinde durur:

Almanların yemeği fena değildi; sofraya adi ekmekten maada halis hamurdan yapılmış karabuğday ekmeği dahi koyuyorlardı; bunun lezzetini çok iyi buldum. Daha garip karabuğday ekmeğinden bir dondurma yapmışlardı. Sofrada dondurmayı da yemiştik ki garson gelip orta yere dizilmiş on kadar mumu yaktı. Gündüz kilise gibi mumları yakmak zâhir sofraya akşam süsü vermek hevesine mübteni olmalı dedim.<sup>697</sup>

Ahmet İhsan'ın gözlemediği bir diğer durum ise, Almanların büyük caddelerde de dâhil olmak üzere sokak ortasında yemek yemeyi sevmeleridir:

Tuhaf şey; Berlin'de halk sokakta yemek yemeği pek seviyor! En birinci cadde olan Ihlamur Altı'nda bile birtakım fakir adamları ailece oturarak yemek yediklerini seyrelemiştim; buradakiler ise hep amele idi, işlerinin başından avdet edip karı ve çocuklarıyla birlikte sepet derununda getirdikleri sefilâne taamla karın doyuruyorlardı.<sup>698</sup>

Cenap şahabettin de Almanya'daki lokanta ve yemek kültürüne dair gözlemlerini, diğer ülkelerle mukayese ederek aktarır. Berlin'de yalnız lokantalarda değil, kahvehanelerde, birahanelerde, otellerde ve *Achinger* dedikleri dükkânlarda olmak üzere her yerde yemek bulunur ve buralar müşterilerle doludur. Paris ile İngiltere'den farklı olarak Almanya'da günün her saatinde ve her yerde yemek bulunur ve yine İngilizler gibi ithalata başvurmayan Almanlar, gıdalarını kendi çiftliklerinden temin ederler.<sup>699</sup> Bununla beraber Cenap'ın tespitlerindeki en önemli nokta, Almanların kahvehane ve birahanelerinde saygısızlığa müsaade etmemeleridir. Ahmet İhsan'ın aksine Cenap'a göre Almanlar, kahvehane ve birahane gibi yerlerde “gayet yavaş sesle konuş”urlar ve “birayı bazı merâsim-i teşrifiyye ile iç”erler. Cenap'ın, Ahmet İhsan'dan farklı bu iddialarında yine, Osmanlı-Almanya ittifakının etkili olduğu düşünülebilir. Dostlarını davet ettikleri kahvelerde herkesin yalnızca kendi masraflarını ödemesi

<sup>697</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm*, s. 280.

<sup>698</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm*, s. 307.

<sup>699</sup> Uluant, *Avrupa Mektupları*, s. 92.

alışkanlığı da Almanların, kibar ve düzenli mizaçlarını tasarruf fikriyle birleştirmelerinin bir ürünüdür:

Kışın ve sonbaharın soğuk günlerinde Berlin'in hayat-ı sefahati kahvelere ve birahânelere kapanır. Bu çalışkan memlekette, bilmem nasıl oluyor, kahvehâneleri ve birahâneleri her an dolu buluyorsunuz. Ve oralarda bizim İstanbul'da olduğu gibi mübâlatsızlıklara mesağ yok: Girenler kemâl-i hurmetle şapkalarını çıkarıyorlar, içeride gayet yavaş sesle konuşuyorlar ve diyebilirim ki birayı bazı merâsim-i teşrifîyye ile içiyorlar. Bu ayş ü nûş âleminde bize biraz tuhaf gelecek bir şey var: Bir Alman bir Alman'ı: "Rica ederim, şurada birer bira içelim...! "teşvikiyle bir kahvehâneye sokuyor, sonra yalnız kendi içtiği biranın parasını verip çıkıyor!<sup>700</sup>

Ahmet İhsan'ın seyahat metninde temas ettiği bir diğer husus ise İsviçre'deki gazinolardır. İtalya'ya giderken Cenevre şehrindeki bir gazinoya giren Ahmet İhsan, kalabalığa rağmen burada alkol satılmamasını hayretle karşılar; fakat sonrasında bu durumun, içecek ucuzluğundan kaynaklandığını fark eder:

Şehre dâhil oldum; bulvara girdim. Sağ cenahta gözüme bir levha ilişti. Levhada şöyle yazılı idi: "Societe dea boissons alcooliques" mütehayyir oldum, zira levhanın manası "ispirtolu olmayan meşrubat şirketi" demekti, levhanın altında bir gazino vardı, gazinonun duvarına yazılmış bir diğer levha ise şöyle yazılı idi: "Gazinoda ispirtolu meşrubattan başka bilcümle meşrubat-ı safiye yani çay, kahve, çikolata, süt, sübye, şurup ve saire bulunur!" Ne dersiniz?

Hemen gazinoya daldım. Vakıa kimsenin önünde şu saydıklarımın maada içki yok, galebelik ziyade idi. Galebeliği evvelâ meşrubat-ı küûliye aleyhtarlarının tekessürüne hamlettim ama bilahare buradaki meşrubat-ı adiyenin sair gazinolara nispeten gayet ucuz olduğunu anlayınca toplanan zevatın meşrubat-ı küûliye düşmanlığından ziyade fikr-i tasarrufta riayet etmekte olduklarını anladım. Her neyse! İşte bir hüsn-i niyet var ya? Şu kahvehane ile şirketi tesis eden zatlar olsun meşrubat-ı küûliye aleyhindedir ya!<sup>701</sup>

## 2. 4. 2. Eğlence

<sup>700</sup> Uluant, *Avrupa Mektupları*, s. 95.

<sup>701</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm*, s. 399.

Sosyal hayata dair bir diğerk başlık olan eğlence kültürü, kamusal alanların niteliğı ve niceliğine bağılı olarak şekillenir. Bu bakımdan Avrupa'daki eğlence kültürü; park ve bahçelerdeki gezinti ve etkinlikler, sanatsal faaliyetler ve şans oyunları etrafında gelişir. Ahmet İhsan'ın ifadesiyle "Paris'te parası olan için en bol şey eğlencedir." ve büyük tiyatrolar, Concorde tarzından daha büyük oyun yerleri, bulvarlar, gazinolar, mesireler ve bahçeler eğlenceli vakit geçirmek için gidilen yerlerdir. Paris'te yirmi büyük tiyatro bulunmakta olup ilki Büyük Opera'dır. Paris'in en güzel ve süslü binası kabul edilen Büyük Opera'da, büyük sanatçılarn ünlü eserleri icra edilir. Bu sebepten Büyük Opera, bir eğlence yerinden daha ziyade bir edebiyat mahfilidir. Büyük Opera'dan sonra Fransız Tiyatrosu, Opera Komik (Opera Comique) Tiyatrosu, Şatle (Châtelet) Tiyatrosu, Varyete (Variétés) Tiyatrosu, Odeon (Odéon) Tiyatrosu yine önemli tiyatro binalarıdır.<sup>702</sup>

Avusturya izlenimlerinde ise Ahmet İhsan, Viyana tiyatrolarını Paris'tekilerle mukayese eder. Bu bağlamda, Viyana tiyatrolarının iç tezyinatını, Paris'tekilerin çoğundan iyi bulmakla beraber Büyük Opera'dan üstün değildir. Viyana tiyatrolarının sadece içi güzeldir.<sup>703</sup> Avusturya tiyatroları hakkındaki gözlemlerini aktaran bir diğerk kişi olan Cenap Şahabettin'dir. *Avrupa Mektupları*'nda, Viyana'daki Théâtre An der Wien'de gittiğı Leo Fall'ın *İstanbul Gülü* operetini anlatan Cenap'ın, bu oyun üzerinden yaptığı tespitler dikkate değerdir. Operet sergilenmeden evvel Viyana halkı, daima merak ettikleri "esrarlı" Türk hayatını görecekleri için heyecanlıdır. Ancak bu duruma itinayla yaklaşan Cenap "Yarabbi, Türk'ün esrar-ı hayatı namına kim bilir neler göreceğiz!" diyerek oyunu izler. Bir aşk hikâyesinin anlatıldığı operet bittikten sonra Cenap, konusunu Pierre Loti'nin *Les Désenchantées*'ine (*Mutsuz Kadınlar*) romanına benzeterek gerçekliğe uygun olmadığını belirtir: "Hiç şüphe yok ki İstanbul Gülü'nün gösterdiği Osmanlı payitahtı şu harb-ı umumi esnasındaki İstanbul değil ve hatta Lale Devri'nin İstanbul'u bile değildi. Zavallı İstanbul hiçbir tarihte büyük bir sürur ile terennüm etmedi ve kahkahanın böyle hüseyinî perdesine çıkamadı."<sup>704</sup> Bu suretle de Viyanalıların Türk kültürü hakkındaki fikirlerinin bir kısmını aktarmış olur.

<sup>702</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm*, s. 43.

<sup>703</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm*, s. 479.

<sup>704</sup> Uluant, *Avrupa Mektupları*, s. 157-158-159.

Park ve bahçelerde düzenlenen eğlenceler bahsi etrafındaki örneklerden birisi, Ahmet İhsan'ın Paris'te gözlemlendiği Çiçek Pazarı Mesiresi etkinliğidir. Boulogne Ormanı'na yaptığı gezide Ahmet İhsan, senede bir defaya mahsus düzenlenen Çiçek Pazarı Mesiresi'ne, tesadüf eder. Her yıl Mayıs ayında düzenlenen bu etkinlikte, ormanın bir kısmı çiçeklerle donatılır ve herkes cüzî bir ücret mukabilinde bu manzarayı seyretmeye gelir. Etkinliği ilgi çekici kılan en önemli husus ise, düzenlenen çiçek oyunlarıdır. Gencinden yaşlısına herkesin birbirine çiçek atarak eğlendiği bu oyun Ahmet İhsan'ın pek hoşuna gider:

Zarif esvap içine girmiş, hararet-i şems ile yüzü kızarmış, mini mini elleriyle eline geçen çiçeği atmakta bulunmuş güzel kadınlarla onlara kenardan mukabele edenlerin manzarası hakikaten pek hoştu. En ziyade zevkime giden yer, sinn-i şeyhûhete vardığı hâlde mahzâ torunlarının sefasını temaşa maksadı ile kızlarını yanına alıp şunun mübadelegâh-ı ezhâre gelen ihtiyarlar idi, bir yandan ciğerparelerinin irâe ettiği neşat ve neşeye bakıp gözleriyle ilân-ı bahtiyarî eyliyorlar, diğer taraftan beyaz saçları unutup genç kadınlara temsil-i harekete kalkışarak ellerine geçen çiçeği etrafa fırlatıyorlardı (...) Atılan çiçekler ara sıra ötekinin berikinin yüzüne şapkasına çarptıkça görüşüyorlar, kahkaha bazen umumî oluyor, bir umumî neşedir gidiyor. Ne yalan söyleyelim, bugünkü gördüklerimin arasında en ziyade hoşuma giden şu çiçek pazarı oldu. Fransızların çiçek içindeki neşelerine gıpta ettim.<sup>705</sup>

Şehir ve insan mizacında düzen ile kasvetin iç içe olduğu İngilizler, Ahmet İhsan'a göre eğlencelerinde dahi bu tabiatlarını muhafaza ederler. İngilizlerin eğlenmek, vakit geçirmek için Hyde Park'ta, yaya veya atlı olarak yaptıkları gezintiler bile "mahzun"dur. Bunun haricinde Ahmet İhsan, Hyde Park'ın Serpentine Gölü civarında sabahları ve gece yarısına mahsus "garip" bir eğlenceye tesadüf eder:

Hayd Park'ta sabahları pek erken ve akşamları pek geç olarak muayyen vakitte garip bir manzara hâsıl olurmuş. Bu muayyen zamanda Serpentin Gölü'nün cenaheynine sürü ile Londra'nın Sokak çapkınları toplanırmış; tam zaman hulûl eylediği gibi oradaki mahsus direğe çekilen bayrak ise işaret verilir verilmez ne kadar toplanmış halk varsa an-ı vahitte soyunup yıkanmak üzere göle atılıyor; müddet-i istihmâm bir saat olduğundan bu müddetin inkızâsı akibinde hemen çıkılıyor ve giyinip gidiyorlarmış

<sup>705</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm*, s. 66-68-69.

zaman-ı istihmâmda bayrak açılı durur, saat-i münkaziye olunca hâlâ göl kenarında adam kalırsa ceza alınırmiş.<sup>706</sup>

Geleneksel olarak Fransa köylerinde yılda birkaç defa düzenlenen şenlikler, Ahmet İhsan'ın Fransa izlenimlerinde temas ettiği hususlardandır. Bunlardan *Fet (Fête)* ismiyle de zikredilen Juanvil şenliklerine tüm köylüler aileleriyle katılır. Cambaz, hokkabaz, kuklacıların icralarını sergilemeleri, müzikler, havai fişekler ve daha pek çok etkinlik fevkalade bir manzara yaratır. Öyle ki Ahmet İhsan bu eğlence için “hatırıma ebediyen menkuş kalan günlerden” demektedir:

Fransa'da her köyün her mahallenin yılda birkaç defalar şenliği vardır. Şenlik günü ve gecesi, mahzen şenlikler ile geçinen göçebe halk -ki satıcı, oyuncu ve bu gibi birçok işçilerden müteşekkildir- şenliğin olduğu köye arabalarıyla geliyor, bunların arabası beher familya için bir ev hâlidir. Arabaların derununu odalara münkasımdır, mutfağı, yatak odası, salon hep bir yerde olarak tekerlekli aşiyane-i müteharriktir. Beher arabanın sahibi bir familya halkından müteşekkil bulunuyor. Sanatları ne ise, o sanatın levazımı dahi arabanın derununa yerleştirilmiştir. Meselâ şu arabadaki aile cambaz, şu hokkabaz, diğeri tuhafçı, bir başkası fotoğrafçıdır. Şenliğin ehemmiyetine göre bu nevi arabalardan yüz kadar şenliğin kurulacağı köye geliyor, orada büyük bir mahalle teşkil ediyorlar, zira hayvanları çıkarılan arabalar hakikaten birer ev sayılabilir. Cambaz ipini geriyor, hokkabaz çadırını kuruyor, kuklacı perdesini yapıyor, salıncakçılar, dolapçılar işlerini yoluna koyuyor, esnaf olan malını yayıyor, köy halkı fet sayesinde alışveriş ediyor, çocukları dolaplarda eğleniyor, büyükler ise sabaha kadar çalınan muzika sayesinde oynayıp gülüyor, gece fişekler yakılıyor, yani fet olan köy hakikî bir neşeye müstagrık hâlidir. Fet'i bu gece Juanvil'de, sonra da birkaç köylerde daha gördüm. Pek hoşuma gitti. Hele o gece fet'çilerin hâli pek ziyade şayan-ı dikkattir. Meşhur Jül Vern ahiren yazdığı bir romanda bir Fransız göçebe cambaz ailesine arabasıyla berren devriâlem yaptırmıştır; o eseri tercüme ile enzâr-i kariine vazeylediğim zaman şu medeniyet göçebelerinin ahval-i garibelerine aşına olursunuz; müellifin bir koca ciltte tafsil ettiği bahsi burada ihtisaren ifade kabil olamadığı için şu kadarla iktifa eyliyorum.<sup>707</sup>

Ostand'daki deniz hamamlarında tertip edilen eğlenceler de yine Ahmet İhsan'ın dikkatleri arasındadır. Belçika'nın Ostand şehrindeki deniz hamamlarına Avrupa'nın

<sup>706</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm*, s. 190.

<sup>707</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm*, s. 120.

her tarafından “eh-i zevk” düşkününü kadın ve erkekler gelir. Denize girmek bahanesi etrafında kumar, ziyafet gibi eğlenceler düzenlenir:

Ostand’da denize girmek bir bahanedir; buradaki içtima ehl-i zevkin işbu şehri bir mecma ittihaz etmiş olmasındandır; Bahr-i Muhit sahilindeki deniz hamamlarının nasıl olduğunu size biraz anlatmıştım; zaten Avrupa’da deniz hamamlarına yahut kaplıcalara gitmek yıkanmak istifade etmek maksadıyla değildir; istihâm vesilesiyle ehl-i zevk envai sefahat ve masarife düşerler.

Meselâ Ostand’da yazın civar memalikin ekser kibar aşüfteleri toplanır, beraberlerinde meftunlarını da getirmişlerdir, meftunlar ekseriya eshâb-ı servetten mirasyediler olacağı için karıların teşvikiyle fevkâlâde masarif ederek ziyafetler keşide ederler, kumar oynarlar, eğlence tertip ederler. Bu gibi masarifin icrasına delâlet eden Avrupa’nın kibar aşüfteleri bir büyük müellifin dediği üzere servetin bir elden diğer ele geçmesine delâlet ederler.<sup>708</sup>

Seyahat metinlerindeki eğlence bahsi etrafında Bükreş, gece hayatıyla ön plana çıkan bir şehirdir. Kadınlarla erkeklerin uygunsuz ilişki ve eğlenceleri bakımından bilhassa Kisselev Şosesi “İğrenç” bulunur. Bu anlamda Cenap Şahabettin, *Avrupa Mektupları*’nda, buradaki gece hayatını anlatmak için, dönemin mutaassıp gazetelerinden *Journal de Balcan*’dan alıntı yapar. Yazıda, Bükreş’in zevk ve eğlence dolu gece hayatı şiddetle eleştirilerek, ahlak çöküntüsü endişeyle anlatılır:

Gece olunca Bükreş bütün şâşa’-i hayatını enzâr-ı âmmeye diker. Evlerin beyaz yahut sincâbî cephelerinde hurçlar teşkil eden pencerelerin içinde rûhlar ve fikirler gibi gölgeler yaşar ve oynar... (...) Burası yeraltı konseridir. Huzzar arasında içki kadehleri çatırıyor. Sahne üstünde sigara dumanlarının kesif sisi arasında allar giyinmiş bir şantözün boyalı dudakları çapkın, hayâsız, müstehcen bir güfteyi tamamlarken bütün düzgünlü ve allıklı vücûdu, bluzdan taşan göğsü tennûre altında gizli duramayan baldırları, her uzvu daha çapkın, daha utanmaz, daha çirkin, evzâ ile sakil ve bî-âhenk dalgalanıyor... (...) İğrenç, iğrenç. İşte Bükreş’in hayât-ı leyliyyesi!<sup>709</sup>

Bu itibarla, Romenlerin mizaçlarında bir “raks-ı ahlâk” olduğunu dile getiren Cenap, kumarbazlıklarına da değinir:

<sup>708</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa’da Ne Gördüm*, s. 225.

<sup>709</sup> Uluant, *Avrupa Mektupları*, s. 29-30.

Her Romen kumarbazdır, denebilir. Zar ve iskanbil Bükreş'te bir kuvvet teşkil eder. Ve hayatta bir Bükreşli oyun masasında bir kumarbaz gibi davranır. Diğer cihetten hayat burada bir nevi yağma-i hevesât hissi veriyor. Romenler diğer akvâm-ı şark gibi kafes-i kavâid içinde habs-i ahlâk etmiyorlar; burada, nasıl diyeyim, bir nevi raks-ı ahlâk var; Bükreşliler faziletten hatevât-ı mevzûne ile uzaklaşıyorlar.<sup>710</sup>

Belirlenen yıl aralıklarından seçilen seyahat metinleri içerisinde, eğlence bahsiyle alakalı gözlemlerini aktaran son kişi de Mehmet Rauf'tur. "Napoli Tahassüsâtı" yazı dizisinin "İç Sokakların Manzarası" başlıklı dördüncü makalesinde Mehmet Rauf, kenar mahallelerde yaşayan insanların oynadıkları "tombala" oyunundan bahseder. Küçük ikramiyeler kazanmak adına mahallelere gelen piyangocular vasıtasıyla oynadıkları bu şans oyunu, Napoli halkının eğlencelerindedir:

İç sokaklara ara-sıra seyyar piyangocular biraz hayat serpiliyorlar; bunlar her birinin üzerinde rastgele dört-beş rakam cem'edilmiş ince kâğıtları birer kuruş mukabilinde etrafta toplananlara tevzi' ediyorlar, sonra bir küçük çocuğa bir torbadan bir numero çektiriyorlar; bu çekilen numero kimlerin kâğidında mevcut ise, ona bir paket çukulata veriyorlar. Bu çukulata paketlerinin bazısının içinden bazan bir numero daha çıktığı oluyor ki bu takdirde bu paket sahipleri ayrıca birer frank ikramiye alıyorlar... Sokaklarda çocuklar, kadınlar hatta erkekler bu piyangolara pek düşkün oluş piyangocuların etrafına birikerek büyük bir tehâlük gösteriyorlar.<sup>711</sup>

---

<sup>710</sup> Uluant, *Avrupa Mektupları*, s. 43.

<sup>711</sup> Mehmed Rauf, "Napoli Tahassüsâtı IV: İç Sokakların Manzarası", s. 2.

## SONUÇ

Türk edebiyatının 1886-1922 yılları arasından seçilmiş Doğu ve Batı coğrafyalarıyla alakalı seyahat metinlerindeki gözlemlerin değerlendirildiği bu çalışmada, kronolojik ve mukayeseli bir inceleme yapılmıştır. Milletler arasındaki kültürel etkileşimi sağlayan kültür pratikleri şeklindeki seyahatler ve bu seyahatlerin birer ürünü olan seyahat metinleri, medeniyet kavramına dair alt başlıklarla analiz edilmiştir. Yapılan bu analizde, milletlerin “öteki” milletlerle karşılaşması ve karşılaştırılmasından sonra “öteki” üzerinden kendi “ben”liklerini de inşa edişi önemlidir. Seyahat metinlerindeki gözlem ve tespitlerle bağlantılı olarak ortaya çıkan “ben” ile “öteki” kavramlarından hareketle, söz konusu ülke ve milletlerin, kendi medeniyet parametrelerini de yarattığı görülmüştür. Bu anlamda “pragmatist bir modernizatör” olarak tanımlanabilecek seyyahlar tarafından kaleme alınan ve eklektik izlenimler hâlinde şekillenen seyahat metinlerinin, medeniyet parametrelerinin değişiminde/düzenlenmesinde doğrudan etkili olduğu sonucuna varılmıştır.

Yapılan gözlemler ve bunların nihayetinde ortaya koyulan izlenimlerde ilkin, dönemin siyasal, sosyo-ekonomik ve kültürel şartları önemlidir. İzlenimlerde belirleyici bir diğer husus ise, seyyahların bilgi ve formasyonlarıyla, meşgul oldukları alanlar ve meslekleridir. Bu bakımdan dikkat edildiğinde resmî görev maksadıyla seyahate çıkan seyyahların, kişisel merak veya ilgi alanlarından ötürü seyahate çıkanlardan daha fazla olduğu görülür. Söz konusu bu durum, yapılan gözlemlerde değişiklikler oluşturmakla beraber ortaya çıkan sonuçların da farklı şekillerde seyretmesine sebebiyet vermiştir.

Kronolojik olarak bu perspektiften bakılırsa seyyahlardan Cenap Şahabettin’in izlenimlerinin, içinde bulunduğu dönem şartlarına, resmî görevlerine ve okuduğu metinlere göre değişiklik arz ettiği görülür. Böyle düşünüldüğünde *Hac Yolunda* ve *Âfâk-ı Irak* metinlerindeki Doğu coğrafyalarına dair genellemelerinde, Fransız romantiklerine ait romanların ve seyahat metinlerinin etkisi hissedilir. Ancak bir Osmanlı vatandaşı olan Cenap, özellikle *Âfâk-ı Irak*'ta, I. Dünya Savaşı şartlarının etkisindedir ve Osmanlı'ya bağlı Doğu beldelerini sahiplenme gayretlerinde bulunur. Öte yandan *Suriye Mektupları* ile *Avrupa Mektupları* metinlerinde ise, bireysel menfaat veya siyasal konjonktürle paralel fikirler dikkat çeker. Bu anlamda Cenap Şahabettin,



*Suriye Mektupları*'nda Cemal Paşa'yla olan hukukunun tesiriyle Doğu beldelerinin bir kısmını, Osmanlı-Almanya ittifakından ötürü *Avrupa Mektupları*'nda da Almanya'yı över. Yine dil ve anlatım özelliklerine dikkat edildiğinde cilt doktorluğuyla uğraşmasından gelen ifadeler göze çarpar. Bilhassa Doğu medeniyetiyle ilgili seyahat metinlerindeki insan, şehir ve tabiat tasvirlerinde, olumsuz durumları cilt hastalıklarından hareketle anlattığı görülür. Şairlik vasfının getirdiği etkilerle de Cenap'ın, tüm seyahat yazılarında parnasyen ve sembolist betimlemeler göze çarpar. Öyle ki ele alınan seyyahlar içerisinde düzyazılarının şiirsel niteliği en çok ön planda olan kişidir. Halit Ziya Uşaklıgil'in seyahat metinlerinde de Cenap Şahabettin'le paralel bir dil ve anlatım görülmekle beraber, *Almanya Mektupları* ve *Alman Hayatı* metinlerindeki Almanya izlenimleri daha ayrıntılıdır.

Ahmet İhsan Tokgöz'ün seyahat metinleri, okumuş olduğu Fransız romanları ve seyahat metinlerinin yanı sıra, matbaacılıkla çevirmenlik mesleğinden gelen dikkatlerle de şekillenir. Diğer seyyahlara nazaran metinlerinde kullandığı dil sade, anlatım da daha objektif olmakla birlikte Doğu ve Batı coğrafyalarını yüzeysel, ama en geniş hâliyle anlatan da odur. Bununla beraber Ahmet İhsan, gittiği ülkeler hakkında aktardığı bilgilerde, şahsî gözlemlerinin yanında kaynak göstererek seyahat rehberlerinden yararlanan tek seyyahdır. Diğer seyyahlarda dikkat çeken hususlar ise: Süleyman Nazif'in yaşadığı dönemde yaygın olan Abdülhamit aleyhtarlığının etkisiyle Doğu beldelerini anlatması, Ahmet Hikmet Müftüoğlu'nun kısa ve sade cümleli gözlemleri, Mehmet Rauf'un sade olmakla beraber gittiği ülkeye dair izlenimlerini Halit Ziya'ya benzer surette ayrıntılarla aktarmasıdır.

Seyyahların gözlem ve izlenimlerindeki bu denli arka plan, Doğu ve Batı coğrafyalarında gidilen yerlerde de belirleyici olmuştur. Doğu coğrafyasında: Mısır, Suriye, Bağdat, Şam, Beyrut, Filistin, Kudüs sık; Rusya, Orta Asya ve Uzakdoğu seyrek gidilen yerlerdendir. Batı coğrafyasında ise başta Fransa, İngiltere ve Almanya olmak üzere Avusturya, İtalya, Macaristan, Belçika, Romanya, Bulgaristan, sık; Hollanda ve İsviçre de seyrek gidilen yerlerdir. Seyahat edilen yerlerin sıklığı ve seyrekliğindeki belirleyici olan husus, yine dönem koşullarına ve seyyahların tercihlerine bağlı bir durumdur. Bu bağlamda dönemin bilhassa Batılılaşma cereyanlarının etkisiyle Batı ülkeleri hakkındaki seyahat metinleri, Doğu vilayetleri hakkında olanlardan daha fazladır.

Osmanlı seyyahlarının, Doğu medeniyetine dair unsurları Batı'ya nazaran bütüncül değil, bireysel bir bakış açısıyla idrâk ettiği görülür. Doğu ülkeleri hakkındaki kavramlar, coğrafi terimlerle sınırlıdır. Söz konusu düşünce doğrultusunda, 19. yüzyıldan önceki seyahat metinlerinde Doğu coğrafyaları için “Hind, Çin ü Maçin” gibi ifadeler kullanılmakla birlikte 19. yüzyıldan sonra ağırlıklı olarak “Şark” ifadesi kullanılır. Yine buna karşılık, özellikle Avrupa ülkeleri için “Kefere, Frenk, Frengistan” tabirleri tercih edilirken yaşanan siyasal-sosyal hadiselerin tesiriyle 19. yüzyıldan sonra bu coğrafyaya bir “sivilizasyon” (civilisation) ya da başka deyişle, medeniyet kaynağı olarak bakılır. Dolayısıyla bilhassa Avrupalı seyyahların tesiriyle Osmanlı'da Doğu ile Batı'nın, birbirinden farklı varoluş çizgileri içinde değerlendirilmesi gereken medeniyet sınırları olduğu belirginleşir.

Sınırlar ve gözlem biçimlerinin belirginleşmesinden sonra seyyahlar, gittikleri Doğu ve Batı ülkelerinde yaptıkları gözlemlerden hareketle de kendi medeniyet parametrelerini belirlerler. Böyle düşünüldüğünde, analiz edilen seyahat metinlerindeki medeniyet unsurlarına dair gözlemlerden birtakım sonuçlar ortaya çıkar. Bu bakımdan üzerinde durulan seyyahlar ilk olarak, dönem koşullarının ve Avrupalı seyyahların etkisiyle Doğu medeniyeti dâhilinde değerlendirilen vilayetlerin kendilerini yönetmeye muktedir olmayıp “despot” olduklarını belirtirler. Osmanlı tahakkümü altındaki Doğu milletlerinden bilhassa Araplar, bu konuda en çok üzerinde durulan millettirler. Osmanlı'nın bu hususta yapması gereken ise geliş(tir)meye açık, modern devlet imajıyla Doğu'yu bir medenîleştirme planına tâbi tutmasıdır. “İslâh”, “Tavtîn” ve “Temdîn” safhalarından oluşan bu planla, Doğu vilayetleri medenîleştirilmek istenir. Seyyahlar, Batı medeniyetiyle alakalı izlenimlerinde de Doğu medeniyeti bahsinde olduğu gibi gözlemlediklerini aktarmakla iktifa etmezler. Bu surette Lâle Devri'yle başlayan modernizasyon çalışmaları dâhilinde Batı medeniyetine ait değer yargıları “tanzim” fikrinden hareketle, Osmanlı'ya ait unsurlarla sentezlenir. “Despot” olarak nitelenen Doğu'ya karşılık, “demokrat-özgürlükçü” Batı'ya bir yönetim tarzı kaynağı olarak bakılır ve özellikle İngiltere'deki “parlamentar sistem” ile İsviçre'deki “idâre-i cumhûriyye” model gösterilir. Aynı şekilde asayiş, ordu ve sanayi gibi alanlardaki “intizam” hususunda 19. yüzyılın sonuna kadar İngiltere, 20. yüzyıldan sonra ise Almanya emsal alınan Avrupa devletleri hâline gelirler.

Belirlenen yıl aralıklarında Doğu ve Batı coğrafyalarına giden seyyahların metinlerindeki milletlerle alakalı izlenimlerinden bilhassa Doğu insanına dair bilgilerin bir kısmı, okunulan romanlara ve seyahat yazılarına dayanmaktadır. Yapılan okumaların seyahat edilen ülkelerdeki Araplar ve Sibiryalılardan hareketle oluşturulan gözlemlerle de birleşmesiyle Doğu insanına “despot”, “köylü”, “cahil”, “şehvî”, “pis”, “miskin”, “tembel”, “düaliteli”, “saf”, “hayvanî”, “hasta”, “hayalci” ve bunların neticesinde “ilkel” gibi sıfatlar atfedilir. Buna karşılık Batı insanında da genellikle böyle bir tercihe giden seyyahlar, görmedikleri coğrafya ve insanlar hakkında önceden bilgiler toplayıp hazırlık yapmak isterler. Fransızlar, İngilizler ve Almanlar gibi Avrupalılardan hareketle tasavvur edilen Batı insanı da bu bağlamda “demokrat”, “şehirli”, “eğitilmiş”, “temiz”, “dinamik”, “çalışkan”, “tekdüze”, “âkil”, “insani”, “sağlıklı”, “gerçekçi” ve bunların neticesinde “medenî” gibi vasıflarla nitelendirilir. Ancak ön bilgilerin de katkısıyla ortaya çıkan gözlemler, beraberinde birtakım ön yargı, genelleme ve kalıplaşmalar meydana getirirler. Söz konusu coğrafyanın ikliminin de milletlerin mizacının şekillenmesinde büyük etkilerinin olduğu seyyahların gözlemleri arasındadır. Sıcak ve güneşin etkisiyle Arapların miskin, sürekli kapalı ve yağmurlu havayla iç içe olan İngilizlerin de kasvetli ve karamsar tabiatlı oluşları, bu hususta örnek teşkil eder. Bununla beraber Avrupalılara yönelik olumlu nitelermeler Bulgarlar ve Yunanlılar için geçerli değildir. Avrupa'nın “doğu”sunda bulunan Macarlar, Bulgarlar ve Yunanlılar “medenî” ve “şık” kabul edilmezler.

Batı'ya nazaran tabiat unsurlarıyla ön plana çıkan ve “viran” hâlde sunulan Doğu beldeleri; “egzotik”, “kadınsı” “vahşî”, “masalsı”, “şiirsel”, “mistik”, “uhrevî” ve nihayetinde “mitik” bir yer olarak tarif edilirler. Şehir kültürü içerisinde tasavvur edilen “mamur bir diyar” hâlindeki Batı ülkeleri ise; “şehirsel”, “erkeksi”, “efendi/kibar”, “gerçekçi” ve “somut” yerlerdir. Doğu ve Batı ülkelerine dair seyahat metinlerinde şehircilik anlayışına dair unsurlar, bulunulan dönem ve çevre koşullarına göre değişkenlik gösterir. Şehir kültüründeki bu değişken yapıda insanların yaşam tarzlarının, ihtiyaçlarının ve zevklerinin de değişmesi etkilidir. Bir başka deyişle şehirler, insan mizacıyla sınırlı, değişken bir bütünlük arz eden, medeniyet yapıtaşlarıdır. Bu durumda Doğu vilayetleri hakkındaki seyahat metinlerinde; seyrek rastlanılan asfaltlı yollar ve meydanlar, tek cadde ve dar sokaklar, az sayıdaki resmî binalar, biçimsiz ve hayvan barınağı hâlinde tasavvur edilmiş evler, girift çarşılar

ve minimal bahçeler gibi şehir unsurları ön plandadır. Avrupa merkezli Batı coğrafyaları hakkındaki seyahat metinlerinde görülen şehir unsurları ise; hemen her yerdeki büyük yollar, caddeler, sokaklar ve meydanlar, süslü binalar ve evler, büyük mağaza, park, botanik ve hayvanat bahçeleridir.

Şehirlerin gözlem biçimlerine dikkat edildiğinde ise Doğu seyahatlerindeki şehir gözlemlerinde ilkin, yergi ile yüceltme arasında bir düaliteli tavır öne çıkar. Bunda, dönem ve çevre koşullarının getirdiği bir “eski-yeni birlikte”liğinin yanında, seyyahların yakın olduğu siyasî figürlerin de etkisi vardır. İncelenen seyahat metinlerinde İskenderiye, Süveyş, Dicle ve Kahire’nin bir bölümü düzensiz, biçimsiz girift yerler olarak tarif edilir. Kahire’nin diğer bölümü, Cidde, Şam, Nablus, Beyrut, Filistin; Nijni Novgorod, Tyumen, Blagoveşçensk gibi şehirler de mamur ve süslü meydan, cadde, bina, ev ve bahçeleriyle aktarılırlar. Bu bakımdan Doğu beldelerinin İskenderiye gibi bazı şehirleri için “ne Şark, ne bütün bütün Avrupa, ne (de) bütün bütün Afrika” olduğu yönünde bir yorum dahi geliştirilir. Doğu vilayetlerindeki bu duruma karşılık modernlik vasfının tüm unsurlarını üzerinde taşıyan doğu kısımlarının haricindeki, kozmopolit Avrupa şehirleri ise, Batılılaşma sürecinde model alınması gereken uygarlık coğrafyaları olarak aktarılırlar. Paris, Londra ve Berlin gibi Avrupa başkentleri birer cazibe merkezi hâlinde seyahat yazılarında ele alınırlar. Belediyecilik hizmetleri etrafında: Paris zarif meydanları, bulvarları, yolları, binaları, bahçeleri ve ulaşım-iletişim alternatifleriyle; Londra kapalı iklimi ve sanayi şehri olmasından ileri gelen kasvetli-sisli manzarası ile “ziyadesiyle muntazam” meydan, cadde, ulaşım ağı ve binalarıyla; Berlin ise limanlarına bağlı sanayi ve ticaret faaliyetleri, düzenli cadde ve sokakları, Paris ve Londra’ya nazaran büyük olmayan binaları, *metropolitan* hattı gibi daha pek çok şehir unsurlarıyla öne çıkarlar. Avrupa’nın doğusu addedilen şehirlerden bilhassa Napoli, Budapeşte ve Sofya da büyük ve süslü binaları ile yollarının yanında ulaşım imkânlarının zayıflığı, köylerin bol olması gibi olumlu ve olumsuz unsurlar bir aradadır.

Doğu beldelerini anlatan seyahat metinleriyle karşılaştırıldığında Avrupa ülkeleri hakkındaki metinlerde kültür-sanat hayatına dair unsurlar daha geniştir. Doğu ülkelerinde olduğu gibi Avrupa ülkelerindeki gözlemlerde de anıt, saray, ibadetgâh, müze, edebî eser gibi toplumsal hafıza unsurları, seyyahların dikkatleri arasındadır. Bu farklılıkta belirleyici olan hususlar, Avrupa’daki bazı tarihî-mimarî eserlerin Doğu

lkelerinden farklı olması ve daha iyi korunabilmesiyle birlikte, müze kültürünün Avrupa lkelerinde gelişmiş olmasıdır. Ancak özellikle “şark(ın) gy diyâr-ı tarih içinde yürüt”mesi fikrinden hareketle, metinlerdeki imar çalışmalarına tâbi tutulmamış Doğu beldelerinin tarihî anlamda bâkir kalmaları da üzerinde durulan bir durumdur. Aynı şekilde Batı hakkındaki seyahat metinlerinde matbuat, Doğu’ya dair metinlerde olduğu gibi, meslekî bir ilgiden ötürü seyyahların dikkatleri arasında yer alır. Ancak Batılılaşma sürecinin de etkisiyle Avrupa lkeleriyle alakalı seyahat metinlerinde eğitim, dil ve edebiyat başlıklarından Doğu’ya dair metinlere kıyasla doğrudan veya genişçe bahsedilir.

Son olarak Doğu ile Batı lkelerindeki sosyal hayatla ilgili unsurlar mukayese edildiğinde ise Batı’daki kahvehane, lokanta, yemek ve eğlence kültürlerinin Doğu’dan gelişmiş olduğu gözlemlenir. İnsan mizacıyla doğrudan bağlantılı bu duruma göre “ilkel”, “tembel”, “durağan” Doğu beldelerinde “kahvehane”, “caf-chantant”, “rakkashane”, “bahçe” gibi çoğunlukla olumsuz tasvirlerle aktarılan bir mekân, yemek ve eğlence kültürü mevcuttur. “Medenî”, “alışkan”, “dinamik” mizacına uygun Batı insanının sosyal hayatında ise kahvehane ve lokantaların yanı sıra park, bahçe, tiyatro, gazino, sirk ve şenlik gibi gezinti ve etkinlikler önemlidir. Batı lkelerindeki bu surette sosyalleşen halkın, gündüzün yanında gece vakitlerinde de dışarı çıkmaya başlamasıyla Doğu insanında çoğunlukla bulunmayan bir gece hayatı meydana gelir.

Sonuç itibarıyla bu çalışmada, belirlenen yıl aralıklarından seçilmiş Doğu ve Batı coğrafyalarıyla alakalı seyahat yazılarındaki izlenimlerin, medeniyet değişimi/düzenlemesindeki rolü ortaya konulmuştur. Geniş bir inceleme alanına dayanan seyahat metinlerinin, ülke ve milletlerin medeniyet parametrelerinde belirleyici olan birincil kaynaklar arasında olduğu görülmüştür. Öte yandan bu incelemeyle seyahat yazısı türünün, Türk edebiyat sahasındaki araştırmalarda ne kadar mühim bir yere sahip olduğu da gözler önüne serilmiştir. Bilimde devamlılık ilkesi doğrultusunda hazırlanan bu mütevazı çalışmayla, gelecekte yapılacak çalışmalara katkıda bulunulacağı düşünülmektedir. Bu bakımdan bilimsel araştırmalarda bu düsturun takip edilmesi ve daha iyilerinin gerçekleştirilmesi fikirleriyle, Max Weber’in şu sözlerinin hatırlanması mit edilmektedir:

Bilim alanında, hepimiz biliriz ki, başardığımız şeyler on, yirmi, elli yıl içinde eskiyecektir. Bilimin yazgısı budur; bilim adamının kendini tümüyle adadığı bilimsel çalışmanın anlamı da budur. Aynı şey diğer kültür alanları için de genel geçerlik taşır. Her bilimsel gerçekleşme ya da başarı, “sorular” yaratır; “geçilmek” ve “eskitilmek” ister. Bilime hizmet etmek isteyen herkesin bu gerçeğe boyun eğmesi gerekir. Bilimsel çalışmalar artistik nitelikleri sayesinde elbet kalıcı değerler haline gelebilirler ya da eğitim araçları olarak önemlerini koruyabilirler. Ama bilimsel açıdan nasıl olsa eskiyeceklerdir; tekrar ediyorum, bu bizim ortak yazgımız, dahası ortak amacımızdır. Başkalarının bizden daha ileri gideceklerini ummadan çalışamayız. İlke olarak bu ilerleme sonsuza kadar sürer.<sup>712</sup>

---

<sup>712</sup> Max Weber, *Sosyoloji Yazıları*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004, s. 211.

## KAYNAKLAR

- Abdürreşid İbrahim Efendi. *Âlem-i İslâm ve Japonya'da İslâmiyet'in Yayılması*. Haz. Mehmed Paksu, İstanbul: Nesil Yayınları, 2003.
- Ahmet Haşim. *Üç Eser: Bize Göre-Gurabahâne-i Laklakan- Frankfurt Seyahatnamesi*. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1994.
- Ahmed İhsan. *Altı Hafta Nil'de Seyahat*. Haz. Kenan Karabulut, İstanbul: Pales Yayınları, 2018.
- Ahmed İhsan. *Asya-yı Şarkî'ye Seyahat*. Haz. Abdülkadir Atın-Nazmi Eroğlu, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2017.
- Ahmet İhsan. *Avrupa'da Ne Gördüm-Tuna'da Bir Hafta*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007.
- Ahmed İhsan. "Suriye'de Bir Cevalân". *Servet-i Fünûn* 300, (1312): 211.
- Ahmed İhsan. "Suriye'de Bir Cevalân". *Servet-i Fünûn* 301, (1312): s. 228.
- Ahmed İhsan. "Suriye'de Bir Cevalân". *Servet-i Fünûn* 302, (1312): s. 243.
- Ahmed İhsan. "Suriye'de Bir Cevalân". *Servet-i Fünûn* 304, (1312): s. 274.
- Ahmed İhsan. "Suriye'de Bir Cevalân". *Servet-i Fünûn* 305, (1312): s. 291.
- Ahmed İhsan. "Suriye'de Bir Cevalân". *Servet-i Fünûn* 309, (1312): s. 358.
- Ahmet Mithat Efendi. *Avrupa Âdâb-ı Muâşereti Yâhut Alafranga*. Haz. Fazıl Gökçek, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016.
- Ahmet Mithat Efendi. *Avrupa'da Bir Cevalân*. Haz. Arzu Pala, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2015.
- Ahmed Resmi Efendi, *Viyana ve Berlin Sefaretnâmesi*. Haz. Bedriye Atsız, İstanbul: Kirvan Kitapçılık, 1980.
- Akıncı, Gündüz. *Türk Fransız Kültür İlişkileri*. Ankara: Sevinç Matbaası, 1973.
- Akıncı, Turan. *Beyoğlu Yapılar, Mekânlar, İnsanlar (1831-1923)*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2018.
- Aktan, Arife. "Almanya Mektupları." Mezuniyet Tezi, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü, 1978.

- Aktay, Yasin. "Bir Aydınlanma Projesi Olarak İnsan". *İnsan Hakları Araştırmaları 2*, (2004): s.15.
- Akün, Ömer Faruk. "Gülzar Hanım", *DİA*. 14, s.243-248.
- Akyavaş, Beynun. *Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin Fransa Sefaretnâmesi*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1993.
- Akyüz, Kenan. *Batı Tesirinde Türk Şiiri Antolojisi*. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2010.
- Al-'Azm, Sadik Jalal. "Orientalism and Orientalism in Reverse", *Orientalism: A Reader*, Ed. Alexander Lyon Macfie, Edinburgh: Edinburgh University Press. 2000, s. 217.
- Altar, Cevat Memduh. *On Beşinci Yüz Yıldan Bu Yana Türk ve Batı Kültürlerinin Karşılıklı Etkilenme Güçleri Üstünde Bir İnceleme*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981.
- Amin, Samir. *Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme*. Çev. Semih Lim, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1997.
- Arıkan, Sema. "Ebubekir Ratib Efendi, Büyük Lâyiha." İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi 1996.
- Asiltürk, Baki. *Osmanlı Seyyahlarının Gözüyle Avrupa*. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2000.
- Aydemir, Uygur. "Cenap Şahabettin'in Seyahat Mektuplarında Oryantalist Etkiler." Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bilkent Üniversitesi, 2010.
- Atay, Falih Rıfkı. *Çankaya*. İstanbul: Bateş Yayınları, 1980.
- Baechler, Jean. *Kapitalizmin Kökenleri*. Ankara: İmge Kitapevi, 1994.
- Baykara, Tuncer. *Osmanlılarda Medeniyet Kavramı*. İstanbul: IQ Kültür Sanat ve Yayıncılık, 2007.
- Baykara, Tuncer. *Tarih Araştırma ve Yazma Metodu*. İzmir: Akademi Kitabevi, 1999.
- Beydili, Kemal. "Prusya" *DİA* 34, s. 354-358.
- Bulut, Yücel. *Oryantalizmin Eleştirel Kısa Tarihi*. İstanbul: Yöneliş Yayınları, 2002.
- Carrier, James G. *Occidentalism: Images of the West*. Oxford: Oxford University Press, 1995.
- Cenap Şahabettin. *Âfâk-ı Irak: Kızıldeniz'den Bağdat'a Hatıralar*. Haz. Bülent



- Yorulmaz, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2002.
- Cenap Şahabettin. *Hac Yolunda*. Haz. Belkıs Gürsoy, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1996.
- Cenap Şahabettin. *Suriye Mektupları*. Haz. Seda Özbek, Konya: Çizgi Kitabevi, 2016.
- Coşkun, Menderes. “Seyahatnâme”, *DİA*. 37, s.13-16.
- Çağatay, Neşet. “İbn-i Battuta’nın İnceleme ve Gezileri Hakkında Konuşma”. *I. Uluslararası Seyahatnamelerde Türk ve Batı İmajı Sempozyumu*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Basımevi, 1985, 24.
- Çakır, Serpil. *Osmanlı Kadın Hareketi*. İstanbul: Metis Yayınları, 2011.
- Çalışlar İzzeddin ve Mesut Yaşar Tufan. *Yüz Yıl Sonra Savaşan Çizgiler: Karikatür ve Kartpostallarla Birinci Dünya Savaşı*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018.
- Çelik, Hüseyin. *Ali Suavi ve Dönemi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1994.
- Çoruk, Ali Şükrü. *Cumhuriyet Devri Türk Romanında Beyoğlu*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1995.
- Çoruk, Ali Şükrü. *Mizah Penceresinden Millî Mücadele -Ya İstiklâl Ya Ölüm-*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2008.
- Çoruk, Ali Şükrü. “Oryantalizm Üzerine Notlar”. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 9/2 (2007): 193-204.
- Çoruk, Ali Şükrü. *Örnek Bir Vak’a Işığında Abdülhamit Döneminde Kitap ve Dergi Sansürü*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2014.
- Demiryürek, Aynur. *Osmanlı Kadınlarının Hayat Hakkı Arayışının Hikâyesi*. Ankara: İmge Kitabevi, 1993.
- Devellioğlu, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Ankara: Aydın Kitabevi, 1993.
- Disraeli, Benjamin. *Tancred- Or, The New Crusade*. England: Forgotten Books, 2018.
- Dizdaroğlu, Hikmet. *Cenap Şahabettin Hayatı Sanatı Eseri*. İstanbul: Varlık Yayınları, 1953.
- Dizdaroğlu, Hikmet. *Müftüoğlu Ahmet Hikmet*. İstanbul: TDK, 1964.
- Engin, Vahdettin. “Mahmud Raif Efendi Tarafından Kaleme Alınmış İngiltere

- Seyahati.” Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı, Haz. Nejdet Bilgi, İzmir: Beta Basım Yayın, 1999.
- Enginün, İnci. *Cenap Şahabettin*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989.
- Ercan Yavuz. “Bir Türk Diplomatının Gözüyle 19. Yüzyıl Başında Üç Avrupa Kenti: Viyana, Varşova, Paris”. *I. Uluslararası Seyahatnamelerde Türk ve Batı İmajı Sempozyumu*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Basımevi, 1985, s. 210.
- Ercilasun, Bilge. “Ahmet Hikmet Müftüoğlu”, *Büyük Türk Klâsikleri X*, s. 76-79.
- Ercilasun, Bilge. *Ahmet İhsan Tokgöz*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996.
- Ergun, Saadettin Nüzhet. *Cenap Şahabettin: Hayatı ve Seçme Şiirler*. İstanbul: Yeni Şark Kütüphanesi, 1934.
- Ersoy, Mehmet Akif. *Safahat*. İstanbul: İnkılâp ve Aka Yayınları, 1963.
- Ezer, Özlem. *Üç Kadın Seyyahımızın Kaleminden Doğu, Batı ve Kadın 1913-1930*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2012.
- Göçgün, Önder. *Süleyman Nazif*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2010.
- Gür, Muhammet. “Makale ve Mektuplarına Göre Süleyman Nazif.” Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 1992.
- Gökyay, Orhan Şaik. “Türkçede Gezi Kitapları”. *Türk Dili Aylık Dil ve Edebiyat Dergisi- Gezi Özel Sayısı 258* (1973): s. 458-467.
- Hatipoğlu, Vildan. “Halit Ziya’nın Almanya Mektupları.” Mezuniyet Tezi, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü, 1978.
- Hayrullah Efendi. *Avrupa Seyahatnamesi*. Haz. Belkıs Altuniş Gürsoy, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002.
- Hazard, Paul. *Batı Düşüncesinde Büyük Değişme*. Çev. Erol Güngör, İstanbul: Ötüken Yayınları, 1996.
- Hentsch, Thierry. *Hayali Doğu, Batı’nın Akdenizli Doğu’ya Politik Bakışı*. Çev. Aysel Bora, İstanbul: Metis Yayınları, 1996.
- Herzog Christoph ve Raoul Motika, “Orientalism ‘Alla Turca’: Late 19th / Early 20th Century Ottoman Voyages into the Muslim ‘Outback’”. *Die Welt des Islams* 40/2 (2000): s.139-195.
- Huyugüzel, Ömer Faruk. *Halit Ziya Uşaklıgil*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2006.

- İbrahim Müteferrika. *Usûlü'l-Hikem Fi Nizâmü'l-Ümem*. Haz. Adil Şen, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.
- Kabbani, Rana. *Avrupa'nın Doğu İmajı*. İstanbul: Bağlam Yayınları, 1993.
- Kahraman, Seyit Ali. *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi 7*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2017.
- Kaplan Mehmet vd., *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi I (1839-1865)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1988.
- Kaplan, Mehmet vd., *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi II (1865-1876)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1978.
- Karal, Enver Ziya. *Halet Efendi'nin Paris Büyük Elçiliği (1802-1806)*. İstanbul: Kenan Basımevi, 1940.
- Kerman, Zeynep. *Uşaklıgil'in Romanlarında Batılı Yaşayış*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2008.
- Kaya, Bayram Ali. "Şehrengiz", *DİA*. 38, 461-462.
- Kefeli, Emel. *Edebiyat Coğrafyasında Akdeniz*. İstanbul: 3F Yayınevi, 2006.
- Kefeli, Emel. "Kültürlerarası İlişkiler Açısından Seyahatler: Fransa Sefaretnamesi". *Journal of Turkish Studies Prof. Dr. Orhan Okay Armağanı* 30, (2006): s 185-191.
- Kipling, Rudyard. *Selected Verse*. London: Macmillian Collector's Library, 2016.
- Köchbach, Markus. "Viyana Sefiri İbrahim Paşa Hakkındaki Anonim Rapor". *I. Uluslararası Seyahatnamelerde Türk ve Batı İmajı Sempozyumu*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Basımevi, 1985, 161.
- Kutlu, Mustafa. "Ahmed Hikmet Müftüoğlu", *TDEA I*, s. 65-66.
- Kütükoğlu, Mübahat S. *Tarih Araştırmalarında Usûl*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 2001.
- Levent, Ağâh Sırrı. *Gazavât-Nâmeler ve Mihaloğlu Ali Bey'in Gazavatnâmesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000.
- Lewis, Bernard. *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. Çev. Metin Kıratlı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993.
- Makdisi, Ussama. "Ottoman Orientalism". *The American Historical Review* 107/3 (2002): s. 768-796.

- Marx Karl ve Friedrich Engels. *Kapitalizm Öncesi Üretim Biçimleri*. Çev. M. Belli, Ankara: Sol Yayınları, 1977.
- Mehmed Emin. *İstanbul'dan Asya-yı Vusta'ya Seyahat*. Haz. A. Muhibbe Darga, İstanbul: Everest Yayınları, 2007.
- Mehmed Rauf, "Napoli Tahassüsâtı I: Napoli-Vâsi' Bir Has Köy", *Vakit* 1399, (1337): s. 2.
- Mehmed Rauf, "Napoli Tahassüsâtı II: Napoli'de Hayat Masrafı", *Vakit* 1421, (1337), s. 2.
- Mehmed Rauf, "Napoli Tahassüsâtı III: Napoli'de Caddeler ve Dükkânlar", *Vakit* 1431, (1337): s. 2.
- Mehmed Rauf, "Napoli Tahassüsâtı IV: İç Sokakların Manzarası", *Vakit* 1437, (1337): s. 2.
- Mehmed Rauf, "Napoli Tahassüsâtı V: Napoli'nin Güzelliği", *Vakit* 1440, (1337), s. 2.
- Meriç, Cemil. *Umrandan Uygarlığa*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.
- Mustafa Sami Efendi. *Avrupa Risalesi, Bir Osmanlı Bürokratının Avrupa İzlenimleri*. Haz. M. Fatih Andı, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1996.
- Namık Kemal. "Avrupa Şark'ı Bilmez". *İbret* 84 (2 Zilkade 1289/ 10 Haziran 1288).
- Namık Kemal. "Medeniyet". *İbret* 84 (2 Zilkade 1289/ 2 Kânun-ı Evvel 1288).
- Ortaylı, İlber. "Haçlılar ve Haçlı Zihniyeti Sorunu". *Yeni Ufuk* 16, (1997).
- Ömer Faiz Efendi. *Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati*. Haz. Cemal Kutay, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1991.
- Ömer Lütfi. *Yüz Yıl Önce Güney Afrika -Ümitburnu Seyahatnamesi-*. Haz. Hüseyin Yorulmaz, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2013.
- Önertoy, Olcay. *Halit Ziya Uşaklıgil: Romancılığı ve Romanımızdaki Yeri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1995.
- Özgül, Metin Kayahan. "Ahmed Hikmet Müftüoğlu", *Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi* I, s. 162-163.
- Özgül, Metin Kayahan. *Bigâne Durmayın Âşinânıza: Müftüoğlu Ahmet Hikmet'in Mektup, Şiir ve Günlükleri*. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1996.
- Pala, İskender. *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*. İstanbul: Kapı Yayınları, 2013.

- Palabıyık, Mustafa Serdar. "Travel, Civilization And The East: Ottoman Travellers' Perception Of "The East In The Late Ottoman Empire." Basılmamış Doktora Tezi, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, 2010.
- Parla, Jale. *Efendilik, Şarkiyatçılık, Kölelik*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.
- Polanyi, Karl. *Büyük Dönüşüm*. Çev. Ayşe Buğra, İstanbul: Alan Yayınları, 1986.
- Redhouse, S. J. *Türkçe İngilizce Redhouse Sözlüğü*. İstanbul: Redhouse Yayıncılık, 1998.
- Said, Edward W. *Şarkiyatçılık: Batı'nın Şark Anlayışları*. Çev. Berna Ülner, İstanbul: Metis Yayınları, 2014.
- Sevgi Ahmet ve Mustafa Özcan. *Prof. Ali Canip Yönetm'in Yeni Türk Edebiyatı Üzerine Makaleleri*. İstanbul: Tablet Yayınları, 2005.
- Sazyek, Hakan. *Abdülhak Şinasi Hisar'ın Romanlarında Özel Yabancılaşma*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2008.
- Sazyek, Hakan. "Türk Romanında Protagonistin Serüveni I-II". *Adam Sanat* 214, (2003): s. 75-81.
- Seyahat*. İstanbul: A. Asadoryan Şirket-i Mürebbiye Matbaası, 1311.
- Seyahatname-i Londra*, İstanbul: Ceride-i Havadis Matbaası, 1269.
- Süleyman Nazif. *El-Cezire Mektupları*. Mısır: Matbaa-i İctihad, 1906.
- Şemseddin Sami. *Kamus-ı Türkî*. Haz. Faruk Kadri Timurtaş, İstanbul: Çağrı Yayınları, 2009.
- Şirin, İbrahim. "Osmanlı Seyahatnâmelerinde Avrupa (1839-1876)." Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004.
- Tanpınar Ahmet Hamdi, *Beş Şehir*, Haz. Beşir Ayvazoğlu, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi. *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006.
- Tarakçı, Celal. "Cenâb Şehâbeddin," *DİA*. 7, s. 348-349.
- Tarakçı, Celâl. *Cenâb Şehabeddin'de Tenkid: Dil, Sanat ve Edebiyat Hakkındaki Görüşleri*. Samsun: Eser Matbaası, 1986.
- Tarhan, Abdülhak Hâmid. *Finten*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1334.

- Tarım, Rahim. *Mehmed Rauf (Hayatı, Sanatı, Eserleri)*. Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları, 1998.
- Tarım, Rahim. *Mehmet Rauf'un Hayatı ve Hikâyeleri Üzerine Bir Araştırma*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2000.
- Tevetoğlu, Fethi. *Büyük Türkçü Ahmet Hikmet Müftüoğlu*. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı, 1951.
- Tietze, Andres. *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*. Haz. Semih Tezcan, İstanbul: Türkiye Bilimler Akademisi, 2016.
- Togan, A. Zeki Veli. *Tarihte Usûl*. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1985.
- Törenek, Mehmet. *Roman ve Hikâyeleriyle Mehmet Rauf*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1999.
- Tunuslu Hacı Ahmed. *Dünya Haritası ve Coğrafya Risalesi*. Haz. Nazan Karakaş Özur, İstanbul: Çizgi Yayınları, 2019.
- Türküm, Süleyman Mâhir. "Halid Ziya Uşaklıgil'in Alman Hayâtı." Mezuniyet Tezi, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü, 1982.
- Uçman, Abdullah. *Ebu Bekir Efendi'nin Nemçe Sefaretnâmesi*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1999.
- Uğurcan, Sema. "Tanzimat Devrinde Kadının Statüsü", *150. Yılında Tanzimat*, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992, s. 497-510.
- Uluant, Zeynep *Cenap Şahabettin'in Avrupa Mektupları*. İzmir: Akademi Kitabevi, 1997.
- Uşaklıgil, Halit Ziya. *Sanata Dair III (Türk Şair ve Edepleri)*. İstanbul: Maarif Basımevi, 1955.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*. İstanbul: Vakit Gazete-Matbaa, 1935.
- Vatin, Nicolas. *Sultan Djem*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997.
- Weber, Max. *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*. Çev. Zeynep Gürata, İstanbul: Ayraç Yayınları, 2002.
- Weber, Max. *Sosyoloji Yazıları*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.
- Yalçınkaya, Alaaddin. "The First Permanent Ottoman -Turkish Embassy In Europe:

The Embassy of Yusuf Agâh Efendi to London (1793-1797).” Yayınlanmamış  
Doktora Tezi, University of Birmingham 1993.

Yazıcı, Hüseyin. “Arap Gezi Edebiyatına Bir Bakış”. *İÜ Edebiyat Fakültesi Şarkiyat  
Mecmuası Dergisi* 9, (2006): s. 100.



# EKLER

## 1. Seyyahların Seyahat Coğrafyaları

### 1. 1. Cenap Şahabettin'in Seyahat Coğrafyası



**Kaynak:** [https://www.turkcebilgi.com/orta\\_do%C4%9Fu/harita](https://www.turkcebilgi.com/orta_do%C4%9Fu/harita) (erişim 22.08.2019)





**Kaynak:** [https://www.turkcebilgi.com/orta\\_do%C4%9Fu/harita](https://www.turkcebilgi.com/orta_do%C4%9Fu/harita) (erişim 22.08.2019)

## 1. 2. Ahmet İhsan Tokgöz'ün Seyahat Coğrafyası



**Kaynak:** [https://www.turkcebilgi.com/orta\\_do%C4%9Fu/harita](https://www.turkcebilgi.com/orta_do%C4%9Fu/harita) (erişim 22.08.2019)



Kaynak: [https://www.turkcebilgi.com/orta\\_do%C4%9Fu/harita](https://www.turkcebilgi.com/orta_do%C4%9Fu/harita) (erişim 22.08.2019)

### 1. 3. Süleyman Nazif



Kaynak: [https://www.turkcebilgi.com/orta\\_do%C4%9Fu/harita](https://www.turkcebilgi.com/orta_do%C4%9Fu/harita) (erişim 22.08.2019)

#### 1. 4. Ahmet Hikmet Müftüoğlu



**Kaynak:** [https://www.turkcebilgi.com/orta\\_do%C4%9Fu/harita](https://www.turkcebilgi.com/orta_do%C4%9Fu/harita) (erişim 22.08.2019)

#### 1. 5. Halit Ziya Uşaklıgil



**Kaynak:** [https://www.turkcebilgi.com/orta\\_do%C4%9Fu/harita](https://www.turkcebilgi.com/orta_do%C4%9Fu/harita) (erişim 22.08.2019)

## 1. 6. Mehmet Rauf



**Kaynak:** [https://www.turkcebilgi.com/orta\\_do%C4%9Fu/harita](https://www.turkcebilgi.com/orta_do%C4%9Fu/harita) (erişim 22.08.2019)

## 2. Seyahat Metinlerinden Hareketle Oluşturulan Tablolar

**Tablo 1**

Doğu Medeniyeti ve Yönetim	Batı Medeniyeti ve Yönetim
<b>Despot</b>	<b>Demokrat</b>
“İslâh”	“Parlamento”
“Tavtîn”	“İdâre-i Cumhûriyye”
“Temdîn”	“Hukuk-ı Düvelîye”

**Tablo 2**

Doğu Medeniyeti ve İnsanı	Batı Medeniyeti ve İnsanı
<b>İkel</b>	<b>Medenî</b>
Despot	Demokrat
Köylü	Şehirli
Cahil	Eğitimli

Şehvî	Ölçülü
Pis	Temiz
Miskin	Dinamik
Tembel	Çalışkan
Düaliteli	Tek Tip
Saf	Âkil
Hayvanî	İnsanî
Hasta	Sağlıklı
Hayalci	Gerçekçi

**Tablo 3**

<b>Doğu Medeniyetinde Şehir-Tabiat</b>	<b>Batı Medeniyetinde Şehir-Tabiat</b>
Viran	Mamur
Seyrek ve Küçük Asfaltlı Yol/Bulvar/Meydan	Sık ve Büyük Asfaltlı Yol/Bulvar/Meydan
Tek, Dar ve Düzensiz Cadde/Sokak/Ulaşım	Çok, Geniş ve Düzenli Cadde/Sokak
Biçimsiz Ev ve Resmî Bina	Süslü Ev ve Resmî Bina
Girift Çarşı	Büyük Mağaza
Vahşî	Kibar/Efendi
Masalsı/Mistik/Mitik	Gerçekçi/Somut

**Tablo 4**

<b>Doğu Medeniyetinde Sosyal Hayat</b>	<b>Batı Medeniyetinde Sosyal Hayat</b>
<b>İlkel/Tembel/Durağan</b>	<b>Medenî/Çalışkan/Dinamik</b>
Kahvehane/Café-Chantant	Kahvehane/Lokanta
Rakkashâne	Tiyatro/Gazino/Sirk/Şenlik
Bahçe	Park/Bahçe

### 3. Seyahat Metinlerinden Örnekler

#### 3. 1. Cenap Şahabettin- *Hac Yolunda*'dan

İşte bir çift güvercine aşiyane-i muhabbet olan bu çadır Mısır-ül-Kahire'nin rükn-i latif-i evvelini oldu; Serdar avdetinde oraya büyük daireler, büyük binalar, bütün bir şehir vazetti... Amr ibn-ül As mizacen mail-i itidal, fikren vüsat ve ihataya malik idi; bütün zamanındaki inşaatta ziynet ve metanet-i mütevizin kaldı. Sonra ziynet aheste aheste hisse-i metaneti yutmağa başladı. Ahmed Bin Tolun'un oğlu zamanında ziynet hadd-ı azamına vasıl oldu: Müverrihin-i Araba inanmak lazım

gelirse o zaman bir kâşane-i bimisal inşa olunmuş ki bahçesindeki ağaçlar altın yaldızlı birer gılaf-ı madenî içinde mahfuz imiş; sular dalların en rakik noktalarına çıkar, oralarda köpükten çiçekler gibi feveran edermiş; mina-yı müzerkeşten yapılmış daireler içinde bütün tuyur-ı latife uçar, öter, minkar ber-minkar telakki eğlenirmiş. Murassa heykeller, kıymetdar kumaşlar içinde muhafaza-i kıyam eder, hayvanat-ı vahşiye demir parmaklıklar içinde kanlı bir levha-i mücadele teşkik eylermiş; yüksek bir balkon menazır-ı Nil'i, hadik-i Mısırî, sahra-yı Kahire'yi, Ehramlar'ı minareleri, her şeyi ihata-i nezaretine almış; hele elli inhinalı bir havuz-ı vesi varmış ki civa ile memlu, ve gümüşten başlıklı mermer sütunlarda muhat imiş; bu havuz-ı sim-ab üzerinde hava ile dolu, büyük bir fıraş-ı naim gâh yüzer, gâh ipek halatlarla kenar-ı havuza zi-baki bir incila-yı nazar-rûba ile bütün muzî-i âyine-i aguşuna aldığı zaman sahib-i kâşane o fıraş-ı naime uzanır, mülayim bir bad-ı leylî içinde, sema-yı hakikî ile sema-yı makûs arasında, rüya-yı ber-hayat-ı bahtiyarenin nevaşi-i fevk-al-visaliyle eğlenerek üfûl-i mehtaba kadar dolaşmış...<sup>713</sup>

### 3. 2. Ahmet İhsan Tokgöz- *Suriye'de Bir Cevlân'dan*

Vâkıa şimdi Kudüs'e ilk dâhil olan âdem piş-gâhına çıkan manzaranın tahrîbât-ı i'sâr ile hâsıl eylediği hey'et-i hüzn-engîzden dolayı bidâyeten fena bir te'sir hâsıl eder; fakat âsâr-ı atîka-i mevcudenin tedkikâtında biraz el-nizam-ı ciddiyyet olunur, memleket tarihine ve ahvâl-i mevkiyesine vukuf hâsıl eyledilerse te'sir derhal değişir; evvela insan piş-gâhında fena görünen harabeler ziyasedisyle şâyân-ı merak olmaya, şehrin şimdiki manzarasıyla vakayi'-i sâlife-i târihiyyesi arasındaki gayet iysan bir hâlde tecelli etmeye başlar. Kudüs'te nereye atf-ı nazar olunursa vakayi'-i mezhebiyye âsârı görülüyor, din-i mübin-i İslâm'la beraber Nasrâniyyet ve Müseviyyet'in tarih-i mevcudiyeti burada pek güzel tezahür eder. Hakikat-i hâlde Kudüs vakayi'-i mezhebiyyeden mâ'ada hiçbir ehemmiyet-i tarihiyyeyi ihraz etmesi olduğu cihetle Kudüs-i şerifin ziyareti tenezzüh kasdiyle olamaz, mutlaka mezhebidir. Bundan dolayıdır ki şu şehir-i mukaddesin kalp üzerine olan te'siri kâmilen başka oluyor. Bizim için en ziyade nazar-ı iftihar ve mübahat ile görülecek bir hal ise o da Kudüs'e dâhil olan züvvârın karşılarına çıkan menâzır-ı muhtelif-i mezhebiyye miyanında en ziyade âsâr-ı İslâmiyyet'in müşahedesiyile bir hiss-i takdir hâsıl eylemleridir.<sup>714</sup>

### 3. 3. Süleyman Nazif- *El-Cezîre Mektupları'ndan*:

<sup>713</sup> Cenap Şahabettin, *Hac Yolunda*, s. 86-87.

<sup>714</sup> Ahmed İhsan, "Suriye'de Bir Cevlân", s. 355.

Ah ey ümit! Sen hem gâfilsin, hem muğfel! Tecârib-i meşhûdât sana intibâh-bahş olacak yerde gaflet-âver oluyor.

İşte kale kapısından boru çalındı. Herkeste bir telaş. Meraklı kâtipler pencerelelere üşüştüler.

Vali geliyor. Gerdûne-i azameti önünden uzun boylu, kara bıyıklı, esmer çehreli, çatık kaşlı iki süvari silah-bedest-i heybet olarak koşuyor. Arkasında lâ-tuat ve lâ-tuhsâ haşerât var. Cephe-i azameti pür-çîn-i gurûr, makam-ı me'mûriyyetine hücum eder gibi geliyor.

Bizim taşralarda garip bir âdet var. Büyük rütbeli küçük mahlûklar makamlarının şerefini -eğer kalmışsa!- muhafaza için sahte vakar, lüzumsuz taazzum satarlar. Millet kesesinden, yani jandarma, polis, odacı gurûhundan bir dâire-i halkı tertîb ederler. Meskenleri mahşer-i mesâkin, makamları meşher-i esâfildir. Sokağa jandarma taburları, müdâhin alaylarıyla çıkarlar. Müteaddit haremeleri, bî-hesap dalkavukları var. Az söylerler, hiç gülmezler, hele hiç dinlemezler.

Adamı idareten azil, siyaseten hapis, hükmeten nefy, hamiiyeten jurnal ederler. Kanunun vesâikinden ziyâde desâisine müracaat etmek âdetleridir.

Bununla beraber ara sıra:

“Bu memleketi sahibi, bu bendesine teslim etti. Yıkırım, asarım, keserim, biçerim; kimse benim işime karışamaz!” gibi ve esefâ ki doğru sözler de söylerler.

Namus, vazîfe, mahâfet-Ullah hep bir hisse, bir emele, bir maksada fedâ olunmuş:

Menfaat!

Bunlar derecelerine göre kaymakam, mutasarrıf, vali tesmiye olunurlar. Aralarındaki irtibât-ı husûsî ve manevî münasebât zâhire-i resmiyyeden daha koyudur.

Daima aşağıdan yukarıya pusulalar, poliçeler, çıkınlar atılır. Yukarıdan aşağıya da aferinler, rütbelere, nişanlar yağar. Her resmî kâğıdın bir de gayr-ı resmî melfûfu vardır. Sene başında hesap görülürse tahakkuk eder ki bir memleket harâb olmuş. Fakat birkaç bankada birkaç nâma, birkaç altın yatırılmış. İşte bu kadar!<sup>715</sup>

### 3. 4. Ahmet İhsan Tokgöz- Avrupa'da Ne Gördüm'den

Paris'te ve umum Avrupa'da yaşamak pahalıdır derler. Hata! Masraf edersek her yerde yaşamak pahalıdır. Masraf ihtiyar eylemezsek bizde olduğu gibi Paris'te dahi ucuz yaşanır, hem ucuzluk içinde orada bulduğunuz vesait-i teshiliyyeyi başkalarında göremezsiniz, yalnız bir cihetten bizar olursunuz, o da âdât-ı umumiyenin bize tevafuk etmediğidir. Bu cihetten onları mesul tutamazsınız a, nasıl ki memleketimize gelen ecnebilerin bizdeki âdâtı kendilerine mutabık bulamayarak taarruza asla hakları yoktur. Her milletin kendine göre âdâtı

<sup>715</sup> Süleyman Nazif, *El-Cezire Mektupları*, s. 22-23-24.

vardır, herkes kendi âdâtını takdir eyler, kendi âdâtını tabîî, diğerini gayritabîî bulur, fakat kimse gayrım âdât ve ahvalini kendininkine müşabih olmamasından dolayı fena görmek hakkına malik değildir. Han köşesinde yatıp her türlü ihtiyacımı tahdit eden ve böylece ucuz yaşayanlar istisna olununca bir düşünsek acaba İstanbul'da bir adam iyi yemek, iyi içmek, iyi yatmak üzere kaç nefsinin idare eder? İyi bir lokantada karnını doyuracak olan bir adam mutlaka iki öğün için lâakal bir meci diye ve bir sabah kahvaltısı için üç kuruş vermeğe muhtaçtır, a! İstikrar mı ettiniz? Şartımız iyi yemek, iyi içmektir, umumiyetle nezareten arı işçi ve bakkal dükkânlarını ortadan kaldırdık, iyi lokantada yemek yiyoruz, lokantanın yemeği temiz, harici temiz, havlusu temiz, tabağı temiz! Hizmetkârın elleri temiz! Yani Beyoğlu'nun kalburüstüne gelen bir lokantasını farz ettik. Bu lokantada on kuruştan aşağı karın doyamaz. Bir de iyi yiyeceğiniz için taam etten, çorbadan, tatlıdan, sebzededen, pilâvdan, ve meyveden terekküp eyleyecektir. Bu yemeğin on kuruşa yendiği farz olunursa, yemek ucuzdur. Hâlbuki şarap içilmediği hâlde Paris'te günde bir meci diye ile iki defa taam kolaydır. Hem bâlâsa tadat ettiğimiz şeraiti camî lokantalarda! Yatacak yere gelince temiz bir oda temiz mefruşatıyla Beyoğlu'nda kaç isticar olunabilir?<sup>716</sup>

### 3. 5. Halit Ziya Uşaklıgil- *Almanya Mektupları*'ndan

Nihayet Münih'te, Bavyera'nın bu muhteşem ve muazzam payitahtında girince kalbimde korkuya benzer bir his vardı. Feyz-i ümran ve medeniyetin her ters-i tecellisine maruz olan bu şehir-i cesim yalnız Almanya'nın en mühim bir kıtasının hükümdârına kasr olmak itibariyle hâiz-i ehemmiyet değildir, tarihin zalam-ı şek ve ibhamına kadar çıkan uzun bir mâzi-yi sanatkârânenin kâffe-i sermaye-i terbiyyeti huruşan bir şelale mebzuliyetiyle taşmış, Münih'i bir saltanatgâh-ı nefâis yapmıştır. Nümunegâhları vardır ki bir cihan-ı bedayidir, kapılarından girince kapıları yutan bir istiğrak-ı mestâne içinde insan tabakât-ı istilzâzâtın en yüksek irtikâ eder; öyle temaşagâhları, öyle müessesât-ı sanatı, öyle mebâni-i irfanı vardır ki meftun-ı sanat ve marifet bir ruh bütün bir ömrü mevkuf-ı takdir ve temaşası kılmak ister. Şehrin bu ehemmiyet-i sanatkârânesinin yanında bir de pürgaleyen hayat-ı ticaret ve sanatı vardır ki Münih'i Almanya'nın en büyük merâkiz-i faaliyetlerinden biri yapmıştır. Bu evsafından kâmilten tecrit edilse, sade bir şehir olmak itibariyle Münih bir seyyah için yine korkunç bir zemin-i cevalandır. Gündem güne mütezayid bir süratle kabiliyât-ı ittisâiyyesi inkişâî eden şehir etrafında dar gelen duvarları yıka yıka yayılmış, bir yandan servet ve yesârının debdebedâr kâşânelerinden müteşekkil yeni mahallelerini kurmuş, diğer yandan ihtiyac-ı faaliyyetinin birer fevha-i teneffüsü

<sup>716</sup> Ahmet İhsan, *Avrupa'da Ne Gördüm*, s. 130.



kabilinden yerden fıskıran fırlayan imâl, gâh bacalarını dikmek için, kırları, tarları istila etmiştir.<sup>717</sup>

### 3. 6. Cenap Şahabettin- *Avrupa Mektupları*'ndan

Berlin inşaatında sanat mermeri unutturmuyor. Sizi bir firdevs-i hulyaya ref eden neşîde-i mimarîye on sokakta belki bir kere ancak rastgelirsiniz. Ber-mutad karşısında durup baktığınız bir bina dimağınızı kapıp semâlara uçurmaz. Pervazlar her katta size sanki “Dur!.. “der; nazarınızı daima temellere avdete mecbur oluyor, sanırsınız. Otel Adlon gibi mikyasını bediadan alan ebniyye enderdir; ötekilere ancak birer zâde-i hendese, diyebileceğim; planlarını hesap ve iktisat resmetmiş; her biri metin bir muâdele-i riyâziyye halinde zemine kurulmuş; ne kendisi kımıldıyor, ne de sizin rûhunuzda bir şey kımıldatıyor... Hiç kimse, inşaata erkan karışmasın, demez; fakat Cenâb-ı Hak avâlim-i ulviyyeyi nasıl semih ve vâsi' bir darb ve taksim ile fûshat-i fezâda halketmiş ise, sanat ister ki mimar da ebniyesini öyle bir mesâha-i semâviyye ile ibdâ etsin!.. Binâ vardır ki münâsebeti toprakla değil, gûya hava iledir; siz gözlerinizle bakarken sanki ayaklarınızın altına girer, sizi kanatlandırır, bir rüyâ-yı i'tilâ içinde mesteder. Seyr ederken öyle sanırsınız ki başımı semâyla dolmuştur. Ve güneş kalbinizde bir altın pencere açıyor: Mozart'ın, Beethoven'in, Wagner'in heykelleri ile müzeyyen memlekette ben o binayı arıyordum... Hiçbir milletin vâsıl olamadığı derecede şiir-i esvâta nüfuz eden Alman dehâeti, öyle ümit etmişim ki, ebniyenin elhân-ı teşekkülünde de temeyyüz edecektir. Anladım ki âhenk-i mimarî henüz Bach'ını Haydn'ını değil, hattâ Strauss'unu bekliyor.<sup>718</sup>

<sup>717</sup> Aktan, “Almanya Mektupları”, s. 53.

<sup>718</sup> Uluant, *Avrupa Mektupları*, s. 74.

<b>ÖZGEÇMİŞ</b>			
<b>Adı, Soyadı</b>	Burak		NARİN
<b>Doğum Yeri ve Yılı</b>	Bakırköy		1992
<b>Bildiği Yabancı Diller ve</b>	İngilizce		
<b>Düzeyi</b>	(B)		
<b>Eğitim Durumu</b>	<b>Başlama- Bitirme Yılı</b>		<b>Kurum Adı</b>
<b>Lise</b>	2006	2010	Gürlek Nakipoğlu Lisesi
<b>Lisans</b>	2010	2012	Kocaeli Üniversitesi
	2012	2014	İstanbul Üniversitesi
<b>Yüksek Lisans</b>	2015	2019	İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi
<b>Doktora</b>			
<b>Çalıştığı Kurum/lar</b>	<b>Başlama- Ayrılma Yılı</b>		<b>Çalışılan Kurumun Adı</b>
<b>1. Lise</b>	2014	2015	Zeytinburnu TRİSAD Meslekî ve Teknik Anadolu Lisesi
<b>2. Lise</b>	2015	...	Özel Pera Güzel Sanatlar Lisesi
<b>3. Dershane</b>	2015	...	Murat Eğitim Kurumları
<b>Üye Olduğu Bilimsel ve Mesleki Kuruluşlar</b>			
<b>Katıldığı Proje ve Toplantılar</b>	“Yeni Lisan Sempozyumu” Görevli Öğrenci (2011) “VIII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi” Görevli Öğrenci (2013) “Kendisi Olmayan Kelimeler Sempozyumu” Görevli Öğrenci (2015) “IV. Osmanlı İstanbulu Sempozyumu” Görevli Öğrenci (2016)		
<b>Yayımlar:</b>			
<b>Diğer:</b>			
<b>İletişim (e-posta):</b>	buraknarin.92@hotmail.com		
	<b>Tarih</b>	16.09.2019	
	<b>İmza</b>		
	<b>Adı Soyadı</b>	Burak NARİN	

